

ISSN 2306-7365 (Print)
ISSN 2664-0686 (Online)
Индекс 75637
DOI prefix: 10.47526

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ АТЫНДАҒЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚ-ТҮРІК УНИВЕРСИТЕТІ

HOCA AHMET YESEVI
ULUSLARARASI TÜRK-KAZAK ÜNİVERSİTESİ

YESEVI
ÜNİVERSİTESİ
HABARŞISI
Bilimsel Dergisi

ЯСАУИ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ
ғылыми журналы

№1 (123) 2022
қаңтар-ақпан-наурыз

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОР

филология ғылымдарының кандидаты, профессор
СЕРДАЛИ БЕКЖІГІТ КЕНЖЕБЕКҰЛЫ

BİLİMSEL EDITÖR

Prof. Dr.
SERDALI BEKJIGIT KENJEBEKULI

НАУЧНЫЙ РЕДАКТОР

кандидат филологических наук, профессор
СЕРДАЛИ БЕКЖИГИТ КЕНЖЕБЕКОВИЧ

SCIENTIFIC EDITOR

Professor, Candidate of Philological Sciences
SERDALI BEKZHIGIT KENZHEBEKOVICH

Индекстеледі/Tarama indeksli/ Индексируется/ Scanned indexes:

ҚҰРЫЛТАЙШЫ:

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Журнал Қазақстан Республикасының Баспасөз және бұқаралық ақпарат істері жөніндегі ұлттық агенттігінде 1996 жылғы 8 қазанда тіркеліп, Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігі Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінің №232-Ж куәлігі берілген.

Шығу жиілігі: 3 айда 1 рет. МББ тілі: қазақша, түрікше, ағылшынша, орысша. Тарату аумағы:

Қазақстан Республикасы, алыс және жақын шетел. **Индекс №75637.**

Журнал 2013 жылдың қаңтар айынан бастап Париж қаласындағы ISSN орталығында тіркелген. **ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online).**

Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Білім және ғылым саласындағы сапаны қамтамасыз ету Комитетінің 2021 жылдың 07 желтоқсандағы №821 бұйрығымен журнал Комитет ұсынатын ғылыми басылымдар тізіміне Педагогика ғылымдары бағыты бойынша енгізілді.

KURUCU:

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

Dergi 8 Ekim 1996'da Kazakistan Cumhuriyeti Basın ve Medya İletişim Ajansı tarafından tescillenmiş, Kazakistan Cumhuriyeti Yatırım ve Gelişim Bakanlığının, İletişim, Bilişim ve Bilgilendirme Komitesinin 232-J numaralı kimliği verilmiştir. Yayın Süresi: 3 ayda 1 defadır. Süreli Basın Yayın Dili: Kazakça, Türkçe, İngilizce ve Rusça. Dağıtım Bölgesi: Kazakistan Cumhuriyeti, uzak ve yakın yabancı ülkeler.

İndeks: 75637. Dergi, Ocak 2013'ten bu yana Paris'teki ISSN Merkezi'nde kayıtlıdır. **ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online).**

Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı'nın 07/12/2021 tarih ve 821 nolu kararıyla bu dergi Pedagojik bilimler alanında KC EBB tarafından tavsiye edilen bilimsel dergiler listesine dahil edilmiştir.

УЧРЕДИТЕЛЬ:

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави

Журнал зарегистрирован в Национальном агентстве по делам печати и массовой информации Республики Казахстан 8 октября 1996 года. Комитетом связи, информатизации и информации Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан выдано свидетельство №232-Ж. Периодичность издания: 1 раз в 3 месяца. Язык ППИ: казахский, турецкий, английский, русский.

Территория распространения: Республика Казахстан, дальнее и ближнее зарубежье.

Индекс №75637.

Журнал с января 2013 года был зарегистрирован в Центре ISSN в городе Париже.

ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online).

Приказом Комитета по обеспечению качества в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан от 07 декабря 2021 года №821 журнал включен в перечень научных изданий в области Педагогических наук, рекомендуемых Комитетом.

FOUNDER:

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

The Journal was registered by the Communication, Informatization and Information Committee Periodical press and information agency of the Republic of Kazakhstan on October 8, 1996, Ministry of Investment and Development of the Republic of Kazakhstan issued a certificate № 232-G. Publication: 1 time in 3 months.

Language PPP: Kazakh, Turkish, English, Russian. Territory of distribution: the Republic of Kazakhstan, near and far abroad. **Index №75637.**

The journal has been registered since January 2013 at the ISSN Center in Paris.

ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online).

Pursuant to the Order of the Committee for Quality Assurance in Education and Science of the Republic of Kazakhstan dated December 07, 2021 №821 the journal is included in the list of scientific publications in the field of Pedagogical sciences recommended by the Committee.

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА МҮШЕЛЕРІ

ФИЛОСОФИЯ

Ғабитов Тұрсұн	- филос.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Кенжетай Досай	- филос.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Соколов Владислав	- филос.ғ.к. /Ресей/
Шаповал Юлия	- филос.ғ.д., профессор /Қазақстан/

ПЕДАГОГИКА

Атемова Қалипа	- п.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Беркимбаев Камалбек	- п.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Гелишли Юджел	- профессор, доктор /Түркия/
Торыбаева Жамила	- п.ғ.д., профессор /Қазақстан/

ФИЛОЛОГИЯ

Бюлент Байрам	- профессор, доктор /Түркия/
Ергөбек Құлбек	- ф.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Сағидолда Гүлғайша	- ф.ғ.д. /Қазақстан/
Садықов Сейдулла	- ф.ғ.д., доцент /Қазақстан/

ТАРИХ

Жетібаев Көпжасар	- т.ғ.к., профессор /Қазақстан/
Кабульдинов Зиябек	- т.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Қожа Мұхтар	- т.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Томар Женгиз	- профессор, доктор /Түркия/
Тұрсұн Хазретәлі	- т.ғ.д., профессор /Қазақстан/

DANIŐMA KURULU

FELSEFE

Gabitov Tursun	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Kenjetay Dosay	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Sokolov Vladislav	- Doç. Dr. /Rusya/
Őapoval Yulia	- Prof. Dr. /Kazakistan/

PEDAGOJİ

Atemova Kalipa	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Berkimbayev Kamalbek	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Yücel GeliŐli	- Prof. Dr. /Türkiye/
Toribaeva Jamila	- Prof. Dr. /Kazakistan/

FIİLOLOJİ

Bülent Bayram	- Prof. Dr. /Türkiye/
Ergöbek Kulbek	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Sagidolda GülgayŐa	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Sadıkov Seydulla	- Doç. Dr. /Kazakistan/

TARİH

Jetibayev Köpjasar	- Doç. Dr. /Kazakistan/
Kabuldinov Ziyabek	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Koja Muhtar	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Tomar Cengiz	- Prof. Dr. /Türkiye/
Tursun Hazretali	- Prof. Dr. /Kazakistan/

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

ФИЛОСОФИЯ

Габитов Турсун	- д.филос.н., профессор /Казахстан/
Кенжетай Досай	- д.филос.н., профессор /Казахстан/
Соколов Владислав	- к.филос.н. /Россия/
Шаповал Юлия	- д.филос.н., профессор /Казахстан/

ПЕДАГОГИКА

Атемова Калипа	- д.п.н., профессор /Казахстан/
Беркимбаев Камалбек	- д.п.н., профессор /Казахстан/
Гелишли Юджел	- профессор, доктор /Турция/
Торыбаева Жамиля	- д.п.н., профессор /Казахстан/

ФИЛОЛОГИЯ

Бюлент Байрам	- профессор, доктор /Турция/
Ергобек Кулбек	- д.ф.н., профессор /Казахстан/
Сагидолда Гулгайша	- д.ф.н. /Казахстан/
Садыков Сейдулла	- д.ф.н., доцент /Казахстан/

ИСТОРИЯ

Жетибаев Копжасар	- к.и.н., профессор /Казахстан/
Кабульдинов Зиябек	- д.и.н., профессор /Казахстан/
Кожа Мухтар	- д.и.н., профессор /Казахстан/
Томар Женгиз	- профессор, доктор /Турция/
Турсун Хазретали	- д.и.н., профессор /Казахстан/

EDITORIAL BOARD

PHILOSOPHY

Gabitov Tursun	- Doctor of Philosophical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Kenzhetay Dosay	- Doctor of Philosophical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Sokolov Vladislav	- Candidate of Philosophical Sciences /Russia/
Shapoval Yulia	- Doctor of Philosophical Sciences, Professor /Kazakhstan/

PEDAGOGY

Atemova Kalipa	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Berkimbayev Kamalbek	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Yuzhel Gelishli	- Professor, Doctor /Turkey/
Toribaeva Jamila	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Kazakhstan/

PHILOLOGY

Bulent Bayram	- Professor, Doctor /Turkey/
Ergobek Kulbek	- Doctor of Philological Sciences, Professor /Kazakhstan/
Sagidolda Gulgaysha	- Doctor of Philological Sciences /Kazakhstan/
Sadikov Seydulla	- Doctor of Philological Sciences, Associate Professor /Kazakhstan/

HISTORY

Zhetibayev Kopzhasar	- Candidate of Historical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Kabuldinov Ziyabek	- Doctor of Historical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Kozha Muhtar	- Doctor of Historical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Tomar Zhengiz	- Professor, Doctor /Turkey/
Tursun Hazretali	- Doctor of Historical Sciences, Professor /Kazakhstan/

ФИЛОЛОГИЯ

ӘОЖ 81:1; 81-1; 81-13; МҒТАР 16.01.07
<https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.01>**Б.И. НҮРДӘУЛЕТОВА***филология ғылымдарының докторы, профессор**Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инженеринг университеті**(Қазақстан, Ақтөу қ.), e-mail: nurdauletova@mail.ru**<https://orcid.org/0000-0002-6911-6509>***ҚАЗАҚ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ БАЗАЛЫҚ КОНЦЕПТІЛЕРДІҢ ТІЛДІК КӨРІНІСІ**

Аңдатпа. Бұл мақаланың мақсаты – қазақ дүниетанымындағы базалық концептілердің поэтикалық тілдегі көрінісіне талдау жасау. Ол үшін тілдік дерек ретінде жыраулық дәстүр туғызған көркем мәтіндерді пайдаландық.

Концепт, біріншіден, жалпы адамзаттың, осы тілде сөйлеуші жеке адамның мәдени тәжірибесіне, білім қоры мен дағдысына байланысты; екіншіден, концепт көрінетін нақты контекске тәуелді. Концептінің кейбір мүмкіндіктерін, адресат арқылы қабылдануын контекст белгілі бір жағдайда шектеуі де мүмкін. Сонда концепт арқылы берілетін менталды таным кейде тілдің шеңберінен де шығып кетеді. Бұл жерде контекстің тасасындағы «тілден тыс мағына» іске қосылады. Концептосфера жасауда жазушылар (ақындар), фольклор жеткізушілер, жеке кәсіп иелері мен діни сословие өкілдері басты рөл атқарады деген пікірлер де бар. Тілдің байлығы «сөздік қордың» көлемімен ғана емес, концептуалдық әлемнің, концептуалдық аяның байлығымен де өлшенеді. Неліктен қазақ тілінде көп сөздер термин жасауға, жаңа сөз жасауға бейім емес. Біздің ойымызша, оның себебі ол сөздердің семантикасында құлыпталған таным аясы өте кең, салмағы ауыр да күрделі, ал терминдер нақтылық пен бірмағыналылықты талап етеді.

Концепт пен сөз мағынасының арақатынасын айқындау семантикалық талдау мен концептуалдық талдаудың ерекшеліктері арқылы да көрінеді. Себебі жеке сөздің семантикасын түсіндіру концептуалдық талдаумен іргелес, бірақ екі талдаудың нәтижелері екі түрлі: егер біріншісі сөздің семантикалық құрлымын жасауға, сөздің денотативтік, сигнификативтік, коннотативтік мағыналарын нақтылауға арналса, концептуалдық талдау белгілі бір тілдік таңбада жинақталған жалпылама концептілерді көрсетеді, таңбаның табиғатын белгілі когнитивтік құрылымда айқындайды. Семантикалық талдау сөзді түсіндіріп, анықтауға қызмет етсе, концептуалдық талдау дүниені тануға бағытталады. Сондықтан біздің зерттеуімізде жыраулар тіліндегі базалық концептілер жекеленген сөздердің семантикалық өрісінен де өзге, ұлттық таным мен «білімдік аяны» танытатын мәдени мәтіндер аясында талданады.

Кілт сөздер: базалық концепт, жыраулық мәтін, бейнелі фреймдер, ой-схемалар, жалғыздық, жекелік.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Нұрдаұлетова Б.И. Қазақ дүниетанымындағы базалық концептілердің тілдік көрінісі // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №1 (123). – Б. 7–20. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.01>

***Cite us correctly:**

Nurdauletova B.I. Qazaq dunietyanyndagy bazalyq konceptilerdin tildik korinisi [Language Expression of Basic Concepts in the Kazakh World Picture] // *Iasauy universitetinin habarshysy*. – 2022. – №1 (123). – B. 7–20. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.01>

B.I. Nurdauletova

Doctor of Philological Sciences, Professor

Caspian University of Technology and Engineering named after Sh. Yessenov

(Kazakhstan, Aktau), e-mail: nurdauletova@mail.ru

Language Expression of Basic Concepts in the Kazakh World Picture

Abstract. The purpose of this article is to analyze the reflection of basic concepts in the Kazakh world picture in poetic language. For this purpose, we used artistic texts that gave rise to the zhyrau tradition as language sources.

The concept depends, firstly, on the cultural experience, knowledge and skills of humanity as a whole, the individual who speaks this language; secondly, the concept depends on the specific context in which it manifests itself. Some of the possibilities of the concept, its perception through the addressee, may also be limited by the context in a particular situation. Then the mental cognition transmitted by the concept sometimes goes beyond the limits of language. This is where «non-linguistic meaning» in the context Stone is activated. There is also an opinion that writers (poets), suppliers of folklore, owners of private businesses and representatives of religious classes play a key role in the creation of the conceptsphere. The richness of language is measured not only by the size of the «vocabulary», but also by the richness of the conceptual world, the conceptual sphere. Why many words in the Kazakh language are not inclined to create a term, to create a new word. In our opinion, the reason for this is that the field of knowledge, which is locked in the semantics of words, is very wide, heavy and complex, and terms require a certain degree of clarity.

The definition of the relationship between the concept and the meaning of a word is also expressed through the features of semantic analysis and conceptual analysis. Because the interpretation of the semantics of an individual word is adjacent to conceptual analysis, but the results of both analyses are different: if the first is intended to create a semantic structure of a word, to clarify the denotative, significative, connotative meanings of a word, conceptual analysis reflects generalized concepts accumulated in a particular language symbol, determines the nature of the symbol in a certain cognitive structure. Semantic analysis serves to explain and define a word, while conceptual analysis focuses on understanding the world. Therefore, in our research, the basic concepts of the zhyrau language are analyzed not only in the semantic field of individual words, but also in the context of cultural texts that represent national knowledge and «educational background».

Keywords: basic concept, poetic text, figurative frames, thought schemes, loneliness, individuality.

Б.И. Нурдаулетова

доктор филологических наук, профессор

Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова

(Казakhstan, г. Актау), e-mail: nurdauletova@mail.ru

Языковые проявления базовых концептов в казахском мировоззрении

Аннотация. Цель данной статьи – анализ проявлений базовых концептов казахского мировоззрения в поэтическом языке. Для этого в качестве языкового материала мы использовали художественные тексты, образовавшие поэтическую традицию жырау.

Концепт, в первую очередь, связан с культурным опытом, с запасом знаний и навыков всего человечества и, в частности отдельной личности, говорящей на данном языке, во-вторых, концепт зависит от конкретного текста, в котором он проявляется. В определенных случаях контекст может ограничивать некоторые возможности концепта, восприятие через

адресат. И тогда ментальное познание, передаваемое через концепт, иногда может выйти за языковые рамки. В этом случае подключается «внеязыковое значение», находящееся в тени контекста. Существует мнение, что писатели (поэты), передающие последующему поколению исполнители фольклорных произведений, представители отдельных профессий и религиозного сословия играют главную роль в создании концептосферы. Языковое богатство измеряется не только объемом «словарного запаса», но и богатством концептуальной сферы. Почему многие слова в казахском языке не склонны к созданию терминов. По нашему мнению, причина этого кроется в том, что в семантике этих слов лежит довольно широкий, глубокий и сложный смысл, а термины тем временем требуют конкретности и однозначности.

Различие между концептом и значением слова проявляется и через особенности семантического и концептуального анализа. Так как объяснение семантики отдельного слова погранично с концептуальным анализом, однако результаты двух анализов различны: если первый вид анализа предназначен для создания семантической структуры слова, конкретизации денотативного, сигнификативного, коннотативного значения, то концептуальный анализ показывает общие концепты, собранные в определенных языковых знаках, а языковые знаки определяются в определенной когнитивной структуре. Если семантический анализ служит для объяснения, определения слова, то концептуальный анализ направлен на познание мира. Поэтому базовые концепты в языке жырау в нашем исследовании анализируются в рамках культурных текстов знакомящее не только с семантическим полем отдельных слов, но и национальным познанием и «сферой знаний».

Ключевые слова: базовый концепт, поэтический текст, образные фреймы, мыслительные схемы, одиночество, индивидуальность.

Кіріспе

Тіл – философтар үшін дүние туралы философиялық тұжырымдар жасаудың, дүние туралы білімдік аясын тасымалдаудың құралы ретінде маңызды болып келсе, бұдан былай философия мен логикадағы, мәдени антропологиядағы, психологиядағы күрделі мәселелерді түбегейлі шешу лингвистикалық тұжырымдар мен пайымдауларды қажет ететіні байқалды. Сөздің лингвистика, әдебиеттану, логика, философия, өнертану, мәдениеттану тәрізді гуманитарлық білімдер саласында жан-жақты маңызға ие болуы ХХ ғасырдың соңында филологияда «концептуалды-мәдениеттанымдық» бағыттың қалыптасуына ықпал етті. Осы бағыттың зерттеу контекстінде мәдениеттану шешуші пән ретінде қаралды, ал оның басты бірлігі ретінде концепт танылды [1, 8-б.].

Р.М. Фрумкинаның көрсетуінше соңғы кездердегі лингвистиканың ең жақын іргелес «көршісі» жалпы білімдер кешені, сонымен бірге адам психикасының феномені болып табылатын білімдер жүйесі туралы ғылым болып отыр [2, 2-б.]. Ғалымның айтуынша, білімдер (знания) біраз уақыттар бойы әлеуметтік-мәдени, психологиялық феномен ретінде қаралып келген. Соңғы уақыттан бері ғана табиғи тілді біздің дүние туралы біліміміздің қорытпасы (фиксация) әрі білімнің қалыптасу көзі ретінде қарастыру қолға алына бастаған. Лингвистиканың философиямен, білімдер туралы ғылыммен, психологиямен, мәдени антропологиямен қарым-қатынасының нәтижесінде концептуалды талдау, концепт, категория, прототип терминдері лингвистикалық зерттеулерде қолданыла бастады.

Ал көптеген зерттеулерден пайымдауымыз бойынша, тіл біліміндегі антропоцентристік бағыт дүниені тану тек қана тіл арқылы толық мәнінде мүмкін болады. Адамзаттың пайда болу, қалыптасу тарихының құпия сырлары тілде ғана көрініс береді. Тілдегі адамдық факторды зерттеу ғаламның тілдік, концептуалдық бейнесін зерттеумен тығыз байланысты өрістейді. Қазіргі таңда ғаламның тілдік, концептуалдық бейнесін жеке концептілер деңгейінде түсіндіру басты мәнге ие болып отыр.

Концепт феноменінің бірнеше ғылымдар контекстінде базалық ұғымға айналуы, оны жан-жақты тануға қызығушылықтың артуы осы ұғымның жеке теория ретінде қалыптасуына жол ашты. Бұл теорияның негізінде концепт лингвомәдени ерекшеліктерді бойына жинаған сөздік және тілдік категориялар арқылы көрінетін менталды білім ретінде қаралады.

Сонымен, концепт туралы сөздіктердегі анықтамаларды, ғылыми зерттеулердегі тұжырымдарды салыстыра келіп, төмендегі өз пайымдауымызды ұсынамыз: концепт – индивидтің, тілдік ұжымның дүние, жаратылыс, оның түрліше заттары мен құбылыстары туралы өмір тәжірибесі, білімдік аясы (көзқарасы, танымы) негізінде, өзі өмір сүретін элеуметтік ортаның мәдениетінен қабылдап, қалыптастырған танымдық, білімдік жүйесі.

Концепт – сөз мағынасы, ұғым, сөздің ішкі формасы, семасы, т.б. терминдерімен барабар емес. Себебі концепт жеке-дара сөз аясында емес, белгілі бір танымды айқындайтын «сөздер қоры» (тірек сөздер) арқылы, кейде үлкенді-кішілі мәтіндер көлемінде танылады.

Мәселен, жыраулар дүниетанымындағы мұң концептісін айқындауда, *мұң, қайғы, уайым, шер* тәрізді синонимдес сөздердің семантикалық өрісінен өзге мұңның логикалық, психологиялық, философиялық түсіндірмесі, қазақ халқы үшін мұңның эмоциональдық, бағалауыштық, этникалық, тарихи тұрғыда қабылдануын танытатын мәтіндер (фразеологизмдер, афоризмдер, миф, т.б.) қоса ұсынылады. Ал жыраулар тіліндегі дүниенің жаратылу концептісі жеке сөздердің семантикасына тікелей байланысты емес. Дүниенің жаратылуы жөніндегі діни-философиялық, діни-мифтік танымнан тарайтын когнитивтік құрылымдар арқылы түсіндіріледі. Мәселен, дүниенің жаратылуы туралы түсінік мен, мен және олар, мен және қоғам, мен және ғалам арақатынасынан өрбиді.

Сонымен бірге ол концептілер жеке сөздердің (кілт сөздер) семантикалық аясында жинақталған философиялық, діни, мифтік білімдер арқылы талданды. Ал «өлім», «қайғы, мұң» концептілері жалпы адамзатқа ортақ базалық концептілер болғандықтан, концептіге апаратын кілт сөздердің (жан, тән, рух, өлім, ажал) семантикалық өрісі, осы концепт арқылы танылатын ұлттық, жалпы адамзаттық «аялық білім», тілдік аядағы танымдық құрылымдар – фреймдер арқылы талданып, көрсетіледі.

Зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысының материалы ретінде алынған XV–XIX ғасырлардағы қазақ ақын-жырауларының өлең-толғауларындағы адам баласының базалық эмоциясын білдіретін өлім, қайғы, шер, мұң, жалғыздық, жекелік ұғымдары зерттеу барысында семантикалық және концептуалды талдау әдістерін жүргізу арқылы зерттелді.

Зерттеу материалы. А. Вежбицкаяның [3, 320-б.] көрсетуінше, адамдық эмоция түрлерін зерттеуші ғалымдар «базалық эмоция» концепциясын жасап шықты. Бұл концепция бойынша базалық эмоцияға жатқызылатын «алғашқылардың» қатарында *қайғы, мұң, үрей, жалғыздық* эмоциялары аталады. Бұлар барлық адам баласына тән, генетикалық жақтан қалыптасқан (заложенный) деп саналады. Себебі аталған эмоция түрлері мәдениет түріне, тіліне қарамастан барлық халықта бар.

Когнитивтік бағыттағы зерттеу еңбектерде «өлім» концептісі жан-жақты сөз болып жүр. Бұл туралы біздің бұған дейінгі зерттеулерімізде қарастырылған.

Қазақ ақын-жырауларының тілдік дүние танымындағы «өлім» концептісі стереотиптік адами танымдар негізінде және мұсылман дінінің діни-философиялық ұстанымдары арқылы қалыптасқан эстетикалық танымдық жүйелі құрылым болып табылады. Өлім концептісіне байланысты зерттеулерде өлімнің жақсы-жаман бағалауыштық параметрдегі антиподы – өмір концептісі салыстырыла сипатталады. Ал жыраулар тілінде өлім концептісі дара сипатқа ие. Ол өмірмен салыстырылмайды. Себебі өлім – жыраулық когницияда өмірдің

бітуі, аяқталуы емес, екінші өмірдің жалғасуы. Оның салмағы «өмірдің бітуімен» емес, «мақшар таңындағы жауаптың дұрыс болу-болмауымен» бағаланады.

Адам баласының когнитивтік санасында өлім концептісімен қатар *қайғы, мұң, шер, үрей, жалғыздық* концептісі орын алғаны белгілі. Себебі өлімнің алғышарты да кейінгі салдары да адам баласының *қайғыру, үрей, жалғызсырау* әрекетіне тіреледі.

Зерттеу жұмысының материалы ретінде XV–XIX ғасырлардағы қазақ ақын-жырауларының өлең-толғауларындағы адам баласының базалық эмоциясын білдіретін өлім, қайғы, шер, мұң, жалғыздық, жекелік ұғымдары алынды. Зерттеу барысында семантикалық және концептуалды талдау жүргізілді.

Жаңа гуманитарлық білімдер саласына «концепт» сөзін алғашқылардың бірі болып, орыс ойшылы С.А. Аскольдов (1870–1945) енгізген болатын. Философ концептілерді танымдық (познавательные) және көркемдік (художественные) түрлеріне жіктейді, бірақ олардың аралық шегінің өзгеріп, кейде бір-бірімен астасып отыратынын да жоққа шығармайды [4, 268-б.].

Қазіргі лингвистикада концепті үш түрлі бағытта талданып, қарастырылады: лингвистикалық, когнитивтік, мәдениеттанымдық.

Концептіні лингвистикалық тұрғыдан қарастыруды дұрыс деп санайтын зерттеушілер (С.А. Аскольдов, Д.С. Лихачев, В.В. Колесов, В.Н. Телия) концептіні сөздің коннотативті элементтерімен қоса алғандағы барлық мағыналық әлеуеті, концепт сөздің кез келген мағынасында өмір сүреді деп қарайды [4–7].

Концептінің мәнін когнитивті тұрғыда қарастыруды ұсынатын зерттеушілер З.Д. Попова, И.А. Стернин концептіні «ауқымды ойлаудың бірлігі» («как глобальную мыслительную единицу, представляющую собой «квант структурированного знания») ретінде қарастыра келіп, концептінің тілдегі фразеологизмдерге, сөз тіркестеріне, сөйлемдерге, мәтіндерге, мәтіндер байланыстылығына талдау арқылы жан-жақты ашылып түсіндірілетінін жазады. Концептінің тілдік көрінісін талдау арқылы тілді тұтынушының санасындағы концепт мазмұнын тани аламыз дейді [8, 10–11-бб.].

Үшінші бағытты ұстанушылар концептінің мәдениеттанымдық аспектісіне ерекше мән береді. Олардың пікірінше, тұтас мәдениет концептілердің жиынтығы, олардың, өзара қарым-қатынасы арқылы анықталады. Осы бағыттың өкілі Ю.С. Степанов: «в структуру концепта входит все то, что и делает его фактом культуры – исходная форма (этимология), сжатая до основных признаков содержания история; современные ассоциации; оценки и т.д.», - деп жазады. Ол концептіні мәдениеттің микромоделі ретінде қарастырады. Оның түсіндіруінше, «мәдениеттің ұйытқысы» бола отырып, концепт экстралингвистикалық, прагматикалық, яғни тілден тыс ақпараттарды білдіреді [9, 40–41-бб.]. Басқаша айтқанда, Ю.С. Степановша концепт мәдениеттің базалық единицасы, құнарлы құрамы.

Біздің талдауымыз концептіні зерттеудің екінші бағытына сәйкеседі. Жыраулар поэтикасындағы базалық концептілер ұлттық дүние бейнесінің когнитивті құрылымы арқылы сипатталады.

Талдау мен нәтижелер

Аралбай жырау Оңғарбекұлы – XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бас кезінде Маңғыстау өңірінде өмір сүрген айтулы ақын. Өзімен замандас ақын-жыраулармен салыстырғанда өзгешелеу стильдегі сөз зергері. Оның шығармаларында Қалнияз жыраудағы ерлік, батырлықты дәріптейтін жорық жырлары, Ақтандай ақындық серілікті жыр еткен ерекше екпінділік, не Қашаған жыраудағы ақыл, өсиет, насихат айту сарыны жоққа тән. Өмірдің баянсыздығы, ел басындағы қиыншылықтарды көбірек жырлайтын мұңды философияға құрылған, қазақ ауыз әдебиеті мен Шығыстық әдеби дәстүрдің сөз саптау жүйесін қатар меңгерген көркем сөз өрнектерінен тұратын жырлары басым.

Адамның ішкі жан дүниесінің ерекше күйзелісінен туындайтын қайғыру әрекеті өлең-сөздің өріліп шығуына ықпал ететін күш болып табылады. Асанқайғының «Ой түбінде жатқан сөз Шер толқытса шығады» деген философиялық түйіні жыраулар поэтикасын зерделеуде айқын аңғарылады.

Жыраулар поэтикасындағы қайғы-мұң семантикасы, жалғыз перзентінен айырылған әкенің жан-ахуалы арқылы көрініс береді. Жалғзынан айырылып күйік тарту, оны сөз (бұл жерде «жыр, өлең, толғау» мағынасында) арқылы беру, сыртқа шығару, сол арқылы әлеуметпен бөлісу (жеңілдеу), өзін-өзі жұбату көптеген жыраулардың қаламына тән.

Бұндай ахуал Аралбайдың өз баласы Берекетке арналған жоқтау-толғауында жан-жақты ашылып берілген. Ақын:

Қайғы толса қалыбыңа

Ұшқындап шығар зыбаннан [10, 393-б.], -

дейді. Бұл жерде қалыб – арабтың «жүрек» мағынасындағы сөзі. Жүрекке қайғы толғанда жыр тілінің еріксіз шешілетіндігі, ақын болмауға амалың қалмайтындығы айтылған. Қайғы сөзі «қайғырғанмен пайда жоқ», «Көңілім көшіп қайғырып», «Көп кештім қайғы теңізін» түрінде жиі қайталанып отырса, бірде

Екі қасым жол болар

Қайғы мен шаттық арасы

Немесе:

Қайғы – қара теңіз – дүр ...

Шаттық жанның саясы, -

деп қайғы ұғымы оған мүлде қарама-қарсы көңіл-күймен салыстырыла көрсетіледі.

Басына ұшсаң қондырмас

Уайым-қайғы тау болар,

Көлденең жүрсең өткізбес,

Түбіне түссең жеткізбес

Мысалы, терең сай болар [10, 393-б.].

Осы «қайғы» семантикасы арқылы берілетін психологиялық күй тек адам баласы ғана емес, бүкіл жаратылыс атаулыға тән сезіну түрінде сипатталады. Яғни «баласынан айрылған әкенің қайғы-қасіреті», «еңсесі кеткен жүйрік», «ботасы өлген боз мая», «оқ тиген қу», «артуын таппай мертіккен қатепті қара нар», «қанаты сынған қаршыға», «тұяғы сынған тұлпар» образдары арқылы сипатталады. Ақындық қабылдау, түйсік бойынша жаратылыстың белгілі бір түрлері үшін (боз мая, нар, қаршыға, тұлпар, т.б.) жоғарыда аталған әрекет-күйлер (ботасы өлу, еңсесі кету, мертігу, оқ тию) қайғы-қасірет тудыратын бірден-бір себеп болып табылады.

Қайғы сөзінің семантикалық жүгі кейде басқа бір сөздерге жүктеледі. Жырау:

Ашу – бөрі, ақыл – қой

Аралас бағып жүре алман – [10, 398-б.], - десе,

бұндағы ашу – жан ашуы, жан дерті, яғни қайғыны меңзейді.

Сондай-ақ:

Шерлі жүрек, желді өкпе

Желпінбей шықпас құмардан,

... Домбыра тартып, жыр жырлап,

Басайын күйік-қарқынын.

... Құр шалғайсыз шаршатар

Уайымның сары даласы [10, 398-б.], -

деген жыр жолдарындағы шер, күйік қарқыны, уайым қолданыстары «қайғы» сөзінің семантикасын жан-жақты аша түсуге қызмет етіп тұр. Кейде «қайғы» сөзінің семантикалық бояуы мағыналары перифразаланған етістікті тіркестер арқылы қалындай түседі: алтын туы жығылу, асқар тауы құлап тұрмау, ашылмас күннің тұманы түсу, төсекте жатып көлбеу,

жастықта жатып еңіреу, толқынсыз жылжып көшу, тауы шағылып, сағы сыну, қолдан құралы тарқау, базары тарқау, көңілі көшу, жез қанаты қайырылу, оқ тиген қудай меңдеу, белден жарағы үзілу, қан түкіріп қайғыру, т.б.

Бұл тіркестер ұлттың болмысы мен дүние танымын бейнелейтін тілдегі бейнелі фреймдер болып табылады. Мәселен туы жығылу (жай ту емес, алтын ту) қазақ, жалпы түркі халқында «жеңілу, күйреу» немесе «басына қайғы-қасірет түсу» дегенді білдіретіні белгілі. Асқар тауы құлау – «тірегінен, айырылу, арқа сүйері жоқ, жағдайсыз күйге ұшырау». Сондай-ақ «асқар тауы құлаудан», «асқар тауы құлап тұрмаудың» экспрессиялылығы күштірек: «асқар тауы бір рет құлап қана қоймай, қайта тұрғызсаң да жығылып, тұрмау» ұғымын береді. «Қайғыру, жаманшылық» концептісі бірде асқар тауы құлау, ашылмас күннің тұманы түсу (ашылмайтын тұманның экспрессиясына мән беріңіз) фреймдеріндегі табиғаттағы жаманшылық деп қабылданатын құбылыстармен астастырылып берілсе, бірде тауы шағылу, сағы сыну, көңілі көшу экспрессивті фразеологизмдерінің семантикалық астарында, сонымен бірге төсекте жатып көлбеу, жастықта жатып еңіреу, қан түкіріп қайғыру сияқты әрекеттердің психологиялық әсері, этносимволдық мәні (қазақтар үшін жаман ырымның белгісі) арқылы, яғни жыраулар танымында бұл ұғымның түрлі қырымен сипатталып көрініс беруі арқылы танылады.

Еңсеме түсті ауыр жүк,

Тарта алмай жүкті зорландым (Аралбай) [10, 398-б.].

Болып тұрсың-ау, Аралбай,

Үзілгендей жұлының.

Зар уын ішіп сен тұрсың,

Қолыңнан кетіп құлының. (Қашаған) [10, 407-б.].

Келтірілген тіркестердің қай-қайсысында да «жаманшылық» күйді бейнелейтін (еңсеге ауыр жүк түсу, жұлыны үзілу, зар уын ішу) іс-әрекет, қалып-күй астары бар.

Ақындық түйсікте «қайғыру» әрекеті тек сезімді жан иелеріне ғана емес, жансыз заттарға да тән күй ретінде көрсетіледі. Аралбай жырау өзінің қайғылы-қасіретті жайын:

Мен – жапанда қалған бәйтерек,

Жағдайсыз күні жел соғып

Жапырағы жерге төгілген ...

Мен – бір тұрған ақ сауыт

Адыра қалып сөгілген [10, 393-б.], -

деп жансыз, тілсіз деп қабылданатын ағаш пен ақ сауытқа да қайғы шектіреді.

Табиғат перзенті – мал, жан-жануарларда болатын құбылыстар арқылы да өлімнің, қайғының әсерлілігін арттыра түседі:

Берекеттің басында,

Мазарының қасында

Болып тұрсың ба, шайырым,

Нар маядай тізделген (Қашаған) [10, 407-б.].

Жалпы ақындық қабылдауда сөз (яғни өлең) ішкі күйзелісті сыртқа шығару құралы ғана емес, сол күйзеліс, қайғы қасіреттің себепшісі бола алатын сиқырлы күш көзі де. Өлең сөздің жолына түскен ақын-жыраулардың көпшілігінің артында ұрпақ қалмаған...

Сөздің тылсым күші жөнінде ғалым Қ. Жаманбаева: «Адам кейде бір сөзді оқыс айтып қап, сол сөздің түпкірінде жатқан энергияны еріксіз оятуы мүмкін. Ол энергия көбіне зиянды, қатерлі күш болып кетеді. Олар санаға үнемі лықсып шығып отырады, тек әдетте әлдебір формаларды бүркемеленіп өтеді» деп жазады [11, 67-б.].

Қандай шарасыз, үмітсіз жағдай туса да «тәубасынан» жазбайтын, «жұтап отырып шүкірге тоймайтын» ұлттық менталитет Аралбай ақынға да тән. Зарлы толғауларын төгіп-төгіп келіп:

Пенделіктің әсері

Көңілім көшіп қиналған...
Ағайын-тума неғылсын
Тура құрық келгесін
Адасқан жауап бұларым...

Мінасып емес бұл жерде
Мазанды алып еңіредім...
Жылады деп сөкпе, жұрт
Мен – ботасы өлген боз мая [10, 393-б.], -

деп «асылық сөйлеп, сөз киесіне ұрынудан» сақтанады. «Алланың ісіне көнбеске шарам жоқ. Пенде болған соң қиналғанымды білдіріп жатырмын. Мені сөге көрмендер» - деп көпшілікке сөз арнау арқылы құдіреті күшті кең Аллаға жалбарынады. Осы жоқтау-толғаудың ортасында қайталанып отыратын, қайталанғанда да құбыла қайталанып отыратын тұрақты жолдар бар:

Жылады деп сөкпе, жұрт,
Мен – ботасы өлген боз мая,
Тұлыбына келіп ыңыранған.

Жылады деп сөкпе, жұрт,
Ерік кеткен бастан уағым
Мен – ботасы өлген боз мая,
Тұлыбына келіп ыңыранған.

Жылады деп сөкпе, жұрт,
Мен – ботасы өлген боз мая,
Тұлыбына келіп ыңыранған
Иіскесем қанар шөлдерім.

Жылады деп сөкпе, жұрт,
Мен – ботасы өлген боз мая,
Тұлыбына келіп еміренген
Иіскесем мейірімім қанады.

Сөйледің деп сөкпе, жұрт,
Мен – ботасы өлген боз мая,
Айдалада аңыранған
Тұлыбынан үзбей күдерін [10, 393-б.].

Бұндай қайталаулар толғаудың ауыз әдебиетіндегі жоқтау үлгісімен ұқсастығын көрсетеді. Әрі өлеңдегі қайғырудың семантикалық қуатын арттыра түсу үшін де қызмет атқарып тұр. Сонда қайғы ұғымының экспрессиясы тек жеке сөздер мен сөз тіркестерінің семантикасы арқылы ғана емес өлең жолдарын қайталап, құбылтып беру беру тәсілі арқылы да жүзеге асырылып тұр. Қайталаудың осындай ерекшелігін ғалым Қ. Жаманбаева: «Бір сөзді қайталау арқылы ішкі күйді күшейтіп қанықтыра береді де, бірте-бірте оны белгілі бір шегінен асырып, мистикамен ұластырып жібергенге дейін өршітеді» [11, 67-б.], - деп өте дәл көрсетеді.

Жалғыз Аралбай жырау емес, қазақта жалғыз перзентінен айрылып, көңілінің күйігін өлеңмен баспаған ақын-жырау кемде-кем. Өлең жырдың дүлдүлі Қашаған жырау «Қоштасу» сөзінде:

Үш рет ұя салдым кезек-кезек
Тұқымым он төрт рет көктеп шығып
Жас кетіп барлығы да – өртенді өзек [12, 123-б.], -

дейді. Немесе Түмен Балтабасұлы жалғыз ұлынан айрылған зарлы толғауында:

Көремін-дағы көз жасты,

Маңдайға біткен делімнен.
Жалғыздың кеткен жапасы
Қайғының қалың қапасы
Ажарымның алды өңімнен,
Базарымды алды өзімнен,
Хоштықты алды көңілден, -

деп сипаттайды. Перзентінен айрылған ана:

Ақ сүт берген анасы,
Қабырғасы сөгілген,
Көзінің жасы егілген,
Жемісі жерге төгілген.

түрінде суреттеледі. Өлімнің арты *қасірет-қайғы* болса, түйіні *шүкір етумен* аяқталады.

Ғафу ет өзің, Жасаған,
Шырылдайды бала үшін
Жануар-жәндік – барша алам...
Айтайын сөзді сағадан,
Шықпайық шарық-шамадан.
Құдайдың ісі – ғаділет,
Күтейік фазыл – Панадан.
Мұратқа жетер соңында
Жүрген жан Хақтың жолында,
Құбылаға қараған,
Жүзінен иман тараған.
Зікірін айтып зарланып,
Салауат, таспих санаған.
Ауырлық артад – деген бар –
Құлына Құдай қалаған. (Түмен) [13, 393-б.].

Мұндай қайғылы көңіл-күйді беретін толғау түрлерін Қашаған; Аралбай, Сәттіғұл, Нұрым, т.б. ақын-жыраулардың қаламынан көптеп келтіруге болады.

Қайғы, *мұң* сөздерінің (эмоция атаулары) барлық халықта болуына қарамастан, олардың мазмұнының белгілі бір когнитивті құрылымда танылуы әр тілде өзгеше түрде кездеседі.

Қайғы, мұң сөздері өзара синонимдес, алайда қайғының экспрессивтік бояуы қалыңырақ. Сондай-ақ қайғыға қарағанда мұңның жекелік сипаты басымырақ (ішкі мұң, өз-өзінен мұңдану). Екі сөздің өзге сөздермен тіркеске түсу қабілеті де әр алуан (ауыр қайғы, ауыр мұң, жеңіл қайғы, жеңіл мұң, тәтті қайғы, тәтті мұң, қайғының уыты, мұңның уыты, т.с.с.)

Үрей жалпы адами түсінікте «қорқу, шошу» ұғымындағы адамның психологиялық күйін білдіреді. Қорқуға қарағанда үрейдің «жалғызсырау, жабырқау» эмоцияларымен астарласа жүретінін байқаймыз. Себебі үрейлену қорқынышты тылсым күштің бар екенін сезіну арқылы өзінің дәрменсіздігінді сезіну, үрей – физикалық қауіптен сақтану емес, рухани қорқыныш, жанның, рухтың секем алуы. Тіліміздегі үрейі ұшу, үрейлену қолданыстары арқылы үрей сөзінің құт, тын сөздері сияқты мифтік астарының бар екенін байқаймыз. Жыраулардың концептуалдық дүние бейнесінде үрейдің діни-философиялық сипаты бар. Үрей жыраулар танымында Алла алдында ғарасат майданында жауап берудің қорқынышымен, Ұлы үрейімен бағаланады.

Жалпы адами түсінікте үрей, қорқыныштың жалғыздық, жалғызсыраумен қатар жүретіні белгілі. Ал қазақ халқының менталды ұғымындағы жалғыздық тек жеке эмоциямен өлшенбейді, жаратылыстың заңдылығымен, әлеуметтік, қоғамдық түсінікпен өлшенеді. Қазақтар үшін «көптік» ұғымы, яғни өсіп-өну, ұрпақ жаю, жыраулық тілмен айтсақ, «дүреу»

– өмірдің негізгі мәні. Қазақ жалғыздықтан қорқады, жалғыздықтан жапа шегеді. «Жалғыздың үні шықпас, жаяудың шаңы шықпас» дейді, немесе «жағама қолдың тигенін жалғыздық сенен көремін» деп күйінеді, «жарлы байымай ма, жалғыз өспей ме?!» деп бір уақыт өзін жұбатады да. Жалғыз және көп қазақ халқының концептуалдық танымында дүниенің жақсы және жаман бөліктері ретінде бағалауыштық өлшемге ие. Жалғыздық концептісі өмір сүрген кезеңіне, қалыптасқан поэтикалық мектебіне қарамастан барлық жырауларда кездеседі. Мысал келтірейік:

Жағдайсыз жаман қалып барамын,
Жанымда бір туғанның жоғынан (Доспамбет) [14, 33-б.].

Көп ішінде бір жалғыз,
Көп мұңайып жылайды,
Күйбеңдескен көп жаман
Тілі тигенге ұқсайды (Шалкиіз) [14, 37-б.].

Менің достым бар-ды һәр жерде,
Іздесем табылмайды тар жерде,
Табылмаса қайтейін,
Мен ісімді хаққа тапсырғанмын һәр жерде (Шалкиіз) [14, 39-б.].

Жалғыз туған жігіттен
Сырым тікен тал артық (Бұқар) [14,83-б.].

Жалғыздықтың жағымсыз сипаты *көп* және *аз* ұғымдарының салыстырмалы контекстінде тереңдей түседі:

Аздың да ісі бітер ме,
Көптің де ісі жетер ме?
Көп ішінде бір жалғыз
Сөйлеп те сөзі өтер ме? (Бұқар) [14, 86-б.].

Жалғыздық – жалғыз (адам), жалғыз ұл, ал көп – рулы (ел), *ораздының он ұлы* ұғымдарына баламаланып беріледі.

Рулының оғы қалса, табылар,
Жалғыздың тартатұғын жағы қалса, табылмас (Бұқар) [14, 85-б.].

Ораздының он ұлы
Ойын салып жүргенде,
Жиырлының жалғызы
Жер сабалап қалған күн (Шалкиіз) [14, 48-б.].

Бірақ *жалғыздық* жаман болғанмен, *жалғыз* барлық уақытта жаман емес. *Жалғыз* жыраулық философияда көптен, жалпыдан ерекше, *дара тұлға* ретінде марапатталады:

Жаңғызға зорлық қылмаңыз,
Жағасынан алмаңыз,
Өзіңіздей жақсы-сындарға
Анау деген ат болар...
Жалғызды жалғыз деменіз,
Жалғыз көпке теңеліп,
Бір жапанда соғысып,
Кегін алмас деменіз (Бұқар) [14, 85-б.].

Атадан алтау, жетеу туғанменен,
Соның ішінде біреуі-ақ сүтін ақтар (Көтеш) [14, 85-б.].

Атадан алтау тудым деп,
Салмақтама неменді,
Салмақтасаң неменді
Тәңірі тесер төбенді.

Бір жеке туғанға жолығып,
Өкпесі сонда торығар... (Шалкиіз) [14, 47-б.].

Іс бітірмес жамандар,
Жүз болса да, бірмен тең (Шал) [14, 111-б.].

Жыраулық қолданыста *жалғыздық* пен *жекелік* өзара іргелес те, алшақ та ұғымдарды беретін когнитивтік бірліктер ретінде танылады. *Жалғыз* және *жеке* сөздері лексика-семантикалық бірлік ретінде бір деңгейдегі мағыналас сөздер болғанымен белгілі бір ұлттың тілдік-мәдени контексіндегі менталды бірлік – концепт ретінде кейде бір-бірімен сәйкесе бермейді. *Жалғыздық* концептісі жыраулық поэтикада *бір, тақ, жалғыз* сөздерінің ұғымдық аясында айқындалады. «Жалғыздық тек Аллаға жарасқан» деген философиялық концепция бойынша *жалғыздық* жеке адамдар үшін «жаман» деп бағаланса, *жекелік* керісінше, «даралық, өзгеден ерекшелік, артықшылық» ретінде бағаланады. «Құм жиылып тас болмас, құл жиылып бас болмас» деген қанатты қағиданың астарында жалпы көпшіліктің немесе бірыңғайлықтың антиподы жеке, яғни дара тұлға туралы таным жатқаны аңғарылады.

Жалғыздық – жаман, бірақ жалғыз *жекелікке* қол жеткізсе, ол – жақсы. *Жекелік*, бір жағынан жалғыздың шыңдалуы, көппен (жалпы тобырмен) тайталас үстінде қалыптасуы деуге болады. *Жалғыздықтан* жапа шегіп, көптігін мақтан тұтатын (Атадан алтау туғанның, Жүрегіннің бастары алтынменен бу болар, Атадан жалғыз туғанның, Жүрегіннің бастары, Сары да жалқын су болар, Жалғыздық сені қайтейін (Ақтамберді)) қазақы менталитет *жекелікті* дәріптейді.

Жалғыздық, даралық концепциясының түпкі бастауы мифтік танымда жатыр деуге болады. Дүниенің жаратылуындағы дуализм ілімінде адам жанының егіздігі. Кейін сыңарынан айрылған жанның жалғыздықтан жапа шегуі немесе жұптан таққа, тақтан жекеге айналуы [15, 117-б.]. «Оғыз-қаған» эпосының поэтикасын зерттеуші Қ.Өмірәлиевте: «...эпостық жырда батыр ұл ата-анасын, халықты зарықтырып барып, ғаріптік заман басқа түскен кезде дүниеге келеді. Ол – жаудан, зұлымдықтан құтқарушы, әділетсіздікті, жауыздықты жеңуші, ата-ананы, ел-жұртын игілікке жеткізуші герой» [16, 120-б.] – деген пікір-тұжырым бар. Қазақтың батырлық жырларында зұлымдықпен күресуші топ не көп емес, жалғыз. Жалғыздың дүниеге келуінің өзі тылсым құдіретпен байланысты (әулиелердің аян беруі, пері қызынан туу, нұрдан жаралу).

Жалғыздықтың мифтік астармен астастырылып берілу үлгісін Қашағанның мына жолдарынан танимыз:

Отпан таудың басында
Дегелек деген бір құс бар,
Әуеде жүріп ысқырса,
Мың орда жылан басылған [12, 35-б.].

Алдымен, мифтік дүние бейнесінде құс пен жыланның алатын өз орындары бар: бірі дүниенің жоғарғы қабатын, екіншісі дүниенің астыңғы қабатын мекен ететін сиқырлы күш иелері (ертегілердегі самұрық құс, жер астындағы Жылан Бапы елі) Мифтік, ертегілік сюжеттерде жылан мен самұрық құс бір-біріне жау (Самұрықтың балапандарын жегелі жатқан айдаһарды жеке батырлардың өлтіруі, сол арқылы самұрықтың құрметіне ие болуы) Екеуі де адамдық әлемнен (космостан) тыс, хаостық әлемнің өкілдері. Отман тау (мифологиялық дүниедегі Қап тауы) – космостық әлем мен хаосты бөліп тұрған кеңістік немесе хаостық әлемнің өзі, кейде дүниенің ортасы, кіндігі бейнесінде алуға да болады. Ойымызды бекіте түсу үшін мифтанушы ғалым С. Қондыбайдың еңбектерінен келесі мәліметті пайдаланамыз: «Түркі архаикалық мифтерінде жоғары мен төменнің зооморфты (ғаламды аң-құс кейпінде бейнелеу) бейнесін көрсету дәстүрі болған. Бұл бойынша аспан – жоғарғы дүние қарағұс [ворон], ал су, төменгі дүние жылан кейпінде суреттелген. Ал ажырамаған аспан мен су түсінігіне қарағұс пен жыланның синтезделген, жасанды біріккен образы – Кер Ютпа [кер жұтпа немесе қара жұтпа] құбыжық образы жасалған, қазақ мифі

бұл образды ұмытқан, бірақ қарағұс пен жылан қазақ фольклорының жиі кездесетін бейнелері болып қалып отыр» [15, 117-б.].

Біздің ойымызша, Қашағанның ақындық қабылдауында дегелек құс – жекенің, жылан – көптің (мың орда) символы ретінде де алынып беріліп отыр. Ордалы жыланның мифологиялық, тылсымдық үрейі басым. Қазақ халқы ордалы жыланның ордасын бұзбауға тырысқан. Байқаусызда жыланның ордасына зақым келтіріп алса, басқа жаққа қашып, көшіп отырған, себебі ордалы жылан өзінің ордасын бұзғанды кешірмейді, қайда жүрсең де тауып, кек алады деген түсінік бар. Сондай үрейлі, тылсым күшке ие ордалы жыланның өзі әуедегі бір ғана дегелек құстың ысқырығынан басылады деген түсінік арқылы Қашаған жекенің күдірет-күшін меңзеп отыр.

Қорытынды

Жалғыздық концептісіндегі фреймдер: жалғыз, жалғызсырау, жапа-жалғыз, жалғызілікті, жалғыз ұл, ой-схема: Құдай жалғыз – мен жалғыз; Жалғыздық Құдайға ғана жарасқан; Жалғзынан айрылу; Жалғыздың үні шықпас; ой-сурет: «жалғыз жейде», «жалғыз атты жолаушы», «жапанда жалғыз қалу», «жалғыз мола» «жар басында жалғыз үй», т.б. Жалғыз сөзіне (дара және тіркес түріндегі формаларын қоса алғанда) қатысты сөздіктегі мағыналар: Жалғыз. «Тек бір өзі ғана, дара, жалқы», «Бір өзі – салт қара басы»; Жалғызда. «Бір-бірлеп, біртіндеп»; Жалғыз-жарым, «Бірен-саран, некен-саяқ»; Жалғызсы. «Елегізу, құлазу»; Жалғызіліктік. «Қарайласары жоқтық, жалғызбастылық» Осы мағыналық қатардың ішінде «Елегізу, құлазу», «Қарайласары жоқтық, жалғызбастылық» семалары жалғыздық концептісіндегі жағымсыз сипатты (жалғыздық – жаман) айқындап тұр. Жеке сөзінің семантикасын талдасақ. Сөздікте жеке 1. «Дербес, бөлек, өз алдына»; 2. «Өзіндік бір өзіне қатысты»; 3. «Оңаша, дара». Жеке-дара; 1. «Ерекшелік, даралық»; 2. «Оңаша, жападан-жалғыз, оқшау»; Жеке-жеке «Бөлек-бөлек, бір-бірлеп» [17, 200-б.]. Екі сөздің мағыналық ұштасуы «жалғыз, оқшау» және «бөлек-бөлек, бір-бірлеп» семаларында көрінеді, мағыналық алшақтығы: «елегізу, құлазу», «жалғызбастылық» мағынасы мен «ерекшелік, даралық» мағыналарының жағымды, жағымсыз астары арқылы сипатталады.

Жыраулар когнитивтік санасында жалғыздық, жекелік концептісі «Алла – бір», концепциясымен, «өлім» концептісіндегі «бірге тұмақ бар да, бірге өлмек жоқ» идеясымен, яғни өлім алдында адамның жалғыздығымен (ағайын-тұмаң, бала-шағаң, мал дүниенің – ешқайсысы сенің өлім алдындағы дәрменсіздігіңе ортақтаса алмайды, ажал алдында сен жалғызсың, көрге жалғыз кіресің), «жалғыз перзенттен айырылу» – «қайғы, мұң-шер» концептілерімен де астасып айқындала түседі.

Жалпы адами түсінікте үрей, қорқыныштың жалғыздық, жалғызсыраумен қатар жүретіні белгілі. Ал қазақ халқының менталды ұғымындағы жалғыздық тек жеке эмоциямен өлшенбейді, жаратылыстың заңдылығымен, әлеуметтік, қоғамдық түсінікпен өлшенеді. Қазақтар үшін «көптік» ұғымы, яғни өсіп-өну, ұрпақ жаю, жыраулық тілмен айтсақ, «дүреу» – өмірдің негізгі мәні. Қазақ жалғыздықтан қорқады, жалғыздықтан жапа шегеді. «Жалғыздың үні шықпас, жаяудың шаңы шықпас» дейді немесе «жағама қолдың тигенін жалғыздық сенен көремін» деп күйінеді, «жарлы байымай ма, жалғыз өспей ме?!» деп бір уақыт өзін жұбатады да. Жалғыз және көп қазақ халқының концептуалдық танымында дүниенің жақсы және жаман бөліктері ретінде бағалауыштық өлшемге ие.

Мақала ҚР БҒМ грантымен қаржыландырылатын «AP08856996 Маңғыстау аймағындағы сакралды мәтіндердің концептуалды кеңістігі (жыраулық мәтіндер, эпиграфиялық жазба мәтіндері, петроглифтер)» ғылыми жобасы аясында жазылды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Нерознак В.П. Теория словесности: старая и новая парадигмы. В кн.: Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. / под ред. проф. В.П. Нерознака. – М.: Academia, 1997. – С. 5–8.
2. Фрумкина Р.М. Концептуальный анализ с точки зрения лингвиста и психолога (концепт, категория, прототип) // Научно-тех. информация. РАН ИНИТИ. – 1992. – №3. – С. 20–33.
3. Вежбицкая А. Язык, культура, познание. – Москва: Русские словари, 1996. – 446 с.
4. Аскольдов С.А. Концепт и слово. В кн.: Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология / под ред. проф. В.П. Нерознака. – М.: Academia, 1997. – С. 267–280.
5. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка // Известия РАН. Серия литературы и языка. – 1993. – Т. 52. – №1. – С. 3–9.
6. Колесов В.В. Концепт культуры: образ – понятие – символ // Вестник СПбГУ. Сер.2. – СПб., 1992. Вып. 3. – №16. – С. 3–40.
7. Телия В.Н. Русская фразеология (семантические, прагматические, лингвистические аспекты). – М.: Язык русской культуры, 1996. – 283 с.
8. Попова З.Д., Стернин И.А. Понятие «концепт» в лингвистических исследованиях. – Воронеж, 1999. – 280 с.
9. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. – 824 с.
10. Тіл таңбалы ақындар / Құрастырған Қ. Жылқышыұлы. Т. 1. – Ақтау: Printing House, 2016. – 432 б.
11. Жаманбаева К. Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана. – Алматы: Ғылым, 1998. – 137 б.
12. Қайыртпай кеткен Қашаған. – Алматы: Жазушы, 2011. – 432 б.
13. Тіл таңбалы ақындар / Құрастырған Қ. Жылқышыұлы. Т. 2. – Ақтау: Printing House, 2016. – 432 б.
14. Бес ғасыр жырлайды. Т 1. – Алматы: Жазушы, 1989. – 384 б.
15. Қондыбай С. Қазақ мифологиясына кіріспе. – Алматы: Зерде, 1999. – 303 б.
16. Өмірәлиев Қ. Оғыз қаған эпосының тілі. – Алматы: Ғылым, 1988. – 271 б.
17. Қазақ тілінің сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 1999. – 773 б.

REFERENCES

1. Neroznak V.P. Teoriia slovesnosti: staraia i novaia paradigmmy. V kn.: Russkaia slovesnost. Ot teorii slovesnosti k strukture teksta. Antologiiia / pod red. prof. V.P. Neroznaka [Theory of Literature: Old and New Paradigms. In the book: Russian literature. From theory of literature to the structure of the text. Anthology / Under ed. Prof. V.P. Neroznak]. – М.: Academia, 1997. – S. 5–8. [in Russian]
2. Frumkina R.M. Konceptualnyi analiz s tochki zreniia lingvista i psihologa (concept, kategoria, prototip) [Conceptual analysis from the point of view of a linguist and psychologist (concept, category, prototype)] // Nauchno-teh. informacia. RAN InITI. – 1992. – №3. – S. 20-33. [in Russian]
3. Vezhbickaia A. Iazyk, kultura, poznanie [Language culture knowledge]. – Moskva: Russkie slovani, 1996. – 446 s. [in Russian]
4. Askoldov S.A. Koncept i slovo. V kn.: Russkaia slovesnost. Ot teorii slovesnosti k strukture teksta. Antologiiia / pod red. prof. V.P. Neroznaka [Concept and Word. In the book: Russian literature. From theory of literature to the structure of the text. Anthology / Under ed. Prof. V.P. Neroznak]. – М.: Academia, 1997. – S. 267–280.– 320 s. [in Russian]

5. Lihachev D.S. Konceptosfera russkogo iazyka [Conceptosphere of the Russian language] // Izvestiia RAN. Seriya literatury i iazyka. – 1993. – T 52. – №1. – S. 3–9. [in Russian]
6. Kolesov V.V. Koncept kultury: obraz – poniatie – simvol [The concept of culture: image – concept – symbol] // Vestnik SPbGU. Ser. 2. – 1992. Vyp. 3. – №16. – S. 3–40. [in Russian]
7. Teliia V.N. Russkaia frazeologiiia (semanticheskie, pragmaticheskie, lingvisticheskie aspekty) [Russian phraseology (semantic, pragmatic, linguistic aspects)]. – M.: Iazyk russkoi kultury, 1996. – 283 s. [in Russian]
8. Popova Z.D., Sternin I.A. Poniatie «koncept» v lingvisticheskikh issledovaniiah [The concept of «concept» in linguistic research]. – Voronezh, 1999. – 280 s. [in Russian]
9. Stepanov Ju.S. Konstanty: Slovar russkoi kultury [Constants: Dictionary of Russian Culture]. – M.: Shkola «Iazyki russkoi kultury», 1997. – 824 s. [in Russian]
10. Til tangbaly ahyndar [Poets with language symbols] / Qurastyrghan Q. Jylkyshyuly. T. 1. – Aktau: Printing House, 2016. – 432 b. [in Kazakh]
11. Zhamanbaeva Q. Til qoldanysynyn kognitivtik negizderi: emociia, simvol, tildik sana [Cognitive bases of language use: emotion, symbol, linguistic consciousness]. – Almaty: Gylym, 1998. – 137 b. [in Kazakh]
12. Khaiyrtpai ketken Qashagan [Kashagan, which was not returned]. – Almaty: Jazushy, 2011. – 432 b. [in Kazakh]
13. Til tanbaly aqyndar [Poets with language symbols] / Qurastyrghan Q. Jylkyshyuly. T.2. – Aktau: Printing House, 2016. – 416 b. [in Kazakh]
14. Bes gasyr jyrlaidy [Five centuries sing]. T.1. – Almaty: Jazushy, 1989. – 384 b. [in Kazakh]
15. Qondybai S. Qazaq mifologiiiasyna kirispe [Introduction to Kazakh mythology]. – Almaty: Zerde, 1999. – 303 b. [in Kazakh]
16. Omiraliev Q. Ogyz hagan eposynyn tili [The language of the Oguz Hagan epic]. – Almaty: Gylym, 1988. – 271 b. [in Kazakh]
17. Qazaq tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh language]. – Almaty: Daik-Press, 1999. – 773 b. [in Kazakh]

ӘОЖ 82:81-26; 82:81'38; МҒТАР 17.07.51
<https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.02>**М. ӘЛІПХАН**

филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: maksat.alipkhan@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0001-6867-2709>

АБАЙ ТАНЫМЫ МЕН ТАҒЫЛЫМЫНЫҢ ӨЗЕГІ М.ӘУЕЗОВ ЗЕРТТЕУІНДЕ

Аңдатпа. Мақалада М. Әуезовтің абайтану бастауында тұрған тұлғасы мен оның Абайдағы адамгершілік танымды негіздеген түйінді ойлары қарастырылған. М. Әуезов – абайтану ғылымының негізін қалаушы. Ол Абай өмірі мен мұрасын тұрақты әрі жүйелі түрде зерттеген ғалым. Абайтану ғылымының қалыптасуында М. Әуезов сіңірген еңбек өте зор. Бала Мұхтар атасы Әуездің жанында жүріп, Абайды бала қалпымен көрген адам. Абай қайтыс болғанда бала Мұхтар алты-жеті жаста болған. Ол тоғыз-он жасында Абай өлеңдерін түгелге жуық жаттап өскен бала. Кейін ер жетіп, қолына қалам алып жазуға кіріскенде, алғаш жазған мақаласы – «Адамдық негізі – әйел» (1917) болса, кейінгі мақаласын (1918) Абай өмірі мен шығармашылығын танытуға арнаған. Жиырмамыншы ғасырдың отызыншы жылдары Абайдың толық шығармалар жинағын дайындап жариялады, ақынның ауқымды ғылыми өмірбаянын жазып бітірді. Ақынның осы өмірбаянын кеңейтіп төрт томнан тұратын «Абай жолы» (1942–1956) роман-эпопеясын жазды. Абайдың өмірі мен шығармашылығын жан-жақты танытқан «Абай Құнанбаев» монографиясын жариялады. Осының бәрі М. Әуезовті – абайтану ғылымының негізін қалаушы орны бөлек бірегей абайтанушы ғалым биігіне көтерді.

Мақалада М. Әуезовтің Абай дүниетанымындағы ең өзекті мәселе – адамгершілік таным негіздерін танытқан еңбегі айқындалған. Оның түйіндеуінше, Абай шығармаларындағы басты мәселе – мораль философиясы мен адамгершілік жайы. М. Мырзахметұлының зерттеулері негізінде ғылым игілігіне айналған Толық адам танымы – М. Әуезов тұжырымдаған «Нравственная личность» теориясының заңды жалғасы. Абай шығармалары жайлы М. Әуезов тұжырымдаған ойлардан адамгершілік тақырыбы – төркіні терең таным, ал Абай – адамгершілікті жүйелі жырлаған ақын екені танылады.

Кілт сөздер: Абай, өлеңдері, М. Әуезов, монография, адамгершілік, таным, тәрбие, қоғам, мемлекет, игілік.

M. Alipkhan

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: maksat.alipkhan@ayu.edu.kz

The Essence of Knowledge and Edification of Abai in the Study of M. Auevov***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Әліпхан М. Абай танымы мен тағылымының өзегі М. Әуезов зерттеуінде // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №1 (123). – Б. 21–33. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.02>

***Cite us correctly:**

Alipkhan M. Abai tanymy men tagylymynyn ozegi M. Auevov zertteuinde [The Essence of Knowledge and Edification of Abai in the Study of M. Auevov] // *Iasauii universitetinin habarshysy*. – 2022. – №1 (123). – B. 21–33. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.02>

Abstract. The article discusses the personality of M. Auezov, who was at the origins of Abai studies, and his ideas regarding the moral postulates of Abai. M. Auezov is the founder of Abay studies as a science. M. Auezov is a scientist who thoroughly studied the life and heritage of Abay using a systematic approach. M. Auezov made a significant contribution to the development of Abay studies as a science. Mukhtar happened to see Abai as a child, being next to his grandfather Auez. When Abai died, Mukhtar was six or seven years old. At the age of nine or ten, Mukhtar already knew by heart almost all of Abai's poems. The first work that came out from the pen of M. Auezov as a writer was the article – «The basis of humanity is a woman» (1917), his next article (1918) was devoted to the life and work of Abay. In the 30s of the twentieth century, M. Auezov prepared and published the complete works of Abai, completed an extensive scientific biography of the poet. The result of a further in-depth description of Abai's biography was the four-volume epic novel «The Way of Abai» (1942–1956). He published the monograph «Abai Kunanbaev», which comprehensively reflects the life and work of Abai. All this elevated M. Auezov to the heights of a unique Abai scholar, the founder of the science of Abai studies. In the article, the work of M. Auezov is defined as a work that reveals the most important issue in the worldview of Abay – the basis of moral knowledge. The writer comes to the conclusion that the main problem in the work of Abai is the philosophy of morality and morality. The doctrine of the perfect man, which became the property of science on the basis of the research of M. Myrzakhmetov, is a logical continuation of the theory of «Moral Personality», formulated by M. Auezov. From the thoughts of M. Auezov about the work of Abay, it follows that the theme of morality is a thoughtful teaching, and Abay is a poet who sang morality in the system of other knowledge and teachings.

Keywords: Abai, poems, M. Auezov, monograph, morality, knowledge, education, society, state, good.

М. Алипхан

кандидат филологических наук, доцент

*Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: maksat.alipkhan@ayu.edu.kz*

Сущность познания и назиданий Абая в исследовании М. Ауезова

Аннотация. В статье рассматривается личность М. Ауезова, стоявшего у истоков абаеведения, и его идеи относительно нравственных постулатов Абая. М. Ауезов является основоположником абаеведения как науки. М. Ауезов – ученый, который основательно исследовал жизнедеятельность и наследие Абая, используя системный подход. М. Ауезов внес значительный вклад в становление абаеведения как науки. Мухтару привелось видеть Абая еще в детстве, находясь рядом со своим дедом Ауезом. Когда Абай умер, Мухтару было шесть-семь лет. Мухтар в девять-десять лет знал уже наизусть почти все стихи Абая. Первым произведением, вышедшим из-под пера М. Ауезова как писателя, была статья – «Основа человечества – женщина» (1917 г.), следующая его статья (1918 г.) была посвящена жизни и творчеству Абая. В 30-е годы XX века М. Ауезов подготовил и издал полное собрание сочинений Абая, закончил обширную научную биографию поэта. Результатом дальнейшего углубленного описания биографии Абая стал четырехтомный роман-эпопея «Путь Абая» (1942–1956). Им опубликована монография «Абай Кунанбаев», в которой всесторонне отражены жизнь и творчество Абая. Все это возвысило М. Ауезова до высот уникального абаоведа, основоположника науки абаеведения. В статье творчество М. Ауезова определяется как труд, в котором раскрывается важнейший вопрос в мировоззрении Абая – основы нравственного познания. Писатель приходит к выводу, что основной проблемой в творчестве Абая является философия морали и нравственность. Учение о совершенном человеке, ставшее достоянием науки на основе исследований М. Мырзахметова, является

логическим продолжением теории «Нравственная личность», сформулированной М. Ауезовым. Из мыслей М. Ауезова о творчестве Абая следует, что тема нравственности – глубокомысленное учение, а Абай – поэт, воспевавший нравственность в системе других познаний и учений.

Ключевые слова: Абай, стихи, М.Ауезов, монография, нравственность, познание, воспитание, общество, государство, благо.

Кіріспе

Абай жайлы сөз еткенде ойымызға ең әуелі М. Әуезов оралады. Себебі қазақ әдебиеті мен руханиятында Абайды М. Әуезовтен артық білетін адам жоқ. М. Әуезовтің өмірі мен көркемдік және ғылыми шығармашылығы Абаймен тікелей әрі өте тығыз байланысты болып келеді. М. Әуезов – Абай ауылына жақын маңдағы Бөрлі елдімекенінде дүниеге келіп, балалық шағы ақын өмір сүрген табиғат кеңістігі мен әлеуметтік ортада өткен [1, 6–23-бб.]. Атасы Әуез Абаймен замандас, сұхбаттас, дастархандас болған адам. Тіпті Мұхтардай немересін атасы Әуез Абай үйіне алып барып, ақын әңгімесін сүйікті немересіне тыңдатқан да болар. Абай дүниеден өтерге дейін бала Мұхтар алты-жеті жаста еді. Есейіп азамат бола бастағаннан-ақ Мұхтар Әуезов Абай тақырыбына айрықша ден қоя бастаған. Болашақ жазушы әрі ғалымның ең алғашқы туындысы – «Адамдық негізі – әйел» [2, 22–24-бб.] (1917) деген толғанысы болса, кейінгі мақаласы – Ж. Аймауытовпен бірге жазған «Абайдың өнері һәм қызметі» [3, 94–102-бб.] атты еңбегі. Қырық жылдан асатын ғылыми және көркемдік қызметі барысында М. Әуезов Абай өмірі мен мұрасын танып білуге орасан зор үлес қосты. Абайдың төрт нұсқадан тұратын ғылыми өмірбаянын [4] жазды. Қазақ Мемлекеттік университеті қазақ филологиясы мамандығында оқитын студенттерге 1942 жылдан бастап «Абайтану» атты арнайы курстан дәріс оқыды, нәтижесінде дәрістері жинала, толығы келіп, «Абай Құнанбаев» атты ғылыми-зерттеу монографиясына [5] айналды. Төрт кітаптан тұратын «Абай жолы» роман-эпопеясы дүниеге келді. М. Әуезов осылайша абайтану ғылымының негізін қалады. Ақын өмірі мен мұрасын игеруге орасан мол еңбек еткен М. Әуезовтің ғылыми-шығармашылық ізденістері бүгінде әрбір талапкер оқырманға бағыт-бағдар беріп, олар жасар танымның бастауы бола алады.

Зерттеу әдістері: М.Әуезовтің Абай туралы басты зерттеуі «Абай Құнанбаев» монографиясындағы ақын өлеңдеріндегі өзекті ой – адамгершілік екенін тұжырымдаған қорытындыларын пайымдау, талдау, түйіндеу.

Талдау мен нәтижелер

М. Мырзахметұлы зерттеп ғылыми айналымға енгізген Абайдағы толық адам танымын – адамгершілік жайлы өзіндік ілім десек, ақындағы осы адамгершілік тақырыбының айрықша өзекті екенін ең алғаш ғылыми негіздеп танытқан – М. Әуезов. Ол «Абай Құнанбаев» атты зерттеу еңбегінде былай деп жазады: «Ол адамгершілікті, моральдық философияны барлық жайдан жоғары қояды» [5, 179-б.]. Ақын өлеңдері мен қарасөздерін талдап, пайымдап саралау барысында М. Әуезов Абайдағы адамгершілік мәселесіне жиі-жиі соғып отырады. Абай шығармаларында адамгершілік тақырыбының мол орын алатынын М. Әуезов әртүрлі ой-пікір, пайымдауларымен танытып келген. Осы орайда ғалымның мына ойы Абайдағы адамгершілік тақырыбын әсіресе айқындап аша түседі: «...ұстаздық, әлеуметтік талабының түп мақсаты – жеке адамдарды жаманшылықтарынан арылтып, сол арқылы заманындағы қауым-қоғамын және бар халқын түзетіп өзгертпек болады. Қысқасы, нравственная личность мәселесін бар тартысының, талап-арманының тетігі етеді» [5, 182-б.]. Толық адам танымына негіз болған адамгершілік мәселесі Абай мұрасының өзегі мен дінгегі болғанын байқаймыз. М. Әуезов қолданған «Нравственная

личность» ұғым, атауын ғалым М. Мырзахметұлы ғылыми айналымға енгізген «Толық адам» тұлғасымен байланыстыруды әбден қисынды көреміз. Яғни М. Мырзахметұлының ыждахатты де мехнатты ізденісі арқылы ғылыми қауымның игілігіне айналған Толық адам танымының бастауы – ақын дүниетанымына қатысты М. Әуезов қолданған осы «Нравственная личность» ұғымында жатыр.

Ақын жайлы барлық еңбектерінде М. Әуезов Абайдың адамгершілікке қатысты ой-танымын айрықша атаумен болады. Өзі жазған сексен-тоқсан беттен тұратын «Абай өмірбаянынан» бастап-ақ ғалым ақынның балалық, жастық кезінен адамгершілік ұғым, таным, әрекетке бейім болғанын әртүрлі өзіндік бақылау, пайымдауларымен білдіріп отырады. М. Әуезов жазған өмірбаян бойынша, ақын бала кезінен-ақ пайымды, зерек, жақсы адам болып өсуге бейім болған. Мысалы, М. Әуезов Абайдың бала кезін былайша суреттейді: «Кішкене кезінде сырт мінез жағынан аңқау, нанғыш және тентек бала болса керек. Бірақ сол кішкене күнінде өзге балалардан ерекше жері – үйге қонған қонақтардың әлдеқалай айтқан ертегі сияқты әңгімелерін құлай тыңдайды» [5, 34-б.]. Байқағанымыздай, кейін келе адамгершілік жайлы жүйелі жырлай бастаған Абай бала кезінде-ақ зерек, білуге құмар, жақсы болмыстың белгісіндей аңқау, нанғыш болыпты. Өсе келе кейін де ақын адамгершілік жайлы ұғым мен білімге ой, көңіл көзімен қарағыш, назар салғыш болып жүреді. Айналасынан адамгершілік қарым-қатынастарды көргіш келеді, әрнәрсені де адамгершілік тұрғысынан бағалай бастайды: «Басында балалығының арқасында сөзге қорғана кіріскен Абай, аз жылдың ішінде үлкен табыс тапқандай болып, адымын ұлғайта береді. Бірнеше жол көріп, көзі қанған соң «пәлен жақсы, түген жақсы» дегендерінің айламенен, қанауменен қиянат болмаса, өзге жалпы білімге, ақыл шалымға, адамгершілікке татымсыз екенін сезеді» [5, 39-б.]. М. Әуезов жазғандай, Абайдың адамгершілікті бәрінен де жоғары қоятыны сол кезде-ақ байқала бастапты. Адамгершілік – ақынның өмір бойы дәріптеп, насихаттап қана қоймай, өзі де ұстанған айнымас қағидасы болғанын көреміз. Өскен ортасы, жүрген айналасы қу, сұм, қиянатшыл болса да, ақынның өзі бала кезінен-ақ жақсылық пен адалдыққа жақын болған. Абай үшін адамның қасиеті – қара күш, соған негізделген қиянат, зорлық емес, мейірім, рақым, әділет еді. Ол әркезде де әлсіздің жағында болды, зорлықшыға қарсы шықты. Өзі бай, бар ортадан шықса да, сол бай адамдардың байлығына сенген дарақы қалпын аямай сынап, олардың кедейлерге жасаған қиянатына көне алмаған. Көнбек түгілі, қиянат пен қараулық атаулыға бар болмысымен қарсы келіп, оларды аяусыз әшкерелеумен болған: «Абай сол күндегі «жақсы» дегенде ескі бектік, паңдық, қара күш болмаса, нағыз адамгершілік, шын талант қасиет аз екенін әшкерелей бастайды» [5, 41-б.]. Абай қарасөзінде өзі жазғандай, әкесінің баласы – адамның дұшпаны болмай, адамның баласы – бауыры болады [6, 135-б.]. Мұның бәрі де Абайдың бала, жастық шағынан-ақ адамгершілікке көбірек сүйеніп иек артқанын танытады. Абай бәрін де адамгершілік қалып пен қасиеттің өлшемімен таразылайды. Осындай қалпымен оның әкесіне де қарсы келіп қалған кезі болады. Және бұл әрекеті балалық, шалалық, ақылсыздықтан ғана тумай, адамгершілік қасиетті бәрінен де жоғары қойып пір тұтқандығынан болатын. Абай адамгершілік қалып, қасиетті өзінің өмірлік мақсат-мұратына балаған, өмір жолында жақсы адам болуға берік қадам басқан: «Өзі туралы «елге пайдалы, адамгершілігі бар, әділ басшы болсам ғана жақсы адам боламын» деп есептейді» [5, 43-б.]. Ақын осы бір абзал арман-мұратынан өмірінше айнымай өтеді. М. Әуезовтің өзі де Абайдың осы адамгершілік жолды берік ұстанғанын үнемі атап отырады: «Абай елдің ішіндегі әділдікті, тура жолды бағатын кісі болады. Шын ел қамқоры болған адамгершілік, кісілік тұтқасы Абай болады» [5, 50-б.]. Ақын өмірбаянын әңгімелегенде М. Әуезов үнемі Абайдың адамгершілік қасиеттері мен ұстанымына ерекше мән беріп отырады. Шығармаларында адамгершілікті жүйелі насихатаған Абайдың өз өмірімен де адамгершілікті болғанын көреміз. Болмысында болмағанды, қасиетінде жоқты ақынның өзі де айта алмас та, жаза алмас та еді. Ұрпағына бүгінге дейін ақылшы болған Абай көзі тірісінде-ақ қауымы мен айналасына ұстаздық

ойларын аянбай ұсынумен келген. Абайды ұстаз тұтқан Ахмет Байтұрсынов өзін «адамдық диханшысы» деп білсе, ал Абайды адамдықтың бағбанындай, мүсіншісіндей көреміз. Ақын заманындағы көзіқарақты қауым оның сөзі мен өсиетіне иек арту арқылы өздеріне өмірлік бағыт-бағдар тапқан, адамшылық болмыстарын түзеп, жетілдірумен болған. М. Әуезов Абайдың елі үшін жасаған осындай игілікті ықпалын да назардан тыс қалдырмаған: «Абайдың ауылы үлкен білгіштің медресесі сияқты болады. Абай ұстаз да, мұның алдына келген сөз ұғатын талапты жастарының бәрі де – шәкірт. Абай іні, бала, ағайындарына дос, жастарға мағыналы тәрбиеші бола бастайды. Енді осы ұғатын жастарды жаңа жолмен, өзі хиял қылған өнер-білімге, жаңа сапалы адамгершілікке қарай жетектеп, баулығысы келеді» [5, 64-б.]. Міне ақын арманы осындай өрелі де асқақ болғанын байқаймыз. М. Әуезовтің осындағы «жаңа сапалы адамгершілік» деген ой, түйіні кейінгі заманда М. Мырзахметұлы зерттеп ғылыми айналымға енгізген толық адам танымына ұласқан. Жалпы адамгершілік тақырыбы мен танымына қатысты ой, түйіннің бәрі де толық адам ұғымынан ұзап кетпейді. Абайдың да, оның төрт нұсқадан тұратын ғылыми өмірбаянын жазған М. Әуезовтің де назары осы асыл адамгершілік жайына жиі ауып отырады. Содан-ақ адамгершілік мәселесі ақын өмірі мен өнерінің өзегі болғанын болжауға болады. Ақын өмірбаянын оның бала кезінен өмірден өткен шағына шейін жүйелі әңгімелеп жеткізген М. Әуезов Абай өмірінің қайғылы соңғы сәтін сөз еткенде де, Мағауияның мезгілсіз қазасымен байланыстырып, сүйікті баласы ұстанған адамгершілік қалыпты былайша танытады: «Мағауия әке ұғымынша да және өз ортасының бағалауынша да Абайдың барлық баласының ең жақсысы, ең ірісі деп саналған... Елде отырып Европа тәрбиесін алған адамдардай ақыл, мінез, адамшылығы түгелімен мәдениетті кісінің халінде болған» [5, 82-б.]. Байқағанымыздай, Абайдың өмір жолы мен ойлаған ойында адамгершілік әркезде де негізгі өлшем мен басты дінгек болған. Қашанда өз өмірі арқылы адамгершілікті биік қойған Абай өлең, қарасөздерімен де адамгершілікті өз насихатының негізгі арнасы еткен және адамгершілікті өмірінше ықыласпен жүйелі жырлап өткен.

М. Әуезов Абайды жан-жақты танытқан монографиялық еңбегінде ақын өлеңдерін жазылған жылдары бойынша талдайды. Яғни ақын өлеңдерін ең алғаш жазылған «Йузи – рәушаннан» (1858) бастап 1902–1903 жылдардың туындысы «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» өлеңіне дейін хронологиялық әдіспен саралап береді. М. Әуезов мұнда да толық адам танымына бастау болар адамгершілік жайлы ойларға көбірек көңіл бөлген. Ақынның 20-25 жасында жазған өлеңі – «Сап-сап, көңілім, сап, көңілім». Бұл өлең – лирикалық кейіпкердің өзі мен өзі қатарлас құрбыларын баянсыз, бағасыз жігітшілік жеңіл жортуылдарынан тыйып, оларға адамшылықты дәріптеген ойларын айтуымен құнды. Жастық, жігіттік шақтағы сүю мен махаббат әрекеттері сүйіскен жастардың жекелік жеңіл сезімдерімен ғана шектелмей, адамдық, азаматтық қасиетпен де қабысып жатса, қадір-қасиеті арта түспек. Абай бұл өлеңінде сол шақтағы өзіндей құрбыларын салиқалы да есті тірлікке шақырады. Өлеңдегі сөйлеуші, өнеге айтушы жастың (ақынның) әрекетінен М. Әуезов жоғары саналы ой-ниетті таниды: «Опасыз жас болмау керек, таңдап сүйген біреуі ғана бар тең сезімге табынған жақсы жастың адамгершілік пен махаббатты қабыстырамын деген ниеті көрінеді» [5, 100-б.]. Өлеңдегі лирикалық кейіпкер өз рахатын көздеп сүюші, қызық қана құған жас емес, ол – жас та болса өз әрекетін ақылмен, адамгершілікпен қабыстыра алатын адам. Жастық шақ пен махаббат сезімінің көбіне өзіндік рахат, қызық, қуанышпен байланысты болатыны бар. Ал ақын өлеңіндегі жас жігіттің жағдайы мен сезімі басқашалау, биіктеу, яғни жеке қызығынан адамшылықты артық санаған қалпымен ізгілеу. Мұны М. Әуезов өзіне тән байқағыштықпен дәл таныған: «Ендігі түсінігі бойынша, махаббат, жастықты сөз қылатын ақын құр құмарлық қызығын шала-шалағай күйде жырламай, адамгершілік тәрбиесін өсіріп, асырғандай, моральдық жоғары дәрежеде түсініп жырласын» [5, 100-б.] дейді. Абай «Йузи – рәушан», «Фзули, Шәмси», «Әлифби» өлеңдерінен кейін таза, анық қазақ тілінде жазылған осы алғашқы өлеңімен-ақ өзінің адамгершілік ұстанымын таныта бастаған. Отау құрып үй

болуды ойлаған жігітке ең әуелі қыздың қалың малын беріп, болашақ жарын көркі мен тегіне қарай таңдап, оны толық танып табысуын кеңес етеді. М. Әуезовтің ақын өлеңіне берген бұл бағасы мен пікірі өте тапқыр айтылған. «Сап-сап, көңілім, сап, көңілім» өлеңінде айтылған оқиға, әрекеттер мен ақыл-кеңестер жастарды өз махаббаттарын мәнді де адамгершілікті етуге үйретеді.

М.Әуезов әр қилы тақырыпта жазылған ақын өлеңдерін ой-пікір, идея, көркемдігі жағынан талдай келіп, «Жасымда ғылым бар деп ескермедім» өлеңін саралаған тұста елеулі пікір ұсынған: «Бұл шығарма енді халықтың адамгершілік, ағартушылық жөнінде үлкен қияға қарай жол тартқан жаңа ақынның ашық бейнесін көрсете бастайды» [5, 110-б.]. Абай бұған дейін ғашықтық, сұлулық, аңшылық тақырыбындағы өлеңдерін жазып келіп еді. Ал аталған бұл өлеңінде ғылым жайлы жаңа ойын айтқан. Сауатсыздық жайлап, оқу-білімнен сырт қалған ел ішінде ғылым табуды сөз етіп насихаттау үлкен жетістік болатын. Және де ғылымды ұрпақ қамы мен ел болашағы, халық пайдасы тұрғысынан жырлап, адамгершілікті өсіріп танытар ойларын айтады. Әлеумет пен ел, келер ұрпақтың қамы, адамдық белгісі, ғылым жайы – бәрі де адамгершілікті жасаушы және адамгершілікке ұласар ұғымдар. Ғылымның өзі де – адамдық, ал оның қадір-қасиетін шынайы танып-білу мен сезіну – адамдықтың жетіліп өсуі. Кісінің өзіне қалағанды өзгеге де болсын деп тілей алуы – зор қайырымдылық. Ең бастысы, Абай өз өлеңінде ең орынды және өте дұрыс мақсат қояды:

Баламды медресеге біл деп бердім,
Қызмет қылсын, шен алсын деп бермедім [7, 22-б.].

Мұнда ақын қарасөзінде кейіндеу таратылып сөз болатын ғылымнан келер пайданы көздеп емес, оның өзін сүю әрекеті бар, жалғыз ғана «білсем» деген айқын мақсат бар, бағасыз, баянсыз бос қызықтан бас тарту бар, өзінің адамдық, азаматтық болмыс жағынан толысып өскендігін сезіну, онысын орынды мойындап білу бар.

М. Әуезов ендігі кезекте ақынның адамгершілікке жанасатын ойларын оның «Ғылым таппай мақтанба» өлеңін талдаған тұсында тұжырымдап береді. Атап айтарлық жай – М. Әуезов ақынның бұл өлеңін айрықша жоғары бағалап, ол жайлы «ел ішіндегі жас желеңге Абайдың әсіресе көп ой қорытып айтқан мағыналы және програмдық бір өлеңі осы деуге болады» [5, 121-б.] деп салиқалы пікір білдіреді. Ақын бұл өлеңінде ғылымды насихаттайды, анығырақ айтар болсақ, ғылымды насихаттағандай болып көрінеді. Шындығы да солай. Тек бүгінгі оқырманға бөлектеу көрінетін ғылым мен адамдық Абай ұғымында бір нәрсе. 38-сөзінде ғылым жайлы ақынның былай деп жазатыны бар: «Ғылым – алланың бір сипаты, ол хақиқат, оған ғашықтық өзі де хақлық һәм адамдық дүр» [6, 137-б.]. Яғни ғылымды насихаттау – түптеп келгенде адамдық пен адамгершілікті насихаттау болып шығатынын ұғамыз. Оның үстіне бұл өлең абайтанушы М. Мырзахметұлының жазғанындай, ғылым жайын айта отырып «адам болам десеңіз», яғни адам болу шарттарын сөз етеді. Жақсыны көріп, оған ұмтылу, жаманнан қашып, одан жирену – тамыры терең тәрбие саласының қашанғы қалыпты, үйреншікті жолы. Мұндай екі түрлі әрекеттің адамгершілік жағынан жетілуде айрықша міндетті болар белестер екенін білген жөн. Абайдың өзі де кейінгі ой қорытуларында жақсыға жету жолында әуелі жаманның залалын жоюды үнемі айқындап айтумен болады. Мысалы «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» өлеңінде иманның асылы – Алланы, адамзатты және әділетті сүюді үлгі-өнеге етумен бірге, бұларға бағытталған дұрыс беталысты бұзатын пайда, мақтан, әуесқойдан сақтандыруды да ұмытпайды. Сондай-ақ 38-қарасөзінде Алла, әлем, адам, иман жайынан кең толғап келіп, осылардан шығарып түйіндеген жәуанмәртлік ілімі – ақыл, әділет, рақым қасиеттері арқылы адам болмысын абзал, асыл ететінін түйіндейді де, артынша осындай асыл жолда зияны тиер надандық, еріншектік, залымдық атты үш кеселді де айтып өтеді. Және Абай әр-әр тұста «көкіректі тазалау керек» деген қағидалы кеңесін айтып отыруды да ұмытпайды. Мұның бәрі де екі

жақты (рухани, тәни) қоспа саналатын адам болмысындағының баршасы сәйкесінше қос сипатты болып келетінін ескергендік, білгендік болады. Яғни «Ғылым таппай мақтанба» өлеңінде айтылғандай, өсек, өтірік, мақтаншақ, еріншек, бекер мал шашпақ секілді бес дұшпаннан құтылмай, арылмай тұрып, талап, еңбек, терең ой, қанағат, рақым атты бес асыл қасиетті ділге дарытып баянды ету қиын әрі жартыкеш болады. Бұдан өзге де адам болу шарттары бұл өлеңде «адам болам десеңіз» деген арнайы мақсатпен жырланған.

«Ғылым таппай мақтанба» өлеңінде ғалым болу мен адам болу бір-бірімен тығыз қабысып, терең сабақтаса жырланған. «Хауаси хамса заһири» – сыртқы бес сезім мүшесін, естіген нәрсені ұмытпау, есті болу, ғылым-білім үйренудің шарттарын, жан құмары, жан қуаттарын ақын болудың үстіне ғылым адамы ретінде де тереңдеп танытатын Абай ғылым мен адамдықты төркіні бір туыс, ортақ ұғымдар деп қарайды. Мысалы, «махаббат – әуел адамның адамдығы, ғақыл, ғылым деген нәрселербірлән» [6, 136-б.], «Қашан бір бала ғылым, білімді махаббатпенен көксерлік болса, сонда ғана оның аты адам болады» [6, 136-б.], «Ғылым – алланың бір сипаты, ол хақиқат, оған ғашықтық өзі де хақлық һәм адамдық дүр» [6, 137-б.], «Бұл ғаделет, махаббат сезім кімде көбірек болса, ол кісі ғалым, сол – ғақыл» [6, 164-б.] деген секілді ой-пікірлерімен Абай ғылым мен адамдықтың өзара тығыз табысып, бекем байланған байланысын байқатып отырады. М. Әуезов те Абай ойының үстінен түскендей, жас адамның ғылымды меңгеруін оның адам болуымен сабақтастырады: «...ғылым тапқан жас болса, ірі адамгершілікке ие болсын, азамат деп айтарлық ар иесі болсын. Ол – шын мағынадағы қасиетке жетуге талпыну керек. Сондықтан ойы жетіп, адамдығы өскен жас өзінің досы деп бес асылды таңдасын дейді... арлы адамгершіліктің сипаттарын санайды» [5, 122-б.]. М. Әуезов Абайдың өз өлеңін «Ғылым таппай мақтанба» деп бастай отырып, негізінде «адам болам десеңіз» деген мақсатты көздегенін өте орынды аңғарған, әрі осы орайдағы ойларын да адамгершілік тұрғысынан танытқан. Шындап келгенде бұл өлеңдегі ақынның басты мақсаты – жастарға адам болу мен адамгершілік сырын танытып, сол жолға салып жіберу болған:

Бес нәрседен қашық бол,
Бес нәрсеге асық бол –
Адам болам десеңіз [7, 41-б.].

Өлеңдегі өзге ақыл-кеңестің бәрі де осы түбірлі ойды жүзеге асырудың амалдары түрінде келеді. Ақынның Ғұламаһи Дауаниден оқып тапқан әрі қазақ жастарына жеткізбек болған басты ой қазынасы да – өсер-өнер ұрпағын «бес дұшпаннан» қашық етіп, «бес асыл іске» асық ету, іңкәр ету. Бұл – адамгершілік жағынан жетілу мен кемелдену ілімінде орындалуы шарт саналатын екі міндетті белес пен талап.

Ақынның осы өлеңінде адам болу жолында әсіресе ғылым мен ақыл жайын қайталай түсіп, бекіте беруі де орынды әрі қисынды. Абай мұны кейінгі өлеңдері мен қарасөздеріндегі хауас ілімі, таным сыры жайлы айтқан ойларымен нақтылап, шегелей түседі. Дүниеге келген баланың ең әуелі тән саулығы мен хауас салим, хауаси хамса заһири, одан әрі жақсы ата-ана, жақсы құрбы, жақсы ұстаз арқылы арналы айқын жолға түсіп, түрлі ғылым салалары арқылы хақиқатқа – адамдыққа бет алу әрекетін Абай барша шығармашылығымен ізерлей танытқан. Асыл мұрат, зор мақсат – хақ жолы – адамдыққа бет алу әрекеті ең әуелі «жан тамағын» адамның ішкі әлеміне бастап апарар «бес есік» – бес сезім мүшесі арқылы түйсік түрінде көкірек, көңіл, ішке еніп, одан әрі ес, болжау, қиялдау, ойлау, ақылға айналып, одан да әрі адамдық, хақиқат, хаққа қарай биіктеп кемелдене береді. Байқасақ, адамдыққа жетуде білім-ғылым мен ақылдың алар орны орасан зор екен. «Алла деген сөз жеңіл» өлеңінде Абай «жүректің ақыл суаты» дегенде, хақ саналар Аллаға, яғни ақиқат пен адамдыққа бастайтын жүрекке – ақыл ақиқатты танытар суат ретінде қызмет етеді деген ойды аңғартады. Ақылсыз тану жоқ, танусыз сүю де болмайды: «...бәлкі сұңғатынан себебін білмекке құмарлықтан

саниғна ғашықтық шығар. Құдай тағаланың затына пендесінің ақылы жетпесе, дәл сондай ғашықпын демек те орынсыз» [6, 197-б.]. Абайдың өз өлеңін ғылым жайынан бастап, ақыл мен «ақыл – мизан өлшеу қыл» туралы көп айтуының осындай сыры бар. Абай «зерек ақылды» – «әуелде бір суық мұз» деп, әрі жаманның да іздегенін тауып беретін ақыл әрекетіне көңілі толмай қарауының сыртында ақылдың осындай теңдесі жоқ тану, мизан, таразы болу сипатын мойындау да бар. Өлең мазмұнынан осындай терең ой астарлары танылып тұрады. Абайдың осы өлеңі жайлы М. Әуезовтің «ой жағынан көрнекті біреуі», «әсіресе көп ой қорытып айтқан мағыналы және програмдық бір өлеңі» деп түйін жасауы тегін емес екен. Әрі өлеңде айтылған түпкі ойды адамгершілікпен қабыстыра таныту – М. Әуезов ойының көрегендігін көрсетеді. Ғалымның жол-жөнекей айтыла салғандай көрінетін ағымдағы ойлары да қорғасындай салмақты болып келеді. Мысалы, ақынның «Интернатта оқып жүр» өлеңінің жас жеткіншек оқушылар тобына, ал «Ғылым таппай мақтанба» шығармасының ақын өзі үміт еткен өскелең ойлы жасқа арналатынын айтуы да М. Әуезовтің білгірлігін аңғартады.

М. Әуезов – Абай өлеңдерін жазылған жылдары бойынша рет-ретімен талдайтыны жоғарыда айтылды, енді сол талдауының барысында ғалым Абайдың әр өлеңі арқылы тақырып пен ой, идея мен ақындық шеберлік, көркемдік қырлары жағынан қаншалық өсе түсіп еңбек ете алғанын ізерлей танытады. Сонда М. Әуезов Абай өлеңдерінде қоғамдық мін мен кемшіліктерді сынаған сарынның соншалық мол ұшырайтынын жиі айтады. Абайдың жаңашыл, реалист ақын болумен бірге, ауыз толтырып айтарлықтай сыншыл ақын атануы тегін емес. Абай – мәселе мен құбылысты көріп-білуі мен тануы, мақсат-мұраты мен ойы жөнінен мейлінше биіктеп кеткен ойшыл тұлға. Ойы мен танымы тереңдеп, ортасынан да озғындап кеткен тұлғаның адам мен заман, күллі қоғам бойынан көп кемшіліктер тауып, танып көруі қалыпты жағдай. Содан да Абай шығармаларында осы қоғамдық кемшілік пен мінездегі мол мінді әшкерелеген, сынаған туындылар басым болып келеді. Осы орайда М. Әуезов шегініс жасап, біраз келелі түйіндеулерін айтады. Абай ақындығының ерекшелігін тануда бұл түйіндеулердің берері мен пайдасы аса зор. Абай «Өлең сөздің патшасы, сөз сарасы» өлеңінде «сөз түзелді, тыңдаушы, сен де түзел» дегенінде, өзінің бұрынғы ақын, айтушылардай емес, ақыл-ой, танымы, мақсат-мұраты бөлекше биіктеп кеткен ақын екенін білуі бар. Әрі ақынның мақсат-мұраты да айналасындағы тыңдаушы қауым мен жалпы қазақ қоғамын білім-ғылым, ақыл-ой, әсіресе адамгершілік биігіне тарту болды. Осы жолда ақын «әрбір көркем терең ойлы шығармасын әлеуметтік тартыстың үлкен бір құралы» [5, 111-б.] есебінде қараған. Сол құралының (өлең, қарасөзінің) қызметін М. Әуезов былайша терең толғанып танытады: «Өзінің ендігі сөзі қоғамды, халықты түзейтін үлкен күш деп түсінді. Әсиет өлең халық дертінің, тарих қайшылықтарының бәрін емдеп, тазартатын өзгеше құрал деп біледі. Ал Абайдың үгіттейтіні зор адамгершілік пен халықшыл тазалық жолдар болғандықтан, өз заманындағы барлық мінді, сорақылықты сол тура жолдағы жақсы өлең-әсиетпен түгел жойып, жоғалтуға болады деп иланады» [5, 131-б.]. Ғалымның осы пікірінен Абайдың басты мақсаты аңғарылады, ол – «зор адамгершілік пен халықшыл тазалық жолдар». Байыптап байқасақ, Абай тамыры тереңде жатқан дәстүрлі адамгершілік ілімінің қағидалы жолын ұстанушы, насихаттаушы екен. Ол бұрынырақта (1886) жазған «Ғылым таппай мақтанба» өлеңінде-ақ «адам болудың шарты – «бес нәрседен қашық бол, бес нәрсеге асық бол» екенін түйіндеп айтқан еді. Мұның өрісін өсіре түсіп таныр болсақ, қашық болатын бес нәрсе – өсек, өтірік, мақтаншақ, еріншек, бекер мал шашпақтан бөлек «өз заманындағы барлық мін мен сорақылықтар» да, асыл болатын бес нәрсе – талап, еңбек, терең ой, қанағат, рақыммен бірге – «зор адамгершілік пен барша халықшыл тазалық жолдар». Ақынның мұраты - қауымын жаманшылықтан арылтып, жақсылыққа жақындату, яғни адамгершілікке тәрбиелеу. М. Әуезов жазғандай, Абай «адамгершілік, ар, ақтық деген сияқты қасиеттерді тәрбиемен көпке жайса, өмір де, қоғам да, халық тағдыры да өзгеріп, түзеліп кететіндей көреді» [5, 131-б.]. М. Әуезов адамзат қоғамының болмысы мен даму

заңдылығын, өзіндік ерекшелігін сұңғылалықпен тани алған ғұлама. Жоғарыда айтылғандай Абай ойлаған ой М. Әуезовтің пікірінше, бүкіл дүние ақындары мен ойшылдарының және бұрынғы орыс классиктерінің, әлеумет қайраткерлерінің де, бәрінің басынан кешкен ортақ жәй [5, 131-б.]. Демек қоғамды адамгершілікті насихаттау арқылы жөндемек болған Абай ниеті мен әрекеті философ Қ. Бейсембиев жазып кеткендей, ақынға қатысты зор кемшілік емес екен, әрі Абай түйген пайым – барша озық ойлы саңлақтардың ұстанған қалыпты жолы екен. М.Әуезов түйіндеп жазғандай, «адам баласындағы ұждан, орысша айтқанда, нравственность мәселесі орнына келіп, толып жетсе, сонымен қауым, қоғам тірлігі, тарихы өзгеріп, жақсы боп кетеді деген ойды бұрынғы идеалистік жолдағы ойшылдар мен қайраткерлердің бәрі де ойлаған. Адамгершілік түзелумен тарих түзеледі деген көзқарас Маркске шейінгі дүние жүзілік ұлы адамдардың бәрі де ден қойған шешім болатын [5, 131-б.]. Абай да осы ойшылдардың қатарынан табылып, өз қауымын адамгершілікті жырлап насихаттау арқылы жөндемек болған. М. Әуезовтің осы пікірі Абайды тек бірыңғай адамгершілікті ғана жырлаумен болып, қоғамдық прогрестің нақты жолын ұсына алмады деп кінәлаушыларға қарсы айтылған дәлелді жауап, орынды уәж болуға жарайды. Абайдың өмір сүрген ортасы мен заманы өз қауымын нақты әрекет пен қарулы көтеріліске бастайтындай жағдайда емес еді. Абайға өзі өмір сүрген нақты тарихи-әлеуметтік, саяси-экономикалық жағдайында мүмкін емес талапты қою – зорлық әрі білместік болады. Бұл – кеңесшіл, саясатшыл Қ. Бейсембиев секілді ғалымдардың пікіріне қатысты айтылған ой. Абай ұстанған бағыт, яғни адамгершілікті дәріптей жырлау жолы бұрынғы-соңғы ой-таным тарихында ең берісі К. Маркс ашқан экономикалық жаңалыққа дейін өзекті де орынды болғаны байқалады. Яғни К. Маркс қана экономикалық болмысының негізі, қалыбы өзгермей, қоғамдық салт-сананың күйлердің өзгеріп, толмайтынын ашып берген [5, 131-б.]. Экономика ғылымның танытуы бойынша, қандай да бір өнім – өндіріс құралдары мен өндіріс күштерінің қатынасы арқылы пайда болады. Яғни еңбек етуші күш өндіріс заттары мен өндіріс құралдарын пайдалану арқылы өнім жасап шығарады. Ақын қисыны бойынша, еңбек етуші адам өзі тікелей әрі табиғи жағдайда қарым-қатынас жасап, байланыста болатын еңбек заттары мен еңбек құралдарына қожалық етуі тиіс әрі жасалған игілікке де иелігі басым болуға лайық. Алайда шынайы өмірде бұл басқаша болып келді, яғни өнім жасауға негіз болатын жер мен өндіріс заттары, завод, фабрикалар еңбек етуші шаруа мен жұмысшының иелігінде болмай, құл иеленуші, помещик пен капиталистің меншігінде болды. Ақын ойы мен қисыны бойынша айқындалған әділет осылайша бұрмаланды. Өндіріс заттары мен құралдарына осылайша еңбексіз түрде иелік жасап меншікті ету жағдайы талай әлеуметтік теңсіздік пен қиянаттың бастауына айналды. Л. Толстой «Так что же нам делать?» деп аталатын көлемді трактатында былай деп жазыпты: «Прежде пользовались трудом других прямо насилуем, рабством; в наше время и в нашем мире это делается посредством собственности. Собственность в наше время есть и источник страданий людей, имеющих или лишенных ее, и укоров совести людей, злоупотребляющих ею, и опасности за столкновение между имеющими избыток ее и лишенными ее. И собственность есть в наше время то самое, на что направлена почти вся деятельность нашего современного общества, то, что руководит почти всей деятельностью нашего мира. Государства – правительства интригуют и воюют из-за собственности: берегов Рейна, земли в Африке, в Китае, земли на Балканском полуострове. Банкиры, торговцы, фабриканты, землевладельцы трудятся, хитрят, мучаются и мучают из-за собственности; чиновники, ремесленники, землевладельцы бьются, обманывают, угнетают, страдают из-за собственности; суды, полиция охраняют собственность. Собственность есть корень всего зла; распределением, обеспечением собственности занят почти весь мир. ...собственность есть только средство пользования трудом других [8, 312–313-бб.]. Л. Толстой залалы мен кеселін осылайша таратайтқан жеке меншік – әсіресе шаруашылық пен экономикаға қатысты көрінетін ұғым мен тетік. Материалдық заттар мен тұрмысқа тәуелді болып, соларға бекем байланған өмір, сана мен мінез-құлық – қанау мен қиянатқа

бастау болатын экономика болмысының жеке меншік негізіне сүйенген жүйесімен жалғаса жүріп бұзыла береді. Өндіріс заттары мен құралдарының, сондай-ақ өнімнің шын иесі болуға лайық әрі тиісті еңбектенуші адам жеке меншікке сүйенген экономикалық жүйенің кемшілігі мен кесірінен анық, айқын әділетсіздік пен теңсіздікке ұшырап сыртта қала береді де, адал еңбегінің жемісін көре алмайды. Және мұндай жүйе мен жағдайда түрлі арамтамақ, паразиттер пайда бола кетіп, олар қоғамдағы қиянатты еселеп көбейте түседі. Ал қиянаттың зияны мен залалын Абай қанын ағыза отырып әбден әшкерелеп берген: «Бұл қиянатшылар – жарым адам, жарым молла, жарым мұсылман. Олардың адамшылығының кәмәлат таппағы – қиынның қиыны. Себебі алла тағала өзі – хақиқат жолы. Хақиқат бірлән растық – қиянаттың дұшпаны...» [6, 137-б.]. Қиянатшылдықтың кеселді залалын «Қайырымды қала» жайлы трактатында Әл-Фараби бабамыз да ашына ызаланып жазғаны бар [9, 280–281-бб.]. Қоғам мен ондағы саяси-экономикалық жүйе және биліктегі қиянат пен әділетсіздікті жақтаушы барша қалып пен тәртіп бірігіп алып тастүйін болып тұрғанда, Абай мұндай зор құрылымды өзінің рухани тұлға, ақын ғана болған жағдайы мен мүмкіндігінің шектеулі қалпында қалай жөндей алсын. Содан да бұрынғы-соңғы барша ойшылдар жүрген жолменен Абай да «адамгершілік түзелумен тарих та түзеледі деген көзқараста» болған. Және ақынның бұл ұстанымы мен әрекеті – қалыптасқан жағдайдағы өте өнімді де жауынгер жол болған. Саяси-экономикалық салаға тікелей қатысы жоқ рухани тұлға саналатын ақында өз ақыл-ойы арқылы жеткен игілікті арманын шындыққа айналдырып өмірлі етіп аларлықтай күш-қуат пен мүмкіндік болмаған, «әркімді заман сүйремек, заманды қай жан билемек» деп өзі түйген қағидаға ақын амалсыз көнген. Жоғарыда келтірілген ой-толғау, түйіндеуімен М. Әуезов Абайды әсіре қызыл, асыра сілтегіш кейбір ғалымдардың әділетсіз сынынан арашалап алғандай көрінеді. Адамгершілік қалыпты жетілдіру жолы арқылы қоғамды өркендетіп өзгертуді ойлағандар тарихта аз болмаған, Абай да сол қатар, сол топта болып әлеуметтік күреске түскен, өзіне лайық ақындық, ұстаздық қызметін атқарған. Ал қоғамды нақты әрекет пен қарулы көтеріліс арқылы өзгертпек болғандар өте сирек және олар үнемі жеңіске жете бермеген. Оның үстіне адамгершілікті насихаттаған ойшылдар қиянатпен астасып кететін қарулы көтерілісті ақылға қонымды көрмеген. Міне осындай жағдайда Абай ұстанған жол – нағыз тура, әбден оңды жол демеске лаж жоқ. М. Әуезов жазғандай, Абай «өзінің барлық шыншыл, әділетшіл қажырлы еңбегімен, өлең ұстаздығымен заманын түзеп алады екенмін деп түсінеді» [5, 132-б.]. М. Әуезов – ақын ұстанған жолды терістемейді, қайта қолдаған кейіп танытады. Ол Абайды «өз еңбегін сондайлық ұлы жолдағы үлкен адам мүддесі бар, ерекше еңбек деп түсінген» [5, 132-б.] адам деп біледі. Абай «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы» өлеңінде айтылғандай, «байшыл, әкімшіл, жағымпаз, сұрамсақ, тілемсек ақын болмады, қайта қара қылды қақ бөлетін әрі әділі мен ақиқатын айтатын шыншыл да ойшыл ақын болған».

М. Әуезов – шын мәнінде ғұлама ғалым. Ол тұжырымдап, түйіндеп берген ой-пікірлер мейлінше шынайы әрі мәселенің мәні мен байыбын барынша терең танытады. Сөйте тұра М. Әуезов те кейде Абайға қатысты қатал пікір білдіріп қоятыны бар. Мысалы, 1889 жылы жазылған «Қараша, желтоқсанмен сол бір екі ай» өлеңін ой-пікір, идея, салт-саналық жағынан соншалық тапқыр талдай келіп, Абайға кінә тағып өтетін тұсы бар. Абайдың өлең соңындағы «...Бір қыс сақта, тас болма сен де о құрлы» деген бейбіт бітім сөзіне М. Әуезов «кедейге сол ауыртпалық халден шығар жолын атай алмайды» [5, 152-б.] дейді. Біздіңше, бұл – ақынның өмір сүрген жағдайы мен ортасын, заманы мен жүйесін ескермей, Абайға қатысты айтылған артық талаптай көрінеді. Дәл Абай өлеңінде айтылғандай «көңін әрең сүйреп жүрген кедей байғұс» жағдайын жөндеу жолында не жасай алар еді? Абай түгілі, М. Әуезовтің өзі де заманы мен жағдайы, сол кезеңдегі жүйеге байланысты тілін тістеумен жүріп, ішкі шын ойын ашып айта алмаған болар я ішіндегісін түрлі амал, тәсілмен жеткізбек болғаны әрекеті шығар. «Тас түскен жеріне ауыр» деген сөздің мәні терең ғой, сырттан бақылағандар тас ауырлығы мен зардабын өз басынан кешкендей анық ақиқат қалпында тани

алмаса керек. Біздіңше, Абай – өзінің азаматтық, адамдық, ақындық, ойшылдық міндетін асыра орындап өткен тұлға. Мүмкін М. Әуезов Абайға қатысты ащылау, артықтау сынды заманының жағдайына бейімделіп, кезең идеологиясына икемделіп амалсыз айтқан да болар. Онысын артынша Абайды түсіне қараған ойынан байқауға болады: «...Абай өзінің заманында еңбекші елдің тартысы қалай болу керек екенін атап бере алмады. Оның тарихтық, таптық тұрғыдан қарағанда, тар көлемді болған болмыс шындыққа байланысты екендігі түсінікті... Әрине, Абай ол заманда жаңағы оның озғындап жеткен жерінен артықты талап ету мүмкін де емес» [5, 152-б.]. М. Әуезовтің осы бір түйінді пікірін Абайды танудағы өте озық ой деп білеміз. Әйтпесе философ ғалым Қ. Бейсембиевтің Абайды талай тұста жазықсыз кінәлап, ақын жеткен биіктікті лайығынша бағаламай қомсынғаны да болған. Ол ғалымдар заманы мен жүйесінің жаршысы болса, М. Әуезов қай заманда да ақиқатын айтатын айқын ойлы, санасы сергек ғалым еді.

М. Әуезов Абайға арналған монографиясын талай жылдар толғанып, ойланып келіп, әбден негіздеп, ой-пікірлерін шындық шыңына жеткізіп айтқаны көрінеді. Ғалымның Абай жайлы монографиясын оның желілі де жүйелі ойынан ажырап қалмай оқи келе, кейбір келелі ойлары тұсында өзіміз де ой салысып өтсек артық болмас. Мысалы, ғалым Абайдың «Бай сейілді» өлеңін салт-саналық тұрғыдан пайымдай келіп, ақынның «бейілі дұрыс, момын байларға» бүйрегі бұра сөйлейтініне көңілі толмайды, тіпті оны «айқын тұрған қайшылық» [5, 150-б.] деп бағалайды. Абай заманы мен біз өмір сүріп отырған кезеңнің арасында әжептәуір ұқсастық бар. Біздердің соңғы кездерде Абайға көбірек көңіл бөлгіш болып кетуіміздің орайлы жөні бар. Себебі Абай мінеп-сынап, әшкерелей жырлаған өмір шындығы мен заман жайы, ондағы адам болмысы мен мінезінің кемшілігі біздің заманға да ортақ. Өйткені өмір сүрген ортамыз бен жағдай, жүйеміз ұқсас, тіпті бірдей. Абай заманындағыдай біздер де тұрмыс-тірлік пен өмір шындығына капиталистік қарым-қатынастар ене бастаған кезеңде өмір сүрудеміз. Екі кезеңнің мазмұны ортақ болса да, айырмашылығы – Абай заманының жүйелі де табиғи, тарихи эволюциялық жолмен келіп, ал біздікі бір кезде еріксіз тастап, аттап кетіп, жетпіс жылдық социалистік жүйеден кейін қайта құрудың жетегімен, әрі биліктің де ықпалымен кері қайтып, Абай заманындағыдай капитализммен қайта қауышуымызда болып тұр. Ақша мен товар, пайда мен бәсеке, амал-айла мен затшылдық үстемдік еткен заманда Абай айтқан мына сөз бізге де біршама қатысты көрінеді:

Ақылды деп, арлы деп, ақ пейіл деп,
Мақтамайды ешкімді бұл күнде көп [7, 198-б.]

Әлеумет пен бұқара халықтың қамын жеуді өзінің атауымен-ақ танытып тұратын социалистік жүйеде жүрсек, ақын ойын түсіне алмай, «мұнысы несі екен» деп қалар едік. Әрі Абайдың: «...бір қыс сақта, тас болма сен де о құрлы» деп, байды қайырымға шақырып, бай мен кедейдің екі арасына бітімші болуын да мүмкін еместей көрер едік. Енді өзіміз де капиталистік қарым-қатынастың ішіне етене еніп кетіп, кітаптағы емес, шын, тірі байларды көріп ойымызда өзгеріс пайда болғандай. Бұлайша ой өрбітуімізге М. Әуезовтің байлар жайлы мына түйіндеуі түрткі болғандай: «халыққа оларды қас етіп отырған жеке бастарының мінездері ғана емес, байлыққа сүйенген үстемдік пен қанаушылық емес пе?» [5, 154-б.]. Өте орынды айтылған тапқыр түйін! Дүние-байлық біткен адамдардың болмысы соншалық нашар, жексұрын болмауы әбден мүмкін. Бірақ бірте-бірте біте бастаған сол байлық немесе аз күнде «құдай бере салған» дүние-байлық адам болмысы мен мінезін тасты тескен тамшыдай біртіндеп бұза бастайды. Абай мұны былайша танытады: «ол мал көбейсе малшыларға бақтырмақ, өздері етке, қымызға тойып, сұлуды жайлап, жүйрікті байлап отырмақ. Қыстауы тарлық қылса, арызы жеткендік, сыйы өткендік, барлық қызметімен біреудің қыстауын сатып алмақ, ептеп алмақ, тартып алмақ» [6, 97–98-бб.]. Міне, дүние-байлық біткен адамның негізі мен тіні шала, тегі төмен, ақылы мен қасиеті кем болса,

осылайша байлыққа кенелген болмысымен өзгелерге «үстемдік пен қанаушылық» жасауға бой алдыра бастайды. Бұл Абай айтқандай, әрі бұрынғы-соңғы ойшылдар да түйіндегендей, адам жаратылысының екі жақты қоспа болмысы мен тән құмарын артық көріп, өзімшіл болған пиғылына байланысты пайда болатын кемшілік. Күллі көпшілік, әсіресе тән мен жанның жайлы күйі мен рахатын сезініп, соған бауыр басып қалған байлар жеткен байлығы арқылы «шыққан шыңынан» түскісі келмей, әділет пен ақылдың талабын орындай бермейді. Жағдайы мен мүмкіндігінің үнемі бар, бай болып, сол байлығы таусылмай, үздіксіз көбейе беруін қалайды. Адамзаттық, халықтық өре мен мүдде санаулы саңлақтарда ғана ұшырайды. Будда, Конфуций, Иса, Мұхаммед пайғамбар, Толстой секілді санаулы ғана саңлақтар - өзімшіл, пенде, ақылсыз, әділетсіз адамзатқа қалайша жаппай жол бола алсын. Оған үстем топ пен қанаушылар қауымы жол да бермес. Шоқан, Абай, Мағжан, М. Әуезов секілді бар, бай ортадан шығып, әрі өздері бар, бай бола жүріп жәбір көрген мұқтаж кедейдің, еңбекші елдің мүддесін биік, жоғары қоятындар өмірде кемде-кем. М. Әуезов Абайды «Бай сейілді» өлеңі арқылы сынап отырып, өзі де барларды, байларды Абайша «түсінген», «мойындаған» кейіп танытады. Яғни М. Әуезов жазғандай, байларды халыққа жағымсыз, қас етіп көрсететін олардың жеке бастарының мінездері ғана емес, байлыққа сүйенген үстемдік, қанаушылық [5, 154-б.] қалпы. Адамдарды, оның ішінде әсіресе байларды осылайша «ақтап алуға» болар. Әйтсе де Л. Толстой, Абай, Шәкәрімдер тірек еткен әділет пен ақылға сүйеніп өмір сүрер болса, жалпы адам баласы да, оның ішінде байлар да жексұрын, жеккөрінішті болмас еді. Өз басымыз Абайды қолдап, «малға дос» надан байлардың арасында да «бейілі дұрыс, момын байлар», қиянаты кем, қайырымы бар байлар да ұшырайтынын мойындаймыз. Барлық пен байлық – жақсылық, егер олар ізгілік пен игілікке қызмет етер болса, бай болудың еш айыбы жоқ демекпіз. Әр нәрсенің де жәй көз бен үстірт өреге байқала бермейтін нәзік, шетін шындық, асыл ақиқатын М. Әуезовше тани білгенге не жетсін.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, М. Әуезов – Абайды бала кезінен-ақ ерте тануға мүмкіндігі болған жан. Оның ақыл-ойы толысып, алғаш жазған мақаласы да Абайға арналған. Абайдың өзін көріп, онымен жақын жүріп таныс болған адамдардың айтуымен ақынның ғылыми өмірбаянын жазып алған да – М. Әуезов. Ақын шығармаларының санын арттырып, сапасын да жетілдірген, сөйтіп ақынның толық шығармалар жинағын дайындаған да – М. Әуезов. Абай өмірі мен мұрасын терең де толық танытып, «Абай жолы» роман-эпопеясы мен «Абай Құнанбаев» монографиясын жазып жариялаған да – М. Әуезов. Және ең бастысы, М. Әуезов – Абайдағы адамгершілік танымның өзегі мен бастауын айқындап берген ғұлама ғалым. М. Әуезов абайтануының ізімен ақындағы өзіндік адамгершілік ілім – Толық адам танымын мән-мазмұны, төркін-тегі, желілі жүйесімен жан-жақты танытқан абайтанушы ғалым М. Мырзахметұлының іргелі зерттеуі [10] дүниеге келді. Ендігі міндет – Абай жырлап насихаттаған адамгершілік ілім – Толық адам танымын ел игілігіне айналдырып, мемлекетімізді мықты да қуатты, қазақ қоғамын қайырымды да құтты ету.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Мұхтар Әуезов туралы естеліктер. – Алматы: Жазушы, 1997. – 608 б.
2. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. I том. Мақалалар, пьесалар. 1917–1920. – Алматы: Дәуір, Жібек жолы, 2014. – 464 б.
3. Аймауытов Ж., Әуезов М. Абайдың өнері һәм қызметі. Абайды оқы, таңырқа... / Құрастырған, алғы сөзі мен түсініктемелерін жазған М.Мырзахметов. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 160 б.
4. Әуезов М. Абайды білмек парыз ойлы жасқа. – Алматы: Санат, 1997. – 416 б.

5. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. XX том. Монография, мақалалар. – Алматы: Жазушы, 1985. – 496 б.
6. Абай (Ибраһим Құнанбаев). Екі томдық шығармалар жинағы. II том. – Алматы: Жазушы, 1986. – 200 б.
7. Абай (Ибраһим Құнанбаев). Екі томдық шығармалар жинағы. I том. – Алматы: Жазушы, 1986. – 304 б.
8. Толстой Л. Не могу молчать. – Москва: Советская Россия, 1985. – 528 с.
9. Әл-Фараби. Философиялық трактаттар. Алматы: Ғылым, 1973. – 489 б.
10. Мырзахметов М. Мұхтар Әуезов және абайтану проблемалары. – Алматы: Ғылым, 1982. – 296 б.

REFERENCES

1. Muhtar Auezov turaly estelikter [Memories of Mukhtar Auezov]. – Almaty: Zhazushy, 1997. – 608 b. [in Kazakh]
2. Auezov M. Shygarmalarynyn elu tomdyq tolyq zhinagy I tom. Maqalalar, p'esalar. 1917–1920. [Complete collection of works in fifty volumes. I tom. Articles, plays. 1917–1920]. – Almaty: Daur, Zhibek zholy, 2014. – 464 b. [in Kazakh]
3. Aimaityov Zh., Auezov M. Abaidyn oneri ham qyzmeti. Abaidy oqy, tanyrqa... / Qurastyrgan, algy sozi men tusiniktemelerin zhazgan M. Myrzakhmetov. [Abai's art and activity. Read Abai, wonder... / Compiled by, foreword and comments M. Myrzakhmetov]. – Almaty: Ana tili, 1993. – 160 b. [in Kazakh]
4. Auezov M. Abaidy bilmek paryz oily zhasqa [Knowledge of Abai is the duty of conscious youth]. – Almaty: Sanat, 1997. – 416 b. [in Kazakh]
5. Auezov M. Zhiyrma tomdyq shygarmalar zhinagy. XX tom. Monografiia, maqalalar [A collection of works in twenty volumes. Volume XX. Monographs, articles]. – Almaty: Zhazushy, 1985. – 496 b. [in Kazakh]
6. Abai (Ibrahim Kunanbayev). Eki tomdyq shygarmalar zhinagy. II tom. [A two-volume collection of works. Volume II]. – Almaty: Zhazushy, 1986. – 200 b. [in Kazakh]
7. Abai (Ibrahim Kunanbayev). Eki tomdyq shygarmalar zhinagy. I tom. [A two-volume collection of works. Volume I]. – Almaty: Zhazushy, 1986. – 304 b. [in Kazakh]
8. Tolstoy L. Ne mogu molchat [I can't keep quiet]. – Moskva: Sovetskaia Rossiia, 1985. – 528 s. [in Russian]
9. Al-Farabi. Filosofiialyq traktattar [Philosophical treatises]. – Almaty: Gylym, 1973. – 489 b. [in Kazakh]
10. Myrzakhmetov M. Muhtar Auezov zhane abaitanu problemalary [Mukhtar Auezov and problems of Abai studies]. – Almaty: Gylym, 1982. – 296 b. [in Kazakh]

ӘОЖ 81(091); 81(092); МҒТАР 16.21.47; 16.21.63
<https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.03>

Н.Б. МАНСУРОВ¹, Р.Р. ТҰЯҚБАЕВА²

¹филология ғылымдарының кандидаты

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: nurlan.mansurov@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0002-0833-7682>

²филология ғылымдарының кандидаты

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.), e-mail: rahmanberdina@mail.ru

ҚАЗАҚТЫҢ ӘДЕБИ ТІЛІ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ ТІЛДІК ДЕРЕКТЕР

Аңдатпа. Мақалада қазақтың әдеби тілі қалыптасуына негіз болған тілдік деректер сөз етіледі. Онда негізінен тілдегі диалекті, кәсіби және кірме сөздердің рөлі қарастырылады. Зерттеудің негізгі бағытында осы салалардағы сөздер табиғаты, олардың әдеби тілді қалыптастырудағы орны сараланады. Зерттеуді талдау барысында қазақтың әдеби тілін саралап, зерделеген ғалымдардың пікірлері басшылыққа алынады әрі олардың түйіндеген тұжырымдары зерттеп-зерделеуге негізгі басқыш ретінде қаралады.

Негізге алынған әр саланың сөздік қолданыс аясы сараланып, ерекшеліктері атап өтіледі. Онда диалекті сөздердің әдеби тілдегі орнын сипаттау, кәсіби сөздердің әдеби тілдің бір бұтағы екендігі ашып көрсету, кірме сөздердің тілімізге кірігіп, сөздік қордан алар орнын айқындау мақсат етіледі. Сондай-ақ олардың әрқайсысының әдеби тілге тигізген әсері мен қажеттілігі де айшықталады.

Уәждемеге келтірілген сөздердің ішкі және сыртқы құрылымдық өзгерістері, мағыналық сипаты этимологиялық тұрғыда негізделіп, тұрақталған қалыбының мазмұны қарастырылады. Диалекті, кәсіби және кірме сөздердің әдеби тілге негіз болып, оның байып кетуіне әрі көркемдік жағынан сымбатталып, сөз қасиетінің артуына жасаған ықпалдары да кеңінен талдауға алынады. Нәтижесінде аталған саладағы сөздердің жалпыхалықтық қолданыстан орын алуы, тіл аясының кеңдігін көрсететіндігі аталып, мұндай сөздердің қазақтың әдеби тілінің тарихи негізгі аспектілерінің бірі екендігі дәйектеледі.

Кілт сөздер: әдеби тіл, жалпыхалықтық тіл, диалекті сөздер, кәсіби сөздер, кірме сөздер.

N.B. Mansurov¹, R.R. Tuyakbayeva²

¹Candidate of Philological Sciences

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: nurlan.mansurov@ayu.edu.kz

²Candidate of Philological Sciences

L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Nur-Sultan), e-mail: rahmanberdina@mail.ru

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Мансұров Н.Б., Тұяқбаева Р.Р. Қазақтың әдеби тілі қалыптасуындағы тілдік деректер // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №1 (123). – Б. 34–43. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.03>

*Cite us correctly:

Mansurov N.B., Tuyaqbaeva R.R. Qazaqtyn adebi tili qalyptasuyndagy tildik derekter [Linguistic Data on the Formation of the Kazakh Literary Language] // Iasaui universitetinin habarshysy. – 2022. – №1 (123). – B. 34–43. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.03>

Linguistic Data on the Formation of the Kazakh Literary Language

Abstract. The article deals with the linguistic data that are based in the formation of the Kazakh literary language. The role of dialects, professional and borrowed words in the language is mainly considered. The main direction of research is the nature of words in these areas, their role in the formation of the literary language. When analyzing the research, they are guided by the views of scientists who analyzed and studied the Kazakh literary language, and their conclusions are considered as the main stage of the study. The volume of vocabulary of each branch is analyzed and its features are noted. It is aimed at describing the place of dialect words in the literary language, revealing that professional words are a branch of the literary language, as well as determining the role of borrowed words in our language and their place in the vocabulary. And it turns out the influence and necessity of each of them on the literary language. The internal and external structural changes of motivated words, the semantic nature of which is etymologically substantiated, the content of the stabilized form are considered. The influence of dialects, professional and borrowed words on the basis of the literary language, its enrichment and artistic expressiveness, as well as the development of vocabulary are also widely analyzed. As a result, it is noted that the words in this area have national usage, reflecting the breadth of the language, and it is argued that such words are one of the main aspects in the history of the Kazakh literary language.

Keywords: literary language, national language, dialect words, professional words, borrowed the words.

Н.Б. Мансуров¹, Р.Р. Туякбаева²

¹кандидат филологических наук

*Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: nurlan.mansurov@ayu.edu.kz*

²кандидат филологических наук

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Нур-Султан), e-mail: rahmanberdina@mail.ru*

Лингвистические данные о становлении казахского литературного языка

Аннотация. В статье рассматриваются лингвистические данные, которые основываются, в формировании казахского литературного языка. В основном рассматривается роль диалектов, профессиональных и заимствованных слов в языке. Основное направление исследований – природа слов в этих областях, их роль в формировании литературного языка. При анализе исследования ориентируются на взгляды ученых, анализировавших и изучавших казахский литературный язык, и их выводы рассматриваются как основной этап исследования. Анализируется объем лексики каждой отрасли и отмечаются ее особенности. Она направлена на то, чтобы описать место диалектных слов в литературном языке, выявить, что профессиональные слова являются ветвью литературного языка, а также определить роль заимствованных слов в нашем языке и их место в лексике. И выясняется влияние и необходимость каждого из них на литературный язык. Рассмотрены внутренние и внешние структурные изменения мотивированных слов, семантическая природа которых этимологически обоснована, содержание стабилизированной формы. Также широко анализируется влияние диалектов, профессиональных и заимствованных слов на основу литературного языка, его обогащение и художественную выразительность, а также развитие словарного запаса. В результате отмечается, что слова в этой области имеют национальное употребление, отражающее широту языка, и утверждается, что такие слова являются одним из основных аспектов в истории казахского литературного языка.

Ключевые слова: литературный язык, национальный язык, диалектные слова, профессиональные слова, заимствованные слова.

Кіріспе

Бүгінгі таңда қазақ әдеби тілінің қалыптасуы жайлы айтылған пікірлер жеткілікті. Тілші ғалымдар осы күнге дейін өз зерттеулерінде әрқайсысы өзіндік пікір айтып, оның қалыптасуы мен бастау дәуірін өздері зерделеген зерттеулеріне қарай тұжырым жасап келді. Атап айтқанда, Н. Сауранбаев «Қазақ әдеби тілінің тарихы туралы» деген мақаласында қазақ әдеби тілі Ұлы Октябрь социалистік революциясынан кейін басталады деген пікірдің дұрыс еместігін айтса, С. Аманжолов қазақ әдеби тілінің қалыптасуына солтүстік-шығыс диалектісі негіз болды дегенді ұсынды [1].

Қазақ әдеби тілінің қалыптасу тарихы мен кезеңдері жайлы құнды пікірлер М. Балақаевтың еңбектерінде орын алған. Ол әдеби тілдің пайда болуын екі түрлі ерекшелікпен байланыстырады. Бірінші, ол тілдің «белгілі нормаға түсуі», екінші, «онда стильдік құбылыстардың, яғни стильдік тармақтардың пайда болып қалыптасуы» [2].

Әдеби тілдің өзекті мәселелері жайлы құнды пікір айтқан ғалымның бірі – Р. Сыздықова. Ғалым қазақ әдеби тілінің жеке кезеңдеріндегі әдебиет мұраларының тілін, жеке ақын-жазушылар шығармаларының тілін зерттеумен бірге әдеби тілдің статусы, өзіндік ерекшеліктері, қазақ әдеби тілінің даму кезеңдері, олардың сипатын құрайтын нұсқалар мен нормалануы және ұлттық, т.б. сияқты мәселелерді сарапқа салады [3].

Ал белгілі тіл маманы С. Исаев әдеби тілдің қалыптасуындағы мынадай үш бағытты келтіреді: 1. Әдеби тіл белгілі халықтың бір ғана тобы сөйлейтін бір ғана диалектісінің негізінде қалыптасады. Басқаша айтқанда, белгілі бір халық бірнеше диалектіде сөйлейтін болса, диалектілердің біреуі бірте-бірте сол халыққа түгел ортақ бола бастайды да, кейін сол диалект әдеби тілге айналады. 2. Әдеби тіл кейде сол халықтың өз ана тілі емес, бөтен халықтың тілі болуы ықтимал. Әдеби тілдің бұлай қалыптасуы көбіне сол халықтың басынан кешірген саяси, экономикалық жағдайлармен тығыз байланысты. Бөтен халықтың қолданысындағы тілдің әдеби тіл болуы сол халықтың тәуелсіздігінің жоқтығымен әрі басқа бір елге бағынышты болуымен, яғни мәдениетінің мешеу қалуымен байланысты. 3. Әдеби тіл сол халықтың барлық иә бірнеше диалектісінің негізінде немесе жалпыхалықтық тілдің негізінде, сондай-ақ сөйлеу тілі мен бай ауыз әдебиетінің дәстүрі негізінде қалыптасады [4, 32–35-бб.].

Әдеби тіл жайлы ғалымдар пікірлері жетерлік. Міне солардың ішінде біз негіз еткен кәсіби сөздер мен диалекті және кірме сөздердің алар орнын ашып көрсету басты мақсат. Осы мақсатты саралауда мынадай міндеттер көзделді:

- диалекті сөздердің әдеби тілдегі орнын сипаттау;
- кәсіби сөздердің әдеби тілдің бір бұтағы екенін ашып көрсету;
- кірме сөздердің тілімізге орнығып, әдеби тілдің сөздік қорындағы орнын айқындау.

Нысанға алынған мәселелерді зерттеу барысында салалық сөздердің мазмұнына талдау жасалып, мағынасына түсінік беру әдістері қарастырылды.

Зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысында лексикалық салыстырмалы талдау әдісі қолданылды. Сондай-ақ тарихи, философиялық, әлеуметтік, тілдің диалекті, кәсіби, жаргон және кірме сөздерімен қоса басқа да салалар барынша сараптау, талдау әдістері негізге алынды. Келтірілген салалар бойынша ғалымдардың ұсынған пікірлері негізгі дәйек ретінде пайдаланылды. Талдауға тілдің тарихы, лексикология, қазақ әдеби тілінің тарихы, т.б. еңбектердегі мәліметтер назарға алынды.

Талдау мен нәтижелер

Әдеби тілді белгілі бір диалекті негізінде қалыптасты деген ғалымдардың пікірлері барлығы рас. Оның солай болуына да өзіндік басымдықтар болғанын айтқан жөн. Өйткені мұндай ойларды кейде теріске шығарып, бірнеше диалект әдеби тілдің қалыптасуына негіз болды дегендерді де ұмытпау керек. Олар диалектілердің барлығының әдеби тілдің қалыптасуына қатыстылығын алға тартады. Бірі дыбыстық ерекшеліктерін қалыптастыруда негізгі рөл атқарса, бірі лексикалық тұрғыда тиісті сөздердің әдеби деңгейде тұрақтанып, яғни жалпыхалықтық тілге түсінікті болуы нәтижесінде орнығуын айтады. Ал енді бірі тілдің грамматикалық құрылысы жағынан әдеби тілдің қалыптасуына өзек болатынын ұсынады.

Бұл айтылған пікірлердің негізінде емес, жалпыхалықтық тілдің негізінде қалыптасты дейтіндер де бар. Алайда олардың жалпыхалықтық тіл деп айтып отырғандары жоғарыда айтылғандай ұстанымдарды басшылыққа алса керек. Өйткені мұндай пікірлерді саралай келе мынаны ескерген орынды: «Егер кез келген тілдің жалпыхалықтық тіл дәрежесіне дейін жетуінің басты негізі белгілі бір орталықта қалыптасатынын ескерсек, онда сол орталықтың өзі бір аймаққа тиесілі сөздер болып табылады. Сол аймақтың тілдік қолданысы негіз болып, өзгелерінің түрлі әсерлері (дыбыстық, лексикалық, грамматикалық) нәтижесінде халықтық айналымға енгізіліп, одан барлығына түсінікті болған жағдайда, жалпыхалықтық қолданысқа енуі мүмкін. Ал ол өз кезегінде әдеби тілге база болып қалыптасады. Олай болатын болса кез келген тілдің алғаш қалыптасуы белгілі бір аймақтан бастау алып, соңынан жалпыхалықтық ұғымға айналады деген сөз» [5,23].

Бір сөзбен айтқанда, осы келтірілген пікірлердің барлығының негізі бар. Ұсынылған дәйектемелер де оңды. С. Аманжолов пен С. Исаевтың қазақ әдеби тілінің қалыптасуына белгілі аймақтың диалектісі негіз болады дегеніне де мән берген жөн. Өйткені кез келген тіл әдеби тіл деңгейіне жетпес бұрын белгілі бір аймақта қолданылады. Сол аймақтан кеңіп, ауқымын үлкейткен кезде, көпшілік дұрыс қабылдаған тұста жалпыхалықтық мәнге ие болады. Нәтижесінде белгілі бір мерзім аясында жалпыхалыққа түсінікті тіл қалыптасады. Бұл әдеби тіл қалыптасуының алғашқы басқышы. Содан кейінгі қадам сол аймақтан бастау алған тілдің өрісі кеңейіп, қолданыс аясы ұлғайып, белгілі бір ұлтқа тән қолданысында тұрақталып, айналымнан еркін орын алады. Ол осылайша сатылап, жалпыхалықтық мазмұнға жеткенде әдеби тіл ретінде танылады.

Міне осы айтылғандар қазақ әдеби тілінің тарихи негіздері мен даму кезеңдерін айқындауда зор мүмкіндік жасайды. Сөз жоқ, тілдік деректер өте маңызды. Себебі тілдің тарихи негізі оның тілдік деректері арқылы ғана нақтыланады. Мұнан түйетініміз диалектік ұғымда белгілі бір аймақта қолданыс тапқан тіл сол халықтың әдеби тілінің қалыптасуында бір басқыш деп танылуына негіз болады.

Қазақ тіл білімінде тілшілер Н. Сауранбаев, С. Аманжолов, Ғ. Мұсабаев, М. Балақаев, т.б. әдеби тілдің қалыптасуы жайлы пікірлері әртүрлі. Бірі қазақтың ұлт ретінде қалыптаса бастауын негізге алса, бірі жазба тілдің қалыптасуын негізге алады, енді бірі белгілі диалектінің дамуы нәтижесінде әдеби тіл қалыптасты деп ұғынады. Көріп тұрғанымыздай, ғалымдардың біз ұсынған тұжырымдарды мақұлдайтындары да жоқ емес. Десе де әдеби тілдің қалыптасуын қазақтың ұлт болып қалыптасуымен байланыстыратындар да бар.

Шындығында, кез келген тілдің әдеби тілі оның ұлттық тілімен бірге қалыптасады. Олай болса қазақ халқының ұлт ретінде қалыптасуы тарихта XV ғасырға келсе, бұл қазақ халқы тарихи жағынан өзара тығыз қарым-қатынастың нәтижесінде бірлесіп өмір сүруі қалыптасқан кезең. Келесі бір пікір жазба тілмен байланысты айтылады. Әдеби тілдің дамуы жазба тілмен тығыз байланысты. Бұл ретте мұны ұстанған мамандар жазба тілі жоқ халықтың әдеби тілі болуы мүмкін емес деген пікірді ұстанады.

Жалпы алғанда, әдеби тілдің қалыптасуы ұлттың қалыптасуына байланысты болса, онда ол жоғарыда айтылған XV ғасырға жетелейді. Ал жазба әдебиетке байланысты қалыптасса, онда XIX ғасырға тіреледі. Мұнда әдеби тілдің қалыптасуы белгілі бір ғасырға

тиесілі емес екендігі нақтыланып тұрғандай. Олай дейтініміз ұлт ретінде қазақ халқы XV ғасырда тарих сахнасына шыққандығы жайлы тарихшылар тарапынан сөз етілсе де, оның ұлт ретінде қалыптасуының бастауы одан әріден басталатыны айқын. Ұлт ретінде ол «қазақ» деп аталмаған болса да жалпы ұғымдық «түркі» сөзінің астарында қалыптасып, дамып келді. Сол себепті мерзімі жағынан тек белгілі бір ғана ғасырда, бір ру-тайпаға теліп қою қаншалықты құптарлық [5, 25-б.].

Жазба тілдің болуы да әдеби тіл үшін біз жоғарыда айтып өткен дәуірді қамтымайды. Ол да сонау көне түркі кезеңіне жетелейді. Өйткені жазба дәстүр де көне түркі заманынан бастау алады. Бірақ алғашқы кезеңдегі жазбалар тек қана қазақ деген халыққа тиесілі қалыптасты деуге келмес, десе де сол халықтың жазба тілінің қалыптасуына негіз болып, септігін тигізді дегенді айтуға болады.

Әдеби тілдің қалыптасуын көптеген зерттеушілер жалпыхалықтық тілдің негізінде қарастырады. Оның қалай, қашан қалыптасқанын сөз еткенде түрлі негіздемелерді ұсынады. Бұл сұрақтарға бір сөзбен жауап беру де оңай емес. Бірақ бұл жайлы қазақ тілін зерттеп жүрген мамандар (оның ішінде отандықтар да бар) өз пікірлерін орынды келтіреді. Осы әртүрлі пікірлердің салдарынан қазақ тілінің қалыптасу арналары мен дамуы жайлы күні бүгінге дейін нақты ортақ пікір ұсынылмай келеді. Себебі әр зерттеуші әдеби тілдің қалыптасуын өзіндік пікір негізінде анықтап, қай дәуірде, қалай қалыптасқанын да өзіндік саралаудың нәтижесінде таниды. Бірі белгілі бір кезеңдегі жазба тілмен байланыстырса, енді бірі жергілікті бір аймақтың диалектісінде қалыптасқанын ұсынады. Келесі бір тобы әдеби тіл жалпыхалықтық тілдің негізінде қалыптасты дегенді айтады.

Бір қарағанда бұл пікірлер түрлі болғанымен басты ұстанымдары бір арнаға саяды. Айталық, біз жалпыхалықтық тіл дегенде нені негізге аламыз? Жалпыхалықтық тіл кімге түсінікті болуы керек? Міне алғаш осындай сұрақтарға дұрыс жауап бере алсақ, онда жоғарыда айтылған ғылыми пікірлердің бір арнаға тоғысатынын, яғни түбінде бір-бірімен байланысып келетініне көз жеткіземіз.

Жалпыхалықтық тілдің басты қағидасы – белгілі бір ұлттың барлығына түсінікті болған тіл. Яғни, сұрыпталып, өңделген тілдік форманың қалыптасуы, жалпыхалықтық тілдің негізгі белгісі. Олай болса бір кездері белгілі өңірде қолданылған тіл (диалекті) ең алғаш сол өңірде пайдаға асып, соң айналасындағы өзге аймақтарға таралып, өзінің айналымдағы өрісін кеңейтеді. Әрине, мұндай тілдік қолданыста көрініс тапқан ерекшеліктер кез келген жергілікті жердің тілдік тарихынан табылады. Сондай-ақ бұл диалекті сөздердің жалпыхалықтық тілдің негізі болуына да басты себептің бірі болып көрінеді. Бұдан біз жалпыхалықтық тіл дегеннің аясында жоғарыда келтірілген жергілікті жерлерге тән диалектілердің байланысын көреміз. С. Исаевтың «Кейде тіпті бір я бірнеше диалект әдеби тілге негіз болып, қалған диалектілер әдеби тілдің баюына, сымбаттала түсуіне, сөз құдіретінің артуына, жанрлық-стильдік жағынан күрделене, сомдана түсуіне ықпал етуі де ықтимал» деген пікірі осыны аңғартады [4, 36-б.].

Ал өзгелері, атап айтқанда, кәсіби сөздер, жаргондар, варваризмдер, өзге тілдерден енген кірме сөздер жалпыхалықтық қолданысқа еніп, нормаланып, оның сөздік қорын байытуға қызмет етеді. Бірақ барлығының табиғаты бірдей емес. Олай дейтініміз бұл аталған саладағы сөздердің атқаратын қызметіне байланысты. Бірі кәсіпті танытуға орай қолданылса, енді бірі сол саладағы зат не ұғым атауына қарай пайдаланылады. Әрине, мұндай тілдік ерекшеліктер әр өңірдің салалық шаруашылық кәсібінен де көрініс табады. Айталық, кәсіби сөздер негізінен белгілі бір кәсіпке байланысты қолданылса, халықтың бір аймағындағы кәсіпті екінші аймақта кездестірмеуіміз мүмкін. Кездестіргендерінің өзінде жергілікті ерекшеліктерге орай формасы жағынан басқаша болып келеді. Тіпті мағыналық сипаты да өзгеше болуы әбден мүмкін. Айталық, қазақ жерінің оңтүстік пен солтүстіктегі егін шаруашылығының ұқсастықтары болғанымен айырмашылықтары да жетерлік. Солтүстік аймақтардағы егін шаруашылығының негізгі кәсібі бидай болса, оңтүстік аймақтарда да

бидай өндіріледі, алайда осы бидайды өсіріп-өндірудің барысында біршама тілдік ерекшеліктерді байқауға болады. Сөз жоқ жалпы ұстаным, сапалық және формасы тұрғысынан бірдей болар. Ал өңірлік сөздердің қолданысындағы ерекшелік қашанда көрініп тұрады.

Десе де, оңтүстіктің шуақты ауа райы барынша күннің ыстығына бейім шаруашылықпен айналысуды қажет етеді. Соның бірі – мақта шаруашылығы. Мақта шаруашылығына тиесілі шит – мақта тұқымы, көсек – мақтаның өнім беретін түйнегі, коза – мақтаның сабағы, т.б. осы кәсіпке орай қолданылса, бұл сөздер өзге аймақтарда кездеспейді. Демек, мақта шаруашылығына байланысты сөздер солтүстік аймақтарда қолданысқа енгізілмеген. Міне сондықтан кәсіби сөздер жалпыхалықтық тілге еніп, нормаланғанда олардың аймақтық ерекшеліктеріне орай сұрыпталғаны байқалады. Бұл кәсіби сөздердің жалпыхалықтық тілмен байланысын көрсетеді [5, 27-б.].

Кәсіби сөздердің ішінде әдеби тілімізге керексіз, басы артық сөздермен қатар, оның өсуіне, баюына қажетті сөздер де бар. Әрине, қауын тұрғанда діңке сөзін алудың қажеті жоқ. Жүгері, қияр сөздері тұрғанда борми мен бәдіреңді әдеби тілге енгізу артықтау. Бірақ кәсіби лексиканың ішінде мақта, балық, кілем тоқу, диқаншылық, т.б. кәсіппен байланысты әдеби тілде баламасы жоқ қыруар сөздер бар. Мысалы, көсек – мақта түйнегі, өттік – қармақтың тілі, жұтпа – үлкен қармақ, гүлше – гүл шығара бастаған мақтаның шанағы; күләбі, болбол, қызыл ұрық (қауын аттары), т.б. көптеген сөздерді жалпыхалықтың игілігіне айналдыру мақсатымен сөздікке енгіздік. Олардың көпшілігі қазіргі қазақ әдеби тіліне ене бастаған келешегі мол сөздер. Мұндай сөздер ақын-жазушыға да, публицист-журналистерге де, лексикографтарға да мол қазына екені айқын дейді Қ. Жұбанов [6, 7].

Қазақ тілінің сөздік қоры өте мол. Қоғамда әртүрлі кәсіп иелерінің қолданысындағы сөздер де сөздік құрамның қатарынан саналады. Бұл ретте еліміздегі өңірлік шаруашылықтар атап айтқанда, мал шаруашылығы, егін шаруашылығы, балық шаруашылығы, т.т. сөздік қорды толықтыратын негізгі арналардың бірі. Бұл шаруашылықтарға тиесілі кәсіби сөздер жергілікті жердегі тілдік ерекшеліктермен, дәлірек айтқанда, диалектілермен ұштастыра қаралады. Дегенмен жергілікті жерлердегі тілдік өзгешеліктердің бірі де осы сөз еткен шаруашылықтардың кәсіби қызметімен байланысты.

Белгілі ғалым О. Нақысбеков жергілікті халықтың айналысатын шаруашылықтарын ескере келе, біршама сөздердің жергілікті жерлердің табиғатына, кәсіп еткен шаруашылығына байланысты қолданылатындығын айтады. Олардың орын тепкен өңірлеріне қарай қаншалықты мол болатынын келтіреді: «Қазақстанның басқа өңірлерінің бірі балық шаруашылығына байланысты атауларға бай келсе, екіншісі түйе шаруашылығымен шұғылданғандықтан соған байланысты сөздер мол. Үшіншісінде бұғы, орман шаруашылықтарын кәсіп еткендіктен, осы жайындағы сөздер көп. Ал республикамыздың оңтүстік өңіріндегі климаты жұмсақ, ерте кезден бастап отырықшы болып егін егіп, су жүйелерін мол пайдаланғандықтан бұл жерде өсімдік атаулары мол ұшырайды» [7, 143-б.].

Расында, еліміздің әр өңірінде халықтың айналысатын шаруашылықтары түрліше. Ал сол шаруашылық иелеріне тиесілі сөздердің жиынтығы да біршама ерекше. Алайда бірінде бар шаруашылықтың екіншісінде кездесуі де қалыпты жағдай болса, онда олардың сөз қолданысындағы ерекшеліктердің орын алуы да көрініс табады. Еліміздегі балық шаруашылығын зерттеп, зерделеген Қ. Айтазин кәсіби лексиканы саралауда айтқан тұжырымдары осыны ұсынады: «Арнаулы бір кәсіппен шұғылдану әр жерде кездеседі, бірақ осыған орай осының өзі де сол кәсіптен туған сөздер бірыңғай болып келе бермейді. Себебі жергілікті диалектизмдер сияқты, олар да нақты қоғамдық әлеуметтік ортада белгілі жағдайда қалыптасады. Мәселен, Арал, Каспий, Балқаш, Қорғалжын, Алакөл, Зайсан, Сыр бойы маңында балықты кәсіп ету кең тараған. Бұл қазіргі кезде ірі шаруашылыққа айналып отыр. Бірақ сол жердегі балық кәсібіне байланысты сөздерде кейбір айырмашылықтар бар екені анық» [8].

Міне ұлан байтақ еліміздің әр өңіріндегі кәсіпке орай қолданыс тапқан кәсіби сөздердің өз кезегінде әдеби тілдің қалыптасуына қосқан үлесі мол екендігін айтқан жөн. Сондай-ақ олардың тіліміздің сөздік қорының артуына да септігін тигізгенін атаған орынды. Себебі кәсіби сөздерді тереңірек зерттеу олардың лексикалық қабаттарын айқындау әр ұлттың ұлттық сипатын танытып қана қоймай, оның әдеби тілінің бір сипаты ретінде танылуын алға тартады. Терминдерді сөз ету барысында кәсіби сөздерге назар аударған Ш.Құрманбайұлы осындай мазмұндағы пікір айтады: «Өзінің табиғаты жағынан терминдерге біршама жақын кәсіби сөздерді термин жасауда орнымен пайдалана білсек, ғылыми терминологиямыздың ұлт тілі негізінде баю мүмкіндігі арта түспек. Ол үшін әртүрлі кәсіпке қатысты сөздерді әлі де сала-сала бойынша жинақтап, олардың өзіндік ерекшеліктерін, өзге лексикалық қабаттардан айырмасын нақты көрсету маңызды» [9, 83-б.].

Қазақтың әдеби тілі жалпыға ортақ. Ол сонау көнеден бүгінге дейін тарихи мерзіммен өлшенетін уақыттың көрсеткіші. Бірде ауызша, бірде жазбаша дамыған ортақ қасиетке ие тілді тартқылап, талқылап, таразылауда бірізділік болғаны абзал. Десе де, ұлан байтақ еліміздің әр өңірінде қолданыс тапқан диалекті, кәсіби сөздер, жаргондар, варваризмдер, сондай-ақ өзге тілдерден енген кірме сөздердің әдеби тілге қатынасын ескермеу тілді нәрлеп, байытып, сипаттап, т.т. көркемдейтін арнаны тани білмеу болса керек-ті. Өйткені мұндай сөздер заттың не құбылыстың, т.б. атауында қажетті саналады. Бұл жөнінде пікір айтқан Н. Уәлиевтің сөзін келтіреміз: «Қазақ говорларында кәдеге жарайтын, тіліміздің, лексикамыздың баюына қажетті, ал әдеби тілде баламасы жоқ сөздер кездеседі. Мысалы, мал егіз тапса, *егіз* дейміз, үшеу, төртеу тапса, оны бір сөзбен атайтын әдеби сөз жоқ. Ал Ақтөбе, тағы басқа облыстарда мұны *үшен*, (*үшем*), *төртеу* дейді. Еркектің көйлегін де, әйелдің көйлегін де *көйлек* дейміз. Ал Жетісу тұрғындары әйелдердің көйлегін *көйлек* дейді де, еркектің көйлегін *жейде* деп екеуін екі атаумен атайды. Сол сияқты *зембіл* (*носилка*), *арасан* (*минералды бұлақ*) деген сияқты говорлық атаулар бар. Әдеби тілімізді байытатын осындай сөздерді орнықтыруға, қалыптастыруға тиістіміз» [10, 44-б.].

Ал тілімізге өзге тілдерден енген кірме сөздердің табиғаты біршама өзгеше. Мұнда тілдік қолданыс пен сол қолданысқа деген қажеттілікті ескеру керек. Айталық, кей кірме сөздер тілімізге енген тұста жалпыхалықтық тілге еркін орналасып кетсе, кейбірі дыбыстық жағынан өңделіп, форма жағынан қазақыланады. Тіпті кейде мұндай үлгідегі сөздер қатарласа қолданылып, жалпыхалықтық тілде қолдау тапқандары сақталынса, кейбірі сыртқы пішінін сақтағанымен мағыналық жағынан өзгеріске түседі. Тіліміздегі *өкімет-үкімет*, *өкіл-уәкіл*, *ақ-қақ*, *ақиқат-қақиқат*, т.б. сөздердің шығу тегі жағынан кірме араб сөздері болғанымен, олардың әрқайсысы бүгінде түрлі мағыналарда қолданылып келеді [5, 27-б.].

Л.З. Рустемов өзінің «Қазіргі қазақ тіліндегі араб-парсы кірме сөздері» атты монографиялық еңбегінде араб және парсы сөздерінің қазіргі қазақ әдебиеті мен ауызекі тілінде қолданылып жүрген элементтеріне әртүрлі аспектілер арқылы талдау жасап, мұндай сөздердің алатын орнын, қолданылатын салаларын, семантикасын, этимологиясын, фонетикалық және грамматикалық өзгерістерін ұсынады [11, 56-б.].

Сөз жоқ, тілімізден орын алатын араб-парсы сөздерінің күні бүгінге дейін қолданыста жүргендігі белгілі. Олар түрлі салада көрінеді. Тілші ғалым сол сөздердің мағыналық сипатын атап көрсетеді. Онда араб-парсы сөздерінің мағыналық жағынан өзгеріске ұшырауындағы ерекшеліктерін айта келе кірме сөздердің ауысуында орын алатын мағыналық өзгерістердің үш түрін атайды: бірінші, араб-парсы тілдерінде көп мағына беретін сөздердің алғашқы мағынасы қазақ тіліне ауысқан соң тарылып, бұрынғысынан гөрі аз ұғымды білдіреді, екінші, араб-парсы тілдерінде тар, аз ғана ұғымды білдіретін сөздер қазақ тілінде кең мағына береді, үшінші, араб және парсы тілдерінен ауысқан сөздер кейде өзінің алғашқы мағынасын жойып, мүлдем жаңа мағынаға ие болады [11, 56-б.].

Белгілі бір заттың, құбылыстың, сапа қасиеті, ерекше белгілері жеке-жеке ат беруді талап етеді. Бұл талап көп мағыналылықты туындатады. Кейде сөз формаларының өзгеріп

жарыспалы нұсқада (вариантта) жұмсалуды да бұл тығырықтан шығуға көмектеседі. Өртүрлі дыбысталуы нәтижесінде екі формада қалыптасқан сөздер көбіне екі ұғымға ие болады. Айталық, *сағат*, *сәт* сөздерінің араб тілінде түбірі бір болғанымен, мағыналық сипаты ерекше. Мұнда *сағат* пен *сәт* сөзінің ұғымдық қалыптасуындағы айырмашылықты түсінгеніміз абзал.

Белгілі иранистика ғылымының маманы Л.З. Рустемов бұл сөздерді араб тіліндегі *сағат* сөзінен туындаған жаңа туынды сөздер ретінде келтіреді. *Сағат* – уақыт мезгіл мағынасын білдірсе, *сәт* – сол уақыттың, мезгілдің бір кезеңі, момент, оңтайлы сәт деп, *сәт* сөзі сағат сөзінің өрісінің ұлғаюы нәтижесінде пайда болған деп түсіндіреді [11, 68-б.].

Г.М. Раеваның ұсынған түсініктемесінде *сәт* сөзі *сағат* сөзінен қалыптасқан бүтіннің бір бөлшегі деп келтіреді. Әрі қарай: *сәт* – *белгілі бір уақыт, кезең, иінді бір мезет* деп, сөздің лексикалық мағынасы түпкі ұғымынан мүлдем ажырап кетпегенін, бірақ сингармониялық параллельдер тұрғысынан мағыналық өзгеріске түскендігін айтады [12, 106-б.].

Көріп тұрғанымыздай, араб, парсы кірме сөздері өзінің төл тілінде жалғыз бір ғана ұғымды білдіретін кей сөздер қазақ тілінің сөздік қорында жаңғырып, жаңа реңкке ие болып, көп мағыналы сөзге айналуы кездеседі. Сөздердің мағыналық тұрғыда ауысуы не болмаса кеңеюі, тіпті тарылуы да қалыпты жай. Сөздердің мұндай қалыпқа еніп кетуіне орай зерттеу жасаған Р.Барлыбаев «сөз мағынасының ауысуы, әдетте, оның кеңеюі мен тарылуы нәтижесінде жүзеге асырылады», - деген болатын [13, 4-б.].

Тағы бір айта кететін жайт, кірме сөздердің кейде қазақша баламасы мен қазақыланған формаларының қолданылуына орай бірі екіншісін ығыстырып жібереді. Жалпы халықтың қолданысы тұрғысынан кей сөздер өзінің қолданысын шектейді. Айталық, бір кездері көпшілікке таныс әрі түсінікті болған *милләт* кірме сөзінің орнына *ұлт* сөзінің келуі немесе *сауал* сөзінің қазақыланған *сұрау*, *тамам* сөзінің орнына *аяталды* үлгісінде қолданылуы.

Мұнда мынадай мәселелерді ескерген дұрыс: кез келген сөз уақыт өте келе әбден сіңісіп, айналымда мағыналық жағынан ұғынықты дәрежеге жеткенде жалпыхалық оны қабылдап, қазақыланған формаларын сақтап, пайдаланады да өзгелерін ығыстырып жібереді. Алайда алғашқы кезде қолданыс тапқан арабша формалары ауызекі сөйлеу тілінде қалып қояды. Бұл жөнінде жақсы пікір айтқан терминтанушы, ғалым Ө. Айтбаевтың пікірі орынды. Оның айтуынша, араб, парсы тілдерінен енген кірме сөздердің кейбірі жазба деректерде қолданылмай, әдеби тілге сіңбей қалып, бірақ газет-журналдар тілінде қолданылады. Мұндай кірме сөздердің көбі сол кездегі (XX ғ. Ө.А.) баспасөз тіл шеңберінде қалып қойса, енді бірі әдеби тілге еніп, кейінге дейін қолданылып келеді [14, 50-б.].

Міне жалпыхалықтың қолданысына еніп, нормаланып, мағыналық жағынан ұғынықты болған кірме сөздердің табиғаты осы айтылған негіздемелердің нәтижесінде қалыптасты. Басты мәселе, кірме сөздердің де жалпыхалықтық тілдің сөздік қорын молайтып, олардың ерекшеліктеріне орай сұрыпталғанын байқатады. Бұл да өз кезегінде кірме сөздердің жалпыхалықтық тілдің байланысы аясында жүзеге асатынын білдіреді. Яғни кірме сөздер де әдеби тілдің бір бұтағы ретінде танылып, өз кезегінде сөздік қорды молайтуға септігін тигізеді.

Жұмыс нәтижелерін саралай келе, нысанаға негіз етілген деректерге орай мынадай тұжырымдар жасалды:

- қазақ әдеби тілінің қалыптасуындағы тілдік деректер көп ретте осы жоғарыда айтылған диалекті, кәсіби және кірме сөздер аясында негізделді;
- олардың әрқайсысының әдеби тіл үлгісінің қалыптасуында өзіндік орны бар екендігі айқындалды;
- диалекті, кәсіби немесе кірме сөздердің әдеби тілге тигізген әсері тілдің табиғи қалыптасуында ерекше орын алатын негізгі тіл арнасының бірі ретінде танылды.

Қорытынды

Түйіндей келгенде, кез келген халықтың қолданысында әдеби тілдің негізгі басты ұғымы оның жалпыхалықтық тілге енуі. Сондықтан біз сөз еткен халықтың ұлт ретінде қалыптасуы, жазба тілдің болуы біз негіз еткен салалардағы сөздердің орын алуына барынша жағдай жасады деуге болады. Өйткені аталған салаларға тиесілі сөздердің тілдік қолданыстан мол орын алуы да жалпыхалықтық ұғымнан, яғни танымдық қабылдаудан туындайды. Бұл өз кезегінде кез келген халықтың тілдік қолданыс аясының кеңдігін танытады. Ал тілдің даму аясын барынша кеңірек әрі тереңірек талдау барысында ұсынылған диалекті, кәсіби және кірме сөздердің қазақтың әдеби тілі қалыптасуының негізгі аспектілерінің бірі ретінде айқындалатынын растайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Сауранбаев Н. К истории казахского литературного языка // Вестник АН КазССР, 1947, №12. – С. 35–41.
2. Балақаев М. Қазақ әдеби тілі және оның нормалары. – Алматы: Ғылым, 1981. – 183 б.
3. Сыздықова Р. XVIII–XIX ғасырлардағы қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы: Мектеп, 1984. – 248 б.
4. Исаев С. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы: Мектеп, 1989. – 192 б.
5. Мансұров Н.Б. Қазақтың әдеби тілі. – Астана: Еуразия ҰУ, 2016. – 242 б.
6. Жұбанов Қ. Шығармалар мен естеліктер. – Алматы: Өнер, 1990. – 208 б.
7. Нақысбеков О. Қазақ тілінің оңтүстік говорлар тобы. – Алматы: Ғылым, 1982. – 168 б.
8. Айтазин Қ. Кәсіби лексика мәселелері. – Алматы: Арыс, 2000. – 112 б.
9. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы. – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2014. – 928 б.
10. Уәлиев Н. Сөз мәдениеті. – Алматы: Мектеп, 1984. – 75 б.
11. Рустемов Л.З. Қазіргі қазақ тіліндегі араб-парсы сөздері. – Алматы: Ғылым, 1982. – 160 б.
12. Раева Г.М. Түркі тілдеріндегі жуанды түбірлердің жіңішке түбірлерге айналуы. – Алматы: Эверо, 2004. – 168 б.
13. Барлыбаев Р. Расширение и сужение значений слов в казахском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1963. – 16 с.
14. Айтбаев Ө. Қазақ терминологиясының дамуы мен қалыптасуы. – Алматы: Ғылым, 1988. – 208 б.

REFERENCES

1. Sauranbaev N. K istorii kazahskogo literaturnogo iazyka [On the history of the Kazakh literary language]. // Vestnik AN KazSSR, 1947, №12. – S. 35–41. [in Russian]
2. Balaqaeve M. Qazaq adebi tili jane onyn normalary [Kazakh literary language and its norms]. – Almaty: Gylym, 1981. – 183 b. [in Kazakh]
3. Syzdyqova R. XVIII–XIX gasyrlardagy qazaq adebi tilinin tarihy [History of the Kazakh literary language in the XVIII–XIX centuries]. – Almaty: Mektep, 1984. – 248 b. [in Kazakh]
4. Isaev S. Qazaq adebi tilinin tarihy [History of the Kazakh literary language]. – Almaty: Mektep, 1989. – 192 b. [in Kazakh]
5. Mansurov N.B. Qazaqtyn adebi tili [Kazakh literary language]. – Astana: Eurazia UU, 2016. – 242 b. [in Kazakh]
6. Jubanov Q. Şygarmalar men estelikter [Works and memoirs]. – Almaty: Oner, 1990. – 208 b. [in Kazakh]
7. Naqysbekov O. Qazaq tilinin ontustik govorlar toby [A group of southern Dialects of the Kazakh language]. – Almaty: «Gylym», 1982. – 168 b. [in Kazakh]
8. Aitazin Q. Kasibi leksika maseleleri [Problems of professional vocabulary]. – Almaty: Arys, 2000. – 112 b. [in Kazakh]

9. Qurmanbaiuly Sh. Qazaq terminologiasy [Kazakh terminology]. – Almaty: «Sardar» baspa uii, 2014. – 928 b. [in Kazakh]
10. Ualiev N. Soz madenieti [Word culture]. – Almaty: Mektep, 1984. – 75 b. [in Kazakh]
11. Rustemov L.Z. Qazirgi qazaq tilindegi arab-parsy sozderi [Arabic-Persian words in modern Kazakh]. – Almaty: Gylym, 1982. – 160 b. [in Kazakh]
12. Raeva G.M. Turki tilderindegi juandy tubirlerdin jinishke tubirlerge ainaluy [Transformation of hard roots into soft roots in Turkic languages]. – Almaty: Evero, 2004. – 168 b. [in Kazakh]
13. Barlybaev R. Rasshirenie i sujenie znacheni slov v kazahskom iazyke: Avtoref. diss. ... kand.filol.nauk. [Expansion and narrowing of the meanings of words in the Kazakh language: Abstract. diss. ... Candidate of Philological Sciences.] – Alma-Ata, 1963. – 16 s. [in Russian]
14. Aitbaev O. Qazaq terminologiasynyn damuy men qalyptasuy [Development and formation of Kazakh terminology]. – Almaty: Gylym, 1988. – 208 b. [in Kazakh]

UDC 81'37; 003; 81'22; IRSTI 16.21.51
<https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.04>

Zh.I. ISSAYEVA

*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: zhazira.isaeva@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0001-9801-8943>*

LINGVOGENDERAL BASIS OF «MAN» IMAGE IN THE PAREMIOLOGICAL WORLD

Abstract. In this article, the binary pair «Woman: Man», which constitutes the gender characteristic of the macro system «Man», an integral part of the triad «Man-Society-Nature», in the paremiological image of the world is divided into two separate, independent concepts – «Woman» and «Man».

In Kazakh paremiology linguistic characteristics of the concepts «woman» and «man» is provided by the integrity of multilevel micro-frame items of social, socio-ritual, socio-psychological content, reflecting the relationship of social status roles «boy – girl», «father» – «mother», «girl» – «guy», «bride» – «groom», «woman» – «man» and others.

As a result of inter-branch communication between the image of a man with «masculine traits» formed in ethnic consciousness and the image of a woman with «feminine traits» is the image of a «Man» in the language which has been passed through the «sieve» of national culture.

It is determined that gender is the result of a culture that reflects the idea of feminine tenderness and masculine courage, embedded in the traditions, customs, folklore and language of the people. It is assumed that in the collective consciousness of the ethnogenetic community there are gender stereotypes in any case, i.e. simplified or expanded concepts about the characteristics and peculiarities of women and men. Gender linguistics is a new scientific direction in linguistics, which arose in connection with the study of differences in the use of words by men and women in Kazakh linguistics. In the linguistic picture of the world, it is proved that the «female» and «male» signs of the binary pair «woman-man» are marked as a qualitative indicator of the conceptual apparatus of the «Man» macrosystem.

Keywords: Human-society-nature triad, picture of the paremiological world, paremiology, gender studies, gender linguistics, proverbs, sayings, frame, concept, conceptual system, microframe relation, literal meaning of a word, variable meaning of a word.

Ж.И. Исаева

*филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: zhazira.isaeva@ayu.edu.kz*

Дүниенің паремнологиялық бейнесіндегі «адам» концептісінің лингвогендерлік негізі

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Issayeva Zh.I. Lingvogenderal Basis of «Man» Image in the Paremiological World // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №1 (123). – Б. 44–54. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.04>

***Cite us correctly:**

Issayeva Zh.I. Lingvogenderal Basis of «Man» Image in the Paremiological World // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2022. – №1 (123). – Б. 44–54. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.04>

Аңдатпа. Бұл мақалада «Адам-Қоғам-Табиғат» триадасының құрамдас бөлігі «Адам» макрожүйесінің гендерлік сипаттамасын жасайтын «Әйел: Еркек» бинарлық жұбы дүниенің паремиологиялық бейнесінде «Әйел» және «Еркек» болып екі жеке, дербес концептілерге ажыратылған.

Қазақ паремиологиясында «Әйел» және «Еркек» концептерінің тілдік сипаттамасы «ұл» – «қыз», «әке» – «шеше», «қыз» – «жігіт», «қалыңдық» – «күйеу жігіт», «келіншек» – «ер азамат», т.б. әлеуметтік-статустық рөлдердің өзара байланысын бейнелейтін әлеуметтік-тұрмыстық, әлеуметтік-салт-дәстүрлік, әлеуметтік-психологиялық мазмұндағы көпдеңгейлі микрофреймдік тармақтар тұтастығында қарастырылған.

Еркек бейнесін этникалық санада қалыптасқан «еркектік белгілермен», ал әйел бейнесін «әйелдік белгілермен» кескіндейтін микрофреймдік тармақтар аралық байланыстың нәтижесінде ұлт мәдениеті «елегінен» өткізілген тілдегі «Адам» бейнесі сомдалған. Гендер мәдениетінің нәтижесі ретінде халықтың салт-дәстүр, әдет-ғұрпында, фольклорлық туындыларында, тілінде бекіген әйелдік нәзіктік пен еркектік жүректілік туралы түсініктердің бейнеленетіндігі айқындалған. Ал гендерлік стереотиптер, яғни әйел затына, ер адамға тән қасиеттер мен өзіндік ерекшеліктер туралы жеңілдетілген, оңайлатылған немесе ұлғайтылған түсініктер этногенетикалық қауымдастықтың ұжымдық санасында қайтсе де болатындығы қарастырылған.

Гендерлік лингвистика қазақ тіл білімінде ерлер мен әйелдердің сөз қолданыстарындағы ерекшеліктерді зерттеуге байланысты туындаған, тіл біліміндегі жаңа ғылыми бағыт болып саналатындығы зерделенген. Дүниенің тілдік бейнесінде «ұрғашы-еркек» бинарлық жұбының «әйелдік» және «еркектік» белгілері «Адам» макрожүйесінің концептілік аясының сапалық көрсеткіші ретінде таңбаланатындығы дәлелденген.

Кілт сөздер: «Адам-Қоғам-Табиғат» триадасы, паремиологиялық дүние суреті, паремиология, гендерология, гендерлік лингвистика, мақал-мәтелдер, фрейм, концепт, концептуальдық жүйе, микрофреймдік қатынас, сөздің тура мағынасы, сөздің ауыспалы мағынасы.

Ж.И. Исаева

*кандидат филологических наук, ассоциированный профессор
Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: zhazira.isaeva@ayu.edu.kz*

Лингвогендерная основа образа «человек» в паремиологической картине мира

Аннотация. В данной статье бинарная пара «Женщина: Мужчина», составляющая гендерную характеристику макросистемы «Человек», неотъемлемую часть триады «Человек-Общество-Природа», в паремиологическом образе мира разделена на два отдельных, самостоятельных концепта – «Женщина» и «Мужчина».

В казахской паремиологии языковая характеристика концептов «Женщина» и «Мужчина» предусмотрена целостностью многоуровневых микрофреймовых пунктов социально-бытового, социально-ритуального, социально-психологического содержания, отражающих взаимосвязь социально-статусных ролей «мальчик» – «девочка», «отец» – «мать», «девушка» – «парень», «невеста» – «жених», «женщина» – «мужчина» и др.

В результате межфреймовой связи, в которой мужской образ изображается «мужскими знаками», сформировавшись в этническом сознании, а женский – «женскими знаками», сформировался образ «человека» в языке, пропущенном через «сито» национальной культуры. В качестве результата гендерной культуры установлено, что пол отражает представления о женственности и мужественности, закрепленные в традициях, обычаях,

фольклорных произведениях, а также в языке народа. Следовательно, гендерные стереотипы заключены в упрощенных, укрупненных, расширенных представлениях о свойствах и особенностях, свойственных женскому и мужскому началу, которые закономерно существуют в коллективном сознании этногенетического сообщества.

Гендерная лингвистика является новым научным направлением в казахском языкознании, возникшим в связи с изучением особенностей употребления слов мужчинами и женщинами в повседневной жизни. Доказано, что в языковой картине мира бинарная пара «самка-самец» маркируется как качественный показатель концептуальной сферы макросистемы «человек» как «женское», так и «мужское».

Ключевые слова: Триада «человек-общество-природа», картина паремиологического мира, паремиология, гендерология, гендерная лингвистика, пословицы, поговорки, фрейм, концепт, концептуальная система, микрофреймовое отношение, буквальное значение слова, переменное значение слова.

Introduction

«Truth is a single image of reality», «a platform for human vision, perception, understanding of the world», «a means of coordinating and interconnecting various spheres of human life», «the result of human spiritual activity», «the core of association, grouping, unification, communication» which is based on image of the world and the act of world studies and leads to the understanding of the essence of various events and local situations in the world, the formation of subjective images of objective local situations [1, p. 25].

In paremiological linguistic models (proverbs) participating in the formation of the image of the world in language, both the views of the Kazakh ethnos on «universal human nature» and philosophical views and ideas were formed around the concept of «individual», the relationship between man and man, man and society and doctrinal commandments on various aspects are reflected. Proverbs describe the associative relationship of two typical life situations, with background (direct) and variable (indirect) meanings applied to a person in terms of type boundaries and in terms of content boundaries in the form of a set of images. Consequently, in the paremiological image of the world – human behavior, age, gender, worldview, and other properties are reflected in unity, integrity as a result of human sociocultural activity.

It is important to pay attention to the category «gender» when determining the linguistic and sociocultural basis of the interdependence of the trinity «Language: Human: Society», which is depicted on the image of the world. This is due to the fact that the gender of people is closely related to their role in society and affects the result of their socio-cultural activities. Thus, in the linguistic image of the world, which is a deep layer of the image of the world, the category «gender» is characterized by the linguistic and linguocultural basis of the semantic opposition «woman-man» in the language.

Since the first decades of the XXth century, the significant growth of cultural and gender studies in linguistics can be explained by changes at the turn of the century, in particular, the paradigm shift of the humanities. Linguistics of the new century has made the definition of the role of the human factor in language, the main object of the paradigm of scientific research has put important issues on the agenda and requires a revision of the scientific principles of research.

The development of the theory of sociocultural constructivism in linguistics made it necessary to revise the scientific and methodological principles of studying categories related to the age, gender, social status of a person, and another subject, linguistic personality, personal life, and to create a new terminological apparatus of research, give a new meaning to the terms used in other fields of science. This situation can be explained by the fact that the term «gender», which was previously used to denote the social, conditional, institutional, traditional nature of the gender characteristics of people, entered the linguistic scientific cycle.

Gender (the English word «gender» is translated as «zhynys», more precisely – breed, species) – one of the new linguistic terms, which began to stabilize in connection with the study of the linguistic mechanism of expression of gender characteristics in language and communication. The term «gender» entered linguistics as a scientific term in a new sense only after gender studies received the status of an interdisciplinary direction. Until the emergence of the new term, the concept of gender was not ignored in semantic research. This is due to the fact that gender semantics is part of the meaning of many lexical units (man, woman, mother, father, etc.) [2, p. 38-45].

If gender is a biological concept, then gender is a sign of sociocultural existence between the genders, i.e. the term «gender» refers to the sociocultural aspect of gender differences, not natural. Gender is a natural feature of the concepts of «woman» and «man», which gives biological meaning, and cultural and social characteristics that change society and culture – gender differences. Genderology is the science of the female and male structure of culture [3, p. 146].

The representative of gender linguistics A.V. Kirilina tries to distinguish the features of the terms «gender» and «sex», giving a broad understanding of the use of the term «gender» in Russian linguistics. He said: the term «Gender» is widely used in the study of the relationship of the phenomenon of language with a person, culture, society, linguistic personality, while «sex» is considered only as a unit of the phenomenon of language. It is claimed that the «gender» component included in the semantic structure of linguistic units «cannot be replaced by sex, especially in terms of the lexical-semantic component» [2, p. 38-45].

Gender as a result of culture reflects the notions of female politeness and male braveness, enshrined in the traditions, customs, folklore and language of the people. And gender stereotypes, that is, simplified or expanded ideas about the characteristics and peculiarities of woman and man, can return to the collective consciousness of the ethnogenetic community.

The issue of gender in linguistics is studied in relation to the following two problems [4, p. 19]:

1. Language and its reflection of human gender. It is aimed at explaining and describing the linguistic manifestations of gender segregation, as well as assessing the characteristics of men and women and assessing the actions of each of them and their semantic manifestations;

2. Strategies and tactics specific to men and women, gender vocabulary, ways to achieve certain success in communication, vocabulary, syntactic constructions and other communication activities of men and women, linguistic communication, which emphasizes gender differences in the choice of linguistic units.

Research Methods

In discovering the trends in the research study done by researchers, in tracing the contribution of philology towards Kazakh language, and laying a foundation for future researches, qualitative content analysis was employed. Qualitative content analysis was chosen because it aids in summarizing many research papers and presenting a strong and justifiable generalization in the field of research. In this respect, this study aimed to investigate the lingvogenital basis of «man» image in the paremiological world.

Results

Gender linguistics in the second half of the twentieth century, along with the emergence of new socio-philosophical topical theories in Western countries, there is a strengthening of the idea of feminism, understanding of the socio-cultural conditions of gender division, democratization of society. Gender linguistics is an independent discipline of an interdisciplinary nature, developing in modern Russian linguistics in the socio-psycholinguistic, linguocultural, communicative and discursive directions, originating in the study of grammatical categories of the genus and person, conceptual categories describing the living beings of the world.

Kirilina A.V., Martynyuk A.P., Zemskaya E.A., Kitaygorodskaya M.K., Rozanova N.N., Guseinova I.A., Tomskaya M.V., Goroshko E.I. and others who took on the basis of the researches of J. Lakoff, D. Spencer, M. Block, D. Cameron, O. Espersen and other studies on gender problems in general linguistics of Western linguists, the theory of gender linguistics, the causes and consequences of the theory of feminism in their works consider gender differences in the speech of children and adults, gender metaphors, socio-cultural conditionality of gender, gender stereotypes and asymmetries, linguistic androcentrism, gender conceptual sphere, linguistic image of women and men, linguistic and cultural representation of gender division and other issues.

Gender linguistics is a new scientific direction in Kazakh linguistics, which arose in connection with the study of differences in the use of words by men and women [3, p. 146].

If the science of cultural linguistics is «a scientific direction that considers the manifestation of material and spiritual culture in the national language and linguistic processes» [5, p. 16]», then a part of ethnolinguistics studies and describes the synchronous form of linguistic correspondence and cultural interaction» [6, p. 217.], «In the form of an aggregated model that studies the relationship and interaction of language and culture in terms of their function and reflects this process in a single structure of linguistic and non-linguistic (cultural) units using systematic methods that determine modern priorities and cultural ideas (principles and systems of universal values). It is obvious that gender division leaves a certain imprint on the spiritual and material culture and worldview of people, the result of which is confirmed in the language. Each culture clearly reflects a person's gender identity, tying a person to his role in society, his place, norms and rules of behavior, that is, the mechanisms of socio-cultural regulation. Modern linguistic studies, considering language as a human-oriented phenomenon, describe language not only as a means of cognition, but also as a means of accumulating and transmitting cultural knowledge to future generations. Thus, the gender basis of the image of a person in a language is a linguocultural object.

In the content structure of the macro concept «man», the «female-male» system of contrasts, denoting the semantic connotation of gender, marks the concepts related to the cultural concepts «man» and «woman».

«The chain of ideological symbols, grouped into a multilevel concept, includes both synonymous concepts and intermediate concepts, and antinomic concepts based on general features. The polarity limit of each circuit is shorted to the opposite value. This is the reason why philosophers accept the meaning of a concept as a unit of contradiction due to the dualistic theory of dialectics. M. Eskeeva says that opposite connectors are reflected in the language world through binary pairs. She claims that «A phenomenon is accompanied by the decomposition of meaning in the opposite direction as a result of the polarization of the bound content. The concept of neutrality within the central boundary of binary pairs of antinomic nature maintains a balanced relationship with opposition concepts. The central, neutral point of the binary pair «female-male», which closes the semantic chains of synonymous, intermediate, antinomical meaning, forming the concept «man», is represented in the language by the lexemes human / man» [8, p. 41].

The gender basis of the linguistic models of the concept «man» goes back to the archetypal composition of monosyllabic words **ur-* **er* common to all Turkic languages. Eskeeva M.K. says: «Linguistic units included in the complex **u-* monosyllabic indicate that this person is a secondary monosyllabic, the primary root can be a one-component **u-*. In the ancient Turkic language, Uri Urig means «common generation», in medieval monuments the use of the word oglan in the meaning of «child in general» indicates that a person **u-* \ **o-* was originally used in a general sense, regardless of gender. **er-* monosyllabic is not based on u-person, but its more mature and individualized personality is formed on ur-monosyllabic. Considering that the sound u cannot be directly transferred to the sound e, and also proceeding from the fact that the sound e and the contracted i in the ancient Turkic language are subject to interchangeability, the $u \approx e$ correspondence $u \ \ddot{u} \approx o \ \ddot{o} \approx \ddot{i} \ i \approx e \ \ddot{a}$ should be considered in context. It is noted that in the process of phonosemantic development, the primary maternal stem of a monosyllabic word **ur-* used in the

general sense «reproduction, growth, reproduction» is based on a female lexeme, and a paternal lexeme on a male lexeme» [8, p. 41].

In the linguistic image of the world, the signs of «femininity» and «masculinity» of the binary pair «female-male» are marked as a qualitative indicator of the conceptual framework of the macrosystem «Man». For example, in the Kazakh language, gender differentiation is clearly defined between the anthropomorphic features of concepts related to the inner world of man. Soul, anger, heart, etc. in relation to the inner world. In such concepts, a woman's natural maternal function is intertwined with her place in society (family-hearth), and the «woman's soul» is compassion, softness, beauty, tenderness, inferiority, protection, and so on. It is characterized by symptoms that require a woman from the language team (*qaraqat köz, qolañ shaş, jüregi ezilw; Altın bastı ayelden baqır bastı erkek artıq; Botasız ingen bozdasa, Balası olgen ananın qayğı-sherın qozgaydı; etc.*). And the masculine differentiation of the concepts of the inner world is characterized by courage, strength, courage, bravery, cruelty, toughness, and so on. Defines the connotative features of the «masculine spirit» (*zagasına zharmasu, qandı kek, kek qaytaru, aybar shegu; Bir tentek, bir aqıldı daulassa, Atısqan zhauday bolar; Erkek qoy buralqı bolmas; Erdin qunı zhuz zhılqı etc.*).

Linguistic characteristics of the concept of «man» are realized through conceptual metaphors. Cognitive models are the basis of conceptual metaphors. Cognitive model can be understood as a stereotypical image that helps to organize, systematize the experience and knowledge about the world. Thus, the concepts of «Woman» and «Man» in the macrosystem «Man» fully include language images in which the gender division of man is hidden or taken into account at the level of real, conscious or unconscious.

If the concepts in the linguistic image of the world are universal, social, ethnopsychological, cognitive and other accumulated over the centuries, then what social factors are axiologically valuable in Kazakhstani society through the system of conceptual education in relation to the binary opposition «Woman» and «Man» of the macro concept «Man», as the relationship between gender differentiation and national mentality is reflected in the language of images created using conceptual metaphors. For example, in the explanatory dictionary of the Kazakh language, the word MAN has two meanings: [9] 1. Male gender of human being is man; 2. Hero, brave. At the lexicological level from the words Er and Erkek (with a meaning man and hero): erdey, erle, erli, ersiz, erlik, ersin(u) erkeksi (u), erkeksiz, erkeksin (u), erkeksire (u), erkektey, erkektik, erkekshe are derived words, er-azamat, erli-baylı, erli-zayıp, erkekzhip (top thread of a spiderweb), erkektas (upper stone of the mill), erkektis (main teeth of a comb) erkek bala, erkek kindik, erkek qoy, erkek minez, erkek shora compound words are formed. There are many names derived from this word. In the collection «Five centuries sing» we can meet such names as Er Targyn, Er Sain, Er Dospanbet, Er Dosai, Er Shoban, Er Zhaksymbet, Er Esim, Er Zhabai, Er Barak, Er Esbolat, Er Isatai, Er Kanai, Er Shenan, Er Kazybek. Apparently, this was due to the positive meaning of the word «hero». In our language, there are many names for boys starting with a word «Er», such as Erbol, Erzhan, Ermurat, Ertore, Erdaulet, Ernur, Ernar, Ertai, Ergali.

At the phraseological level with the participation of the word «Er (hero, adult)»: er qarui bes qarui, er basına kun tudy, er kezegi ushke deyin, er azamat, er zhigit, er bala, er zhurek, er kokirek, er konil, er qunı, erdin qunı – nardin pulı, erdin qunın eki auız sozben bitiru, esil er, eniregen er, kossiz er, er qara boldı, er murındı, er zhetti, erge shıqtı and other phraseological expressions are formed.

At the paremiological level, the word «Erkek (man)», together with the binary pair «Ayel (woman)» or standing alone, serves as a key word in many proverbs: Er moyında qıl arqan shirimes; Ayel–uydin körki, Erkek–tuzdin korki; Erte turgan erkektin ırısı artıq, Erte turgan ayeldin bir isi artıq; Namıssız erkekti erkek deme; Bir aptalığın oylamagan qatınnan saqta, Bir aylığın oylamagan erkekten saqta; Uydi qırıq erkek toltıra almaydı, bir ayel toltıradı; Erkektin qorı – tobashıl, Ayeldin qorı–tabashıl; Erkek dauıstı ayeldin isi bolmas, Qatın dauıstı erkektin kushi bolmas; Erkektin zhamanı qatının zhamandar, Eldin zhamanı batırın zhamandar, etc.

K. Omiraliev in his work «The language of Kazakh poetry of the XV–XIX centuries» says about the poetic expression of the word «Er»: «Makhambet Utemisuly used the word «Er» more than 40 times, and the word «batyr (hero)» only 5 times. The context of the word «Er» is also different. For example, ardaqtı ermen birge olse, asıl eldin balası, tarıgıp kelgen erlerge, enirep zhurgen er edik, kesekti erdin soyımın, mundas erler bolmasa, qızgıstay bolgan esil er, and so on. The word «batyr» serves as a title, and the word «er» is probably the name of a man who fought against the enemy, a synonymous for «brave man» [10, p. 185].

The acquisition of anthropomorphic and biophysiological distinctive features of the masculine gender in the semantic framework of linguistic units, indicated at the lexicological level with the participation of the words er and erkek, may be associated with the relationship «language-name-motivation». And the phraseological-paremiological level of the language is the worldview of the concept of «Erkek», such as prosperity, unity, happiness, with social aspect power, genus, friends, family, dispute, enemy, slave, etc. and honor, perseverance, courage, dignity, respect combines ethnopsychological aspects and systematizes stereotypical ideas about behavior, actions, deeds, social status of a person in the form of linguistic images.

On the need to pay attention to the internal content of other concepts that have a certain connection with it, intersect at a certain point, in order to reveal the content of a particular concept Pavshenis says: «Revealing the content of any concept is possible only by correlating the content of other concepts with it, i.e. to assimilate some sense of the concept, it is necessary to construct a semantic structure consisting of the available concepts as «interpreters or analyzers of the concept in question, «introduced» into the conceptual system thus constructed» [11, p.106].

An integral part of the «Man-Society-Nature» triad, the «Woman: Man» binary pair, which creates a gender description of the «Man» macrosystem, is divided into two separate, independent concepts in the paremiological image of the world: «A woman and a man». The stereotypical image (cognitive model) of women and men within the framework of their constituent linguistic models, combined with a real life situation, which is noted, described and depicted by proverbs, is a qualitative and critical indicator of the image of «Woman» and «Man» in proverbs. In relation to the inner and outer world of a person, it is the basis for classification into categories of tenderness, shyness, dignity, carelessness, cruelty, heroism, hard working, greed, etc.

The concepts of «woman» and «man» are cognitive («Fate», «Soul and Body», «Life and Death», etc.), social («Fatherland», «Peace», «War», «Labor», «Power», «Freedom», «Friendship», etc.), morality («Wisdom», «Conscience», «Education», «Truth», «Lie», etc.), emotional («Happiness», «Joy», «Mood», «Love», etc.), artifact («Yurt», «Whip», «Dombyra», «Caravan», etc.) is intertwined with the concepts that define human life in a «coordinate system» consisting of the concepts of time, space, number» [12, p. 143].

The binary pair «Man-woman» in the paremiological image of the world is a universal phenomenon reflected in the linguistic image of the world of any nation and the highest basis of human culture. Mythological, primitive, linguistic and in other image of the world, the creation of the world is described in terms of the unity of the binary pair «man» and «woman».

The main, actual feature of the active layer of the universal concept «World» is «The male is principle, he is the father of all living things, and matter is the mother. As a result of their unification, the world arose «concept has its start from the ancient Chinese concept of yin and yang, the Greek myth of androgens, the Slavic and Turkic peoples' notions of «Mother Earth» and «Heavenly Father» date back to ancient mythical and philosophical worldviews. According to ancient cultural, philosophical and mythological views, a man and a woman are opposed to each other and are interpreted as «a woman-chaos, a man regulates it» [13, p.123]. For example, according to the ancient Greek historian Xenophon, «... God created two genders from birth at will: a woman to do housework and a man to work in the street. He made the man body and soul «special», able to withstand the heat and cold, able to go to war. That is why it is considered a shame for a man to stay at home and do household chores, and a woman is better at doing

housework than walking out» [14, p. 22]. The first, god created the earth and the sky. At first the ground was black, without form. Everything was flooded. Seeing this darkness, God created light. The next day, the god divided the flood into two parts, leaving one part on the ground and the other in the form of drops and rain. On the third day, God collected all the water on earth and called it the sea. Then there was the growth of many types of plants. On the fourth day, he created two celestial bodies: one large and one small: the large one is the sun, and the small one is the moon. One comes out during the day, the other - at night. On the fifth day, he created fish and birds that live in the water and in the sky. On the sixth day, he gave the animals a soul. After all, he created Adam to rule over them all. He gave names to animals and birds. However, he suffered from loneliness because he did not have a companion. Knowing this, God put Adam into a deep sleep and created a woman from his rib [15, p. 7].

And Muslim scholars, based on the Qur'an and life experience, consider a woman to be a creature much lower than a man, so they say to men, «If you have a difficult situation and you do not know how to get out of it, invite your friends, entertain them, and then follow their advice. If you do not have a friend, ask the first person you meet for advice and do what he tells you. And if you do not have friends, and you do not meet a stranger who will give you advice, then tell your wife everything, listen to her patiently, and then do exactly the opposite of what he told you» [16, p. 27].

The notion that a woman is created from a man's rib, or connects a woman's social status in society with domestic life, and recognizes a man as the owner of life out of housecores, also occurs in the Kazakh system of cultural values.

«The central point, the core of the conceptual structure of values, mainly serves for the study of culture, and the principle of value is the basis of culture. The presence of a value predicate is an indicator of value. If a cultural figure evaluates a phenomenon as «this is good» (bad, significant, meaningless, interesting, etc.), then this phenomenon forms a concept in this culture» [17, p. 42]. The set of Kazakh views and values referring to man and woman forms the cultural concepts of «Woman» and «Man».

In terms of the «continuity of language and culture», «a concept is a meaning that is culturally labeled and verbalized. This is expressed in the boundaries of the content, which form the lexical-semantic paradigm in the (cultural) language. In other words, the concept is the main cell of linguistic consciousness, the mental world of the collective, the unity of collective knowledge with the language type and ethnocultural characteristics» [17, p. 35]. Thus, the analysis of the ethnocultural and social background, which is reflected in the content of the lexico-semantic paradigm of linguistic units in relation to women and men in the Kazakh language, is intended to reveal the essence of the concepts of «Woman» and «Man».

The concepts of «woman» and «man» in Kazakh paremiology are «father» – «mother», «girlfriend» – «boyfriend», «bride» – «groom», «wife» – «husband», etc. is manifested in the form of a multilevel macro-frame of social, socio-traditional, socio-psychological content, reflecting the ratio of social-status roles.

Cognitively, the word «frame» in English means «structure». In the process of recognizing a new situation or a new approach to cognition, a person chooses a ready-made structure in his consciousness [18, p. 55].

A frame is a kind of structure of knowledge stored in memory and stored in consciousness, as well as information about a particular fragment of a person's life experience. This knowledge includes lexical meaning, encyclopedic and extralinguistic knowledge. The frame is built around a key, relevant conceptual name (meaning, concept expressed by a certain word) and therefore contains all the information associated with that conceptual name [17, p. 46]. For example, in the paremiological world, the lexical meaning of the word «zhigit (adult)» means «a man between the ages of 15 and 35» with other concepts related to the concept of a zhigit, such as a girl, a bride, childhood, an enemy, a quarrel, loneliness, relatives, place of birth, country of origin, etc. combines

with up-to-date information to create a frame image of the «zhigit» concept: □Taur zhigit aqlına senip, is qılar; □Eti tiri zhigit elinin namısın, torgayın qamısın qorgaydı; □Zhaqsı zhigit zher sholar; □Borandı kuni bala qutırar, zheldi kuni it qutırar; □Zhetim qozı tas baur, Tuniler de otıgar; □Zholı bolar zhigittin zhengesi aldınan shıgar; □Zhaman etikshi biz tandaydı, Zhaman zhigit qız tandaydı; □Zhaman zhigit zholdasın zhauga aldirar, ozin uyatqa qaldırar etc.

Macroframes in Kazakh proverbs, conveying knowledge about «woman» and «man», show that the paremiological worldview of Kazakhs is androcentric (the prevalence of the «male» position). For example: □Altın bastı ayelden baqır bastı erkek artıq; □Zhaman erden zhaydagım zhaqsı, Zhaman qatınnan boydagım zhaqsı; □Aq Edildin ozi bolmasaq ta bulagımız, Aqıldı bastın ozi bolmasa da qulagımız; □Ayel tilinen oledi, Tulki zhuninen oledi; □Aqıldı zhigit atqa da otırar, taqqa da otırar etc.

The notion of Kazakhs, which puts the social status of men above the family role of women in society and considers women second after men, and the stereotypical images formed in ethnic consciousness according to this evaluation, give a negative connotation to many proverbs about women. However, in the Kazakh mental world, the main constitutional features of «femininity» are a beautiful girl, a noble mother, a kind mother, a kind mother), which is interpreted as «a woman – a renewer of life, a giver of life, a source of life, a source of warmth and kindness, upbringing, prosperity)» [19, p. 93]. «Father» – «mother», «husband» – «wife», gives a positive meaning to the «feminine principle». For example: □Adam bolar zhigittin zharı ozine layıq, Keruen bastar zhigittin narı ozine layıq; □Qız erkem kestesimen korkem, Ul erkem onerimen korkem; □Aqıldı zhardın ishinde Altın aydar ul zhatar; □Akesiz zhetim – erke zhetim, sheshesiz zhetim-shın zhetim; □Atasız uy – batasız, Anasız uy – panasız; □Zhaqsı zhar teni zhoq zholdas, tubi zhoq sırlas and etc.

In Kazakh paremiology, Kurtka, Karlyga («Koblandy batyr»), Akzhunys («Er Targyn»), Kyz Zhibek (Kyz Zhibek), Bayan (Kozy Korpesh-Bayan Sulu), Ayman, Sholpan (Ayman-Sholpan), Karashash (Zhirenshe Sheshen), Umai (Mayene), Kunukey Kyz («Ertostik») carry positive nature of the description of the frame in relation to such conceptual names as a girl, wife, mother, sister is reflected in Kazakh mythological, folklore, epic-poetic world images can be associated with images of women. Through images praising wisdom, beauty, ingenuity, loyalty to husband, having courage to be the support of people in difficult times, the mythical-epic consciousness represents the best example of the «female nature» for the future generations.

Conclusion

Concluding, an integral part of the image of the linguistic world, the paremiological image of the world is characterized by the predominance of the androcentric (masculine) position. In the image of the paremiological world, in terms of frame structural types, which are characterized by grouping around certain conceptual names, «masculinity» (perseverance, strength, toughness, coldness, etc., depending on human nature; friend, enemy, khan, throne, power, etc.). It is observed that the quantitative and qualitative indicators of social subgroups are higher than those of frame structural subgroups, which are based on the «feminine sign», i.e. the subject of which is a woman. In other words, the language models that make up the concept of «woman» are often negative, and the language models that make up the concept of «man» are positive. Thus, although the legal norms of modern Kazakhstani society state that the rights of men and women are equal and equal in freedom of choice, they have been preserved for centuries in the historical memory of the ethnic group, reflected in the forms of socio-economic and social life and spiritual and material culture. The evaluation of the status of women and men in society proves that male position of the binary pair «Woman-Man» has not changed radically today and cannot change.

BIBLIOGRAPHY

1. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / Б.А. Серебренников, Е.С. Кубрякова, В.И. Поставалова и др. – М.: Наука, 1988. – 216 с.
2. Кирилина А.В. О применении понятия гендер в русскоязычном лингвистическом описании // Филологические науки. – 2000. – №3. – С. 38–45.
3. Мамаева Г.Б. Ерлер мен әйелдердің сөз қолданысындағы ерекшеліктер (гендерлік зерттеу): филол. ғыл. канд. ... дисс.: 10.02.02. – Алматы: әл-Фараби атындағы ҚазМҰУ, 2003. – 150 б.
4. Кирилина А.В. Гендер: лингвистические аспекты. – М.: Институт социологии РАН, 1999. – 189 с.
5. Опарина Е.О. Лексика, фразеология, текст: лингвистические компоненты // Язык и культура. Вып. 2. – 1996. – С. 16.
6. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Школа языка и русской культуры, 1996. – 288 с.
7. Воробьев В.В. Лингвокультурология. Теория и методы. – М.: РУДН, 1997. – 331 с.
8. Ескеева М.Қ, Орхон, Енисей, Талас ескерткіштері және қазіргі қыпшақ тілдеріндегі моносиллабтардың құрылымдық ерекшеліктері: филол. ғыл. докт. ... дисс. автореф.: 10.02.06. – Алматы: ҚР БҒМ А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты. 2007. – 56 б.
9. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Т. 1–10. – Алматы: Ғылым, 1974–1986.
10. Өмірәлиев Қ. XV–XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі. – Алматы: Ғылым, 1976. – 268 б.
11. Павиленис Р.И. Проблема смысла: современный логико-философский анализ языка. – М.: Мысль, 1983. – 286 с.
12. Гуревич А.Я. Время как проблема истории культуры // Вопросы философии. – 1969. – №3. – С. 8–9.
13. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Academia, 2001. – 450 с.
14. Ксенофонт. Домострой. VII. – М.: ООО «Издательство АСТ», 1998. – 310 с.
15. Таранов П. От Соломона до Роджера Бэкона. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2000. – 448 с.
16. Дубинский М. Өмір гүлі // Парасат. – 1998. – №3. – Б. 27–36.
17. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. – Минск: ТетраСистемс, 2004. – 256 с.
18. Қасым Б. Сөзжасам: Семантика. Уәждеме. – Алматы: КИЦОО, 2007. – 167 б.
19. Смайлов А. Әйел лексемасының ұлттық көрінісі // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2004. – №8 (80). – Б. 93–97.

REFERENCES

1. Rol chelovecheskogo faktora v yazyke: Yazyk i kartina mira [The role of the human factor in language: Language and the world-picture] / B.A. Serebrennikov, E.S. Kubryakova, V.I. Postavalova i dr. – M.: Nauka, 1988. – 216 s. [in Russian]
2. Kirilina A.V. O primeneniі ponyatiya gender v russkoyazychnom lingvisticheskom opisaniі [On the application of the concept of gender in the Russian linguistic description] // Filologicheskie nauki. – 2000. – №3. – S. 38–45. [in Russian]
3. Mamaeva G.B. Erler men ayelderdin soz қoldanysyndagy erekshelikter (genderlik zertteu): filol. gyl. kand. ... diss.: 10.02.02. [Features of the use of words by men and women (gender study): diss. ... Candidate of Philological Sciences]. – Almaty: al-Farabi atyndagy QazMUU, 2003. – 150 b. [in Kazakh]

4. Kirilina A.V. Gender: Lingvisticheskie aspekty [Gender: linguistic aspects]. – M.: Institut sociologii RAN, 1999. – 189 s. [in Russian]
5. Oparina E.O. Leksika, frazeologiya, tekst: lingvisticheskie komponenty [Vocabulary, phraseology, text: linguistic components] // Yazyk i kultura. Vyp. 2. – 1996. – S. 16. [in Russian]
6. Teliya V.N. Russkaya frazeologiya. Semanticheski, pragmaticheski i lingvokulturologicheski aspekty [Russian phraseology. Semantic, pragmatic and linguoculturological aspects]. – M.: Shkola yazyka i russkoi kultury, 1996. – 288 s. [in Russian]
7. Vorobev V.V. Lingvokulturologiya. Teoriya i metody [Linguoculturology. Theory and methods]. – M.: RUDN, 1997. – 331 s. [in Russian]
8. Eskeeva M.Q. Orhon, Enisey, Talas eskertkishteri zhane kazirgi kypshak tilderindegi monosillabtdyn kurylymdyk erekshelikteri: filol. gyl. dokt. ... diss. avtoref.: 10.02.06. [Monuments of Orkhon, Yenisei, Talas and features of the structure of monosyllabs in modern Kipchak languages: philol. science. doct. ... diss. abstract.] –Almaty: Qazaqstan Respublikasy Bilim zhane Gylym Ministrliги A. Baytursynuly atyndagy Til bilimi instituty, 2007. – 56 b. [in Kazakh]
9. Kazak tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory Dictionary of the Kazakh language]. T. 1–10. – Almaty: Gylym, 1974–1986. [in Kazakh]
10. Omiraliev K. XV–XIX gasyrlardagy qazaq poyeziyasynyn tili [Language of Kazakh poetry of the XV-XIX centuries]. – Almaty: Gylym, 1976. – 268 b. [in Kazakh]
11. Pavilenis R.I. Problema smysla: sovremennyi logiko-filosofski analiz yazyka [The problem of meaning: modern logical and philosophical analysis of language]. – M., 1983. – 106 s. [in Russian]
12. Gurevich A.Ya. Vremya kak problema istorii kultury [Time as a problem of cultural history] // Voprosy filosofii. – 1969. – №3. – S. 8–9. [in Russian]
13. Maslova V.A. Lingvokulturologiya [Linguoculturology]. – M.: Academia, 2001. – 450 s. [in Russian]
14. Ksenofont. Domostroy [Domostroy]. VII. – M.: OOO «Izdatelstvo AST», 1998. – 310 s. [in Russian]
15. Taranov P. Ot Solomona do Rodzhera Bekona [From Solomon to Roger Bacon]. – M.: OOO «Izdatelstvo AST», 2000. – 448 s. [in Russian]
16. Dubinskiy M. Omir guli [Flower of life] // Parasat. – 1998. – №3. – B. 27–36. [in Kazakh]
17. Maslova V.A. Kognitivnaya lingvistika [Cognitive linguistics]. – Minsk: TetrisSistems, 2004. – 256 s. [in Russian]
18. Qasım B. Sozzhasam: Semantika. Uazhdeme [Word formation: Semantics. Motivation]. – Almaty: KICOO, 2007. – 167 b. [in Kazakh]
19. Smaylov A. Ayel leksemasinin ulttiq korinisi [National expression of the female token] // QazUU habarshysy. Filologiya seriyası. – 2004. – №8 (80). – B. 93–97. [in Kazakh]

UDK 82:801.6; IRSTI: 17.07.41

<https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.05>Ye. ZHIYENBAYEV¹, N. ABDUSATTAROVA²¹*Doçent Doktor, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi
(Kazakistan, Türkistan), e-mail: yerlan.zhiyenbayev@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0001-9234-4780>*²*Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi Yürsek Lisans öğrencisi
(Kazakistan, Türkistan), e-mail: nilufar.abdussattarova@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0001-6680-0797>*

HÜSEYİN RAHMİ GÜRPINAR'IN HAKKA SIĞINDIK ROMANI ÜZERİNE BİR TAHLİL DENEMESİ

Özet. Pandemi diğer adıyla salgın hastalık, tarih boyunca karşılaşılan kavramlardan biridir. Türk edebiyatında salgının işlendiği romanlara bakıldığında, hastalığın yetersiz beslenme, fiziksel olarak uygun olmayan koşullarda yaşanması gibi nedenlerle açıklanması gerçekçi yaklaşımı gösterir. Yaşam öykülerinden hareketle kaleme alınan salgınla ilgili eserlerde halkın inancı ve çözüm önerileri birlikte sunulur. Türk Edebiyatında salgın hastalıkları ele alan edebi eserler çok değildir. Bu bağlamda Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın *Hakka Sığındık* romanı dikkate değer bir ederdir. Daha çok romanlarıyla tanınan Gürpınar'ın diğer eserlerinde olduğu gibi romanlarında da toplumsal eleştirinin ön plana çıktığı görülmektedir. Toplumdaki aksaklıkları, bilgisizliği ve yanlış inancı eserlerinde sanata has bir şekilde betimleyen yazar, eleştirilerini hem doğrudan dile getirmekte hem de olay örgüsünün dramatik anlatımı içinde dolaylı ifadelerle sunmaktadır. Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın *Hakka Sığındık* (1919) adlı romanında İspanyol gribinin toplumun yaşamına etkisi anlatılmaktadır. Bu çalışmamızda amacımız, edebiyat derslerinde önemli konulardan olan tahlil yöntemine bir örnek sunmaktır. Ele aldığımızı metin Prof. Dr. Şerif Aktaş'ın metin inceleme yöntemine göre tahlil edilip, zihniyet, yapı, tema, dil ve anlatım alt başlıkları altında incelenmiştir. Bununla birlikte romandaki kişi, mekân ve zaman unsurlarının arasındaki ilişkiler dikkatlere sunularak, romandaki olay örgüsünün gerçek yaşamla ilgisi gösterilmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Türk romanı, metin inceleme yöntemi, halk inancı, salgın hastalıklar, sağlık.

E. Жиенбаев¹, Н. Абдусаттарова²¹*PhD доктор, доцент**Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: yerlan.zhiyenbayev@ayu.edu.kz*²*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің магистранты
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: nilufar.abdussattarova@ayu.edu.kz*

Хүсейин Рахми Гүрпынардың «Хакка сығындық» романының талдауы

*Bize doğru alıntı yapınız:

Zhiyenbayev E., Abdusattarova N. Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın Hakka Sığındık Romanı Üzerine Bir Tahlil Denemesi // *Ясауи университетінің хабаршысы.* – 2022. – №1 (123). – Б. 55–70. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.05>

*Cite us correctly:

Zhiyenbayev E., Abdusattarova N. Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın Hakka Sığındık Romanı Üzerine Bir Tahlil Denemesi [Analysis of Hussein Rahmi Gurpınar's novel «Hakka Sygyndyk»] // *Iasauı universitetinin habarshysy.* – 2022. – №1 (123). – Б. 55–70. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.05>

Аңдатпа. Пандемия – эпидемиялық ауру деп те аталатын тарихта кездесетін ұғымдардың бірі. Түрік әдебиетінде індет тақырыбында жазылған романдарда аурудың дұрыс тамақтанбау, физикалық тұрғыдан қолайсыз жағдайда өмір сүру сияқты себептерге байланысты өршігені көрсетіледі. Индет туралы жазылған шығармаларда шынайы өмірлік оқиғаларға негізделгені, халықтың сенімі мен мәселені шешу жолдары бірге берілгенін көруге болады. Түрік әдебиетінде жұқпалы індетке қатысты әдеби шығармалардың саны көп емес. Бұл тұрғыда Хусейн Рахми Гүрпынардың «Хакка Сығындық» романының орны бөлек. Әдебиет саласында романдарымен танылған Гүрпынардың әдеби шығармалары әлеуметтік сын тақырыбында жазылғаны байқалады. Шығармаларында қоғамдағы келеңсіздіктер, надандық пен жалған сенімді көркем суреттей білген автор, өз сын-пікірлерін шынайы өмірдегі оқиғалармен ұштастыру арқылы жеткізеді. Кейбір шығармаларында сюжеттің драмалық бейнесін жанама түрде көрсетеді. Хусейн Рахми Гүрпынардың «Хакка Сығындық» (1919) романында испан тұмауының қоғам өміріне әсері бейнеленген. Зерттеудегі мақсатымыз – әдебиетке қатысты пәндерде маңызды тақырыптардың бірі болып табылатын әдеби талдау әдістемесіне үлгі көрсету. Мақаламыздың тақырыбына арқау болған роман – түркиялық әдебиет сыншысы, проф. Шериф Акташтың көркем мәтін талдау әдістемесі бойынша талданып, менталитет, құрылым, тақырып, тіл және баяндау тақырыпшалары бойынша қарастырылды. Сонымен қатар романдағы кейіпкер, кеңістік пен уақыт элементтерінің арақатынасы назарға алынып, романдағы сюжеттің шынайы өмірмен байланысын көрсетілді.

Кілт сөздер: түрік романы, мәтінді талдау әдістемесі, халық наным, індет аурулары, денсаулық.

Ye. Zhiyenbayev¹, N. Abdussattarova²

¹*PhD, Associate Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkistan), e-mail: yerlan.zhiyenbayev@ayu.edu.kz*

²*Master's Student of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkistan), e-mail: nilufar.abdussattarova@ayu.edu.kz*

Analysis of Hussein Rahmi Gurpinar's novel "Hakka Sygyndyk"

Abstract. A pandemic, also known as an epidemic disease, is one of the most common concepts in history. Novels about epidemics in Turkish literature show that the disease is exacerbated by malnutrition and poor physical condition. Apparently, the works on the epidemic are based on real events together with the beliefs of people and solutions to problems. There are not many literary works about the epidemic in Turkish literature. In this context, Hüseyin Rahmi Gürpınar's novel «Hakka Sığındık» occupies a special place. In the field of literature, Gürpınar is known for his novels. His literary works are written on the topic of social criticism. In his works, the author is able to depict the scandals of society, ignorance and false beliefs, and expresses his criticism in combination with real events. In some of his works, he indirectly shows the dramatic image of the plot. Hussein Rahmi Gürpınara's novel «Hakka Sığındık» (1919) describes the impact of the Spanish flu on public life. The purpose of our study is to show the example of the method of literary analysis, which is one of the most important topics in the disciplines related to literature. This novel, which is analyzed in our study, is analyzed by the "method of analysis of artistic text" prof. Şerif Aktaş. The analysis focused on the topics of mentality, structure, themes, language and style. There are also interactions between the main character, the elements of space and time in the novel, the connection of the plot of the novel with real life.

Keywords: Turkish novel, method of text analysis, folk beliefs, epidemics, health.

Е. Жиенбаев¹, Н. Абдусаттарова²

¹PhD доктор, доцент

*Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: yerlan.zhiyenbayev@ayu.edu.kz*

²магистрант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: nilufar.abdussattarova@ayu.edu.kz

Анализ романа Хусейна Рахми Гюрпинара «Хакка сыгындык»

Аннотация. Пандемия, также известная как эпидемическое заболевание, является одним из самых распространенных понятий в истории. Романы об эпидемиях в турецкой литературе показывают, что болезнь усугубляется недоеданием и плохим физическим состоянием. Видно, что произведения об эпидемии основаны на реальных событиях вместе с верой людей и решениями проблемы. В турецкой литературе не так много литературных произведений об эпидемии. В этом контексте особое место занимает роман Хусейна Рахми Гюрпинара «Хакка сыгындык». В области литературы Гурпынар известен своими романами. Его литературные произведения написаны на тему социальной критики. В своих произведениях автор умеет изображать скандалы общества, невежество и ложные убеждения, а свою критику выражает в сочетании с реальными событиями. В некоторых своих произведениях он косвенно показывает драматический образ сюжета. В романе Хусейна Рахми Гюрпинара «Хакка сыгындык» (1919 г.) описывается влияние испанского гриппа на общественную жизнь. Цель нашего исследования – показать на примере метода литературного анализа, который является одной из важнейших тем в дисциплинах, связанных с литературой. Этот роман, анализируемый в нашем исследовании, проанализировано «методом анализа художественного текста» проф. Шерифа Акташа. Анализ рассматривался по темам менталитета, структуры, темы, языка и стиля. Также учитываются взаимоотношения главного героя, элементов пространства и времени в романе, показывается связь сюжета романа с реальной жизнью.

Ключевые слова: турецкий роман, метод анализа текста, народные поверья, эпидемии, здоровье.

Giriş

Salgın, ortaya çıktığı coğrafyayı ablukaya alarak toplumda büyük bir korkuya neden olan bir afet türüdür. Salgın konusunda kalema alınan edebi eserlerde de mevcut sorun karşısında toplumun çaresizliği ve çözüm önerileri betimlenir. Edebiyat dünyasında pandemi süreçlerinin konu edildiği veya söz edildiği eserlerden söz etmek mümkündür. İnsan yaşamının bir yarısı sağlık diğer yanını da hastalık durumlarının oluşturulması gibi bazı edebi metinlerde de zaferler ve hayaller diğer taraftan ise karamsarlıklar ve trajediler anlatılır. Ana konusu hastalık olan roman sayısı hem dünya edebiyatında hem de Türk edebiyatında oldukça azdır. Bu bağlamda Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın *Hakka Sığındık* adlı romanında salgının sebep olduğu maddi ve manevi yıkımlar ile ölüm korkusu derinlemesine ele alındığını görmek mümkündür. Bu romanda, toplumdaki atmosferin değişimine neden olan salgının insanların yaşamına etkisi tasvir edilmektedir. *Hakka sığındık* romanında işlenmiş olan hastalık İspanyol nezlesi o dönemdeki toplumun farklı taraflarına ışık tutar. Bunun birincisi olarak, hastalığın ciddiyetini anlamayıp ta bu nedenle hastalığın yayılmasına yer veren cahil insanlardır. Salgının Allah'ın takdiri bilen bu insanlar hastaları ziyaret etmekten, onların eşyalarını kullanmaktan çekinmez. İkincisi olarak, adaletsizliğin, çaresizliğin arttığı bu dünyada zengin fakir ayırt etmeksizin İspanyol nezlesinin insanların ölümüne sebep olmasıdır.

Edebiyatla ilgili derslerde metin tahlili yapmanın önemi büyüktür. Zira metin tahlili yapmadan edebi eserlerin değerini ortaya koymak zordur. Metin incelemesiyle ilgili birçok tahlil

yöntemleri mevcuttur. Bu çalışmamızda amacımız, Prof. Dr. Şerif Aktaş'ın geliştirdiği metin tahlili yöntemine örnek sunmaktır. Nitel olarak ele alınan çalışmamızda, *dönemin zihniyeti, metnin yapısı, teması, dil ve anlatımı* başlıkları altında roman incelemesi yapılmıştır.

Araştırma yöntemi

Araştırmamızın teorik ve metodolojik temeli olarak Türk edebiyatı bilginleri Mehmet Kaplan, Şerif Aktaş, Nurullah Çetin'in teorik çalışmaları ve fikirleri metodolojik kılavuz olarak kullanılmıştır. Ele aldığımız romanın edebi değerini ortaya koymak amacıyla Prof. Dr. Şerif Aktaş'ın metin tahlili üzerine hazırladığı teorik çalışmalarına başvurulmuştur. Ayrıca bu çalışmada edebiyat eleştirisi bilimine özgü karmaşık, sistematik, karşılaştırmalı, nesnel-analitik, tarihsel olarak sistematik analiz, özetleme, genelleme yöntemlerine dayalı olarak metin tahlili yapılmıştır. Toplanan veriler anlam değerine göre kişi, mekân ve zaman unsurları alt başlıkları altında sıralanmıştır. Araştırmamızda anlatma esasına bağlı metnin doğası dikkate alınarak, söz konusu romanın sanatsal ve estetik özellikleri, yazarın edebi şahsiyeti ve olay örgüsündeki kişi-mekân-zaman kavramları arasındaki bağlantı metodolojik ve teorik bilgilere istinaden sunulmuştur.

Sonuçlar ve tartışmalar

1. Zihniyet

Eserin yazıldığı döneme hâkim zevk ve anlayışı ifade etmekse, bunu eserden hareketle belirlemek yerinde olur. Zira her eser yazıldığı dönemi belirleyen her türlü güç ve düşünce hareketinin etkisi altında kaleme alınır veya söylenir [1, 37 s.]. Hüseyin Rahmi Gürpınar, “halk için sanat” ilkesini benimseyerek, en azından edebiyata başladığı ilk dönemde, bir bakıma, hocası da sayılan Ahmet Mithat Efendi'nin romancılık anlayışını devam ettirmiştir. Bu iki yazar arasındaki ilişkiye değinen Berna Moran, Gürpınar'ın edebiyat anlayışı bakımından Ahmet Mithat'ın yanında, ancak halka aşılacak istediği dünya görüşü bakımından da Ahmet Mithat'ın karşısında Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın yer aldığını vurgular. Moran, Gürpınar'ın özellikle II. Meşrutiyet sonrasında yazdığı romanlarda “politika, ahlak ve din alanlarında halkın görüşlerinden çok ayrı fikirler beslediğini” ve “halkın geleneksel inançlara, yerleşmiş düşüncelere, göreneklere ve dine dayalı zihniyeti yerine, Batı'nın akla, bilime dayalı pozitivist zihniyetini yerleştirmeye çalıştığını” belirtir [2, 114 s.]. Edebiyat ile hastalık arasında yakın bir ilişki vardır. Tarih boyunca insanoğlu birçok salgın hastalıklarla karşılaşmıştır. Bunların birçoğu hem toplumsal yaşamda hem dünya edebiyatında derin izler bıraktı. Bir tema olarak hastalık ortaya çıkardığı acı, ıstırap, düşkünlük, yalnızlık, hayal kırıklığı, ümit, ümitsizlik, merhamet gibi duygularla geniş bir kaynak teşkil eder [3, 101–102 ss.].

Hakka Sığındık romanında 20. Yüzyılın başındaki Anadolu'daki toplumsal meseleler gerçekçilik açısından ele alınarak, dönemin hâkim olan zihniyeti çağrıştırdığını görmek mümkündür.

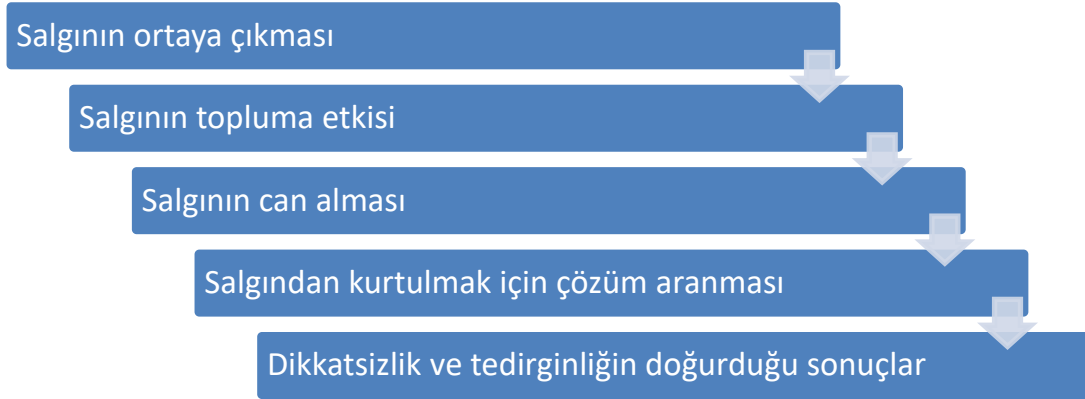
2. Yapı

Anlatma esasına bağlı edebi metinlerde yapı üzerinde dururken bu eserlerin tam amlanmış birer sistem olduğunu hatırlamak, her sistemin kendisini meydana getiren birimlerden oluştuğunu düşünmek, bu birimler arasındaki ilişkinin varlığını kabul etmek gerekir [1, 40 s.]. Bu bağlamda Hakka sığındık romanını yapısına göre beş birime (Tablo 1.) ayırmayı isabetli görülmüştür.

Romanın birinci biriminde, İstanbul'un Hoşkadem taraflarında İspanyol nezlesi salgını yayılmaya başladığı ve ölümlere sebep olduğu tasvir edilir. Bu birimde romanın ana kahramanlarından Hacı Ferhat Efendi salgından korunmak için olabildiğince tedbirini almaya çalıştığı belirtilir. Bunun yanı sıra bu birimde, ana kahramanların yaşamından söz edilir. Hacı Ferhat Efendi, Abdülhamid dönemi harp zenginlerindedir. İki kızı vardır. Damatlarının ikisi de o dönemde “yağmur yağarken küpünü dolduran” türden birilerdir. Bitişik komşusu Hafız İshak Efendi de, İttihat ve Terakki sayesinde zengin olmuş ve lüks içinde yaşamaktadır. İki komşu da bu haksız kazançlarını “Hacı” ve “Hafız” sıfatlarıyla dedikodudan uzak şekilde meşru gösterebilmek

itibarlı yaşamaktadırlar. Buna karşı mahalle halkı büyük bir açlık ve kıtlıkla pençeleşerek, ailenin hasta bireylerini kurtarmak için evin lüzumlu eşyalarını haraç mezat satmaya başlar. Mahallelinin ölümle pençeleşen bu hali karşısında bu iki aile lüksün her türlü içinde yaşamaktadır. Bu iki konaklara arabalar dolu erzak gelir. Sık sık ziyafetler verilir, hanımlar ve beylerle dolar evler, yerler, içerler ve eğlenirler.

Tablo 1 – Hakka Sığındık romanında birimlere verilen isimler

İkinci birim ise, Hafız İshak Efendi'nin bir sabah telaşla Hacı Ferhat Efendi'nin konağına geldiği ve Aptal Veli Hazretleri denen birisinden tehditname niteliğinde bir mektup geldiğini söylediği cümlelerle başlamaktadır. Bu mektupta Aptal Veli Hazretleri, Çınar semtindeki virane adresine ailedeki her bir kişi başına yüz lira gönderilmezse, İspanyol nezlesinin aileden canlar alacağı bildirilmiştir. Mektupta bu paranın nasıl gönderileceği de detaylıca anlatılmıştır. Bütün bunlardan içlerine bir şüphe getirmemeleri, zira yardımın bu zat tarafından ihtiyaç sahibi kişilere dağıtılacağı da vurgulanmıştır. Hacı Ferhat Efendi ve Hafız İshak Efendi bu konuda istişare ederler. Hacı Ferhat Efendi, herifin birisinin Aptal Veli Hazretlerinin velayetiyle, şarlatanca dolandırıcılık yaptığını, yaşadıkları dönemde geçimin iyice zorlaşması üzerine herkesin hırsızlığa, dolandırıcılığa giriştiğini ve bu olayın da onların bir örneği olduğunu söyleyerek, zabıtaya bildirmeden, önemsemeyip olayın unutulmasını tavsiye eder.

Üçüncü birimde, iki komşunun mektubu dikkate almadığı ve ailedeki ölüm olayları özetle şöyle anlatılmaktadır: Aptal Veli'nin ihtarname niteliğindeki mektubunun üzerinden bir gün geçmeden Hafız İshak Efendi'nin torunu Hadiye birdenbire hastalanır ve ölür. Arkasından aynı hastalıktan annesi Sadiye ölür. Onun ardından da ailenin yegâne oğlu Enver Bey yüksek ateşle hastalanır ve ölür. On gün içinde aileden üç cenaze çıkar. Ailenin eski neşeli hali mateme dönüşür. Mahalle karılarının Hafız İshak Efendi'nin ailesinin bu haline sevinir hali Hafız, fukaralara daha yardımsever olmaya başlar. Kendisini ibadetlere daha çok verir. Abdal Veli Hazretlerini dinlemediğine çok pişman olur.

Dördüncü birimde, tedirginlik halindeki mahalle sakinlerinin salgından kurtulmak için çeşitli çözümler aramaya başladığı dikkatlere sunulmaktadır. “*Gelinin Sadiye, kerimesi Hadiye, oğlun Enver, ölecekler birer birer...*” sözleri üzerine artık Veli'nin kerametini inanmaya başlar. İki komşu Aptal Veli Hazretlerinin metubunu okurken, Hacı Ferhat Efendi'nin uşağı Ahmet bir mektup getirir. Mektupta “*malum adrese beş yüzer lira göndermezseniz, kerimelerinizden Narin ile Nermin'in ve aile bireylerinden diğerlerinin çok yakında İspanyol nezlesinden ölecek*”leri ikaz edilir.

Beşinci birimde, ailenin kısa zaman içerisinde bu parayı tedarikk edip göndermesi dile getirilir. Bu birimde roman kişilerinin tedirgin durumu yansıtılmaktadır. Narin Hanım'ın aniden başlayan rahatsızlığı ve ölümünün İspanyol nezlesi ile ilintilendirilmesine dönük söylenen “*Bütün mahalle İspanyol dehşetiyle titriyor. Mahalle bekçisi bile öğrenmiş... bir kere soruyor. İspanyola mı? Lakin mahalleye haber çabuk yayılır. 'Hacının büyük kızı İspanyola tutulmuş'*” sözleri ve

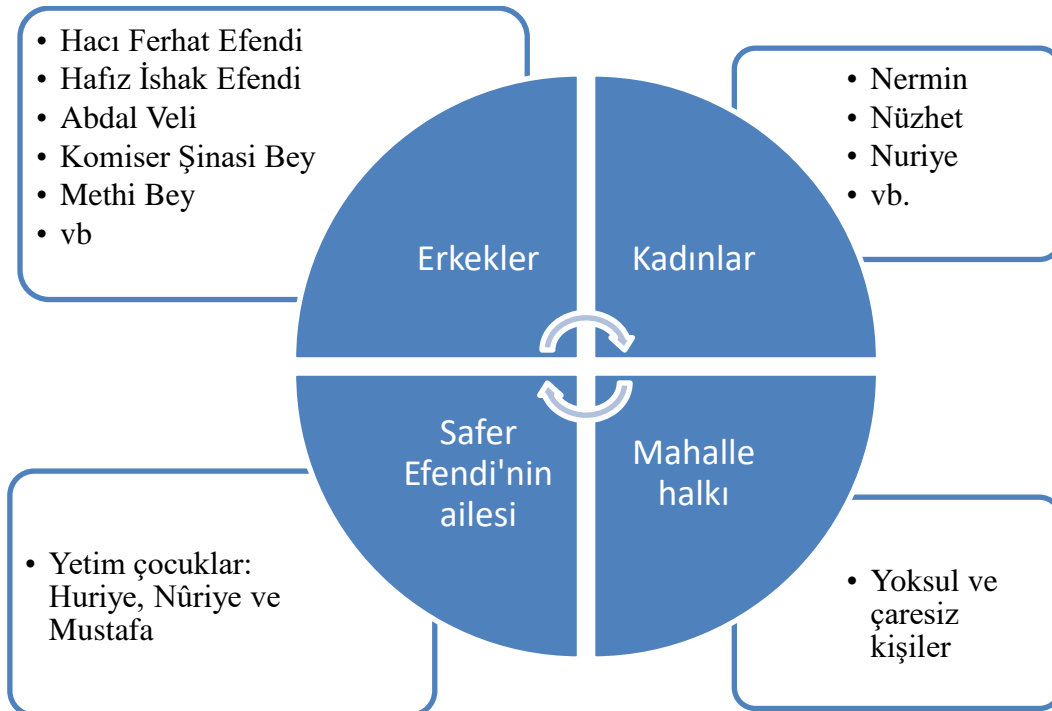
hemen gerçekleşen ölümü, salgınla şekillenmiş atmosferi ortaya koyar. Bu korku atmosferi başka ölümlerle katlanarak devam eder. Narin Hanım'ın ölümünü takiben hastalığın bulaştığı hizmetçilerden birinin ölümüyle “*Konağın içini matemle beraber büyük bir korku alır.*” Gribin sebep olduğu diğer ölümler de göz önüne alındığında toplumda dikkat çekecek tarzda bir korkunun hâkim olduğu görülür. Babası ve annesi küçük yaşta ölen Mustafa'nın gribin ‘bir özelliği olan boğmaca’ öksürüğünden ölümü, cenazesi için gelen belediye görevlilerin getirdikleri tabutta iki çocuk cesedine salgın dönemlerindeki gibi kireçleme işlemi yapmaları, aynı işlemi Mustafa için gerçekleştirmeleri salgının sebep olduğu tedirginlik ve korkuya dair verilerdir. Salgının oluşturduğu korkuya yönelik diğer bir ifade Gazeteci Nüzhet Ulvi'nin hayatını kaybeden küçük Mustafa'nın ablaları Huriye ve Nuriye'yi sokaktan alıp eve götürdüğünde bilinçaltında geçenlerdir. Ortaya çıkan bu söylemler, salgının kişiyi ikilem ve şüphe içerisine bıraktığı görülür: Salgın, oluşturduğu korku ile insanların yaşamını denetleyerek, onların neyi yapıp yapmayacakları noktasında belirleyici olur. Sonuç itibariyle romanda çizilen İstanbul tablosu kargaşa, karamsarlık ve umutsuzlukla özdeşleşir.

Yapı başlığı altında romanda ele alınan kişi, mekân ve zaman unsurları hakkında bilgi verilmesi lazımdır. Bu bağlamda olay örgüsünün gelişim süreci, kişilerin tasviri, dekoratif unsurların özelliği ve zaman kavramının betimlenmesi şöyle sunulmuştur:

2.1 Kişiler

Roman kurgusunun önemli bir parçasını da kişiler oluşturur. Bunlar romanda ya etken ya da edilgen konumdadırlar [4, 142 s.]. Bu doğrultuda Hakka Sığındık romanında Hacı Ferhat Efendi ve Hafız İshak Efendiden Abdal Veli adını kullanarak onlardan para sızdırıp fakirlere dağıtan Nüzhet Ulvi Bey arasındaki temel ilişki üzerine kurulan olay örgüsüne dâhil olan kişiler bir yönüyle bu temel ilişki içerisinde yer alan kişilerdir. Adeta bir polisiye roman kimliğine bürünen Hakka Sığındık romanında kişiler arası ilişkiler bir hayli artış göstermektedir. Romanın kişiler kadrosunun merkezinde Hacı Ferhat Efendi ve Hafız İshak Efendi bulunmaktadır. Bu iki ana kahraman ile Nüzhet Ulvi Bey arasındaki temel ilişki çevresinde olay örgüsü gelişmektedir. Romanın kişi kadrosunu (Tablo 2.) şu şekilde sınıflandırabiliriz:

Tablo 2. Hakka Sığındık romanında kişi unsurları

2.1.1 Erkekler:**Hacı Ferhat Efendi:**

Hacı Ferhat Efendi romanın asli kişisi durumundaki kişilerden biridir. Romanda çevresine göre aşırı zenginliğiyle ön plana çıkmaktadır. Olay örgüsünde harp yıllarında, halkın ekseriyetinin yoksulluk ve sefalet içinde hayata tutunmaya çalışmalarına rağmen bu kişi, bu kitleye tezat teşkil edecek şekilde sahip olduğu imkânlar ve servetleriyle halkı imrendirme ve galeyana getirme fonksiyonuna sahiptir.

Hacı Ferhat Efendi:

Hoşkadem mahallesinde konak yavrusu güzel bir evin sahibidir. Yaşı altmışı geçmiş, yaşlandıkça hayata muhabbeti artmıştı; hastalıktan korkar, aile efradının sıhhati üzerine de titrerdi; İspanyol nezlesinin mahalleye böyle şiddetli savleti, Efendinin merakını arttırdı; uykularını kaçırdı; Allaha imanı pek kavi olmakla beraber tedbirlerde kusur etmemeye uğraşıyordu; evinde sıhhi tekayyüdata ihtimamı ziyadeleştirdi; misafir kabul etmiyor ve evdekileri hiçbir yere ziyarete göndermiyordu” [5, 5–6 ss.].

Cümleleriyle tanıtılırken, onun zenginlik kaynağı da ifade edilir:

“Hacı Ferhat Efendi, devri Hamidinin bal tutup da parmak yalayanlarından; her devirde hakim bir kuvvet vardır; ona tabaiyet, zamanenin hikmeti sayılır; vatanperverlik ve hamiyetini bu felsefeye uydurarak küplerini doldurmayı bilenler bu memlekete müreffehen yaşarlar; bu hikmeti idarenin zıttına gidenler, dedikodular içinde boğularak asılırlar, kesilirler, sürülürler... sürülürler...” [5, 7 s.].

Yine de Hacı Ferhat Efendi'nin sahip olduğu servetin kaynağı şu cümlelerle ifade edilir:

“Evet Hacı Ferhat Efendi, yağmur yağarken küpünü doldurmuştu; servet serveti cezp eder; talih yardım etti; zorbaların içinde kulaç attıkları yağma deryasından hanesine bir nehir akmaya başladı” [5, 8 s.].

Ailesi de kendisi gibi olan Hacı Ferhat Efendi'nin servet içinde yüzdüğü vurgulanır:

“İki kızı vardı; ikisini de birer zabite verdi; damatlarından biri levazıma yerleşti; öteki bilmem hangi komisyonda mühim bir mevki tuttu; levazımdaki damadı kıymet, kadir ve ehemmiyetçe Reis İsmail Hakkı Paşanın yalnız iki gözü değil, bir çift eli ve tek bacağının mütemmimi, mütekkasi, bastonu idi; onun levazım umurundaki reviyeti, kaşınışlığı ve himmetiyle tek bacak reis, artık topallamıyor, sekmiyor, aksamıyordu; paşadan himmet, damattan gayret öyle bir ticarete koyuldular ki milyonlar önlerinde taklak atıyordu. En büyük tüccarlar, Kamhiler filanlar yanlarında aciz birer gölge gibi kaldılar” [5, 8 s.].

Hafız İshak Efendi

Hafız İshak Efendi de harp zenginlerindedir. Hacı Ferhat Efendi'yle hep bir arada gördüğümüz politikaya bulaşmıştır:

“Hacı Ferhat Efendi'nin, Hafız İshak Efendi namında, bahçe duvarları muttasıl bir komşusu vardır; servet ve refahta bu aile omuz omuza öpüşürler; Hafız İshak hem mebus, hem iâşe heyetinin rüknüdür; oğlunu, kardeşini, yeğenlerini, bazı haşeratın etler, meyvalar üzerine kendi kendilerine canlanıp semirmeleri için yumurta bırakmaları kabilinden, su başlarına; yiyinti noktalarına, yağma mahallerine yerleştirmişti; bunlarda doymak bilmez bir açlık vardı; kâinatın bütün gıda hissesini kendi midelerine çevirmek kabil ola pervasızca buna cüret edecekler ve âlemin açlıktan öldüğünü, nasibin kendi lehlerine lütfetiği bir hadise gibi temaşadan belki mahzuz olacaklardı” [5, 9 s.].

Mahalle halkının bu perişanlığına rağmen Hafız İshak Efendi ailesinin servete boğulmuş hayatları şu cümlelerde ifade edilmektedir:

“Mahalle böyle bir maişet cehenneminde yanarken Hafız İshak Efendi'nin evine bilmem neredeki mandırasından güğüm güğüm halis sütler, teneke teneke kaymaklar, kase kase yoğurtlar geliyordu; piyasadan çekilen şekerler, unlar, yağlar sanki saklambaç oynar gibi bu iki haneye gelip gizleniyorlardı; her taraftan yok ola şeyler adi zamanlara nisbet kabul etmez bir bollukla bu evlere doluyordu. Herkesin gurtlağını dağılayan, dillerini kurutan “yok” laszı bu aileler için bimana idi.

Odunlar, kömürler, manda arabalarıyla taşınıyor; o koca koca meşe kütükleri yarmakla bitip tükenmiyordu; katlığın her tarafı birer iskelet gibi kurutup bitirdiği bu hengâmede bütün bu şeyler hangi hazineyi kayıptan tedarik olunuyordu? İki konağın bütün odalarına kurulu soba bacaları daima tüter, fırıldaklar fırıl fırıl döner, âlem sancısını geçirmek için bir tuğla parçası ısıtacak ve hastasına bir çorba pişirecek kadar ateş bulamazken bu Hacı ve Hafız efendilerin konakları kanunlarda mutfaklarından tavan aralarına kadar ılık bir myıs havasıyla meşbu bulunurdu” [5, 11 s.].

Hafız İshak Efendi ve komşusu Hacı Ferhat Efendi aileleri eğlence yönünden de mahalle halkından tamamen ayrıdır:

“Onların eğlenceleri böyle ziyafet zamanlarına münhasır değildir; bu iki mesut hanede daima düğün var gibidir... piyano, ut, def, şarkı sesleri hiç kesilmez. İki ev de musiki maşkhanesine benzer. Komşularda hasta ve hatta cenaze olduğunu nazarı insafa almazlar; dünya yıkılsa onlar zevkleriyle meşguldür; bunların evlerine gidenler, kapıların önlerinden geçenler harp, kıtlık, hastalık, felaketlerini unuturlar; kendilerini bolluk, güllük, güneşlik, ferah veren, neşe saçan bir memlekette sanırlar” [5, 12 s.].

Abdal Veli

Abdal Veli, Hacı Ferhat Efendi ve Hafız İshak Efendi'nin mallarının fakirlere sızdırılması olayında bir dâhil olmayıp, halk tarafından kendisine izafe edilen evliyalık sıfatından dolayı ismi Nüzhet Ulvi Bey tarafından kullanılan meczup birisidir. İsmi bile söylenmeyen bu kişinin işlevi, kendisine affedilen evliyalığın kullanılmasıdır. Romanda şu özellikleriyle tanıtılır:

“Hazret-i Aptal, rengi ve kumaşı keşfedilmiye muhtaç, ta koltuklarının altından bağlanmış, partal, mundar bir şalvarın içinde vücudünün üç rubu boğulmuş bir çocuk saffet ve masumiyetle, mütevahhiş ve gayr-i memnun bir nazarla gelenlere bakıyordu. Cildi beyaz ve yanakları ağacından kopmamış olgun bir Amasya elması gibi kırmızıydı. Fakat durmaz sızan iki menba gibi akları kanlı iri gözlerinin akıntularıyla, burun ve ağızından daima köpürerek taşan ifrazat-ı veçhiyesinin kirleri içinde. Renginin o taraveti iğrenç bir hal alıyordu. Yaşı kaçtı? Allah bilir. En müdekkik bir nazar bunu tahmin edemezdi. O büyümüş, tekrar küçülerek ihtiyarlamaktan muafiyet kazanmış bir devrei müstesnada demirlemiş gibiydi. Parmakları güdük, yumuk yumuk bodur elleri, sustaya hazırlanan bir Buldok vaziyetinde iki yandan göğsüne doğru sarkık duruyordu. Yine öyle bodur, soğuktan şişmiş ve kıp kırmızı koçan kesilmiş zannolunan ve toprağın rutubeti içine gömülmüş ayaklar tabiatın sıcak ve soğuğu ile ülfet etmiş hayvani bir manzara almıştı. Mevsimin tesirine karşı hissiz bulunan göğüs, yarısına kadar açık bağrının bingil bingil pembe teni görünüyordu. Çehresi iri, toparlak, burnu ufak, sakalı köse, bıyıkları seyrek ve kısıydı. Yırtmacı geniş ağzının kalın ve mor dudaklarında dünyaya dargın bakan gözlerinin hoşnutsuzluğuyla hem ahenk bir somurtkanlık, bir âdem-i tenezzül, bir sabır ve tevekkül vardı. Simasının en bariz meali insanlıkla hayvanlık arasında bir eblemîyet, bir anutluk, bir vurdumduymazlık, daimi ve kesif bir dalgınlık haliydi” [5, 92–93 s.].

“İnsanlıkla hayvanlık arasında bir ebkemîyet, bir anutluk” ve “sustayahazırlanan bir Buldok” diye ifade edilen Abdal Veli'nin bu kadar insanlıktan uzak durumda dikkatlere sunulması, kendisine bu haliyle evliyalık izafe eden halkın, bu denli hurafelere inanacak kadar cahil olduğunu vurgulamak işlevini taşır. Bu işleve uygun olarak Abdal Veli'nin şu özellikleri de dikkatlere sunulur: “Aptal Veli kışın yalınayak, göğüs bağı açık gezerek hıfzısıhhaca tabiatemuvafık yaşardı. Midesini pişmemiş şeyler yemiye alıştırmıştı. Zenbil-i şeriftenekmek kırıntıları, lahana koçanları, ıspanak kökleri, pırasa sapları, bayır turpları, havuçlar, şalgamlar çıktı. Karnı acıktığı vakit bunları ekmezsiz hayvan gibi kemirirdi. Hazret et, balık, tavuk bulamadığından bilmiyerek âkilünnebat bir hekim olmuştu. Etlerden de eline geçerse çiy yemekten çekinmiyecekti” [5, 100 s.].

Kendi halinde ilkel şartlarda yaşayan bu kişinin cahil halk tarafından velilik mertebesine çıkarılan ismi kullanılarak Hafız İshak Efendi ve Hacı Ferhat Efendi'nin paraları fakir halka sızdırılmıştır. Abdal Veli adı kullanılarak gönderilen tehditnâme mektubunda söylenenler bir bir gerçekleşince, Hafız İshak Efendi ve Hacı Ferhat Efendi, bu kişinin veliliğine inanır olmuşlardır.

Komiser Şinasi Bey

Komiser Şinasi Bey, Abdal Veli olayını aydınlatmaya çalışan devlet otoritesidir. Hacı İshak Efendi, Abdal Veli adıyla parasının fakirlere sızdırılması olayı karşısında Mehdi Bey aracılığıyla olayın araştırılması için Komiser Şinasi Bey'le mülakata geçer. Şinasi Bey, olayın “Veli” işi olmadığını, birisinin tezgâhı olabileceği zannıyla işi devlet otoritesi olarak polisiye bir vak'a olarak inceler. Hacı İshak Efendi, yaşadığı acziyet sonucu Abdal Veli'nin velâyetine inanır ve materyalist zihniyete sahip olan Komiser Şinasi Bey'in olayı tetkik etmek için Abdal Veli'den gelen mektubu talebine önce karşı çıkar. Komiser Şinasi Bey, “*Türkçeyi bir edip kadar doğru yazıp okur, Rumca, ve fransızcaya âşina, Avrupada münteşir polise ait âsarin çoğunumütalea ile tevsi-i malumat etmiş, zabıta memurlarımızın arasında emsalinetesadüf olunmak muhal bir nadire-i dirayet ve zekâ*” [5, 74 s.] şeklinde tanıtılır. Buradan mesleki bilgisi son derece güçlü ve aydın bir kişilik olduğu anlaşılmaktadır. Komiser Şinasi Bey, Nüzhet Ulvi Bey'in anlattıkları karşısında görevi ile vicdanı arasında çatışmaya düşerek görevinden istifa eder. Görev ve mesuliyetinden asla tavizi düşünmeyen ve kanunlara saygı duyan Şinasi Bey, aynı zamanda görevdeki kişilere “olması gereken”i işaret ederek düşüncelerini şu şekilde temellendirir:

“*Siz vicdanımca mâzur ve ma'fu, lakin kanun nazarında mahkumsunuz. Beno kanun ahkâmını harfiyen icraya mamur, binaenaleyh sizi tevkife mecburum. İkiateş arasına kalan bir asker gibi vazifemle vicdanımın tehditleri ortasında sıkıtlım. Vazifeme itaat, vicdanımı dinlemekten ehemmiyetlidir. Çünkü maalesef henüzbeşeriyet vicdanların yarattığı kanunlarla idare olunacak kadar ilerlemedi. İlerlediyse hapishaneler mektep olur, hiçbir kumandan maiyetine vur emrini vermez, insan oğlusilahıyla insan kardeşine nişan alırken kurşunu nereye sıkıttığını düşünür, insanoğullarının kolları, bacakları, vuranlar ve vurulanlar için de insaniyetten âr olankelepçelerden bukağulardan kurtulurdu.*

Bugün hasbelvazife, iffetsiz, hırsız, serseri bir kıza tevkife mecbur kaldığım zaman bu zavallının bu durumda açıklıktan halet-i nez'e gelmiş bir kardeşçığı bulunmak ihtimalini düşüneceğim. Vazifeme sadıkım. Fakat vicdanımı da çiğnemek istemem. Kanun size tevkifimi emrediyor... Vicdanım itlakınızı... Her ikisine de hürmetimi göstermek içinşimdi makam-ı aidine istifanamemi takdim ediyorum.

Her hükümet adamı benim gibi kanundan aldığı emri menfa Âtinden ziyade vicdaniyle ölçerek tetbik eylemeği bilseydi bu kadar uzun müddet ve hâlâ seyyie galip, fazile mağlup mevkiinde kalmaz, inaniyetin kangren olmuş yaralarından çoğuiltiyama yüz tutardı” [5, 136–137].

Methi Bey

Hacı Ferhat Efendi'nin en fazla sevdiği, en küçük kızı Nermin'in kocasıdır. Karısıyla arası, eve çok gelmesi ve onu aldattığı şüphesiyle açıktır. Sürekli kadınların peşinde koşan hovarda ve bencil birisidir. Kendisinin, karısını aldatması vehmiyle Abdal Veli'ye başvurması sonucu araları tamamen bozulur. Methi Bey, kendisini kıskanan ve her fırsatta boşanmak isteyen karısı Nermin'in Abdal Veli'den aldığı mektuba dayanarak aralarının tamamen açılması üzerine Abdal Veli'den gelen mektubu soruşturmak için Komiser Şinasi Bey'e başvurur. Birbirine benzeyen bu iki kişi Abdal Veli'yi görmeye giderken “*Methi Bey genç, hodbin, hodkam, polis komiseri maddiyetperest*” [5, 91 s.] diye tanıtılır. Methi Bey'in Komiser Şinasi Bey ile Abdal Veli olayını araştırmak için birlikte Abdal Veli'yi görmek üzere onun bulunduğu mekâna gitmesi ve Abdal Veli'yi gördükten sonra, “*Böyle süprüntüiyen, yattığı yere yestehliyen, taaffünden yanına varılmayan, ilahî, insanî mukaddesat üzerine, küfreden, hayvandan daha mundar bir deliye velayetpayesi vererek tapınmak, ondan keramet, şifa, şefaata ummak bizim memleketin zihniyetine mahsus hastalıklardandır*” [5, 105 s.] sözleri, onun rasyonalist ve pozitivist bir zihniyetin temsilcisi olduğunu göstermektedir.

2.1.2 Kadınlar**Nermin**

Nermin, Hacı Ferhat Efendi'nin en fazla sevdiği, en küçük kızı ve Methi Bey'in karısıdır. Romanda “*asabî, hırçın, şumarık*” [5, 33 s.] olarak tanıtılır. Methi Bey'le arası eve çok gelmesi ve

kocasının kendisini aldattığı şüphesiyle açıktır. Kocasından boşanmak için bahane arar. Kocasının kendisini aldattığı zannıyla hastalanmasını babası Abdal Veli'nin ihtarına uygun görmesi sonucu, Abdal Veli'nin evliyalığını kabul etmesiyle, kendisi de aldatılma derdine çare bulmak üzere Abdal Veli'ye mektup gönderir. Abdal Veli'den “*Mehdi Beyin bir değil üç kapatması var. Şişli'de, Beşiktaş'ta, Kadıköy'ünde... Hangisini söyleyeyim? Üçü de sizin elinize su dökemez.*” [5, 86–87 s.] şeklinde aldığı cevap üzerine Mehdi Bey'le ilişkisi tamamen bozulur. Mehdi Bey'in Nermin'in Abdal Veli'den öğrendiği kendi hayatına dair gerçekleri kendisine söylemesi sonucu Abdal Veli'ye dair kafası iyice karışır ve olayı Komiser Şinasi Bey'e intikal ettirir. Bunun üzerine de romandaki Abdal Veli Hazretleri düğümü çözülür. Yani denilebilir ki, Nermin-Medhi Bey ilişkisi romanın düğümünü çözme işlevine sahiptir.

Safer Efendi Ailesi

Bu aile, ölen anne ve babanın ardından hayatta perişan bir vaziyette kalan üç çocuktan oluşmaktadır. Bu çocuklar Huriye, Nûriye ve Mustafa'dır. Mustafa da sokağa düştükten kısa bir süre sonra ölür. En büyükleri olan Huriye kardeşlerine bakmak uğruna namusunu bile kaybeder. Nüzhet Ulvi Bey'in gözüyle “*Huriye on bir yaşında pek güzel bir kızdı. Kendinde büyüypküçülmüş hali vardı. Sefalet ona türlü acılar tattırmakla beraber çocukluğa ait çok zaaf, densizlik ve nakiseleri de tashih etmişti*” [5, 121 s.] cümleleriyle tanıtılır. Hacı Ferhat Efendi ve Hafız İshak Efendi'nin parasının soyulmasına dayanan olay aslında bu ailenin ıstırabını dindirmek içindir. Kendisi hakkında Nüzhet Ulvi Bey tarafından bilgi verilen bu ailenin başlangıçta hâli vakti yerindeyken, önce ailenin beyinin ölmesi, sonra evlerinin yanması ve daha sonra da evin hanımının ölmesiyle öksüz ve yetim kalan üç çocuğun sokakta kalması sonucu fedakâr komşunun yardım elini uzattığını görüyoruz. Aslında Nüzhet Ulvi Bey'in bu çocuklara yardım etmesi romanın temel olayını oluşturmaktadır. Romandaki bütün metin parçaları, Nüzhet Bey'in bu çocuklara yardım için düzenlediği Abdal Veli oyununa dayanmaktadır. Nüzhet Bey'in eski mahallesinde bitişik kapı komşusu olan bu ailenin beyi gümrük müstahdemi Safer Efendi'dir. Sonra Sarıgül'de ev olarak oraya taşınırlar. Başlarından felâketler geçtikten sonra çocuklar cami avlularında, sokaklarda ve viranelerde yatarlar. Bir gün Nüzhet Ulvi Bey, üç çocuktan Nuriye'ye rastlar ve ailenin başından geçen felâketleri öğrenir. Romanın olay örgüsünün içinde ayrı bir hikâyeye niteliğindedir. Nüzhet Ulvi Bey, bu çocuklara sahip çıkar ve ailenin büyük çocuğu Huriye'nin ağzından da yaşananları Komiser Şinasi Bey'e anlatır.

2.1.3 Mahalle halkı

Mahalle halkı; fırsatçı, hakka, hukuka, vicdana, dine ve sosyal adalete tezat teşkil eden harp zengini kişiler olan Hacı Ferhat Efendi ve Hafız İshak Efendi'nin karşısında hayatta kalma mücadelesi vererek sersefil bir hayat sürmektedir. Zengin ailelerinin serveti nispetinde ters orantılı olarak bu aileler de yoksulluk içinde sürünmektedirler. Olay örgüsünde yoksulluğun temsilcisi olan bu kitle romanda hep aradaki uçurumu dikkatlere sunmak için zengin ailelerle birlikte anlatılır:

“*Duvar duvara bitişik bu iki komşudan başka hemen bütün mahalle, kılığınsafsız, devasız çaresiz elemiyle yanıyor, kavruluyordu. Bu iki müreffeh, kibar ailelerinin isimlerini süsliyen (Hacılık), (Hafızlık) ünvanları bir müddet birer (paratöner) gibi kendilerini dediden kodudan, düşmandan, kem nazardan korudu. Biripeygamberimizin mezarına yüz sürmüş mübarek bir hacı, diğeri Allahın kitabının akşetmiş muhterem bir hafız-ı kelam. Bunlardan ak ve insaniyete mugayir ne zillesadir olabilir? Evet, efendiler, bir müddet takdisi vacip bu iki ünvanın temin ettiği hürmetle yaşadılar; lakin gitgide mahallede açlık arttı. Herkes zar zor kendi yağıyla kavrulabilirken şimdi kimsenin ne yağı kaldı, ne suyu... ne sebili... Çazırtı başladı; tenceresini, sahanını, halısını, mangalını satanlar sattı; şimdi nöbet iç çamaşırlarına, dona gömleğe kadar geldi. Zaruretle bunalan bazı aileler, hasta evlatlarını, analarını, babalarını, kardeşlerini açlığın, ölümün aman vermez pençelerinden kurtarmak için her ün en lüzumlu eşyadan birini götürüp haraç mezat satıyorlar ve ancak o günün gıdasını pek eksik olarak tedarik edebiliyorlardı. Okkası elliye çıkan*

sütün yevmiye yüz dirhemciği temin olunamamak yüzünden ne yavrular, ne hastalar ölüyordu... [5, 10–11 s.].

Hacı Ferhat Efendi ve Hafız İshak Efendi ailelerinin bolluk içindeki eğlence hayatları karşısında mahalle halkı sefaletle baş etmeye uğraşmaktadır: “*Mahrumiyetler, ölümler, matemler içinde kıvranan mahalle halkını biyzareden yalnız bu çalma çağırma, bu dernek, bu âhenk değildir. Bu kibarların mutfaklarından etrafa, sokaklara taşan nefis yemek kokuları o zavallıların daima burunlarını sızlatır, ağızlarını sulandırır, gözlerini yaşartır. Enfes ağlarda kızartılmış hindiler, börekler, baklavalar, helvalardan tüten kokulu dumanın o açların iştihalarını vermediği işkence tarif olunmaz... Koklarlar, koklarlar, yutkunurlar, yutkunurlar, yutkunurlar, koklarlar. Açlıktan sikletlerinin hemen yarısını kaybetmiş, bir takımları insan şeklinden çıkmış b sefaletzedeler samanlı, kepekli kerpiç gibi bir dilim ekmeği bulabilmek için saatlerce itile kakıla fırın önlerinde beklerler, bazı günler eli boş dönmek tehlikesine de uğrarlarken bu Hacı'nın, Hafızın evlerindeki bu daimi düğün bolluğu, neşesi, eğlencesi nedir?*” [5, 12–13 ss.].

Romanda olay örgüsünde önemli bir işlevi olan bu kişilerden başka, mahalledeki zenginleri kıskanan ve onların felâkete uğrayacağı kehanetinde bulunan mahalle kadınlarından Muhsine Hanım, Hacı Ferhat Efendi'nin iki kızının, iki damadının olduğu, damatlardan birinin levazıma yerleştiği, diğerinin de önemli bir komisyona yerleştiği belirtilmektedir. Damatların önemli yerlere yerleştirilmesi, ailenin yaptığı vurgunu dikkatlere sunmaktadır. Hacı İshak Efendi'nin de Narin adlı bir kızının, Sadiye adlı gelininin, onun kız kardeşi Hadiye'nin ve onun Enver adında bir oğlunun olduğu belirtilir. Bunların çoğu İspanyol nezlesiyle ölmüştür. Ayrıca, Hacı Ferhat Efendi'nin Abdal Veli'den gelen mektupları getiren hizmetkârı Ahmet, Nüzhet Ulvi Bey'in Abdal Veli mührü yaptırdığı Sarı Yakup, Safer Efendi'nin kızı Huriye'nin sokakta tanıştığı ve ona işini öğreten dilenci Emine, Huriye'nin parasızlıktan elbiselerini satmak zorunda kaldığı ve Emine tarafından götürüldüğü Malta Çarşısı'ndaki Salih Efendi, Mustafa'ya hastalanınca ona ilaç yaparak ilkel şartlarda bakan Sıdika Nine, Huriye'nin aç kalmak tehlikesiyle yüzleştiği bir anda ona namusu karşısında para teklifi yapan sokaktaki çocuklardan Bekir de romanda ismi söz konusu şekillerde anılan kişilerdendir. Sonuç olarak, romandaki kişiler Hacı Ferhat Efendi ve Hafız İshak Efendi'den Abdal Veli adıyla para sızdıran Nüzhet Ulvi Bey arasındaki mücadelede zengin-yoksul çatışması etrafında bir araya gelmişlerdir.

2.2 Mekân

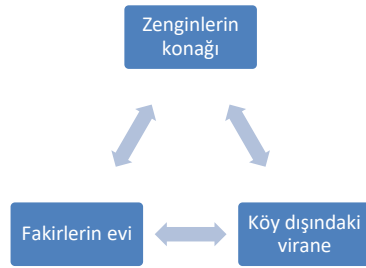
Mekân, vaka zincirinde ifade edilen hadiselerin sahnesi durumundadır [6, 142 s.]. Hakka Sığındık'ta mekân, Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın daha önceki romanlarında olduğu gibi İstanbul'dur. Bir polisiye roman niteliği taşıyan Hakka Sığındık'ta, olayların geniş bir mekânda gerçekleşmesine paralel olarak mekân sayısı da artmıştır. Hacı Ferhat Efendi ve Hafız İshak Efendi'nin konaklarının bulunduğu Aksaray'daki Hoşkadem semti olayların geçtiği en önemli mekândır. Bundan başka, Abdal Veli'nin Çınar Semti'ndeki mekânı ve ona istediği parayı götürecek olan Hacı Hurşit Efendi'nin Eyüp'teki mekânı, romandaki en önemli mekânlardır. Romanda bu mekânlar çevresinde pek çok semt ismi zikredilmektedir. Romandaki tüm mekânları şu şekilde sınıflandırabiliriz:

Hacı Ferhat Efendi ve Hafız İshak Efendi'nin Konakları

Romanda en önemli mekân hiç kuşkusuz, romanın temasına da uygun olarak, harp zenginleri olan Hacı Ferhat Efendi ile Hafız İshak Efendi'nin konaklarının bulunduğu Aksaray'daki Hoşkadem semtidir. Burada romanın temasına uygun olarak Hacı Ferhat Efendi ve Hafız İshak Efendi'nin Konakları üzerinde özellikle durulmuştur. Hacı Ferhat Efendi'nin “*Hoşkadem mahallesinde konak yavrusu güzel bir ev*”i [5, 5–6 ss.] vardır. Bu konaklar, maddî imkânın sembolü durumundadır. Dekoratif olarak dikkatlere sunulmayan bu konaklar, maddî imkânlar dolayısıyla içlerindeki insanların müsrifliği ve doyumsuzluğuyla (Tablo 3.) ön plân çıkarılır: “*Mahalle böyle bir maişet cehenneminde yanarken Hafız İshak Efendininine bilmem neredeki mandırasından güğüm güğüm halis sütler, teneke tenekekaymaklar, kâse kâse yoğurtlar geliyordu; piyasadan çekilen şekerler, unlar, yağlarsanki saklambaç oynar gibi bu iki haneye gelip gizleniyorlardı; her*

tarafтан yok olaşeyler âdi zamanlara nisbet kabul etmez bir bollukla bu evlere doluyordu. Herkesin gırtlığını dağlıyan, dillerini kurutan “yok” lafzı bu aileler için bimana idi. Odunlar, kömürler, manda arabalarıyla taşınıyor; o koca koca meşe kütükleri yarmakla bitiptükenmiyordu; kıtlığın her tarafı birer iskelet gibi kurutup bitirdiği bu hengâmedebütün bu şeyler hangi hazinei kayıptan tedarik olunuyordu? İki konağın bütün odalarına kurulu soba bacaları daima tüter, fırıldaklar fırıl fırıl döner, âlem sancısını geçirmek için bir tuğla parçası ısıtacak ve hastasına bir çorba pişirecek kadar ateş bulamazken bu Hacı ve hafız efendilerin konakları kanunlarda mutfaklarından tavanaralarına kadar ılık bir mayıs havasıyla meşbu bulunurdu” [5, 11 s.].

Tablo 3. Hakka Sığındık romanında tesvir edilen kapalı mekânlar

Hacı Ferhat Efendi ve Hafız İshak Efendi'nin konaklarındaki lüks eğlence hayatında da kendini gösterir: “Bu Hacı'nın, Hafızın konaklarına hasırlarla rakılar, kasalarla biralar taşınır.Yerler, içerler, söylerler, çağırırlar, eğlenirler, çalgı, cümbüş, kıyamet kopar. Onların eğlenceleri böyle ziyafet zamanlarına münhasır değildir; bu iki mesuthanede daima düğün var gibidir... Piyano, ut, def, şarkı sesleri hiç kesilmez. İki evde musiki maşkhanesine benzer. Komşularda hasta ve hatta cenaze olduğununazarı insafa almazlar; dünya yıkılsa onlar zevkleriyle meşguldür; bunların evlerinegidenler, kapılarının önlerinden geçenler harp, kıtlık, hastalık felaketlerini unuturlar; kendilerini bolluk, güllük, güneşlik, ferah veren, neşe saçan bir memlekette sanırlar [5, 12 s.].

Nüzhet Ulvi Bey'in Evi

Romanda Abdal Veli Hazretleri'nin adını kullanarak zenginlerden fukaralara para sızdıran kişi Nüzhet Ulvi adında bir yazardır. Komiser Şinasi Bey'e anlattıklarıyla romanın düğümünün çözüldüğü bu kişinin evi de, “Selimpaşa yokuşunda, dört, beş odalı bir evceğizde, fakirhane...” [5, 113 s.] diye tanıtır. Buradan da evin sahibinin ekonomik ve sosyal durumu hakkında bilgi edinilir. Nüzhet Ulvi'nin Komiser Şinasi'ye işlediği suçu izah etmek için geçmişe dönük olarak anlattıklarında Safer Efendi ve Nikoli ailesinin yaşadığı mekân ile içinde buldukları statüler arasında bir koşutluk olduğu ifade edilir.

Abdal Veli'nin Mekânı Romanda Hacı Ferhat Efendi ve Hafız İshak Efendi'nin parasını tehditlerle alıp fukaraya dağıtan Abdal Veli'nin yaşadığı Bâlâkuyusu, Çınar, Virancami Kurbündeki virane çok ayrıntılı bir şekilde tasvir edilir. Burası Dekoratif bir mekân olma özelliğini kaybetmiştir. Çünkü eski bir cami yıkıntısı olan viranedir. Bu detaylı tasvirin sebebi, kendisine “Velâyet” sıfatı atfedilen Abdal Veli'nin yaşadığı yerlerin gözler önüne serilmek suretiyle, böyle bir kişinin asla “evliya” olamayacağını, halkın böyle bir kişiye yüce değerler atfetmekle ne derece hurafe ve batıl inançlara saptığını ve cehaletinin derecesini vurgulamaktır. İnsanla hayvan arası bir mahluk olarak tanıtilen Abdal Veli'nin bir cami viranesi olan yaşadığı mekân şu cümlelerle tasvir edilir: “Zamanın sıcak, soğuk, rüzgâr gibi müessiratına uzun senelerden beri ümitsiz bir mukavemetle karşı koyan, içini ve duvarlarının sathını yabancı yeşilliklerbürümüş cami harabesi bir yığın hüznü haliyle gözleri mahzun ediyordu. Bir çok ezanlar, kametler, tekbirler, dualar, mevlûtlar dinlemiş, o yıkık duvarlar şimdi tükenmez bir sabır ve tevekkül ile ebediyetin büsbütün inhidam Fermânını bekliyor.

Dünyada her nevcudun kârı, yok olmak sırasına intizar deęil midir? Bazıseylerin ölümü ne uzun sürüyor ve ölüsü ne kadar asırlar gözler önünde duruyor. Baalbek, Teb harabeleri, insan mumyaları, müzelerdeki hayvanat müstehaseleri, içtimai ölüm ihtizarını asırlarla çeken milletler gibi... Allahın bu harap evi yine sekenesiz deęildi. Etrafını ölümler sarmıştı. Bu kaim, mail, yıkık, yazılı, çiçekli, Kûfegî taşlarının altında toprak olmuş cesetlerin çürümez ruhları etraftı dinliyor, ziyaretçiler görüyor gibiydiler.

Methi Bey genç, hodbin, hodkâm, polis komiseri maddiyetperest olmaklaberaber şehrin bu harap bağrındaki be cami viranesi, o asırlık mezar taşları, ouhreviyet, etraftaki fakrî sefalet hüznü rikkatlerine dokundu. Dalgın, sakit yürüdüler.

Hava bulutsuz, lâtif, berrak bir kış günüydü. Güneş semanın mavi billurkubbesinden altın kargılarını yağdırıyor, etrafta yer yer, serilmiş çimen kaliçelerini som yıldızlara garkediyordu. Girdikleri viranenin mezarlığa karışan kısmında ağaç kadar büyümüş taflanlar ve şimşirlerin, kışın libasından soyunmayan her dem taravetli ahret vecennet hayat-ı cavidanisine remz bu eşcarın yeşil gölgeleri mevkiin mânevîyetini artırıyor, oranın sükûnetine esrar dolu bir tesir veriyordu.

Niyazkâr kametlerini semaya uzatan narin, serefraz servilerin arasınasıkışmış bu defne ağacının rutubetli ve kokulu loşluğu altında hayvanat-ı vahşieinine benziyen ufki büyük bir çukurun geniş, karanlık ağız göründü. Mağaramed halini andıran bu diri mezarının önünde, iri bir taş üstünde kısa, fakat boyundan kaybettiğini eninden kazanmış, yusuvarlak bir adam oturuyordu” [5, 90–92 s.]. Görüldüğü gibi eski bir caminin yıkıntısı olan bu mekân, aynı zamanda bir mezarlıktır. Burayı ziyarete gelenler, burada dünya ve ahret arasında gidip gelerek uhrevî bir havaya bürünürler.

Abdal Veli ile kaldığı mekân arasında büyük bir uyum söz konusudur. Yaşadığı mekânın viraneliği oranında kendisi de sefil bir vaziyettedir. Natüralist bir bakışla tasvir edilen bu mekân ve sakini hakkında şu cümleler sarf edilir: “Mağara ağız gibi siyah bir delik. Eski konak viranelerinin ekserinde görülen bir mahzen bakiyesi... Biraz başlarını eğerek içeri dalmak isterler. Fakat burunlarını rutubetli, öyle mundar bir koku istila eder ki “öf” istikrahiyle bir müddet durmıyamecbur olurlar. Aptal Veli Hazretlerinin bu kâşanesi yatak odası, salon, mutfak, halâgibi aksama ayrılmış olduğundan zat-ı velâyet penahileri sade hayatlarının bütün ihtiyaçlarını aynı tonoz altındaki aynı zeminin üzerinde tesviyeye mecbur kalıyorlardı... Kokudan bunala bunala birkaç adım ilereldiler. Hacı Hurşidin ne makûs hislibir burnu ve ne şeşi beş gören acayip gözleri varmış ki burada miskü anber kokuları almış, huriler, gılmanlar, ferîstehler görmüş... Yedi sekiz adımdan sonra filhakika duvarda iri bir çiviye asılmış partal birzembil gördüler. Ahcının şerafet isnade ettiği bu hasır torba o kadar pisti ki ellerini sürmekte uzun bir tereddüt gösterdiler. Bu zembil-i şerifin içinde olmıyan yoktu. Burası Hazretin dolabı, sandığı, kasası (gardrobu), kileri, her şeysiydi. Orada kirli çamaşırları vardı. Arkasındakilerin temiz oldukları düşünülürse kirlilerin ne halde bulunacakları kıyas edilebilir?” [5, 99–100 s.].

2.3 Zaman

Zaman, romanda kendisine yer verilen olayların geçtiği, olup bittiği, cereyan ettiği nasnel, vaka ve anlatma zaman dilimlerini karşılayan bir kavramdır [4, 126 s.].

Hakka Sığındık'ta zaman halden geçmişe dönüp tekrar hâlihazıra dönmek şeklinde bir sırayla karşımıza çıkmaktadır. Halde gerçekleşen garip olaylar, romana eklemlenen bir kişinin, geçmişteki yaşadıklarını halde yaşanan olaylarla ilintili olarak hikâyeler şeklinde anlatmasıyla çözüme kavuşturulur. Romanda halde gerçekleşen Abdal Veli'den Hafız İshak Efendi ve Hacı Ferhat Efendi'ye mektuplar gelmesinden, Abdal Veli'nin bulunması ve onun adıyla bu mektupları gönderen Nüzhet Ulvi'nin ortaya çıkışına kadarki olayların zamanı kış mevsimidir ve bu olaylar birkaç gün içinde gerçekleşmiştir. Mevsimi romandaki birkaç ifadeden çıkarabiliriz. Mahalle kadınlarının zengin ailelerden bahsettikleri:

“Yüzlerine basmışlar düzgünü, vermişler allığı... çekmişler sürmeyi... busoğukta göğüsler açık... kollar açık... üşümez mi bu karılar?

-A, nereden üşüyecekler... Otomobilin içi sıcak... Gittikleri tiyatro damükemmel sobalı... Soğuk senin benim için... Onların kıştan haberleri var mı?" [5, 16 s.]

Hacı Hurşit Efendi ve yanındakilerin Virancami dolaylarında soyulduktan ve dövüldükten sonra perişan bir vaziyette konağa dönerken uğradıkları camide Hacı Hurşit Efendi'nin halini anlatan:

"Gençlerin gaflet ve beynamazlıklarına Hacı uzun bir teessüf âhı çekerekîçeri girdi. Camide tek tük cemaat vardı. Hepsi o kış gününde yalnız don gömleklesokağa çıkmış bu uzun sakallı yalınkat musallinin kıyafetine ve titremesine bakıyor, şaşırıyordu." [5, 56 s.] cümlesi olay zamanının kış mevsimi olduğunu ifade etmektedir. Yine, Komiser Şinasi'nin Abdal Veli olayını tetkik ederken Abdal Veli mührünü kazıyan Yakup adındaki hakkaki ararken: "Komiser bey, ilk tesadüf ettiği Beşiktaş tramvayına atladı. Durak yerine vüsulünde indi. Caddenin sol tarafındaki dükkanları gözden geçirirken hiç yorulmadan tütüncü dükkanını ve bir köşesine oturtulmuş küçük camekânın önünde, kış güneşinin kuvvetsiz, hazin şuaları altında ısınmaya uğraşarak çalışan seyrek sarısakallı, uçuk benizli, zayıf hakkaki gördü" [5, 83 s.] cümlesi de olay zamanının mevsiminin kış olduğunu ispat etmektedir.

Komiser Şinasi ve Methi Bey'in Abdal Veli'nin Virancami'deki mekânında kendisini ziyarete gittiklerinde söylenen "Hava bulutsuz, lâtif, berrak bir kış günüydü" [5, 91 s.] cümlesi de mevsimin kış olduğunu gösteren bir diğer ifadedir.

Romadaki kış mevsiminin hangi yıla ait olduğuna dair bir bilgiye rastlamak mümkün değildir. Fakat eserde geçen olayların genel olarak İttihat ve Terakki döneminde ve II.Abdülhamid döneminde yaşandığına dair bazı ifadeler söz konusudur. Bu durumda romanda aktüel zamanı ifade eden bir bilgiye atıfta bulunulmuş olmaktadır. Hacı Ferhat Efendi'nin zenginliğinin kaynağının II. Abdülhamid devrine dayandığından bahsedilir: "Hacı Ferhat Efendi, devri Hamidin bal tutup da parmak yalayanlarından; her devirde paral bir kuvvet vardır; ona tabaiyet, zamanenin hikmeti sayılır; vatanperverlik ve hamiyetini bu felsefeye uydurarak küplerin idoldurmayı bilenler bu memlekete müreffehen yaşarlar; bu hikmeti idarenin zittinagidenler, dedikodular içinde boğularak asırlar, kesilirler, sürülürler... sürülürler..." [5, 7].

Romanda zamana dair kullanılan ifadeler, zamanın sadece olayın akışını sağlayan bir unsur olması yönüyle çok kesin çizgiler taşımaz. "Bir sabah, birkaç gün geçti, bir gün, ertesi sabah, vb." Gibi zaman zarflarıyla olayların akışı verilmeye çalışılır. Anlatıcının bakış açısına paralel olarak romanın büyük bir kısmında, "görülen geçmiş zaman kipi" kullanılmıştır. Zaman, romanda olayların akışını sağlayan bir birimdir. Ancak romanın özellikle aktüel zamanı olan İttihat ve Terakki Cemiyeti devrinde yaşanan, romanın temasını oluşturan ve zengin-yoksul uçurumunu derinleştiren bütün bu çarpıklıkların anlatılması, romanın aktüel zamanının işlevi açısından önemlidir.

3. Tema

Fert ve toplum çatışması temeline dayanan bir olay örgüsü etrafında kurgulanan Hakka Sığındık'ta bireyin yozlaşan toplum düzeniyle çatışması söz konusudur. Romadaki bu temel çatışma, sosyal adaleti hayatının ideali haline getirmiş yazar Nüzhet Ulvi ile dönemin yozlaşmış siyasî ortamının getirdiği fırsatlardan yararlanarak servet sahibi olmuş Hacı Ferhat Efendi ile Hafız İshak Efendi aileleri arasında gerçekleşir. Bu temel çatışma, çatışmanın taraflarının imkân ve imkânsızlığı temsil etmeleriyle de somutlaştırılabilir. Hakka Sığındık'ın bu çatışmaya dayanarak ana temasını "sosyal adalet" teşkil etmektedir.

Hayat standartları arasındaki bu tezat, sosyal adalet hassasiyeti gelişmiş ve âdetâ "cemiyet havarisi" rolü üstlenmiş yazar Nüzhet Ulvi tarafından, bu zengin ailelerin servetinin alınıp fukaraya dağıtılması şeklinde giderilmeye çalışılmaktadır. Nüzhet Ulvi, bu ailelerden İspanyol nezlesini fırsat bilerek ve kendisine "evliyalık" atfedilen meczup Abdal Veli Hazretleri'nin adını kullanarak aldığı paraları, geçmişinden aile dostu olan ailenin açlık ve sefalet çeken çocuklarına aktarmak ister. Sosyal adalet teması romanın başlarında iki farklı toplumsal tabakanın yaşayışının dikkatlere

sunulmasıyla somutlaştırılır. Hacı Ferhat Efendi, Abdülhamit devrinin fırsatçılarından. Geniş halk kitlelerinin tersine servetine servet katmak için uğraşmıştır. Bu tavır romanda şu cümlelerle ifade edilir: “*Hacı Ferhat Efendi, devri Hamidinin bal tutup da parmakyalayanlarından; her devirde hâkim bir kuvvet vardır; ona tabaiyet, zamanenin hikmeti sayılır; vatanperverlik ve hamiyetini bu felsefeye uydurarak küplerini doldurmayı bilenler bu memlekete müreffehen yaşarlar; bu hikmeti idarenin zıttınagidenler, dedikodular içinde boğularak asılırlar, kesilirler, sürülürler... sürülürler...*” [5, 7 s.].

“*Evet Hacı Ferhat Efendi, yağmur yağarken küpünü doldurmuştu; servet serveti cezp eder; talih yardım etti; zorbaların içinde kulaç attıkları yağmaderyasından hanesine bir nehir akıya başladı*” [5, 8 s.].

Salgın hastalıklar tarihinde olduğu gibi, günümüzde de Covid-19 küresel salgını insanların/toplumların hayatlarını etkisi altına almıştır. İnsanlar, çeşitli şekillerde salgından korunmuş, önlem almaya çalışmışlardır. Bu araştırmanın temel iddiası, salgın sürecinde insanların geleneksel ve tamamlayıcı tedavilerle tedbirler aldığıdır [7, 44 s.]. Romanda salgın karşısında insanların çaresizliği ve çözüm arama gayretleri tema olarak belirgindir.

4. Dil ve Anlatım

Aktaş’ın ifade ettiği gibi [8, 50], her metin beraberinde yazılı veya sözlü söz servetini getirir.

Hüseyin Rahmi Gürpınar’ın eserlerinde mizahi anlatım belirgindir. Hakka Sığındık’ın büyük bir kısmında olaylar “ilahi bakış açısı”yla anlatılır. Romanın hâkim bakış açısıyla dikkatlere sunulan yerlerinde fiil/isim kipleri üçüncü tekil kişi “o” zamiriyle çekimlenir:

“*İstanbul’da Hoşkadem taraflarında İspanyol nezlesi, yangın gibi evden evesaldırarak aile fertlerinden üç dört cana kıymadıkça sönmüyordu. Hastalık zühreden evler ile imkân derecesinde ihtilattan sakınılması hususunda doktorların tavsiyeleri, gazetelerin ihtarları tesirsiz kalıyor; nasiyihin zıddına hareketten ilerigelme elîm vakalar birbirini velyediyor, kimsede İntibâh eseri görülüyor, cahilkafalar hep bildiğine gidiyordu*” [5, 5 s.].

Romanın düğümünün çözülmesi işlevini gören Nüzhet Ulvi’nin geçmişteki yaşadıklarını ve komşusu Safer ailesinin kızları Huriye’nin anlattıklarını Komiser Şinasi Bey’e naklettiği kısımlar ise kahraman anlatıcının bakış açısıyla verilir. Anlatıcı, olay ve durumların kendinde uyandırdığı izlenim ve duyguları birinci ağızdan verir:

“*Efendim, babamla annem kul cinsiydiler. Biri selamlıkta, öbürü haremde Zülfikar Paşanın konağından yetişmiştir. Babam annemi çok sevmiş. Paşadan istemiş, fakat paşa vermemiş. Çünkü kendi almak niyetinde imiş. Annem pek güzelbir kadındı efendim. Sonra babamla gizlice sözbirliği etmişler, konaktan kaçmışlar... Nikâhla birbirini almışlar. Paşa ikisine de gazap etmiş. Bir habbe vermemiş. Babam gümrüğe girmiş çalışmış... evbark düzmüş. Dünya biz gelmişiz. Ben... (eliyle göstererek) bu Nûriye, ölen en küçük kardeşimiz Mustafacık...*” [5, 122 s.].

Aslında romanda kahraman-anlatıcının dikkatiyle sunulan kısımlar, hikâyenin içinde bir hikâye şeklinde sunulan ve hâkim bakış açısı içinde yer alan kısımlardır. Romanda yazarın bundan önceki romanlarında olduğu gibi olayın düğümünün çözümü için hikâye içinde hikâye anlatımı söz konusudur.

Görüldüğü üzere hastalığın tedavi sürecine dönük ayrıntılı ve tatmin edici verilerden söz edilmez. Bu aslında toplumun salgını nasıl algıladığıyla ilişkilidir. Hastalığa karşı kayıtsızlık, geçiştirme, doktorların söylediklerini dikkate almama, hastalığı zihnindeki düşünceye göre tanımlama, ona göre tedavi etme toplumda öne çıkan özelliklerdir [9, 222 s.].

Anlatımı oluşturan dilin kullanımını da romanın dikkat çeken yönlerinden birisidir. Veyis ve Alkir’in ifade ettiği gibi [10, 85 s.], anlatı kavramı okur ve yazar arasında gerçekleşen sembolik bir eylemdir.

Diyaloglarda konuşma dilinin özelliklerine fazlaca rastlanması roman kişilerinin kimliğini yansıtmaktadır. Romanın daha ilk cümlesinden başlayarak yalın bir dil ile kurulan sade üslûp eserin

sonuna kadar devam ettiği görülmektedir. Hâkim anlatıcı, kişilerarasında gelişen diyaloglarda da bu kısa ve yalın cümleleri tercih ettiği belirgindir.

Sonuç

Salgın, ortaya çıktığı coğrafyayı etkileyerek toplumda büyük bir korku ve çaresizliğe neden olan bir afettir. Hakka sığındık romanında bu özellikleri görmek mümkündür. Romanda salgının sebep olduğu maddi ve manevi yıkımlar ile ölüm korkusu derinlemesine ele alınıp, olay örgüsünde kişilerin psikolojik durumu mizahi anlatımlarla pekiştirilmektedir. Kente ortaya çıkan bu olay, toplumsal ilişkinin değişimine etki ettiği görülmektedir. Mevcut sorun karşısında çözüm bulamayan halkın yanlış tedaviler uygulaması, uyarıları çiğnemesi ve inancına göre hareket etmesi eleştirilir. Bu bağlamda *Hakka sığındık* romanında “İspanyol gribi” bir araç olarak kullanılmıştır. O dönemdeki toplumlarda yer alan adaletsizliği, aksaklıkları, gerçekçi bir tutumla işlenmiş ve dönemin anlayışını ortaya koyup ta, kendisi bir arka plan olarak eserde yerini almıştır. Bu romanda anlatılan hareketlerin Covid-19 sürecinde de tekrarlandığını dikkate alırsak, bu romanın ana düşüncesi gerçek yaşamdan alındığını söylemek mümkündür. Yazar mizahi ifadelerle toplumun bilinçli olması gerektiğini ima etmektedir.

Prof. Dr. Şerif Aktaş’ın geliştirdiği metin tahlili yöntemine göre ele aldığımız roman incelememiz, edebiyatla ilgili derslerde bir kaynak olmakla birlikte edebi metinlerin tahliline örnek bir yöntem olabileceği kanaatindeyiz.

KAYNAKLAR / REFERENCES

1. Aktaş, Şerif. Anlatma Esasına Bağlı Metinlerin Tahlili. Teori ve Uygulama [Analysis of Texts Based on Narration. Theory and Practice]. – Ankara: Kurgan Edebiyat yayınları, 2013. – 220 s. [in Turkish]
2. Moran, Berna. Hüseyin Rahmi Gürpınar’ın Yüksek Felsefesi ve Şıpsevdi [Hüseyin Rahmi Gürpınar's High Philosophy and Mission] / Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış 1. – İstanbul: İletişim Yayınları, 2008. – 336 s. [in Turkish]
3. Uraldı, Cem. Edebiyat ve Sağlık [Literature and Health] // Hece (Edebiyat ve Hastalık Dosyası). 225 (2015): 101–102. [in Turkish]
4. Çetin, Nurullah. Roman Çözümleme Yöntemi [The Novel Analysis Method]. – Ankara: Öncü Kitap, 2009. – 304 s. [in Turkish]
5. Hüseyin Rahmi Gürpınar, Hakka Sığındık. 2. Baskı [We have taken refuge in the God. 2. Pressing]. – İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1950. – 141 s. [in Turkish]
6. Aktaş, Şerif. Roman Sanatı ve Roman İncelemesine Giriş [Introduction to Novel Art and Novel Review]. – Ankara: Akçağ yayınları, 1991. – 161 s. [in Turkish]
7. Kaplan, Melike. Covid-19: Küresel Salgın Sürecinde Geleneksel ve Tamamlayıcı Tedavi Uygulamaları [Covid-19: Traditional and Complementary Treatment Practices in the Global Epidemic Process] // Millî Folklor. 127 (Güz 2020): 35-45. [in Turkish]
8. Aktaş, Şerif. Edebiyatta Üslûp ve Problemleri [Style and Its Problems in Literature]. – Ankara: Akçağ yayınları, 1998. –162 s. [in Turkish]
9. Gelir, Yakup. Pandemi Döneminde İnsan ve Hastalık İlişisine Dair İki Roman: Hakka Sığındık ve Veba [Two Novels about the Relationship between Man and Disease During the Pandemic Period: We Took Refuge in the Truth and the Plague] // Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: Salgın Hastalıklar Özel Sayısı. – 2020. – S. 209–232. [in Turkish]
10. Veyis, Fatih ve Alkir, Sebile. Çocuk Edebiyatında Ölüm ve Yas Sürecine Anlatıbilimsel Bir Bakış: “Hayalet Postacı” Örneği [A Narrative Look at the Process of Death and Mourning in Children's Literature: An Example of a «Ghost Postman»] // Iasauı universitetinin habarshysy. – 2021. – №3 (121). – B. 80–91. [in Turkish]

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПӘНДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

UDC 37.022; IRSTI 14.07.07

<https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.06>**G.A. RIZAKHOJAYEVA¹, I.Sh. ORAZALI²**¹*PhD, Acting Associate Professor of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkistan), e-mail: gulnara_rizahodja@mail.ru**<https://orcid.org/0000-0002-6791-243X>*²*Master's Student of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkistan), e-mail: indira.orazali@ayu.edu.kz**<https://orcid.org/0000-0003-3016-7015>***TOWARDS ENCOURAGING STUDENTS' PUBLIC SPEAKING SKILLS:
ACTION RESEARCH IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING**

Abstract. This article describes the approaches and technologies used to develop public speaking skills in English lessons. The Action Research was conducted using a communicative approach in the development of speaking and public speaking skills of English language learners. The three-month study consisted of three stages. The experimental training was attended by 70 participants who wanted to develop public speaking skills in English. The participants of the experimental training were of different ages and different social status. The training was conducted online, in connection with the pandemic period, using information and communication technologies. During the experimental training, the ZOOM platform, the ELSA Artificial Intelligence application, personal e-mail and telegram chats of participants were used. Within the framework of the approach used, the participants showed 3 different levels of results. 47 participants reached the highest level, 19 participants reached the average level, and the remaining 4 participants achieved results below other results. Thanks to daily practice, public speaking skills in a foreign language are formed and developed. Taking into account the results and opinions of the participants of the experimental training, it can be concluded that the communicative approach in teaching a foreign language is the most effective and efficient. The results showed that the use of a communicative approach had a positive effect on the development of public speaking skills of English language learners.

Keywords: public speaking skills, English language, approach, communicative, technologies.

Г.А. Ризаходжаева¹, И.Ш. Оразәлі²¹*PhD, Қожжа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доцент м.а. (Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: gulnara_rizahodja@mail.ru*²*Қожжа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің магистранты (Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: indira.orazali@ayu.edu.kz*

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Rizakhojayeva G.A., Orazali I.Sh. Towards Encouraging Students' Public Speaking Skills: Action Research in English Language Teaching // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №1 (123). – Б. 71–80. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.06>

***Cite us correctly:**

Rizakhojayeva G.A., Orazali I.Sh. Towards Encouraging Students' Public Speaking Skills: Action Research in English Language Teaching // *Iasaui universitetinin habarshysy*. – 2022. – №1 (123). – Б. 71–80. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.06>

**Көпшілік алдында сөйлеу дағдыларын дамыту:
ағылшын тілін оқытудағы іс-әрекеттегі зерттеу**

Аңдатпа. Бұл мақалада ағылшын тілі сабақтарында көпшілік алдында сөйлеу дағдыларын дамыту үшін қолданылатын тәсілдер мен технологиялар сипатталған. Іс-әрекеттегі зерттеу ағылшын тілін үйренушілерінің сөйлеу және көпшілік алдында сөйлеу дағдыларын дамытуда коммуникативтік тәсілді қолдану арқылы жүргізілді. Үш айлық зерттеу үш кезеңнен тұрды. Тәжірибелік оқытуға ағылшын тілінде көпшілік алдында сөйлеу дағдыларын дамытқысы келетін 70 адам қатысты. Тәжірибелік оқытуға қатысушылар әр түрлі жастағы және әр түрлі әлеуметтік мәртебеге ие болды. Оқыту пандемия кезеңіне байланысты ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалана отырып, онлайн жүргізілді. Тәжірибелік оқыту барысында ZOOM платформасы, ELSA Artificial Intelligence қосымшасы, жеке электрондық пошта және қатысушылардың телеграм-чаттары қолданылды. Қолданылған тәсіл аясында қатысушылар 3 түрлі нәтиже деңгейін көрсетті. 47 қатысушы ең жоғары деңгейге жетті, 19 қатысушы орта деңгейге жетті, ал қалған 4 қатысушы басқа нәтижелерден төмен нәтижелерге қол жеткізді. Күнделікті тәжірибе арқылы шет тілінде көпшілік алдында сөйлеу дағдылары қалыптасады және дамиды. Тәжірибелік оқытуға қатысушылардың нәтижелері мен пікірлерін ескере отырып, шет тілін оқытудағы коммуникативтік тәсіл ең тиімді және нәтижелі деп қорытынды жасауға болады. Нәтижелер коммуникативтік тәсілді қолдану ағылшын тілін үйренушілерінің көпшілік алдында сөйлеу дағдыларын дамытуға оң әсерін тигізгенін көрсетті.

Кілт сөздер: көпшілік алдында сөйлеу дағдылары, ағылшын тілі, көзқарас, коммуникативті, технологиялар.

Г.А. Ризаходжаева¹, И.Ш. Оразали²

¹PhD, и.о. доцента Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: gulnara_rizahodja@mail.ru

²магистрант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: indira.oralali@ayu.edu.kz

**Развитие навыков публичного выступления:
исследование в действии при обучении английскому языку**

Аннотация. В этой статье описываются подходы и технологии, используемые для развития навыков публичной речи на уроках английского языка. Исследование в действии проводилось с применением коммуникативного подхода в развитии навыков говорения и публичной речи обучающихся английскому языку. Трехмесячное исследование состояло из трех этапов. В экспериментальном обучении приняли участие 70 человек, желающих развить навыки публичной речи на английском языке. Участники экспериментального обучения были разного возраста и разного социального положения. Обучение проводилось онлайн, в связи с периодом пандемии, с использованием информационно-коммуникационных технологий. В процессе экспериментального обучения использовались платформа ZOOM, приложение ELSA Artificial Intelligence, личная электронная почта и телеграм-чаты участников. В рамках используемого подхода участники показали 3 разных уровня результатов. 47 участников достигли самого высокого уровня, 19 участников достигли среднего уровня, а остальные 4 участника достигли результатов ниже других результатов. Благодаря ежедневной практике навыки публичной речи на иностранном языке формируются и развиваются. Учитывая результаты и мнения участников экспериментального обучения, можно сделать вывод, что коммуникативный подход в

обучении иностранному языку является наиболее эффективным и плодотворным. Результаты показали, что применение коммуникативного подхода оказало положительный эффект на развитие навыков публичной речи обучающихся английскому языку.

Ключевые слова: навыки публичного выступления, английский язык, подход, коммуникативный, технологии.

Introduction

In the context of today's economic globalization, language plays a vital role as «a means of production and the product itself». Of the more than 5,000 languages spoken today, English is the most widely spoken language in the developed economy [1]. The English language spread globally in lots parts of the world. The British Council estimates that there are 1.75 billion English learners globally, about three-quarters of whom speak English as a foreign language [2]. Due to the growing popularity of learning English, the English learning market has expanded dramatically worldwide, especially in Asia [3].

Nowadays, in the condition of globalized world, competence in communication is necessary in all spheres. In particular, public speaking plays a vital role in presenting new ideas, projects, certain products, and successful completion of important meetings. Speaking in an engaging, adequate, relevant, and positive way is essential in business, education, culture, politics, and the media. Therefore, everyone must understand the importance of public speaking.

Today, the main requirement for teachers of foreign languages is to teach students adequate, fluent and grammatically correct speech. To fulfill this requirement, teachers choose different methods. Each English teacher tries to select the most effective way and use it in the classroom. However, even though there are so many teaching methods, it is evident that there are some difficulties in the process of implementing them in classroom. One of the tasks is to develop students' English speaking skills, without problems sharing the content of the texts read or expressing their ideas in English. Dictionary is one of the primary means of learning a language for schoolchildren. It plays an essential role in increasing students' English vocabulary. The organization of vocabulary exercises for active vocabulary learning is based on the correct use of everyday speech.

English teachers try to apply modern methods and technologies to improve teaching quality. There are questions that will be relevant for many years – to consciously master the English language and bring it to the required level. Thus, teaching students who can express their thoughts in English aims to find ways to help them develop their English speaking skills.

Public speaking is a vital necessity. An integral element of communicative competence is speaking in public, which has become a necessary skill in the modern world: teachers and students, top managers, directors, employees must prepare and deliver lectures and presentations. Unfortunately, the best content is often incomprehensible. The fear, harshness, and anxiety of the public are well known [4]. «The ability to talk to people is a commodity. I would pay the most for such art», said Rockefeller. A successful speech can be successful if you know the basics of communication. There are seven steps to achieving this successful speech [5]. They are as following:

1. I say: no matter what I say, I am not silent. I speak even if I am anxious or distracted.
2. Lengthy performance time: 15 minutes, 30 minutes. The speaker is surprised that he can speak for a long time at this stage.
3. The speaker understands what he is talking about: the knowledge of what he is talking about comes through several experiences.

4. The speaker may feel that he is speaking: over time, he begins to be focusing the quality of his speech. The speaker, who already believes that everything is in order, learns to notice and correct mistakes by reading.

5. Audience listens to the speaker: At this stage, the speaking skills of the speaker will be demonstrated through the audience. Assesses the presence of communication by interacting with the audience.

6. The audience understands the speaker: at this stage, the speaker tries to determine what is happening in the audience's minds when delivering this or that information, evaluates their understanding.

7. Affects the listener's life: Notices how the speaker helps with speaking skills.

Public speaking is a communicative, versatile learning activity. The student must learn to communicate, to solve various communication problems, to create monologues, to express opinion, to justify views, and to evaluate events. By paying attention on the content, many teachers forget how the student completes such tasks [6].

Classification of pragmatic markers is based primarily on Fraser, and they can be presented in structural elements of elaborative, contrastive, inferential and temporal markers [7]. Actually, there are a lot of classifications of pragmatic/discourse markers, nine sections that can be outlined: processing markers, contrast markers, time markers, end markers, score markers, differential markers, accent markers, speech control markers, and other markers [8].

As a multinational, multilingual, and multicultural state, Kazakhstan can face different critical opportunities. Ex-president Nazarbayev stressed, that Kazakhstan should become one of the 50 most competitive countries globally, mention that this goal can be achieved through trilingualism, the education of a generation fluent in Kazakh, Russian and English [9].

Today our country maintains relations with many foreign countries, and thanks to contacts, our reputation is growing. It is the main reason for the need for in-depth study of foreign languages, including English.

Enhancing speaking skills play an essential role in studying a foreign language. Because by the means of speaking, we can explain something, share opinions, say and hear what we want and need. Speech interaction unites, coordinates, and complements efforts to define, approximate, and achieve communicative goals. This process of communication, interaction allows participants to solve communication problems, combining the efforts of oral communication, stimulates communication, and awakens significant speech activity of students [10].

The reference signal ensures that the student speaks following the topic's content, expresses his thoughts completely, deeply, and accurately, and helps to focus the field of ideas on the main issue. The student's ability to purposefully accept and reflect on the task, creatively process and perform it in speaking through the pillars allows them to automatically assimilate the system of exercises, expand their logical thinking, and increase the ability for independent work. When developing speaking skills in a foreign language, students must be taught to read and work independently, create a language of communication, seek and assimilate knowledge. It is an essential requirement of modern society. Thus, critical signs in the classroom play an essential role in reducing student fatigue and interest. They increase the effectiveness and quality of the lesson, develop students' learning activities, creative thinking, and accelerate the student's ability to speak, strengthening cognitive skills [11].

The process of attracting students to a foreign language lesson on various topics remains simply uninteresting for the students themselves. Therefore, their activity is sharply reduced, which leads to the loss of children's desire to talk. However, this is eliminated when working with ICT in the educational process [12].

The use of new techniques in teaching English based on information and communication technologies raises the learning process to a qualitatively new level [13]. The use of ICT in the work of a teacher allows students to:

- form and maintain constant motivation to learn a foreign language;
- increase the intensity of the educational process;
- improve quality control of education;
- expand the horizons of schoolchildren and students.

Vital elements of public speaking are content, structure, language, and delivery. Contrary to many popular beliefs, the most important is not delivery but content. Regardless of who the speaker is, the first requirement for a successful speech has rich and well-crafted content that the speaker can draw attention to and engage the audience [14, 15].

Public speaking in English is a crucial direction today. The ability to express oneself freely in front of large audiences and speak in English is one of the essential skills in modern society. There are many benefits to develop this skill. There are many techniques you can use to enhance and promote this skill.

Research methods

We planned the research to identify the effectiveness of communicative approach in English language speaking classroom. The study duration – 3 months, consisted of 3 stages. The aim of the first (ascertaining) stage of the study was to identify the level of public speaking skills development. Identification of the level of was carried out according to the following parameters: technique and correctness of speaking: the correct pronunciation of words, the correctness of word stresses, the pace of reading and the clarity of pronunciation; expressiveness: the correctness of logical stresses, intonation, the correctness of setting pauses, changing the pace of speaking.

To identify the degree of students' abilities in public speaking, the task of presentation of new product was given. Students with the time limitation of 7 minutes tried to present the new product to the expert group and imagine that members of expert group are potential buyers. Expert group consisted of 5 teachers of English language. In the process of speaking, members of expert group noted the elements of expressiveness, entered them into a special record sheet with a mark in the appropriate columns. The following assessment system was carried out: 4 points – the correct use of intonation and its components: speaks clearly, observes semantic pauses, highlights logical stresses, the pace and tone of speaking corresponds to the content of the text. 3 points – one flaw in the use of intonation components (one mistake in the pronunciation of words and in the formulation of word stresses, the reading speed does not always change, the pronunciation is not clear enough). 2 points – two shortcomings in the use of intonation components (two errors in the pronunciation of words and in the formulation of word stresses, the reading pace does not always change correctly). 1 point – three shortcomings in the use of intonational components (three errors in the pronunciation of words and in the formulation of word stresses, speaking speed changes incorrectly, fuzzy pronunciation). 0 points – four shortcomings in the use of intonation components (incorrect pronunciation of words, incorrect word stress, reading speed does not change, unclear pronunciation).

Thus, after analyzing the results of students' oral presentation, we came to the conclusion that half of the readers have poorly developed public speaking skills.

Formative stage of the experiment. The purpose of the teaching experiment, based on the results of the ascertaining experiment, is to develop students' public speaking skills. The study was conducted online in connection with the presence of pandemic Covid-19 period. ZOOM platform, ELSA Artificial Intelligence App., personal mails, telegram chats – were used as tools for conducting study. Materials of the study consisted of 20 pre-recorded videos, PDF documents with

new words, and documents with strategies to help you quickly memorize new words that students' can come across when learning elements of public speaking skills.

The research goal of the study was to justify effectiveness of communicative approach in developing public speaking skills.

The tasks of the upcoming study:

- Conduct classes with the use of communicative approach and implementing ICT.
- Identify the benefits of the selected mode for research group.
- Provide detailed information on the chosen plan and its correct application.

Classes were conducted, as we mentioned above, on the base of communicative approach with the use of the following techniques: role play, information gap, language exchanges, simulation, discussion, game, pair work and group work. In figure 1 (Figure 1) we tried to present main benefits of conducted experimental teaching. The study did not take into account their age and social status. It means that they were in different years during the experiment, including schoolchildren, students and even those who worked in a particular field, and the unemployed.

The process of teaching included: training exercises for the development of breathing and diction; preparation for the perception of the text; a thorough analysis of the work with the identification of figurative and expressive means of the language; compiling a score for expressive speaking.

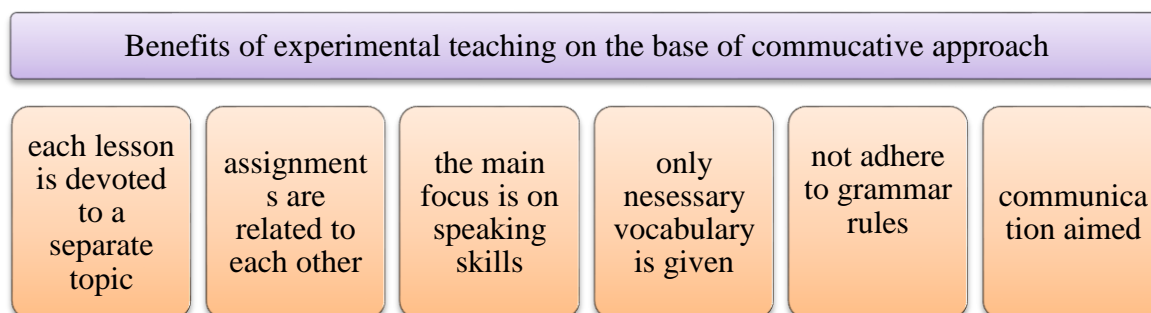

Figure 1 – Benefits for learners

The control stage of the experiment showed a certain dynamics in the development of the public speaking skills of participants.

Thus, after analyzing the results of students' activities at the stage of the control experiment, we came to the conclusion: the dynamics of the development of public speaking skills was revealed. After analyzing and comparing the results of the ascertaining section with the results of the control, we concluded that the results of experts' assessment of public speaking skills have changed significantly for the better.

Results and discussion

The application process of experimental teaching consisted of consequent implementation of necessary materials (Figure 2). The specified materials were sent to each participant in his emails. Designed to develop public speaking in English, this experimental teaching focuses on speaking skills. Probably the most common use in the classroom is the use of ready-made multimedia products and computer-based learning systems. They help to activate the skills of independent work, develop self-control, and give each student the opportunity to check their level of knowledge of the grammatical topic being studied. During the experimental teaching the ELSA Artificial Intelligence App. for teaching-learning English language was used. From this source we get necessary materials for teaching English public speaking skills to our participants. The course that is introduced by ELSA Artificial Intelligence App. gives an opportunity for the users to learn

English for 20 hours. It is an authorized new technique of learning English language and contributed for companies to advance employees’ English speaking skills.

There are also videos that help solve the problem with setting communication situations. They increase interest in the process, create communicative situations, show that people speak the language being studied, it is a living language, and not just a set of learned words and boring grammar exercises. Video materials about the countries of the studied language do not leave any student indifferent. In addition to the function of developing sociocultural ties, they perform the function of developing speaking skills through the formation of listening skills for coherent texts. The same function is performed by watching cartoons and films in English.

An equally important role in increasing the overall motivation of learners is the creation of multimedia presentations. Teachers should make presentations for the lesson, which greatly simplifies the process of conducting the lesson, since all information, video and audio materials are collected in one place and arranged in the right order.

Learners were also happy to take part in the creation of multimedia presentations-projects. Projects are a person-oriented type of work. Learners created projects only at will, while choosing topics that are really close and interesting to them, but within the framework of the topic being studied according to the plan. This ensures that the work was done with passion and presented in a way that will interest other learners.

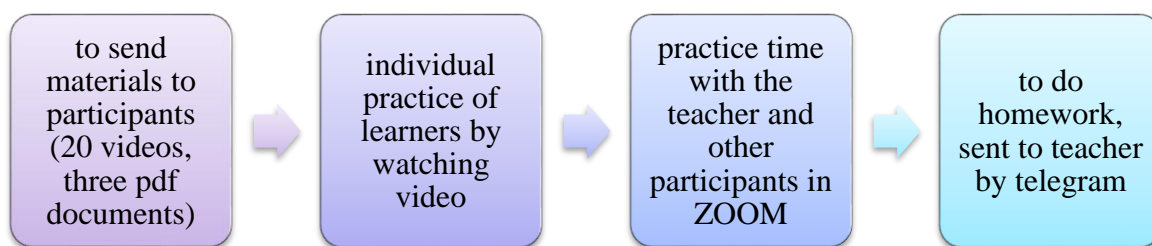

Figure 2 – A structure of the given method

The videos sent to the participants covered various topics such as sports, food, travel, profession. It used simple, easy, and practical words in English. Each lesson was closely related to each other and ensures that previously learned words were not forgotten. After completing one-to-one practice with videos, they practiced with the teacher three times a week through ZOOM. It was how speaking English fluently in public was formed and developed.

After practicing with the teacher using ZOOM, each student sent a personal video via Telegram as homework to confirm the learned words. Individual videos can be beneficial in conveying the desired idea in English and speaking publicly without hesitation.

According to the results of the control stage of the experimental study (expert group assessment) 70 participants showed 3 different results (Figure 3).

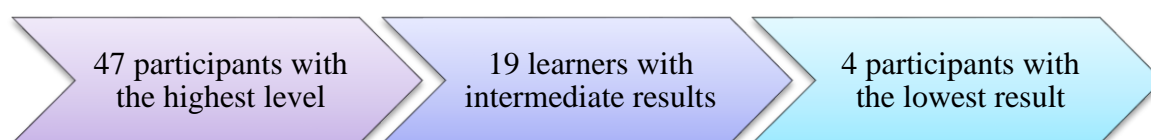

Figure 3 – Results of participants

47 participants showed the highest level, that is, the degree to which they can freely express their thoughts in English and speak publicly on any topic. Typically, they watched the submitted

video and did their practice. They practiced fully with the teacher through the ZOOM platform and raised their homework. They were the people who had entirely achieved the planned result.

19 participants in the experiment showed intermediate results. Even though they watched the video correctly and practiced with the teacher, they rarely submit their tasks. That was, the new vocabulary wasn't practiced. Therefore, memorizing vocabulary when speaking English is troublesome; the brain was not automated.

4 students who performed lower than the other participants found it difficult to pronounce some words in public when they spoke English. The only reason for such a typical result of teaching – breaking the rules. The sent video material was not fully viewed or considered without practice, not paying attention to the video. They learned instead of training during the ZOOM practice with the teacher. It limited the practice time since they did not vocabulary. Although the videos were regularly sent to the teacher as homework, developing public speaking skills was slow.

The results of experimental training showed that the communicative approach using information and communication technologies is the most effective in the formation of public speaking skills in English lessons.

Conclusion

Nowadays, the ability to speak English fluently is developing rapidly. It is since international relations are growing and expanding day by day. Fluency in English is the most essential and valuable skills. Much progress can be made by speaking English in public. In particular, English is crucial for protecting a project in business, convincing investors, attracting political supporters in the field of education when new ideas arise and keeping up with the times. Therefore, teaching and learning English requires a high responsibility to meet modern requirements. In addition, several teaching methods have been developed and are in use. However, most of these techniques are geared more towards writing and reading than speaking skills. Communicative approach to language teaching devoted to develop speaking performance of the learners. Therefore, during the 3-month study, this approach was chosen, and the study was carried out. Due to the pandemic in the modern world, it was conducted online using the ZOOM platform, ELSA Artificial Intelligence App., personal email, and telegram chat.

Based on the results and comments of 70 students who participated in a three-month communicative approach to English language teaching with extra use of information and communication technologies in development of public speaking skills, is the most effective and appropriate. The communicative technique, despite the lack of "novelty" and "innovative approach", has many advantages. Today it is undoubtedly the most effective way to learn English. Thus, we can say with confidence: the communicative method of teaching English is suitable for absolutely everyone. The communicative approach is focused on the possibility of communication. Of the four skills on which any language training is based (reading, writing, speaking and listening comprehension), increased attention is paid to the last two. The communicative approach is designed primarily to remove the fear of communication. Communication is manifested in the functionality of learning. Functionality implies that both words and grammatical forms are assimilated immediately in the activity, on the basis of its performance. Based on the foregoing, we can conclude that communication is necessary in the learning process, since it serves to ensure that communication takes place in adequate conditions, such as taking into account the individuality of each student, the speech orientation of the learning process, the functionality of learning, the situational nature of communication, the constant novelty of the learning process.

The work was carried out with the financial support of the Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan in the framework of the scientific project AP09261132

BIBLIOGRAPHY

1. De Swaan A. Words of the World: the Global Language System. – John Wiley & Sons, 2013. – 423 p.
2. Crystal D. et al. English as a global language (2nd ed.). – Cambridge, England: Cambridge University Press, 2003.
3. Jeon M. Native-English speaking teachers' experiences in East-Asian language programs // System. – 2020. – Т. 88. – С. 102-108.
4. Ibatova A.Z. The conference as an effective form of organizing the evaluation of students' project and research activities // Revista ESPACIOS. 2017. Vol. 38. – №55. – P. 404–410.
5. Мекемтас К.М. Көпшілік алдында сөйлеу дағдысы. [Electronic resource]. URL: <http://qaz.infozakon.kz/courts/5131-kpshlk-aldynda-syleu-dadysy.html> (accessed: 02.01.2022).
6. Ivanova T., Gubanova N., Shakirova I., Masitoh. Educational technology as one of the terms for enhancing public speaking skills // Revista Universidad y Sociedad. 2020. Vol. 12. – №2. – P. 154–159.
7. Fraser B. Towards a theory of discourse markers // Approaches to Discourse Part. – Brill, 2006. – P. 189–204.
8. Han D. Utterance production and interpretation: A discourse-pragmatic study on pragmatic markers in English public speeches // Journal of Pragmatics. – 2011. – Vol. 43, №11. – P. 2776–2794.
9. Нуржигитова У.З. Ағылшын тілін оқытуда оқушылардың сөйлеу дағдыларын қалыптастыру. [Electronic resource]. URL: https://ustaz.kz/materials/word/agylysyn_tilin_oqytyda_oqysylardyng_soiley_dagdylyryn_qalypt_astyry-111919.html (accessed: 02.01.2022).
10. Алиханқызы Г. Шет тілі сабағында ауызша сөйлеуді дискуссия арқылы дамытудың жолдары // Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, Филология сериясы. – 2020. – №4(74). – Б. 377–383.
11. Тыныбаева Б.Қ., Хайдар Р.Б. Шет тілін оқытуда тірек белгілерін қолдану мәселесі // Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің Хабаршысы. – 2017. – №4(47). – Б. 53–58.
12. Жолдыбаева М.Б. Шетел тілін оқытуда ақпараттық коммуникациялық технологияларды қолданудың маңызы // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы. – 2021. – Том 2, №34.
13. Мурадова Н.Т. Эрданова С.А. Интерактивные средства обучения иностранному языку // Молодой ученый. – 2015. – №6, – С. 182–185.
14. Lucas S.E. English Public Speaking and the Cultivation of Talents for Chinese College Students // Chinese Journal of Applied Linguistics. – 2013. – Vol. 36. – №2. – S. 163–182.
15. Zhang X.A., Ardasheva Y., Austin B.W. Self-efficacy and english public speaking performance: A mixed method approach. // English for Specific Purposes. 2020. Vol. 59. P. 1–16.

REFERENCES

1. De Swaan A. Words of the World: the Global Language System. – John Wiley & Sons, 2013. – 423 p.
2. Crystal D. et al. English as a global language (2nd ed.). – Cambridge, England: Cambridge University Press, 2003.
3. Jeon M. Native-English speaking teachers' experiences in East-Asian language programs // System. – 2020. – Т. 88. – С. 102-108.

4. Ibatova A.Z. The conference as an effective form of organizing the evaluation of students' project and research activities // Revista ESPACIOS. 2017. Vol. 38. – №55. – P. 404–410.
5. Mekemtas K.M. Kopshilik aldynda soileu dagdysy [Public speaking skills]. [Electronic resource]. URL: <http://qaz.infozakon.kz/courts/5131-kpshlk-aldynda-syleu-dadysy.html> (accessed: 02.01.2022).
6. Ivanova T., Gubanova N., Shakirova I., Masitoh. Educational technology as one of the terms for enhancing public speaking skills // Revista Universidad y Sociedad. 2020. Vol. 12. – №2. – P. 154–159.
7. Fraser B. Towards a theory of discourse markers // Approaches to Discourse Part. – Brill, 2006. – P. 189–204.
8. Han D. Utterance production and interpretation: A discourse-pragmatic study on pragmatic markers in English public speeches // Journal of Pragmatics. – 2011. – Vol. 43, №11. – P. 2776–2794.
9. Nurzhigitova U.Z. Agylyshyn tilin oqytuda oqushylardyn soileu dagdylaryn qalyptastyru [Formation of students' speech skills when learning English]. [Electronic resource]. URL: https://ustaz.kz/materials/word/agylsyn_tilin_oqytyda_oqysylardyng_soiley_dagdylaryn_qalypt_astyry-111919.html (accessed: 02.01.2022).
10. Alihankyzy G. Shet tili sabagynda auyzsha soileudi diskussiia arqyly damytudyn zholdary Shet tili sabagynda auyzsha soileudi diskussiia arqyly damytudyn zholdary [Ways to develop oral speech in foreign language lessons through discussion] // Abai atyndagy QazUPU-dyn Habarshysy, Filologiiia seriiasy. – 2020. – №4 (74). – B. 377–383. [in Kazakh]
11. Tynybaeva B.K., Haidar R.B. Shet tilin oqytuda tirek belgilerin qoldanu maselesi [The problem of using reference signs in teaching a foreign language] // Haleb Dosmuhamedov atyndagy Atyrau memlekettik universitetinin Habarshysy. – 2017. – №4(47). – B. 53–58. [in Kazakh]
12. Zholdybaeva M.B. Shetel tilin oqytuda aqparattyq-kommunikaciialyq tehnologiialardy qoldanudyn manyzy [The importance of using information and communication technologies in teaching a foreign language] // Abai atyndagy QazUPU-nin Habarshysy. – 2021. – T. 2. – №34. [in Kazakh]
13. Muradova N.T., Erdanova S.A. Interaktivnye sredstva obucheniia inostrannomu iazyku [Interactive means of teaching a foreign language] // Molodoi uchenyi. – 2015. – №6. – S. 182–185. [in Russian]
14. Lucas S.E. English Public Speaking and the Cultivation of Talents for Chinese College Students // Chinese Journal of Applied Linguistics. – 2013. – Vol. 36. – №2. – S. 163–182.
15. Zhang X.A., Ardasheva Y., Austin B.W. Self-efficacy and english public speaking performance: A mixed method approach. // English for Specific Purposes. 2020. Vol. 59. P. 1–16.

UDC 167; IRSTI 15.81.21

<https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.07>**T. IDAWAT¹, MURTONO², S. UTAMININGSIH², S.B. SULEIMEN³**

¹Master's Student of Muria Kudus University
(Indonesia, Gondangmanis), e-mail: titikidawati30@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-1039-052X>

²Senior Lecturer of Muria Kudus University
(Indonesia, Gondangmanis), e-mail: sri.utaminingsih@umk.ac.id

³Lecturer of Abai Kazakh National Pedagogical University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: samalka_94@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0001-8523-0478>

EFFECTIVENESS OF BLENDED LEARNING IN HOTS FOR SCIENCE IN ELEMENTARY SCHOOL

Abstract. The purpose of this study was to determine the effectiveness of blended learning on HOTS (Higher Order Thinking Skills) for fifth-grade students in science learning. This study uses experimental research methods. The subjects in this study were fifth-grade students at Public Primary School Number 2 Rejosari and Public Primary School Ngegot with 56 students as the experimental class and Class V at Public Primary School Number 1 and 3 Rejosari in Mijen Demak District with 46 students as the control class. The effectiveness of this blended learning model can be seen from the results of the N-Gain score test where the experimental class has an average increase in student learning outcomes of 0.43 in the medium category and the control class in the low category with an average of 0.15. While the results of the Wilcoxon test are known as Asymp.Sig. (2-tailed) is worth 0.000. So, it can be concluded that there is a difference between the pre-test and post-test learning outcomes of the experimental and control classes. These differences were analyzed by the Mann-Whitney Test. Based on the Mann-Whitney test, it is known that the value of Asymp.Sig. (2-tailed) of 0.000 is smaller than < 0.05 probability value. So, it can be concluded that there is a HOTS difference between the experimental and control classes, where the average of the experimental group is more than the average of the control group. It can be concluded that the application of blended learning has a significant impact on student HOTS in science lessons for grade V elementary. The article analyzes the results of this study.

Keywords: Blended learning, higher-order thinking skills, science, experiment, test.

Т. Идават¹, Муртоно², С. Утаминингсих², С.Б. Сулеймен³

¹Мурия Кудус университетінің магистранты
(Индонезия, Гондангманис қ.), e-mail: titikidawati30@gmail.com

²Мурия Кудус университетінің аға оқытушысы
(Индонезия, Гондангманис қ.), e-mail: sri.utaminingsih@umk.ac.id

³Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық университетінің оқытушысы
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: samalka_94@mail.ru

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Idawat T., Murtono, Utaminingsih S., Suleimen S.B. Effectiveness of Blended Learning in HOTS for Science in Elementary School // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №1 (123). – Б. 81–91.
<https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.07>

***Cite us correctly:**

Idawat T., Murtono, Utaminingsih S., Suleimen S.B. Effectiveness of Blended Learning in HOTS for Science in Elementary School // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2022. – №1 (123). – В. 81–91.
<https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.07>

Бастауыш мектептегі ғылымға арналған жоғары ретті ойлау дағдыларындағы аралас оқытудың тиімділігі

Аңдатпа. Бұл зерттеудің мақсаты бесінші сынып оқушыларының жаратылыстану пәндерін оқытудағы жоғары ретті ойлау дағдылары бойынша аралас оқытудың тиімділігін анықтау болды. Бұл зерттеуде эксперименталды зерттеу әдістері қолданылады. Бұл зерттеудің субъектілері №2 мемлекеттік бастауыш мектебінің бесінші сынып оқушылары Режосари және Нгегот мемлекеттік бастауыш мектебінің 56 оқушысы эксперименталды сынып ретінде және Мижен Демак ауданындағы №1 және 3 Режосари мемлекеттік бастауыш мектебінің V сыныбың 46 оқушысы бақылау тобында болды. Бұл аралас оқыту моделінің тиімділігін N-Gain балл тесті нәтижелерінен көруге болады, мұнда эксперименттік сыныпта орташа санаттағы оқушылардың оқу нәтижелерінің 0,43-ке, ал төменгі санаттағы бақылау сыныбы орташа 0,15-ке өскені байқалады. Wilcoxon тестінің нәтижелері Asymp.Sig ретінде 0,000 екені белгілі. Сонымен, эксперименталды және бақылау сабақтарының тестке дейінгі және кейінгі оқу нәтижелерінің арасында айырмашылық бар деп қорытынды жасауға болады. Бұл айырмашылықтар Манн-Уитни сынағы арқылы талданған. Mann-Whitney тесті негізінде Asymp.Sig мәні белгілі, 0,000 ықтималдық мәні <0,05-тен кіші. Сонымен, эксперименталды және бақылау сыныптары арасында жоғары дәрежелі ойлау дағдыларының айырмашылығы бар деп қорытынды жасауға болады, мұнда эксперименталды топтың орташа мәні бақылау тобының орташасынан жоғары. Аралас оқытуды қолдану бастауыш V сыныптағы жаратылыстану сабақтарында оқушылардың жоғары дәрежелі ойлау дағдыларына айтарлықтай әсер етеді деп қорытынды жасауға болады. Мақалада аталмыш зерттеудің нәтижелері талданады.

Кілт сөздер: аралас оқыту, жоғары деңгейлі ойлау дағдылары, ғылым, эксперимент, тест.

Т. Идават¹, Муртоно², С. Утаминингсих², С.Б. Сулеймен³

¹магистрант Университета Мурия Кудус

(Индонезия, г. Гондангманис), e-mail: titikidawati30@gmail.com

²старший преподаватель Университета Мурия Кудус

(Индонезия, г. Гондангманис), e-mail: sri.utaminingsih@umk.ac.id

³преподаватель Казахского Национального педагогического университета имени Абая

(Казахстан, г. Алматы), e-mail: samalka_94@mail.ru

Эффективность смешанного обучения в навыках мышления высшего порядка для естественных наук в начальной школе

Аннотация. Цель этого исследования состояла в том, чтобы определить эффективность смешанного обучения навыкам мышления высшего порядка для учащихся пятого класса при изучении естественных наук. В данном исследовании используются экспериментальные методы исследования. Субъектами этого исследования были учащиеся пятого класса государственной начальной школы №2 Реджосари и государственной начальной школы Нгегот с 56 учащимися в качестве экспериментального класса и класс V государственной начальной школы №1 и 3 Реджосари в районе Миджен-Демак с 46 учащимися в качестве экспериментального класса. Эффективность этой модели смешанного обучения можно увидеть из результатов теста N-Gain score, где в экспериментальном классе средний прирост результатов обучения учащихся составляет 0,43 в средней категории, а в контрольном классе – в низкой категории со средним показателем 0,15. В то время как результаты теста Уилкоксона известны как Asymp.Sig. (двусторонний) 0,000. Таким образом, можно сделать вывод, что существует разница между дотестовыми и послетестовыми результатами обучения экспериментальных и контрольных классов. Эти

различия анализировали с помощью критерия Манна-Уитни. На основании критерия Манна-Уитни известно, что значение $Asymp.Sig.$ (двусторонний) 0,000 меньше значения вероятности $<0,05$. Таким образом, можно сделать вывод, что существует разница в навыках мышления высшего порядка между экспериментальным и контрольным классами, где среднее значение экспериментальной группы больше, чем среднее значение контрольной группы. Можно сделать вывод, что применение смешанного обучения оказывает значительное влияние на навыки мышления учащихся высшего порядка на уроках естествознания в V классе начальной школы. В статье анализируются результаты данного исследования.

Ключевые слова: смешанное обучение, навыки мышления высшего порядка, наука, эксперимент, тест.

Introduction

The world of education is now faced with a new problem, namely the presence of Corona Virus Disease or better known as the corona virus or Covid-19. Various efforts have been deployed in the context of prevention to cut the chain of the spread of the corona virus. These efforts are proven by the government having implemented new policies. The new policy implemented by the government also applies to the education sector. In the education sector, the government and the education management team have formulated new policies as well as possible so that teachers and students can continue to carry out teaching and learning activities as they should [1]. The government has issued an official circular letter from the Ministry of Education and Culture, namely Circular Letter Number 4 of 2020 concerning the Implementation of Education Policies in the Emergency Period for the Spread of Corona Virus Disease (Covid-19). In the circular, it is explained about the implementation of the learning process from home or online distance learning (within the network) and offline (outside the network).

The impact of studying at home is that children prefer to play on cellphones than study, they forget their duties as students. Every day they only play cellphones, tasks that should be done at home are not done. This makes their thinking power low because they have forgotten the lessons they should learn. Whereas in the 2013 curriculum that is currently developing in Indonesia, the government demands a learning process that emphasizes Higher Order Thinking Skills (HOTS) [2]. This is in accordance with Government Regulation Number 32 of 2013 which states that the learning process in educational units is carried out interactively, inspiring, fun, challenging and motivating students to participate actively, as well as providing sufficient space for initiative, creativity, logic, independence according to talent interests and physical and psychological development of students.

The learning process that emphasizes the Higher Order Thinking Skill (HOTS) applies 5 competencies that must be mastered by students. These competencies are critical thinking, creative and innovative, collaboration and confidence [3]. The reality that occurs in the field is that many students have not mastered the HOTS competence, this is because students are not familiar with the HOTS learning process. However, the HOTS assessment module with the application of 4C in learning can lead students to think critically in problem solving [4]. Likewise, HOTS-based scientific learning can improve students' concepts and skills effectively [5].

Apart from student factors, teachers also have an important role in determining student success in learning. The teacher's lack of responsiveness in taking advantage of what students like today must be understood by the teacher, because by understanding the preferences of our students, we know what students want. Today's students are closer to Android phones, therefore we must use cellphones as a learning bridge that is close to the world of students, by using cellphones, student learning becomes fun, not boring, full of motivation, enthusiasm and attracts attention. For the learning process, teachers must master the HOTS-oriented learning process which includes aspects

of knowledge transfer, critical and creative thinking and problem solving. Teachers do not only use monotonous lectures in learning.

Based on the results of observations and interviews with fifth-grade teachers in several elementary schools in Dabin I, Mijen sub-district, Demak Regency, the environmental theme of Sahabat Kita, the fifth grade elementary school students, has not been as expected, which has not met the minimum completeness criteria (KKM) set by the school, namely 70. This is because their thinking power is low so that students do not understand the material that has been taught by educators and this has an impact on the difficulty of students analyzing Higher Order Thinking Skills questions.

Widana [6] reveals that the ability of students in Indonesia is very low. This ability is seen in understanding complex information, understanding theory, analysis, ability to carry out investigations, ability to use tools, procedures, and problem solving. The results of the international study PISA (Program for International Student Assessment) which includes reading literacy activities, mathematical literacy, and scientific literacy. Malang [7] also revealed that Indonesian students have very low achievements in: (1) understanding complex information; (2) theory, analysis, and problem solving; (3) use of tools, procedures and problem solving; and (4) conduct an investigation.

Trilling & Fadel [8] stated that the main skills that must be possessed in the context of the 21st century are the ability to think creatively, communicate, collaborate and solve problems. The use of appropriate learning models can improve students' higher-order thinking skills.

Based on several existing problems, this is what encourages researchers to conduct research that discusses the application of the blended learning model, which is expected to improve students' higher-order thinking skills in learning science. The researcher wants to do the research with the title "Development of a Blended Learning Model to Improve Higher Order Thinking Skills the Environmental Theme of Our Friends for Class V Elementary School Students.

Conceptual Framework. According to Brady in Ekawarna [9] states that the definition of a learning model is a blueprint (basic framework) that can be used as a guide for making or compiling learning preparations and then implementing them. Meanwhile, according to Joy & Well in Rusman [10] states that the learning model is a design that can be used to develop learning plans in the long term. So, the learning model is the basic framework that is used as a guide for preparing long-term learning plans.

Husamah [11] said that blended learning is a term that comes from English, which consists of two syllables, blended and learning. Blended means a good mixture or combination. Blended learning is basically a combination of the advantages of learning that is carried out face-to-face and virtually. Meanwhile, according to Singh [12] blended learning is defined as a learning process that utilizes various approaches. The approach taken can utilize various kinds of media and technology, where students and educators interact directly, each can exchange information about teaching materials), independent learning (learning with various modules that have been provided) and online independent learning. From some of the opinions above, it can be concluded that blended learning is a combination of the advantages of learning that is carried out face-to-face and virtual whose approach is carried out by utilizing various kinds of media and technology, as well as online independent learning.

Semler in Husamah [11] asserts that: «Blended learning combines the best aspects of online learning, structured face-to-face activities, and real-world practice. Online learning systems, classroom exercises, and on-the-job experiences will provide valuable experiences for them. Blended learning uses an approach that empowers other sources of information».

While Stein & Graham [13] stated «Blended course as a combination of onsite (i.e face-to-face) with online experiences to produce effective, efficient, and flexible learning». From this definition it is said that blended learning is a combination of conventional learning (face to face) with online learning to produce effective, efficient and flexible learning. Blended learning can

combine the positive aspects of two learning environments, namely learning done in the classroom with learning with technology media.

According to John Watson in Husamah [11] the characteristics of blended learning are as follows; (1) Learning that combines various delivery methods, teaching models, learning styles and various technology-based media. (2) As a combination of direct or face-to-face teaching, independent learning, and online learning. (3) Learning that is supported by an effective combination of delivery methods, teaching methods and learning styles. (4) Teachers and parents of learning participants have the same important role, teachers as facilitators, and parents as supporters.

According to McCabe & Gonzalez-Flores [14] states that higher order thinking skills are a capacity above the information provided, a critical attitude to evaluate, have metacognitive awareness and have problem solving abilities. According to Stein in Conklin [15] higher order thinking uses complex, non-algorithmic thinking to complete a task, some of which are unpredictable, using a different approach to the existing task and different from the example. Based on some of these opinions, it can be concluded that higher order thinking skills are a complex thought process in solving a problem and critical in evaluating both in existing tasks and those that are different from examples.

Aspects of higher order thinking skills are divided into three parts, namely transfer of knowledge, critical and creative thinking and problem solving [16].

Zusi Hermawati & Anugraheni [17] states that the implementation of the blended learning model in mathematics learning towards higher order thinking skills and student learning activities of class VII SMP 2 Bangsri in data presentation material has been successful, this can be seen by increasing student learning activity at each meeting, namely 15.18% for the second meeting and 12.09% for the third meeting. Overall, the average percentage of student learning activity is 83.33% in the high category.

Waisah et al. [18] stated that there was an effect of POE based on blended learning on Higher Order Thinking Skills in junior high school students. The results showed that the posttest value of Higher Order Thinking Skills was obtained t count = 5.256, with t table = 1.673 (t count > t table) so that the Blended-based POE learning model had a significant difference compared to the STAD type cooperative model. Analysis with simple linear regression test obtained a regression equation, $Y = 4.305 + 0.960 X$ which indicates that learning activities using the blended-based POE model have a positive effect.

Research Objectives. The aims of this study are Analyzing the effectiveness of the blended learning model to improve students' Higher Order Thinking Skills in the water cycle material for science lessons for elementary school students in Mijen sub-district, Demak Regency.

Research methods

Research Design. The research approach used is quantitative. The quantitative approach is research whose data is in the form of numbers and the analysis uses statistics [19]. This study uses experimental research methods. Experimental research is research that examines causal relationships. This type of research is a true experiment with a pretest posttest control group design. This study uses experimental research methods. The subjects in this study were fifth grade students at Public Primary School Number 2 Rejosari 2 and Public Primary School Ngegot with 56 students as the experimental class and Class V at Public Primary School Number 1 Rejosari and 3 in Mijen Demak District with 46 students as the control class.

Respondents of the Study. According to Sugiyono [20] population is an object or subject that has certain qualities and characteristics in the area of generalization, applied to be studied and then concluded by researchers. In this study, the population was all elementary schools in Demak Regency, totaling 476 public elementary schools and 147 private elementary schools. According to Sugiyono [20], the sample is a population that has part of the number and characteristics. The

sample in this study was 23 students from Public Primary School Number 1 Rejosari, 26 from Public Primary School Number 2 Rejosari, 23 from Public Primary School Number Number 3 Rejosari and 30 students from Public Primary School Ngegot, Mijen District, Demak Regency.

Results and Discussion

In this effectiveness test, it is carried out by means of a statistical test of normalized gain score or N-Gain score based on student learning outcomes. The N-Gain score aims to determine the effectiveness of using a method in one group pretest posttest design research and research using experimental and control groups. Gain score is the difference between the posttest and pretest scores. In a one group pretest posttest design study, the N-Gain score test can be used when there is a significant difference between the average pretest and posttest scores. This research shows that the experimental class and control class come from a population with an abnormal distribution, so that the comparative test uses the Wilcoxon Test and the Mann Whitney Test.

In addition, the effectiveness of the implementation of the development of this learning model is also presented descriptively based on the results of observations during the learning process. The application of this model development is effective in learning with the result that student scores are higher than those that do not use the blended learning model. The learning process is efficient, where teachers are able to convey learning through various media, students are able to follow directions from the teacher, students are able to work together with students, students are able to solve problems well. With the effectiveness of the learning process, the learning objectives are achieved optimally. The application of the learning model is said to be effective; it can be seen from the learning process. The effectiveness of the developed model was measured using a comparison of the improvement in student learning outcomes given in the early learning and final learning using the blended learning model.

Normality Test. The results of calculating the normality of the data in the experimental class and control class are presented in table 1 below.

Table 1 – Normality Test Results

Tests of Normality							
	Kelas	Kolmogorov-Smirnov ^a			Shapiro-Wilk		
		Statistic	df	Sig.	Statistic	df	Sig.
Student learning outcomes	Pre-Test Experiment	.275	56	.000	.762	56	.000
	Experimental Test Post	.254	56	.000	.878	56	.000
	Pre-Test Control	.271	46	.000	.754	46	.000
	Control Test Post	.224	46	.000	.896	46	.001
a. Lilliefors Significance Correction							

Based on Table 1 Tests of Normality Kolmogorov-Smirnov obtained a significance value of Sig. = 0.00 in the experimental class and the control class. When compared with = 0.05, the value of Sig <, so it can be concluded that the experimental class and control class come from populations with abnormal distributions, so that the comparative test uses the Wilcoxon Test and Mann Whitney Test.

Homogeneity Test. The homogeneity test was used to determine whether there was a similarity in variance between the experimental class and the control class. Homogeneity test results are presented in Table 2 below.

Table 2 – Test of Homogeneity of Variances

Student learning outcomes			
Levene Statistic	df1	df2	Sig.
1.793	1	100	.184

Table 2 above shows that the score variance (Sig.) is 0.184 at the significance level = 0.05. Thus, the calculated score is greater than = 0.05. This proves that the experimental class and control class come from the same variance class.

N-Gain Test. The average increase in student learning outcomes can be seen from the difference between the pretest and posttest results. The results of the increase were measured using the normalized gain test. Details of the results of individual improvement in the experimental class and control class can be seen in Table 3.

Table 3 – Increasing the Gain Index of Student Learning Outcomes

No	Improvement Category	Experiment Class		Control Class	
		Average Increasing	the number of students	Average Increasing	the number of students
1	High	0,82	8	0	0
2	Medium	0,51	29	0,46	10
3	Low	0,14	19	0,07	36
Overall average		0,43 (medium category)		0,15 (low category)	

From the results of Table 3 it can be seen that in the experimental class 8 students experienced an increase in the high category, 29 students experienced an increase in the medium category, and 19 students experienced an increase in the low category. The average increase in student learning outcomes is 0.43 in the medium category. In the control class there were no students who experienced an increase in gain in the high category, 10 students experienced an increase in the medium category, and 36 students in the low category with an average of 0.15 in the low category. This indicates that the use of the Blended Learning model is proven to be able to improve student learning outcomes in the experimental class by using HOTS questions.

Comparative Test. The increase in student learning outcomes in the experimental and control classes was analyzed using the Wilcoxon test. The experimental class Wilcoxon test results are listed in Table 4 below.

Table 4 – Wilcoxon Test Results Experimental Class Student Learning Results

Test Statistics ^a	
	Posttest - Pretest
Z	-6.272 ^b
Asymp. Sig. (2-tailed)	.000
a. Wilcoxon Signed Ranks Test	
b. Based on negative ranks.	

Based on the output of the Wilcoxon test in Table 4 above, it is known that Asymp.Sig. (2-tailed) is worth 0.000. Because the value of 0.000 is smaller than <0.05, it can be concluded that there is a difference between the pre-test and post-test learning outcomes of the experimental class, so it can be concluded that the use of the Blended Learning model has an effect on the learning outcomes of the experimental class.

Table 5 – Wilcoxon Test Results Student Learning Outcomes Control Class

Test Statistics ^a	
	Posttest - Pretest
Z	-4.786 ^b
Asymp. Sig. (2-tailed)	.000
a. Wilcoxon Signed Ranks Test	
b. Based on negative ranks.	

Based on the output of the Wilcoxon test in Table 5 above, it is known that Asymp.Sig. (2-tailed) is worth 0.000. Because the value of 0.000 is smaller than <0.05 , it can be concluded that there is a difference between the pre-test and post-test learning outcomes of the control class. Differences in student learning outcomes in the experimental class with the control class were analyzed by the Mann Whitney Test. The results of the Mann Whitney test are listed in Table 6 below.

Table 6 – Mann-Whitney Test Results Student Learning Outcomes

Test Statistics ^a	
	Student learning outcomes
Mann-Whitney U	686.000
Wilcoxon W	1767.000
Z	-4.144
Asymp. Sig. (2-tailed)	.000
a. Grouping Variable: Class	

Based on the output of the Mann Whitney Test Table 6 above, it is known that the value of Asymp.Sig. (2-tailed) of 0.000 is smaller than < 0.05 probability value. So, it can be concluded that there is a difference in learning outcomes between the experimental class using the blended learning model and the control class, where the average of the experimental group is more than the average of the control group.

The results of this study are in accordance with the research conducted by Wulandari & Purwanta [21] stating that based on the results of the calculations obtained from this study, the calculation of the normality test, and the homogeneity test of the data obtained were homogeneous and normal, then continued with the parametric test hypothesis test showing a significance level of 0.003 smaller than $\text{Sig} < 0.005$ which means that H_0 is rejected and H_1 is accepted. Then the second result of the data on the Self Confidence hypothesis test with the Independent Sample T test shows a significance level of 0.000 which is smaller than $\text{Sig} < 0.005$ which means that H_0 is rejected and H_1 is accepted. The results of the statistical test above show that there are differences in higher order thinking skills after and before the Quipper School-based Blended Learning model. Looking at the average results of the Posttest experimental class 1 compared to the experimental class 2, it can be concluded that the Quipper School-based Blended Learning model affects students' higher-order thinking skills on the subject of Harmonic Vibration.

Yusuf et al. [22] states that one of the main purposes of using blended learning in the learning process is to motivate students. The results of the literature review on motivation in the context of learning with blended learning and the use of multimedia, show that researchers and practitioners consider a number of important aspects to ensure that motivation is an integral part of learning resources to optimize student experience. The results showed that 46% of students liked the use of multimedia in learning, followed by 35% happy. Learning media that are in accordance with the needs are learning media that can help teachers and students in the process of transfer of knowledge.

A similar study was also conducted by Cobanoglu & Yurdakul [23] with the title "The effect of blended learning on students' achievement, perceived cognitive flexibility levels and self-regulated learning skills" which concludes that: (1) The results of the study show that there is a significant difference between motivation and student achievement. using the blended learning model and students using the face-to-face learning model, (2) there is a significant increase in student motivation and achievement due to the application of the blended learning model and (3) there is no interaction effect of the application of the learning model and motivation on student achievement.

Research conducted by Fariyah et al. [24] suggests that the blended learning model affects student motivation and learning outcomes, where with the use of the blended learning model students look more enthusiastic and motivated to learn because the use of technology facilitates the learning process where learning resources can be accessed anytime and anywhere. Student motivation data generated in the experimental class using blended learning obtained an average score of 3.4 higher than the average score of students in the control class using direct learning, which was 2.7. While student learning outcomes in the experimental class showed a percentage of 91.66% and the control class of 59.09%.

Chontesa [25] states that there is an effect of the blended learning model on Higher Order Thinking Skills and class X biology learning independence. The main problem that occurs in the field is the low level of Higher Order Thinking Skills and student learning independence. This study aims to determine the effect of the blended learning model on Higher Order Thinking Skills and learning independence in biology class X. This type of research is quantitative research with the Quasy method. This research was carried out at SMAN 3 Bandar Lampung in class X. Using the Direct Instruction model. The instruments used in this study were essay questions to measure Higher Order Thinking Skills, questionnaires to measure student learning independence, and field notes to describe the conditions that occurred during the study. The results showed that there were differences in the n-gain value of Higher Order Thinking Skills and the learning independence of students who used the blended learning model was higher than the Direct Instruction model. Based on the results of this study, it can be concluded that there is an effect of the blended learning model on Higher Order Thinking Skills and student learning independence. Pratama et al. studied a better achievement of competence and the developed teaching aids successfully had a positive impact on improving student achievement [26].

In line with the research conducted by Raviany [27] which states that there is an effect of applying blended learning on WhatsApp-based static electricity material on the components of students' higher-order thinking skills. This study aims to describe the effect of whatsapp-assisted blended learning on static electricity material on critical thinking skills and problem-solving abilities. This research is included in the quasi-experimental research or quasi-experimental design with the type of the non-equivalent control group design. All test data obtained data with normality distribution, homogeneity and independent sample t-test so that the data can be said to have significant differences in critical thinking skills and problem-solving abilities of students in the experimental class using blended learning and the control class using direct instruction learning. The conclusion of this study is that blended learning is able to improve students' critical thinking skills and problem-solving abilities, which can be seen from the test results of the two classes before and after learning.

Conclusions and Recommendations

The conclusion of this study is that the use of the blended learning model is proven to be effective in improving students' HOTS results. The effectiveness of this blended learning model can be seen from the results of the N-Gain score test which the result is that in the experimental class the average increase in student learning outcomes is 0.43 in medium category and in the control class in the low category with an average of 0.15. While the results of the Wilcoxon test are known as Asymp.Sig. (2-tailed) is worth 0.000. Because the value of 0.000 is smaller than <0.05 , it can be concluded that there is a difference between the pre-test and post-test learning outcomes of the control class. Differences in student learning outcomes in the experimental class with the control class were analyzed by the Mann Whitney Test. Based on the Mann Whitney test, it is known that the value of Asymp.Sig. (2-tailed) of 0.000 is smaller than <0.05 probability value. So, it can be concluded that there is a difference in learning outcomes between the experimental class using the blended learning model and the control class, where the average of the experimental group is more than the average of the control group. So, from these results it can be concluded that the application

of the blended learning model has a significant impact on students' HOTS in science lessons for grade V elementary school.

Acknowledgement. The researcher would like to thank the participation of Public Primary School Number 1, 2, 3 Rejosari and Public Primary School Ngegot in Mijen District, Demak Regency. The researcher would also like to thank the postgraduate student and supervisor of Muria Kudus University for their guidance and direction towards the result of this research.

REFERENCES

1. Tarkar, P. (2020). Impact of COVID-19 pandemic on education system. *International Journal of Advanced Science and Technology*, 29(9s), 3812-3814.
2. Tahim Bael, B., Nachiappan, S., & Pungut, M. (2021). Analisis kesediaan guru dalam pelaksanaan kemahiran berfikir aras tinggi dalam pembelajaran, pengajaran dan pemudahcaraan abad ke 21. [Analysis of teacher willingness in implementing high-level thinking skills in 21st century learning, teaching and youth]. *Muallim Journal of Social Sciences and Humanities*, 5(1), 100-119. <https://doi.org/10.33306/mjssh/115> [in Indonesian]
3. Chandrasakeram, B. (2021). Aplikasi kemahiran berfikir aras tinggi (KBAT) dalam pengajaran dan pembelajaran di Sekolah Jenis Kebangsaan Tamil dalam bandar Seremban [Application of hots in the teaching of Moral education in primary schools (SJKT) in Seremban district]. *Muallim Journal of Social Sciences and Humanities*, 5(4), 150-156. <https://doi.org/10.33306/mjssh/171> [in Indonesian]
4. Kurniawan, T.T., Santoso, & Utaminingsih, S. (2021). Analysis of 4C-Based HOTS Assessment Module on Critical Thinking Ability. *Journal of Physics: Conference Series*, 1823(1), 012101. <https://doi.org/10.1088/1742-6596/1823/1/012101>
5. Widyaningrum, D., Utaminingsih, S., & Santoso. (2021). HOTS - based scientific learning to increase the comprehension concept and science students' skill. *Journal of Physics: Conference Series*, 1823(1), 012092. <https://doi.org/10.1088/1742-6596/1823/1/012092>
6. Widana, I. W. 2017. Higher Order Thinking Skills Assessment (Higher Order Thinking Skills). *Indonesian Student Assessment and Evaluation*, 3(1).
7. Malang, T.K. (2016). Mengembangkan Pembelajaran Dan Penilaian Berpikir Tingkat Tinggi Pada Mata Pelajaran Sejarah SMA. [Developing Higher Order Thinking Learning and Assessment in High School History Subjects]. [in Indonesian]
8. Trilling, B., & Fadel, C. (2009). 21st century skills: Learning for life in our times. John Wiley & Sons.
9. Ekawarna. (2013). Penelitian Tindakan Kelas. [Classroom action research]. Jakarta Selatan: Referensi (GP Press Group). [in Indonesian]
10. Rusman. (2011). Model-model pembelajaran: Mengembangkan profesionalisme guru [Learning models: developing teacher professionalism]. Rajawali Pers/PT Raja Grafindo Persada. [in Indonesian]
11. Husamah, S. (2014). Pembelajaran Bauran (Blended Learning) Terampil Memadukan Keunggulan Pembelajaran Face-To-Face. E-Learning Offline-Online Dan Mobil Learning, [Skilled Blended Learning Combines the Advantages of Face-To-Face Learning. Offline-Online E-Learning and Car Learning]. Jakarta: Prestasi Pustaka Publisher.
12. Singh, H. (2021). Building effective blended learning programs. In *Challenges and Opportunities for the Global Implementation of E-Learning Frameworks* (pp. 15-23). IGI Global.
13. Stein, J., & Graham, C. R. (2014). *Essentials for blended learning: A standards-based guide*. Routledge.

14. McCabe, M.F., & Gonzalez-Flores, P. (2017). *Essentials of online teaching: A standards-based guide*. Taylor & Francis.
15. Conklin, W. (2011). Higher-order thinking skills to develop 21st century learners. *Teacher Created Materials*.
16. Afandi, A., Sajidan, S., Akhyar, M., & Suryani, N. (2019). Development frameworks of the Indonesian partnership 21st-century skills standards for prospective science teachers: A Delphi Study. *Jurnal Pendidikan IPA Indonesia*, 8(1), 89-100.
17. Zusi Hermawati, F.K., & Anugraheni, I. (2018). Peningkatan Hasil Belajar Dan Keaktifan Pada Mata Pelajaran Matematika Melalui Model Pembelajaran Learning Together Siswa Sekolah Dasar. [Improving Learning Outcomes and Activeness in Mathematics Subjects through the Learning Together Learning Model for Elementary School Students]. *Jurnal Pendidikan Dasar*, 6(1). [in Indonesian]
18. Waisah, W., Hayati, M. N., & Fatkhurrohman, M. A. (2020). Pengaruh POE berbasis blended learning Terhadap High Order Thingking Skill (Higher Order Thinking Skills) siswa SMP. [Effect of POE based on blended learning on High Order Thinking Skills (Higher Order Thinking Skills) of SMP students]. *JPMP-Jurnal Pendidikan MIPA Pancasakti*, 4(1), 1-11.
19. Sugiyono, (2015). Metode Penelitian Kuantitatif, Kualitatif, dan R&D. [Educational research methods, qualitative, quantitative, and R&D approaches]. Persada, Grafindo. [in Indonesian]
20. Sugiyono. (2017). Metode Penelitian Kuantitatif, Kualitatif, dan R&D. [Educational research methods, qualitative, quantitative, and R&D approaches]. Bandung: Alfabeta, CV. [in Indonesian]
21. Wulandari, H., & Purwanta, E. (2020). Pencapaian Perkembangan Anak Usia Dini di Taman Kanak-kanak selama Pembelajaran Daring di Masa Pandemi Covid-19. [Achievement of Early Childhood Development in kindergarten during online learning during the Covid-19 pandemic] *Jurnal Obsesi: Jurnal Pendidikan Anak Usia Dini*, 5(1), 452-462. [in Indonesian]
22. Yusuf, I., Widyarningsih, S. W., Prasetyo, Z. K., & Istiyono, E. (2021, March). Blended learning: its effect towards Higher Order Thinking Skills (HOTS). *In Journal of Physics: Conference Series*, 1832(1), p. 012039). IOP Publishing.
23. Cobanoglu, A., & Yurdakul, B. (2014). The effect of blended learning on students' achievement, perceived cognitive flexibility levels and self-regulated learning skills. *Journal of Education and Practice*, 5(22), 176-197.
24. Farihah, A.N. (2016). Analisis Miskonsepsi Materi Sistem Regulasi pada Siswa Kelas XI SMA Kota Semarang (Doctoral dissertation, Universitas Negeri Semarang). [Misconceptions Analysis of Regulatory System Materials in Class XI SMA Semarang City Students (Doctoral Dissertation, Semarang State University)]. [in Indonesian]
25. Chontesa, E. 2019. Pengaruh Model Pembelajaran blended learning Terhadap Peningkatan Higher Order Thinking Skills dan Kemnadirian Belajar Biologi Kelas X (Doctoral dissertation, UIN Raden Intan Lampung). [The Effect of Blended Learning Learning Model on Increasing Higher Order Thinking Skills and Independent Learning of Biology Class X (Doctoral Dissertation, UIN Raden Intan Lampung)]. [in Indonesian]
26. Pratama H, Azman MNA, Zakaria NA, Khairudin M. The effectiveness of the kit portable PLC on electrical motors course among vocational school students in Aceh, Indonesia. *Kompleksnoe Ispol'zovanie Mineral'nogo Syr'a = Complex Use of Mineral Resources*. 2022; 320(1): 75-87. <https://doi.org/10.31643/2022/6445.09>
27. Raviany, M. (2019). Pengaruh Penerapan Blended Learning Pada Materi Listrik Statis Berbasis Whatsapp Terhadap Komponen Kemampuan Berpikir Tingkat Tinggi Siswa. [The Effect of Blended Learning Application on Whatsapp-Based Static Electricity on Students' Higher Order Thinking Ability Components]. [in Indonesian]

А.Т. КЕНЖЕБАЕВА¹, Д.Б. САНСЫЗБАЕВА², Г.К. КАСЫМОВА³

¹магистрант *Казахского национального педагогического университета имени Абая*
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: kenzhebayeva.aida@mail.ru

²старший преподаватель *Казахского национального педагогического университета имени Абая*
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: dinnar-a@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-5607-6942>

³PhD, *Казахский национальный педагогический университет имени Абая*
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: g.kassymova@satbayev.university

<https://orcid.org/0000-0001-7004-3864>

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ У СТУДЕНТОВ

Абстракт. В статье рассматривается формирование межкультурной компетенции учащихся как одна из актуальных проблем в современной системе образования. Глубокие социально-экономические и политические изменения в нашей стране связаны с переходом к открытому гражданскому обществу, отличительной чертой которого является взаимодействие человека с представителями других стран и народов. В этом плане меняется и отечественная система образования. Процесс интеграции в мировое сообщество и создание открытого демократического общества поставил перед казахстанской системой образования новую цель. Задача состоит в том, чтобы воспитать человека, живущего в определенной стране, не только как представителя своей культуры, но и как гражданина мира, воспринимающего себя и ее носителя, обладающего способностями мирового уровня воспринимать богатое культурное наследие своего народа и других народов. Важное значение в общении имеет формирование культурной личности, стремящейся к взаимопониманию с ними, готовой осуществлять межличностное и межкультурное взаимодействие. Современному обществу требуются не просто преподаватели и психологи, а гораздо шире – специалисты по международному и межкультурному общению. Это выходит за рамки простого знания языка, которым общение между людьми отнюдь не исчерпывается. В процессе обучения студенты должны овладеть умениями, выступать в роли посредника между представителями своей и иноязычной культур, определять причины нарушения межкультурной коммуникации и эффективно устранять недопонимание и конфликтные ситуации, вызванные межкультурными различиями. Таким образом, в задачи профессиональной подготовки студентов входит изучение межкультурных различий, позволяющее четче осознать особенности своей культуры, более эффективно взаимодействовать с представителями другой культуры, избегать межэтнической напряженности и может служить руководством в ситуации этнических конфликтов. В связи с этим педагогико-психологические условия межкультурной компетенции студентов являются одним из наиболее интересных и актуальных вопросов на сегодняшний день.

***Цитируйте нас правильно:**

Кенжебаева А.Т., Сансызбаева Д.Б., Касымова Г.К. Психолого-педагогические условия формирования межкультурной компетенции у студентов // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №1 (123). – Б. 92–101. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.08>

***Cite us correctly:**

Kenzhebaeva A.T., Sansyzbaeva D.B., Kasymova G.K. Psihologo-pedagogicheskie usloviia formirovaniia mezhkulturnoi kompetencii u studentov [Psychological and Pedagogical Conditions for the Formation of Intercultural Competence in Students] // *Iasaui universitetinin habarshysy*. – 2022. – №1 (123). – В. 92–101. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.08>

Ключевые слова: образование, инновации, межкультурная коммуникация, трехязычное образование, глобализация, национальная идентичность.

А.Т. Кенжебаева¹, Д.Б. Сансызбаева², Г.К. Касымова³

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің магистранты
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: kenzhebayeva.aida@mail.ru

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: dinnar-a@mail.ru

³PhD, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: g.kassymova@satbayev.university

Студенттердің мәдениетаралық құзыреттілігін қалыптастырудың психологиялық-педагогикалық шарттары

Андатпа. Мақалада білім беру жүйесіндегі өзекті болып отырған тақырыптардың бірі – студенттердің мәдениетаралық құзыреттілігін қалыптастыру мәселесі қарастырылып зерттелген. Мемлекетіміздегі терең әлеуметтік-экономикалық және саяси өзгерістер ашық азаматтық қоғамға көшумен байланысты, оның айрықша ерекшелігі – адамның басқа елдер мен халықтардың өкілдерімен өзара әрекеттесуі. Отандық білім беру жүйесі де осыған байланысты өзгеріске ұшырап жатыр. Әлемдік қоғамдастыққа интеграциялану және ашық демократиялық қоғам құру процесі қазақстандық білім беру жүйесінің алдына жаңа мақсат қойды. Ол міндет – өзін тек белгілі бір елде тұратын, тек өзінің төл мәдениетінің өкілі ретінде ғана емес, сонымен қатар өзін және оның тасымалдаушысы ретінде қабылдайтын әлем азаматы ретінде қарастырып және әлемдік дәрежеде ойлау қабілеті бар адамды тәрбиелеу, өз халқының және басқа елдердегі халықтардың мәдени мұраларының байлығын бойына сіңірген, олармен өзара түсіністікке ұмтылған, тұлғааралық және мәдениаралық өзара әрекеттесуді жүзеге асыруға дайын және мәдениетті тұлғаны қалыптастыру. Қазіргі қоғам қарапайым мұғалімдер мен психологтерді ғана емес, халықаралық және мәдениетаралық коммуникация құзіреттілігін игерген нағыз мамандарды қажет етеді. Бұл тек тілдерді білумен шектелмейді, сонымен қатар адамдар арасындағы қарым-қатынасты жақсарту дегенді білдіреді. Оқыту процесінде студенттердің дағдыларды меңгеруі, өз және шетелдік мәдениет өкілдерінің арасында делдалдық байланыстырушы қызметін атқаруы, мәдениетаралық қарым-қатынастың бұзылу себептерін анықтауы және мәдениетаралық айырмашылықтардан туындаған түсініспеушіліктер мен дау-дамай жағдайларды жоя білуі керек. Осылайша, студенттерді кәсіби даярлау міндеттеріне олардың мәдениетінің ерекшеліктерін нақтырақ түсінуге, басқа мәдениет өкілдерімен тиімді қарым-қатынас жасауға, ұлтаралық шиеленістерді болдырмауға мүмкіндік беретін және этникалық қақтығыстарды болдырмайтын тұлға даярлау негізгі міндет болып отыр. Осыған байланысты студенттердің мәдениетаралық құзыреттілігін қалыптастырудың педагогикалық-психологиялық шарттары өте қызықты және өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Кілт сөздер: білім, инновация, мәдениетаралық коммуникация, үштілді білім беру, жаһандану, ұлттық бірегейлік.

A.T. Kenzhebayeva¹, D.B. Sansyzbayeva², G.K. Kassymova³

¹Master's Student of Abai Kazakh National Pedagogical University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: kenzhebayeva.aida@mail.ru

²Senior Lecturer of Abai Kazakh National Pedagogical University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: dinnar-a@mail.ru

³PhD, Abai Kazakh National Pedagogical University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: g.kassymova@satbayev.university

Psychological and Pedagogical Conditions for the Formation of Intercultural Competence in Students

Abstract. The article examines the formation of intercultural competence of students as a topical issue in the education system. Deep socio-economic and political changes in our country are associated with the transition to an open civil society, the distinctive feature of which is the interaction of man with representatives of other countries and peoples. The domestic education system is also changing in this regard. The process of integration into the world community and the creation of an open democratic society has set a new goal for Kazakhstan's education system. The task is to bring up a person who lives in a certain country, not only as a representative of his own culture, but also as a citizen of the world who perceives himself and its carrier, and has a world-class ability to absorb the rich cultural heritage of his people and other nations. The formation of a cultured personality, striving for mutual understanding with them, ready to carry out interpersonal and intercultural interaction is important in communication. Modern society requires not just teachers and psychologists, but much more widely – specialists in international and intercultural communication. This goes beyond just knowing the language, which is by no means the end of communication between people. In the process of learning, students must master the skills, act as an intermediary between representatives of their own and foreign cultures, determine the causes of violations of intercultural communication and effectively eliminate misunderstandings and conflict situations caused by intercultural differences. Thus, the tasks of professional training of students include the study of intercultural differences, which allows them to more clearly understand the characteristics of their culture, interact more effectively with representatives of another culture, avoid interethnic tension and can serve as a guide in a situation of ethnic conflicts. In this regard, the pedagogical and psychological conditions of intercultural formation of students is one of the most interesting and topical issues.

Keywords: education, innovation, intercultural communication, trilingual education, globalization, national identity.

Введение

Процесс глобализации и интеграции происходит во всех сферах современного общества – экономической, политической, социальной и культурной. Обучение иностранному языку стало настолько актуальной проблемой, что мы можем прочитать об этом в правовых нормах страны, в первую очередь, в Законе Республики Казахстан «Об образовании», где сказано, что «Основная задача системы образования – создание необходимых условий для обучения, направленных на формирование и профессиональное развитие личности на основе национальных и гражданских ценностей и опыт, внедрение новых технологий обучения, информатизация образования» [1]. Глубокие социально-экономические и политические изменения в нашей стране связаны с переходом к открытому гражданскому обществу, отличительной чертой которого является взаимодействие человека с представителями других стран и народов. В этой связи меняется и отечественная система образования. Для быстрого развития общества необходимо формирование нового культурного образа человека, который осуществляет межкультурное общение, владеет новейшими инновационными технологиями. Что касается межкультурного общения через язык и культуру, то в исследованиях российского ученого И.И. Халеевой широко используется определение: «Межкультурная коммуникация – совокупность взаимодействий коммуникативных партнеров, принадлежащих к разным лингвокультурным сообществам» [2]. Процесс интеграции в мировое сообщество и создание открытого демократического общества поставил перед казахстанской системой образования новую цель – увидеть себя гражданином мира, проживающим в определенной стране, а не только представителем своей

собственной культуры, но также и в качестве носителя. Воспитывать талантливого человека, впитывать богатство культурного наследия своего народа и народов других стран, искать с ними взаимопонимание, формировать культурную, межличностную и межкультурную личность. В связи с этим в наши дни как никогда важно подготовить и выпустить конкурентноспособных специалистов педагогических вузов, умеющих успешно выстраивать межкультурное взаимодействие. Недостаточная ориентированность студентов на новые требования к подготовке специалистов в области иноязычной профессиональной коммуникативной деятельности выдвигает эту проблему в ранг актуальных.

Вопросы исследования

Анализ состояния проблемы формирования межкультурной компетенции, уточнение сущности, содержания и структуры данного понятия выдвигает следующие вопросы: Как организовать образовательный процесс, направленный на формирование межкультурной компетенции? Какие условия могут считаться необходимыми и достаточными для ее формирования? Поиск ответов на эти и другие вопросы способствует выявлению и теоретическому обоснованию комплекса педагогических условий, во многом определяющих эффективность формирования межкультурной компетенции. Под эффективностью мы понимаем характеристику, отражающую отношения между достигнутой и возможной продуктивностью функционирования процесса формирования межкультурной компетенции студентов специальностей педагогического университета.

Методы исследования

Для решения поставленных задач применялся комплекс методов исследования: теоретический анализ философской, социологической, психолого-педагогической, научно-методической литературы по теме исследования; изучение отечественного и зарубежного опыта воспитания; опросы; метод включенного наблюдения; анализ педагогических ситуаций; анкетирование и интервьюирование.

Организационно-педагогическими условиями развития межкультурной компетентности студентов являются:

- внедрение интегративного междисциплинарного модуля;
- аксиологизация межкультурного компонента компетентности студентов;
- использование креативно-ценностных технологий (контекстное наблюдение, кросс-культурный анализ, ролевые игры, моделирование ситуаций межкультурного общения), которые позволяют повысить уровень ценностного освоения мира общения носителей языка.

Анализ и результаты

Язык – это не только средство общения, но и ключевой инструмент накопления культурных знаний. Образуя сложную символическую систему, язык служит для передачи, хранения, использования, воспроизведения любой информации. Культура, как и язык, представляет собой символическую (семиотическую) систему, способную передавать определенное сообщение, но она менее самоорганизующаяся, чем язык, поскольку культура – это прежде всего память, ее основное свойство – накопление, хранение и стремление к абсолютному общему сообществу [3, с. 227]. Человек, который пытается показать свои абсолютные черты, не может жить без общения и культурного диалога. Поэтому «Язык – нация (национальная идентичность) – культура» – центральная тройка современных лингвокультурологических исследований, ориентированных на решение важных задач в этой области науки [4, с. 12–13]. Язык и культура – неотъемлемая часть исторической жизни общества. Потому что язык нельзя воспринимать как полноценную систему без культурного контекста, а культуру по своей структуре без языка. Еще одним доказательством взаимосвязи языка и культуры является то, что мировоззрение, традиции и обычаи образуют картину языкового мира, отраженную в языковых символах. «Языковой

образ мира – уникальный образ мира, отражающий уникальный исторический опыт конкретной национальной общности, национальные языковые особенности предметов и явлений, процессов, связанных с образом жизни и культурой человека» [5, с. 66].

В нашем исследовании мы рассматриваем межкультурную компетентность специалиста как неотъемлемую часть его профессиональной компетентности, которая представляет собой совокупность специальных знаний, межкультурных умений, ценностных отношений, обеспечивающих полноценную коммуникацию в ситуациях межкультурного общения. По мнению М. Байрамова, «формирование межкультурной компетенции – это процессы, который требует осознания того, как мы воспринимаем и понимаем других, и как другие воспринимают и понимают нас» [6, с. 283]. Отметим, что без когнитивного момента невозможно включение переживаний. В связи с этим думаем, что развитие межкультурной компетенции должно включать, в первую очередь, элемент познания (когнитивный компонент) как базис предотвращения непонимания и как основание для изменения собственного коммуникативного поведения в интерактивном процессе, а затем переживания (эмоциональный компонент). Когнитивный компонент представляет собой совокупность общекультурологических и культурноспецифических знаний, умений, навыков и способов деятельности. Аффективный (эмоциональный) компонент заключается в стремлении и готовности восприятия различий, открытости новой информации, умении регулировать эмоции, создавать положительный фон общения, выражать эмоциональный отклик, эмпатию.

Межкультурное обучение предполагает формирование компетентности в общении на межкультурном уровне, т.е. наличие у человека таких личностных качеств, как открытость, терпимость и готовность к общению. Открытость при этом понимается как свобода от предубеждений по отношению к представителям иной культуры. Данное качество позволяет увидеть в культуре страны изучаемого языка непривычное и адекватно отреагировать на это. С открытостью связана способность человека терпимо относиться к проявлениям чуждого, непривычного в других культурах, готовность к межкультурному общению

Формирование готовности к межкультурному общению связано с формированием у обучаемого межкультурной компетентности, позволяющей ему соотносить свою культуру с культурой другой страны. Последнее требует умения видеть различия и общность в культурах, в мировосприятии их носителей, их картины мира, в системах норм, обязанностей, прав и т.д., принятых в разных социумах.

В связи с этим в процессе изучения иностранного языка важное место должно занимать сопоставительное соизучение культур. В процессе обучения студенты должны овладеть умениями, выступать в роли посредника между представителями своей и иноязычной культур, определять причины нарушения межкультурной коммуникации и эффективно устранять недопонимание и конфликтные ситуации вызванные межкультурными различиями.

Человек живет и развивается в группе людей вокруг себя в обществе, меняет свои мысли и поведение в соответствии со своими потребностями, ощущает различные связи через взаимодействие с другими членами группы. Без общения, самопознания и социализации, развития личности как личности, передачи социального опыта от человека к человеку, существование сообществ и состояний, а также умственная деятельность личности (индивида) невозможны. В процессе общения происходит процесс социализации личности, в результате которого он приближается к социальным, духовным и материальным ценностям и знакомится с традициями. В процессе общения человек проявляет свою личность, попадает в общество, в котором находится в постоянном контакте. Общение становится предметом действия для каждого человека, познает природу и мир, развивает отношения с ними. Таким образом, в процессе действия постепенно складывается внутреннее культурное развитие человека. Потребности современного общества делают проблему общения очень

важной в духовной и материальной сферах, то есть общение является неотъемлемой частью жизни человека, особенно в сфере образования, науки, спорта и искусства. Доказательство тому – глубокая интегральная связь образования и культуры. Поэтому задача каждого учителя – постоянно искать эффективные пути и средства обучения. Каждый учитель должен работать над повышением знаний учащихся, выбирая метод и форму работы, свои педагогические технологии. В связи с этим нам необходимо использовать самые эффективные методы обучения студентов иностранному языку, овладеть культурой и историей других стран и нашей страны, а также указать правильное направление, чтобы не создавать напряженности в отношениях с иностранцами. Идя в ногу с потоком глобальной информации и инноваций, каждый квалифицированный и образованный гражданин Казахстана будет изучать английский язык. Проблема многоязычия – одна из самых актуальных не только для Казахстана, но и для всего мира, потому что глобализация и киберпространство требуют знания современных языков. Многоязычие (полиязычие) – способность говорить сразу на трех и более языках в определенной социальной среде, состояние под влиянием конкретной коммуникативной ситуации. Он делится на многоязычие личности и многоязычие нации и этнической группы. Степень трехязычия зависит от многих факторов, таких как языковая среда, социальная, экономическая, культурная жизнь человека или населения в целом. В межкультурном общении неизбежно возникает конфликт. Эффективное межкультурное общение не всегда дается нам легко. В этом случае важная роль принадлежит культурным ценностям. Межкультурное общение – отражает интеллект человека, языковые навыки, широту мысли. При изучении иностранного языка необходимо не только владеть языком, но и владеть навыками межкультурного общения. Здесь мы видим, что межкультурное общение играет важную роль. Известно, что в процессе обучения выполняются следующие функции обучения: обучение, развитие, воспитание, мотивация, организация [7, с. 10]. При обучении иностранному языку наша цель – не только научить студентов языку, но и соединить язык и культуру, рассмотреть важный способ систематического обучения, адаптировать социальный феномен к подрастающему поколению. Важность межкультурного общения: межкультурное и международное общение очень важно для студентов-лингвистов, поскольку оно позволяет студентам познать ценности прошлого, понять текущую ситуацию, разрешить конфликты и шагнуть в будущее [8, с. 83]. Обучение межкультурной коммуникации очень важно для решения проблем будущего – роста населения, эпидемий, голода и так далее. В настоящее время исследования в области межкультурной коммуникации сосредоточены на культурных поведенческих различиях в языковой деятельности и поведении людей, которых она затрагивает. Когда дело доходит до межкультурного общения, напряженность возникает, когда люди двух наций не полностью понимают обычаи друг друга. Сегодня одно из требований к учителям иностранного языка – направлять изучающих язык к правильному общению и развитию навыков межкультурного общения. Цель обучения культуре иностранного языка –

повысить культуру речи, научить людей пользоваться языком в соответствии с его социальной функцией, повысить их интеллектуальные способности, давая информацию о сущности, истории и настоящем язык, различные особенности ораторского искусства. Владение иностранным языком отражается в межкультурном общении. По словам доктора филологических наук, профессора С.С. Кунанбаева «Межкультурная коммуникация» – это определяется как «процесс создания нового смысла действия и мотива, который воспринимают и генерируют все участники», что означает, что люди всех национальностей культурно понимают друг друга и общаются друг с другом [9]. Каждый, кто говорит на иностранном языке, знает, что важно знакомиться с традициями и социально-духовными ценностями людей других национальностей, знать культуру, историю происхождения и суть национальной идентичности. Отражение уникальных культурных особенностей этнической культуры в речи представителя языка позволяет использовать язык как средство

межкультурного общения, и такие культурные особенности остаются одной из предпосылок для взаимопонимания и успеха в социальных взаимодействиях, важно обратить внимание на вышесказанное и изучить смысловое содержание языка. Поскольку язык – явление, полностью отражающее культуру, при изучении иностранного языка учащиеся должны быть максимально знакомы со всеми культурными особенностями страны. Чем больше различий между языками и культурами, тем сложнее выучить иностранный язык как средство общения.

В исследованиях по проблемам межкультурной коммуникации особо подчеркивается, что наиболее болезненны и эмоционально насыщены конфликты, возникающие в результате ущемления ценности этноса, поскольку каждый человеческий акт является осмысленным лишь в соответствии с ценностями, в свете которых определяются нормы поведения людей и их цели. Так, Г.И. Козырев отмечает, что межкультурный конфликт связан с конфликтом ценностей и интерпретаций смысла. Примерами конфликта ценностей могут являться конфликты между свободой и равенством, справедливостью и неравенством, коллективизмом и индивидуализмом, ксенофобией (враждой и неприязнью к иностранцам) и открытостью миру [10]. Исключить ситуации непонимания и добиться положительных итогов в межкультурных контактах возможно лишь с помощью знания особенностей ценностных ориентации партнера. Это знание поможет предсказать его поведение, цели, устремления, желания; оно обеспечивает успех в общении.

Национальная культура представляет собой сложную систему ценностей, в которой находят проявление социально-культурная деятельность, общественные отношения данной нации. Фундаментом любой культуры является ценность. Так, П.А. Сорокин писал: «Всякая великая культура есть не просто конгломерат разнообразных явлений, сосуществующих, но никак друг с другом не связанных, а есть их единство или их индивидуальность, все составные части которого пронизаны одним основополагающим принципом и выражает одну, и главную ценность» [11]. Согласно этой теории, межкультурная коммуникация, являясь самостоятельным компонентом теории языковой коммуникации, изучается во взаимосвязи с языковым сознанием. Предметом исследования является отражение условий, присущих национальной культуре, ее качественных аспектов и особенностей представители культуры.

Педагогическая и психологическая задача актуализации специальных знаний учащихся заключается в формировании у них ценностных ориентиров, направленных на познание мира межкультурного общения, развитие постоянного стремления к самостоятельному пополнению информации. Как известно в педагогической науке и практике существует два основных подхода к проблеме измерения достижений учащихся. Центром внимания педагогов в первом, традиционном, подходе является главным образом учебная деятельность. Достижения трактуются как возрастание объема знаний, умений и навыков, уровень которых определяется при помощи балльной оценки. Второй подход исходит из признания необходимости учета динамики личностного развития обучаемых. Показателями их достижений в данном случае являются личностные приобретения, индивидуальные продвижения в образовательном процессе, формирование личностных новообразований [12].

В нашем исследовании мы ориентировались на возможности и потребности самой личности в социокультурной адаптации и развитии, на условия, способствующие раскрытию творческого потенциала личности, формированию ценностных ориентации и нравственных качеств с последующей их актуализацией в условиях межкультурного общения.

Мы рассматривали ценностные ориентации как взаимосвязанные процессы выбора личностью приоритетов для удовлетворения своих профессиональных потребностей и формирование личностно-ценностных качеств. Совокупность сложившихся, устоявшихся ценностных ориентации образует своего рода сознания, обеспечивающую устойчивость

личности, преемственность определенного типа поведения и деятельности, выраженную в направленности потребностей и интересов.

В настоящее время, поскольку мы живем в цифровую эпоху, считается, что технологии используются в качестве инструмента обучения в образовательном процессе [13–15], поскольку информационно-коммуникационные технологии имеют образовательные преимущества для преподавания и обучения. Также проводится анализ теории развития и теории использования фильмов в обучении иностранным языкам, в котором представлены результаты методики и тестирования межкультурной компетентности [16].

Таким образом, в исследовании решены поставленные задачи и подтверждена выдвинутая гипотеза о том, что формирование межкультурной компетентности будущего педагога становится фактором личностного развития, если в образовательный процесс университета внедряется интегративный междисциплинарный модуль, обеспечивающий развитие когнитивного, коммуникативного потенциала личности студента и ценностного отношения к миру общения; обеспечивается развитие аксиологического потенциала личности студента в воспитании уважения к существующим различиям, выраженным в нормах, ценностях, коммуникативном поведении; в учебном процессе актуализируются специальные знания студентов на основе контрастивно-сопоставительного изучения родного и иностранного языков; создаются условия для формирования межкультурных умений на основе использования креативно-ценностных технологий; в процессе профессиональной подготовки студенты овладевают нормами толерантного поведения в моделируемых ситуациях межкультурного общения. Поэтому в процессе изучения иностранного языка студентам должна быть предоставлена наглядная информация о жизни, культуре и языковых реалиях страны, в которой они изучают язык. Формирование коммуникативной компетенции изучающих язык без языковой среды – очень сложная задача. Для этого важно использовать аутентичные материалы в обучении языку. Если мы посмотрим на компетенцию межкультурного общения с точки зрения профессиональной деятельности, концепция межкультурного общения – это способность понимать взгляды и мнения других культур, корректировать их действия, избегать или разрешать конфликты в общении, право на различное ценности и нормы. Все это требования современного специалиста. Это основа профессиональной мобильности, подготовки к различным жизненным изменениям, обеспечение стремления специалиста к стандартам мировых достижений, возможность профессиональной самоактивации и развития на основе общения и толерантности. Таким образом, межкультурная коммуникативная компетенция – это устоявшаяся полноценная социальная, профессиональная, ситуативная способность вступать в межкультурное общение с представителем другой культуры на иностранном языке. Один из руководящих принципов формирования межкультурной компетенции – развитие ценностных ориентаций, являющихся основой решения профессиональных задач в контексте межкультурного взаимодействия, – определяет принцип исследования, ориентированного на культурные ценности, сходства и различия. Этот принцип основан на том, что устранение недопонимания и достижение положительных результатов в межкультурном общении возможно только через знание специфики ценностей партнера. Эти знания помогают прогнозировать его поведение, цели, желания, стремления; это обеспечивает успех в общении и решении важных профессиональных вопросов.

Заключение

В заключении важно сказать, что мы живем в мире глобализации, когда люди находятся в тесном контакте друг с другом в экономической, социальной и культурной сферах. В связи с глобализацией люди одной страны выстраивают отношения с людьми другой, знакомятся с культурами друг друга, пересекают границы и достигают своих целей, а это означает, что в этом случае важно развивать межкультурную коммуникативную

компетенцию. Мы все находимся в своей среде – на работе, в школе, дома и так далее. Мы научились общаться по принципу «Я», а это значит, что у людей неизбежно возникает конфликт из-за незнания культуры, незнания культуры других национальностей. В устном общении люди разных национальностей понимают язык, на котором они говорят, и обмениваются информацией, но духовно не понимают его полностью. Культурные обычаи формируются познавательным путем, мы не замечаем процесса их формирования в организме человека. Формирование межкультурной компетенции – это процесс на протяжении всей жизни.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Закон Республики Казахстан «Об образовании», 2007. [Электронный ресурс]. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z070000319_
2. Халеева Н.И. Основы теории обучения понимания иноязычной речи. – Москва: Высшая школа, 1989. – 236 с.
3. Поршнев В.Ф. О начале человеческой истории. – Москва: Мысль, 1974. – 350 с.
4. Ларин Б.А. О народной фразеологии. В кн.: История русского языка и общее языкознание. – Москва: Просвещение, 1997. – 380 с.
5. Маслова В.А. Лингвокультурология. – Москва: Издательский центр «Академия», 2001. – 208 с.
6. Byram M., Nicols A., Stevens D. Developing Intercultural competence in practice. – Great Britain by the Crownell press ltd, 2001. – 283 p.
7. Қашқынбаева З.Қ. Оқыту үдерісінде оқушылардың ғылыми тілмен сөйлеу мәдениетін қалыптастыру: пед. ғыл. канд. ... дисс. – Алматы: БІ. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім беру академиясы, 2010.
8. Loreta Chodzkienė. What every student should know about intercultural communication. – Vilnius: Vilniaus universitetas, 2014. – 261 p.
9. Кунанбаева С.С. Теория и практика современного иноязычного образования. – Алматы: ДП «Эдельвейс», Казахский университет международных отношений и мировых языков, 2010. – 340 с.
10. Жумагулова А. Мәдениетаралық коммуникация – түрлі мәдениет иелерінің арасындағы тілдік қатынас құралы. [Электронды ресурс]. URL: <http://group-global.org/ru/publication/24908-mdenietaralyk-kommunikaciya-turli-mdeniet-ielerinin-arasyndygy-tildik-katynas>, 08.06.2015
11. Тарасов Е.Ф. Межкультурное общение – новая онтология анализа языкового сознания // Этнокультурная специфика языкового сознания: сб. статей / под ред. Н.В. Уфимцевой. – М., 1996. – С. 7–22.
12. Осиянова О.М. Лингвистическое образование и лингводидактика: учеб.-справочник. – Оренбург: Изд. центр Оренб. гос. аграрного ун-та, 2004. – 132 с.
13. Pratama H., Azman M.N.A., Zakaria N.A., Khairudin M. The effectiveness of the kit portable PLC on electrical motors course among vocational school students in Aceh, Indonesia // Комплексное использование минерального сырья. – 2022. – №320(1). – С. 75–87. <https://doi.org/10.31643/2022/6445.09>
14. Arpentieva M.R., Retnawati H., Akhmetova T.A., Azman M.N.A., Kassymova G.K. Constructivist approach in pedagogical science // Challenges of Science. Issue IV, 2021, pp. 12-17. <https://doi.org/10.31643/2021.02>
15. Kassymova G.K., Vafazov F.R., Pertiwi F.D., Akhmetova A.I., Begimbetova G.A. Upgrading Quality of Learning with E-Learning System // Challenges of Science. Issue IV, 2021, pp. 26-34. <https://doi.org/10.31643/2021.04>

UDC 372.6420; IRSTI 14.25.09

<https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.09>

A.K. MEIRBEKOV¹✉, G.U. ABUOVA²

¹*PhD, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: akylbek.meyirbekov@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0002-9439-0614>*

²*Master's Student of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: galiya.abuova@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0001-6023-9353>*

METHODS OF APPLICATION OF LOGIC-COMMUNICATIVE SUPPORTS FOR TEACHING SPEAKING IN ENGLISH FOR STUDENTS OF 6-7 CLASSES

Abstract. The article is devoted to the possibility of using logical and communicative supports in teaching a foreign language to students in grades 6–7. In addition, the article discusses the basic principles and requirements, presents a set of logic and communication schemes. The main types and classifications of supports are shown. The research work uses the works of foreign scientists concerning the development of students' speech skills, the use of logical and communicative supports during the lesson. Problems of defining supports as a general methodological phenomenon, features of its use, receptive forms of speech activity, insufficient processing of classifications, the list considers the supports used in teaching specific educational material. It is non-verbal and verbal information support that stimulates communicative activity and guides its formation through the methods of its formation. The article discusses two main forms of speech in the study of speech in foreign languages. This is a dialogue and a monologue. For the development of speech in a dialogical form, special phrasal exercises are provided, if various logical and communicative supports are given for composing a monologue.

A set of logical and communicative schemes is interpreted as a phenomenon that enhances all levels of language and speech, providing students with the subject content of speech in a foreign language and the means of its expression.

Keywords: language, monologue, support, schemes, principles, logical-communicative, methodology.

А.К. Мейрбеков¹, Г.У. Абуова²

¹*PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: akylbek.meyirbekov@ayu.edu.kz*

²*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің магистранты
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: galiya.abuova@ayu.edu.kz*

6-7 сынып оқушыларына ағылшын тілінде сөйлеуді үйретудің логикалық-коммуникативті тіректерін қолдану әдістемесі

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Meirbekov A.K., Abuova G.U. Methods of Application of Logic-Communicative Supports for Teaching Speaking in English for Students of 6–7 Classes // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №1 (123). – Б. 102–112. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.09>

***Cite us correctly:**

Meirbekov A.K., Abuova G.U. Methods of Application of Logic-Communicative Supports for Teaching Speaking in English for Students of 6–7 Classes // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2022. – №1 (123). – Б. 102–112. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.09>

Аңдатпа. Мақала 6–7 сынып оқушыларына шет тілін оқытуда логикалық және коммуникативті тіректерді қолдану мүмкіндіктеріне арналған. Сонымен қатар негізгі принциптер мен талаптар талқыланады, логикалық және коммуникациялық схемалардың жиынтығы ұсынылды. Зерттеу жұмысында шетелдік ғалымдардың логикалық және коммуникативті тіректерді сабақ барысында қолданып, оқушылардың сөйлеу дағдыларын дамытуына қаттысты еңбектері қолданылған. Тіректердің негізгі түрлері мен жіктелімдері көрсетілген. Тіректерді жалпы әдіснамалық құбылыс ретінде анықтау мәселелері, оның қолданылу ерекшелігі, сөйлеу әрекетінің рецептивті түрлері, жіктемелердің жеткіліксіз өңделуі, тізімі нақты оқу материалын оқытуда қолданылатын тіректерді қарастырады. Бұл коммуникативті белсенділікті ынталандыратын және оның қалыптасу жолдары арқылы оның қалыптасуына басшылық жасайтын сөйлеу және сөйлеу сипатын ақпараттық қолдау. Мақалада шет тілдерінде сөйлеуді үйренуде ең негізгі екі сөйлеу формасы қарастырылады. Олар диалог және монолог. Монолог құрау бойынша түрлі логикалық және коммуникативті тіректер майндамап, кесте түрінде берілген болса, диалогтік формада сөйлеуді дамыту үшін арнайы фразалық жаттығулар қарастырылған.

Логикалық және коммуникациялық схемалардың жиынтығы оқушыларға шетел тілінде сөйлеудің пәндік мазмұнын және оны білдіру құралдарын ұсына отырып, тіл мен сөйлеудің барлық деңгейлерінде күшейтетін құбылыс ретінде түсіндіріледі.

Кілт сөздер: тіл, монологтық сөйлеу, тірек, сызбалар, принциптер, логикалық-коммуникативті, әдістеме.

А.К. Мейрбеков¹, Г.У. Абуова²

¹*PhD, Международнй казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: akylbek.meyirbekov@ayu.edu.kz*

²*магистрант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: galiya.abuova@ayu.edu.kz*

Методика применения логико-коммуникативных опор для обучения говорению на английском языке 6–7 классов

Аннотация. Статья посвящена возможности использования логико-коммуникативных опор в обучении иностранному языку учащихся 6–7 классов. Кроме того, в статье обсуждаются основные принципы и требования, представлен набор логических и коммуникационных схем. Показаны основные типы и классификации опор. В исследовательской работе использованы труды зарубежных ученых, касающиеся развития речевых навыков учащихся, использования логических и коммуникативных опор в ходе урока. Проблемы определения опор как общеметодологического явления, особенности его использования, рецептивные формы речевой деятельности, недостаточная обработка классификаций, перечень рассматривает опоры, используемые при преподавании конкретного учебного материала. Именно невербальная и вербальная информационная поддержка стимулирует коммуникативную активность и направляет ее формирование через способы ее формирования. В статье рассматриваются две основные формы речи при изучении речи на иностранных языках. Это диалог и монолог. Для развития речи в диалогической форме предусмотрены специальные фразовые упражнения, если по составлению монолога даны различные логические и коммуникативные опоры.

Набор логических и коммуникативных схем интерпретируется как явление, которое усиливает все уровни языка и речи, предоставляя учащимся предметное содержание речи на иностранном языке и средства его выражения.

Ключевые слова: язык, монолог, опора, схемы, принципы, логико-коммуникативный, методология.

Introduction

The international cooperation of our country with other countries puts a modern person in conditions in which he has to communicate with representatives of other countries in a foreign language. Moreover, this communication affects various spheres of our life: science, art, sports, education, medicine, politics. «The country's need for specialists capable of using foreign languages to effectively provide various types of communication is increasing» [1, p. 2]. Therefore, students of the second stage of education are expected to be able to request and communicate information, express their opinions and find out the interlocutor's attitude to the information received, give an emotional assessment. Students should be able to describe and compare objects and phenomena; talk about what they have heard, read, seen; communicate information combining description, narration, comparison.

Today teaching English at school is going to be more actual and inseparable part of teaching over time. The basis of this depends on students in grades 6–7 who have great interests in learning other new foreign language taking into the consideration the age characteristics of students. To educate students in middle classes is the primary step in preparing them for adult life.

The relevance of this research work is that the application of effective teaching methods by English teachers to reach their goals and help to strengthen and inspire students to learn and master their English. Moreover, the application of logical and communicative supports contributes to the formation of aim-based attention of students, the creation of elements of memory and imagination, increased their intellectual activity and interests. Creating a convenient and free environment among students in the classroom, listening the teacher and to the thoughts of their classmates is an inseparable part of successful fulfillment of any task in the process of learning. The usage of logical and communicative support, being a resolution to this issue, also helps students to compose sentences in English and form a monologue in English. At the same time, logical and communicative supports also increase the mental potential of students in the process of using these supports. Logical and communicative support plays a key role in improving the speech performance of students in grades 6–7, and the variety in each lesson increases the interest of students, motivating students to create monologue or dialogic pronunciation.

At the same time, logical-communicative supports increase the intellectual potential of students in the use of these supports. Logical and communicative support plays a key role in improving the speaking skills of students in grades 6–7, and encourages students to create monologue or dialogic speech, and the diversity of each lesson increases the interest of students.

The object of the research is the process of teaching English to students of grades 6–7. As the subject of the research, methods and techniques of using logical and communicative support for the development of English speech of students of grades 6–7 were used. The purpose of the research work is to analyze and apply exercises using logical and communicative supports in the development of students of grades 6–7 in a foreign language.

To perform these tasks, the following research methods were used: analysis of psychological, pedagogical and methodological literature, regulatory documents; control in the pedagogical process; survey; conducting practical training.

The main task of Foreign Language teachers is to develop students' interest in learning a foreign language and improve the quality of Education. To implement this task, it is necessary to use logical and communicative reference schemes when teaching speech to schoolchildren. At the first steps of teaching a foreign language, it is necessary to take into account the connection of students' psychological characteristics with the lesson plan. The teacher is faced with the task of maintaining the ability of students to learn during the lesson and increasing their interest in performing exercises. Taking into account the psychological features, the use of logical-communal drawings and tables in grades 6–7 creates conditions for rapid memorization of the lesson. In the study of foreign languages, the problems that arise in the transmission and perception of information in text form are always relevant. Nobel laureate Hermann Hesse concludes that

«everything in the human mind is interdependent and interconnected, so this (emotional) memory evokes verbal manifestations associated with sensory moments, helps to restore meaning, often forms and experiences, to the accompanying textual structure» [2].

Speech is a way of forming and expressing thoughts through language. Psychologically, we can talk about the situational conditions of speech, its motivation, emotional manifestations. The teacher must create the conditions for the formation of motivation in the process of organizing the teaching of a foreign language. In this regard, G.V. Rogova proposes the following classification of cases [3].

- 1) real, conditional, imaginary;
- 2) concrete, abstract, problematic.

The most effective way for the early stages of learning is the role of speech in real situations, which includes precise concepts. The complexity of these conditions includes the delivery of their discussions in problem situations, the assessment of the situation, the demonstration of specific algorithms in determining the possible solutions to the problem. Circumstances can be further divided into normal and abnormal. Normal situations are represented by certain language materials. Abnormal situations are characterized by the cessation of elements of unexpected events. E.N. Solovova emphasizes the need to start learning speech at an early stage, in particular, the development of pronunciation skills, lexical and grammatical skills, listening skills. At the initial stage of learning, it is practically impossible to distinguish the process of developing these skills. Any speech can be monologue, dialogue, polylogue [4].

Monologue is a complex process in itself. A monologue is a well-structured, thought-provoking type of speech aimed at an audience. The main functions of monologue are informative, expressive and evaluative. Each of these services is distinguished by certain language tools. Russian scientist E.I. Passov mentions the following types of monologue: word (word structure), phrase, phrase (phraseological units) and the text itself.

Monologue pronunciation is a complex process that is difficult in itself. Monologue-a well-thought-out form of speech, individually structured, focused on the audience. The main functions of monologue speech include informative, expressive and evaluative. Each of these services is distinguished by certain language tools. The Russian scientist E.I. Passov notes the following types of monologue pronunciation: word (word composition), phrase, phrase (phraseological units) and the same text itself [5].

Monologue speech has a complex compositional structure, requires fullness of thought, observation of the clarity of logical shifts, and serious compliance with the rules of grammar. The coherence of thought should find its expression in the compositional and semantic unity of the text. Features of monologue speech should be considered as purposefulness, continuity and development of the statement, and semantic completeness. According to the communicative purpose, there are types of monologue-message, monologue-description, monologue-persuasion, monologue-discussion, monologue-narrative. Students of grades 6–7 should first master the ability to logically build conclusions, including elements of narrative, description, and reasoning.

According to the research of L.S. Vygotsky, S.L. Rubinstein, I.A. Ginny, A.A. Leontiev, the syllable of pronunciation goes through three stages. The first of them is the motivational – inspiring stage or planning stage, followed by the analytical-synthetic or formative and execution stage. The first stage is characterized by the unity of need, as well as the presence of a motive and purpose of action. In order for speech to be speech not only in its structure, but also in essence, it should be remembered that the motive, that is, the desire of the speaker to participate in communication, is based on the emergence and stimulation of speech [6].

The main difficulties of teaching speech are directly related to the formation of communicative thinking. In the model of A.A. Leontiev, motives determine behavioral options, and intent selects and coordinates verbal and nonverbal means from the proposed options. The analytical and synthetic stage involves the selection and organization of means and methods of

carrying out activities. According to I.A. Zimney, speech in accordance with the task is presented in the form of abbreviated mental actions to form the structure of pronunciation. It is at this stage that the level of linguistic training of the student is determined, the lexical and grammatical design of the statement is carried out, and its logical sequence is formed. The implementation of a communicative intention is carried out at the third stage, which can be considered as a performer [7].

The lack of sufficient knowledge base on the proposed problem, limited choice of linguistic and speech means for solving the problem, constant psychological stress are the main problems that the teacher must solve in the process of teaching both monologue and dialogic speech.

When teaching oral speech, you can distinguish several stages. The most important thing is that this preparatory stage is the step by step development of skills from the level of a single sentence to a fragment of pronunciation according to the reference scheme proposed by the teacher. The next step is to perform text-based reproductive exercises. The next stage of the work is productive, which is aimed at designing the relationship situation. At this stage, special attention is paid to the development of students' skills in proving their point of view [8].

Research methods and methodology

In the domestic methodology of teaching foreign languages, two approaches to the formation of speech skills are considered: the «top-down» method and the «bottom-up» method. The first method involves the development of monologue / dialogic speech skills based on the read text, including texts of dialogic models. The second method involves developing these skills based on the questions of the issues discussed, without relying on the text. The task of the teacher is to determine the optimal method of organizing work with students at various stages of learning foreign languages.

Among the exercises for teaching speech, it is necessary to highlight preparatory or language exercises aimed at activating the language material, developing the ability to subordinate the form to the content. They are imitative, substitutive, transformative, and structural. Exercises of the second type are creative in nature. They are also called conversational or communicative. Compositional and descriptive types of exercises are of particular interest to high school teachers. All exercises for oral speech should be aimed at the ability to convey your thoughts to the listener, logically highlight the main thing in your mind and summarize the thought. Dialogue and monologue learning have a lot in common, but modern methodologists note the teaching of dialogic speech as a more complex process. First of all, the difficulty lies in a clear definition of the state of communication and psychological characteristics of students. The main characteristics of dialogic speech are reactivity and situational. The behavior of the interlocutor may be unpredictable due to the lack of life experience of the student so that he can create a dialogue in his native language. E.N. Solovova emphasizes two types of dialogue: free and standard (typical).

In real life, we are constantly used to working with normal situations as buyers, patients. Free dialogues include types of verbal communication, the basis for which the development of interaction is not strictly established. These include interviews, discussions, and conversations of a different nature. There is a distinction between the «method from above» and the «method from below», which is used in teaching dialogue, monologue. The most convenient way to learn normal dialogues is the «top method». Dialogue-models, images, role descriptions, and a logical and communicative support can serve as a support for creating a dialogue. When teaching a dialog «from the bottom up», students do not have a dialog model. For Primary School students, the first option for organizing students' activities in the classroom is optimal. In the formation of students' dialogue skills, the teacher faces many difficulties that must be overcome. One of the most important factors for the successful organization of the teacher's work is the variety of methods and methods of teaching. In this case, it is necessary to take into account the cognitive interests of students, their abilities and capabilities.

In the modern method of teaching foreign languages, props are widely used when students of grades 6–7 make oral statements. The concept of «support» is considered differently. For example, V.B. Tsarkova defines the purpose of all supports as follows: ... it creates associations in the practice of speech with the life experience of students and what is possible (depending on their language training).

According to the author, information is only an impetus for thinking, and the task of the teacher is to teach students to navigate in this world of information. E.I. Popova considers the pillars to be a dotted line leading to the intended pronunciation and having a distributed character according to the logic of the upcoming pronunciation. The above definitions allow us to conclude that the reference scheme is a sequence of verbal and nonverbal orientations that allows the student to build their own monologue statement on the proposed topic.

Modern methodologists consider different classifications of supports. In particular, V.B. Tsarkova suggests classifying supports by the method of presentation of material and by the method of control of speech activity. According to the method of presentation of the material, the author's dictionary and painting emphasize the pillars. Verbal is a microtext, a text, a contour, and even a series of single words. Painting supports can include video material, photography, embroidery, diagrams, and the like. According to the method of speech control, the pillars are meaningful (who? What? Where? When?) and semantic (why? For what purpose?) [9].

Results and Discussions

N.B. Nesterova, in turn, clearly demonstrates the «structural framework», which is a logical scheme that determines the order of sentences in a monologue or dialogue in the absence of language design elements. In addition, in the article «optimization of teaching monologue speech in grades 4-5 of Secondary School» N.B. Nesterova notes the possibility of using logical-semantic schemes set by a certain sequence of interrogative words and structural schemes that reflect the logical and syntactic structure of the statement, its morphological features [10].

Logical-communicative supports consist of three parts:

- I – the beginning of the statement,
- II – the argumentative part,
- III – the conclusion of the judgment.

The scheme presents material at different levels of the organization: verbal (word, phrase, sentence), non-verbal means correlated with the situation (drawings, symbols, numbers, signs). To argue their attitude to the problem, students are offered certain speech cliches.

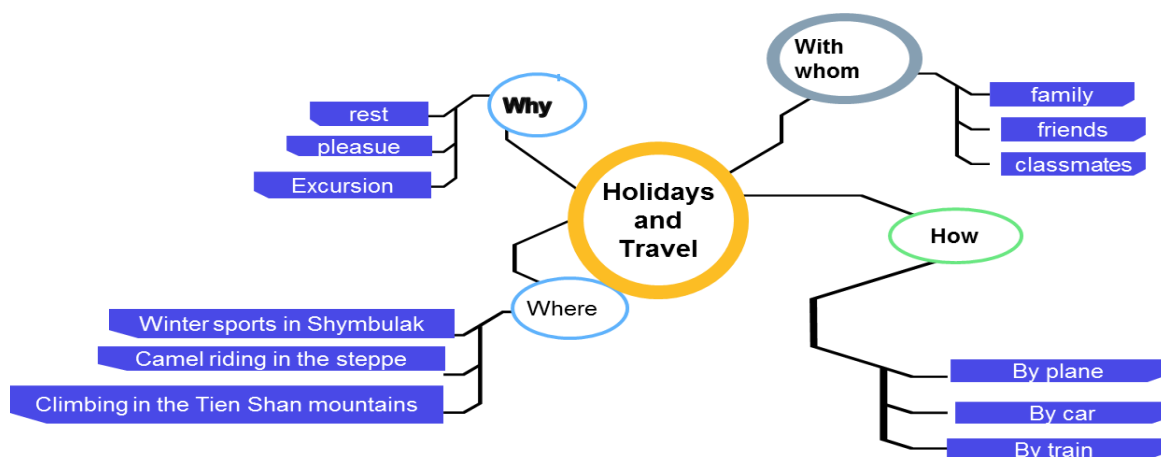
Advantages of using logical-communicative supports:

- 1) the structure and content of the scheme make it possible to involve a large number of students in the work at the same time and organize collective activity;
- 2) most clearly reflect the communicative orientation of the subject;
- 3) the statements of the students, formulated according to the above program, differ in logical consistency, evidence, integrity and completeness.

When teaching monologue speech, we divide the work into *three stages*. At the preparatory stage, the meanings of new lexical grammatical units are explained, their automation is carried out on the basis of exercises, microtexts. The task of the second stage is to teach students to combine the material and reproduce it. At the third stage, students are expected to use new material in new situations.

Supports in this case can be used of different types: verbal and illustrative. We especially prefer to highlight the intelligence maps compiled according to the method of T. Buzen. They are based on associative thinking, include colored elements that are interconnected by hierarchical connections [11].

As an example, we can give an intelligence card for 7th grade students on the topic «Holidays and Travel» (Picture 1).

Picture 1 – an intelligence card for 7th grade students on the topic «Holidays and Travel»

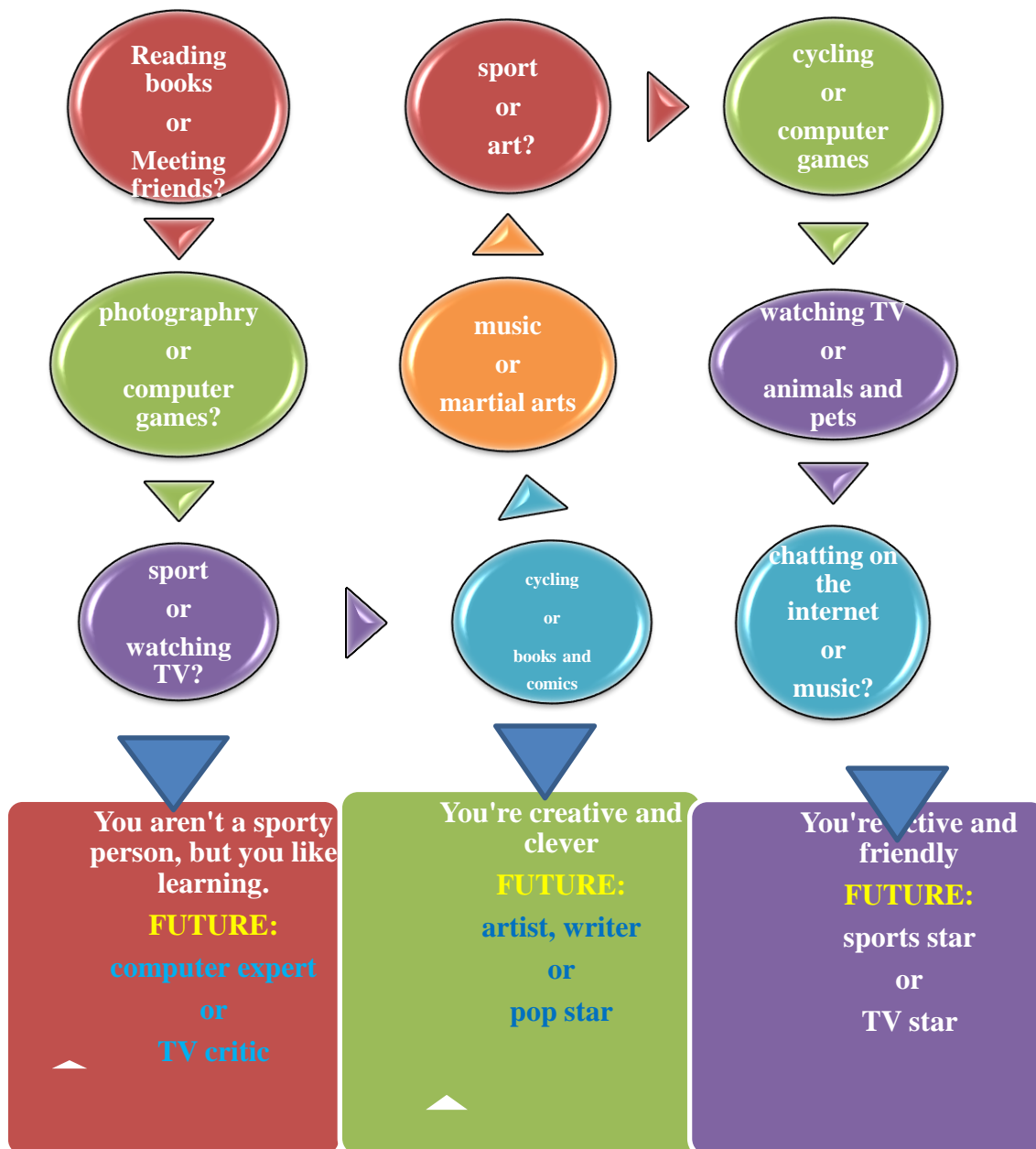
We will demonstrate the use of Logical-communicative supports №2 in the process of studying the topic «Favorite hobbies» in the 6th grade (Table 1 – Favorite hobbies). In Logical-communicative supports №2, the whole topic is presented in development. In the process of working on a monologue, the previously studied material is repeated, new lexical units and new information on the topic are introduced.

Table 1 – Favorite hobbies

I	I would like to speak about...	Favorite hobbies	
II	I really like... I love... I'm into ... I'm interested in...	What are your favorite hobbies? <i>reading books</i> <i>martial arts</i> <i>computer games</i> <i>cycling</i> <i>music</i> <i>animals</i> <i>watching TV</i> <i>sport</i> <i>art</i> <i>chatting on the internet</i> <i>photography</i> <i>meeting friends</i>	

In the picture (Picture 2, Hobbies) below, we give a logical-communicative supports for dialogue among students. With the help of these questions students put them each other and develop their dialogue.

Are you interested in ...

Picture 2 – Hobbies

To work with logical-communicative supports, first of all, it is necessary to introduce students to the topic using logical-communicative supports. In the drawing proposed by the teacher, the entire topic is shown step by step. Using logical and communicative supports, the teacher can create a conversation with students, and during the conversation, students are organized to repeat the familiar language and speech material. Then you can introduce new lexical units and grammatical patterns.

The use of supports in lessons on the formation of monologue speech skills will be effective if they meet the following requirements:

- compliance of supports with the age characteristics of students
- correspondence of the type of support and the purpose of the statement;
- the correct sequence of presentation of the support system, depending on the features of monologue speech;

- the correct design of the supports in terms of color perception. It is known that different colors have different effects on the emotional state of students. For example, red activates mental tension; green has a calming effect, blue promotes relaxation. In its effect, yellow stimulates mental activity, awakens intellectual needs;

The use of supports in the classroom gives the teacher several advantages, namely:

- develop memory
- activate logical thinking
- help to structure the statement
- save time, etc.

However, the methodological literature emphasizes that supports are a temporary phenomenon, and this implies the gradual removal of supports and a change in their nature in depending on the stage of studying the topic, the lesson stage and the training stage. The moment when the supports should be removed, the teacher should feel for himself and not miss it, otherwise students will develop only the skill of prepared speech. The task of the teacher when using the supports is to first demonstrate to the students the algorithm of working with the supports, and then give the students the opportunity to build a monologue statement themselves according to the presented algorithm.

As part of the study, a questionnaire was taken in an online form. A total of 38 respondents took part in the survey. Of these, 79% were women, and the remaining 8 were men. It was found that the largest number of respondents are citizens aged 18-30 years. It was determined that there are 28 participants who have graduated from a higher educational institution, and the remaining 10 are those who have completed or are studying for a master's degree. The number of participants with work experience of 1-3 years is 13, which is 34% of the total number of participants. There were no questions left that did not participate in the survey or were not answered. As a result of the survey

H1: the use of logical and communicative supports has a positive effect on English speech.

H2: the hypothesis that the use of dialogic model texts in English lessons has a positive effect on fluency has been established.

We examined 3 sections mutually, taking into account the Pearson correlation coefficient, and saw that 3 sections create a mutually positive correlation. The indicators of the 2nd party show a mark below 0.05, which increases the reliability of the survey.

Model summary

Model	H	R- square	Adjusted R- square	Standard error of estimate
1	,663 ^a	,440	,408	,34254

a. Predictors: (const) speech technology, skills

Dispersion analysis

Model	Sum of squares	St. vault	Average squares	Sh.	Meaning
1 Regression	3,224	2	1,612	13,739	,000 ^a
Balance	4,107	35	,117		
Total	7,331	37			

a. Predictors: (const) Speech technology, skills

b. Dependent variable: Log. Com

Factors^a

Model	non-standardized odds		standardized odds	t	Meaning
	B	Std error	Beta		
1 (constant)	1,334	,583		2,291	,028
Skills	,333	,155	,338	2,146	,039
Speech technology	,346	,135	,403	2,557	,015

a. Dependent variable: Log. com

Results of regression analysis. R 0.663 is the correlation coefficient between these variables. The determination coefficient is 0.440, the corrected determination coefficient is 0.408, and the standard error is 0.34254. According to the ANOVA test result, the accuracy of F 13,739 is 0,000.

That is, a 100% reliable test is recognized as: Equation $y=1.334 + 0.679x$

The analysis of the effectiveness of the use of logical and communicative reference schemes in practice shows that their use in English lessons contributes to the formation of motivation to master the English language, helps to overcome difficulties in learning to speak, develops logical thinking, removes language difficulties, activates independent work of students.

Conclusion

This article provides information about logical and communicative support for the formation of speech skills of students in grades 6–7. In addition, the types of supports, their study by various methodologists and the use of logical and communicative supports in the course of the lesson were described. Based on the information described, we can conclude that the role of supports is very large. They allow to enriching students' speech abilities, to eliminate speech difficulties. By including them in the work, we can contribute to better mastering the formation of pronunciation and competent expression of thoughts, formalizing them in accordance with the communicative task. At the same time, logical and communicative supports at the initial stage of education are the most effective sources of learning, as they arouse students' interest and form creative and independent activity.

The use of different types of supports seems to be quite effective in teaching students prepared monologue speech. Reliance on English lessons can significantly improve the quality of teaching speaking. In addition, thanks to the use of supports, the effectiveness of students' perception of educational material increases, lessons become more exciting. All of the above contributes to the formation of students' communicative competence, which confirms the relevance of the problem considered in the article. The result of our work is that students speak English well, they have formed a steady interest in learning the language, and interest in the countries of the language being studied is growing.

The work was carried out with the financial support of the Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan in the framework of the scientific project AP08052329.

BIBLIOGRAPHY

1. Концепция учебного предмета «Иностранный язык». [Электронный ресурс]. URL: <https://pandiaonline.ru/text/80/339/1871.php>
2. Пассов Е.И. Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению. – М.: Русский язык, 1989. – 276 с.
3. Рогова Г.В., Верещагина И.Н. Методика преподавания английского языка на начальном этапе в средней школе. – М.: Просвещение, 1988. – 224 с.
4. Соловова Е.Н. Методика преподавания иностранных языков. Базовый курс лекций: Пособие для студентов педагогических вузов и преподавателей. – М.: Просвещение, 2005. – 239 с.

5. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. – М.: Просвещение, 1991. – 223 с.
6. Зимняя И.А. Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке. – М.: Просвещение, 1998. – 246 с.
7. Николаева Л. Использование логическо-коммуникативных опорных схем в процессе обучения говорению младших школьников. – М.: Академия, 2012. – 178 с.
8. Попова Е.И. Обучение монологическому высказыванию учащихся 6–7 классов средней общеобразовательной школы: Дисс. ... канд. пед. наук. – Ленинград, 1985. – 220 с.
9. Гез Н.И., Ляховицкий М.В., Миролюбов А.А. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. – М.: Высшая школа, 1982. – 373 с.
10. Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика: Учебное пособие для студентов лингв. ун-тов и фак. ин. яз. высш. пед. учеб. заведений. – М.: Академия, 2004. – 338 с.
11. Buzan T., Buzan B. Super Thinking. Minsk: Potpourri, 2003. 320 p.

REFERENCE

1. Konceptiia uchebnogo predmeta «Inostrannyi iazyk». [The concept of the subject «Foreign language»]. [Electronic resource]. URL: <https://pandiaonline.ru/text/80/339/1871.php>
2. Passov E.I. Osnovy kommunikativnoi metodiki obucheniia inoiazychnomu obshheniiu [Fundamentals of communicative methods of teaching foreign language communication]. – М.: Russki iazyk, 1989. – 276 s. [in Russian]
3. Rogova G.V. Vereshchagina I.N. Metodika prepodavaniia angliiskogo iazyka na nachalnom etape v srednei shkole [Methods of teaching English at the initial stage in secondary school]. – М.: Prosveshchenie, 1988. – 224 s. [in Russian]
4. Solovova E.N. Metodika prepodavaniia inostrannykh iazykov. Bazovyi kurs lekci: Posobie dlia studentov pedagogicheskikh vuzov i prepodavatelei [Methods of teaching foreign languages. Basic course of lectures. Manual for students of pedagogical universities and teachers]. – М.: Prosveshchenie, 2005. – 239 s. [in Russian]
5. Passov E.I. Kommunikativnyi metod obucheniia inoiazychnomu govoreniu [Communicative method of teaching foreign language speaking]. – М.: Prosveshchenie, 1991. – 223 s. [in Russian]
6. Zimnaya I.A. Psihologicheskie aspekty obucheniia govoreniu na inostrannom iazyke [Psychological aspects of teaching speaking in a foreign language]. – М.: Prosveshchenie, 1998. – 246 s. [in Russian]
7. Nikolaeva L. Ispolzovanie logichesko-kommunikativnykh opornykh shem v processe obucheniia govoreniu mladshih shkolnikov [The use of logical and communicative reference schemes in the process of teaching speaking to younger schoolchildren]. – М.: Academy, 2012. – 178 s. [in Russian]
8. Popova E.I. Obuchenie monologicheskomu vyskazyvaniu uchashhihsia 6–7 klassov srednei obshheobrazovatelnoi shkoly: Diss. ... kand. ped. nauk. [Teaching monological utterance to students of grades 6–7 of secondary school: Dissertation for the degree of Candidate of pedagogical Sciences]. – Ленинград, 1985. – 220 s. [in Russian]
9. Gez N.I., Lyakhovitsky M.V., Mirolubov A.A. Metodika obucheniia inostrannym iazykam v srednei shkole [Methods of teaching foreign languages in secondary school]. – М.: Vysshiaia shkola, 1982. – 373 s. [in Russian]
10. Galskova N.D., Gez N.I. Teorija obucheniia inostrannym iazykam. Lingvodidaktika i metodika: Uchebnoe posobie dlia studentov lingv. un-tov i fak. in. iaz. vyssh. ped. ucheb. zavedeni. [Theory of teaching foreign languages. Linguodidactics and methodology: A textbook for students of linguistic universities and faculties of foreign languages of higher pedagogical educational institutions]. – М.: Academia, 2004. – 338 s. [in Russian]
11. Buzan T., Buzan B. Super Thinking. Minsk: Potpourri, 2003. 320 p. [in English]

Г.Б. ИСАБЕКОВА¹, Н.Т. ДҮЙСЕНОВА²

¹*PhD, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
(Қазақстан, Тараз қ.), e-mail: gulnur_taraz@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-0462-3390>*

²*М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Тараз қ.), e-mail: nazym.duisenova@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-0462-3390>*

CLIL ОҚЫТУ МАТЕРИАЛДАРЫН ЗЕРТТЕУ

Аңдатпа. Пән мазмұны мен шетел тілін кіріктіре оқыту бүгінде шетел тілін оқыту саласындағы кең қолданыс пен сұранысқа ие болып отырған технология ретінде біздің елде де орта білім беретін мектептер тәжірибесіне енгізіле бастағалы көп болған жоқ. CLIL оқытуда кездесетін мәселелерге мұғалімдердің (және оқушылардың) мәдени, тілдік және кәсіби тәжірибелері, мұғалімдердің өте күрделі және кешенді әдісті қолдануға салыстырмалы түрде дайын еместігі, екі жақты білім беру контексіндегі бағалау мәселелері және ең бастысы CLIL мамандандырылған материалдарының қол жетімділігі шектеулі екені жатады. Сонымен қатар оқушылардың тілдік деңгейіне сәйкес келетін және жас ерекшелігін ескеретін қолайлы және тартымды оқу материалдарын іздеу, бейімдеу және дайындау – көп уақыт пен еңбекті, арнайы құзыреттіліктерді қажет ететін жұмыс. Жаңа тәсілдің енгізілуімен байланысты оны іс жүзінде қолданып жүрген мұғалімдер бірқатар қиындықтарға кездесіп жатқанын айтса да, бұл салада айтарлықтай зерттеулер болмашы екені жасырын емес. Ұсынылып отырған мақалада осындай өзекті мәселенің бірі ретінде кіріктіріп оқытуда қолданылатын оқу материалдары жайы сөз болады. Мұғалімдер мен оқушылар қандай оқу материалымен жұмыс істегенді жөн көреді және неліктен? Мұғалімдер дайын оқу құралдарын қолданумен шектелмей қосымша оқу материалдарын құрастырады. Мұғалім оқушылар мен оқу материалы арасындағы сәйкестікке назар аудара отырып, оқушылардың тілдік деңгейіне бейімдеуге, сол арқылы оқушылардың дербестігін жақсартуға және қауіпсіз оқу ортасын құруға көмектесетінін оқу материалдары оқушылар тарапынан қалай қабылданады?

Біздің нәтижелерімізді мұғалімдерді даярлау және біліктілікті арттыру курстарында CLIL оқу материалдарын әзірлеу теориясы мен практикасы саласындағы болашақ зерттеулердің бастапқы нүктесі ретінде қарастыруға болады деп санаймыз.

Кілт сөздер: Пән мазмұны мен шетел тілін кіріктіре оқыту, CLIL, оқу материалдары, CLIL мамандандырылған материалдары, оқушылар мен оқу материалы арасындағы сәйкестік, тілдік деңгейге бейімделу.

*** Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Исабекова Г.Б., Дүйсенова Н.Т. CLIL оқыту материалдарын зерттеу // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №1 (123). – Б. 113–123. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.10>

***Cite us correctly:**

Isabekova G.B., Duisenova N.T. CLIL oqytu materialdaryn zertteu [Research of CLIL Teaching Materials] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2022. – №1 (123). – B. 113–123. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.10>

G.B. Isabekova¹, N.T. Duisenova²

¹PhD, M.H. Dulati Taraz Regional University

(Kazakhstan, Taraz), e-mail: gulnur_taraz@mail.ru

²Senior Lecturer of M.H. Dulati Taraz Regional University

(Kazakhstan, Taraz), e-mail: nazym.duisenova@gmail.com

Research of CLIL Teaching Materials

Abstract. Content and Language Integrated Learning as a widely used and in-demand technology in the field of foreign language teaching has recently begun to be introduced into the practice of secondary schools in our country. The problems associated with the implementation of CLIL can be attributed to the cultural, linguistic and professional experience of teachers (and students), the relative unpreparedness of teachers to use this complex and integrated approach, the problems of evaluation in the context of two-way, i.e. subject-language education and, most importantly, limited access to specialized educational materials on CLIL. At the same time, the search, adaptation and preparation of suitable and attractive educational material corresponding to the language level of students and taking into account their age characteristics is a job that requires a lot of time, labor and special competencies. It's no secret that there is no serious research in this area. The proposed article discusses the educational materials used in the subject-language integrated learning as one of the urgent problems in this area. What educational material do teachers and students prefer to work with and why? Teachers make additional educational materials, not limited to the use of ready-made textbooks. How are learning materials perceived by students that help the teacher adapt to the language level of students, focusing on the correspondence between students and the learning material, thereby improving student independence and creating a safe learning environment?

We believe that our results can be considered as a starting point for future research in the field of theory and practice of developing CLIL teaching materials in teacher training courses and advanced training of subject teachers involved in the process of multilingual learning.

Keywords: Content and Language Integrated Learning, CLIL, teaching materials, specialized CLIL materials, correspondence between students and teaching material, adaptation to the of student's language level.

Г.Б. Исабекова¹, Н.Т. Дуйсенова²

¹PhD, Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати

(Казахстан, г. Тараз), e-mail: gulnur_taraz@mail.ru

²старший преподаватель Таразского регионального университета имени М.Х. Дулати

(Казахстан, г. Тараз), e-mail: nazym.duisenova@gmail.com

Изучение обучающих материалов CLIL

Аннотация. Предметно-языковое интегрированное обучение как широко используемая и востребованная технология в области обучения иностранному языку не так давно начала внедряться в практику средних общеобразовательных школ в нашей стране. Связанные с внедрением CLIL проблемам, можно отнести культурный, языковой и профессиональный опыт учителей (и обучающихся), относительную неподготовленность учителей к использованию этого сложного и комплексного подхода, проблемы оценки в контексте двустороннего, т.е. предметно-языкового образования и, что наиболее важно, ограниченный доступ к специализированным учебным материалам по CLIL. При этом поиск, адаптация и подготовка подходящего и привлекательного учебного материала, соответствующего языковому уровню учащихся и учитывающего их возрастные особенности, – это работа,

требующая много времени, труда и специальных компетенций. Не секрет, что серьезных исследований в этой области нет. В предлагаемой статье рассматриваются учебные материалы, используемые при предметно-языковом интегрированном обучении в качестве одной из актуальных проблем в этой области. С каким учебным материалом предпочитают работать учителя и ученики, и почему? Учителя составляют дополнительные учебные материалы, не ограничиваясь использованием готовых учебных пособий. Как воспринимаются учащимися учебные материалы, которые помогают учителю адаптироваться к языковому уровню учащихся, ориентируясь на соответствие между учащимися и учебным материалом, тем самым улучшая самостоятельность учащихся и создавая безопасную учебную среду?

Мы считаем, что наши результаты могут рассматриваться как отправная точка для будущих исследований в области теории и практики разработки учебных материалов CLIL на курсах подготовки учителей и повышения квалификации предметных учителей, задействованных в процесс полилингвального обучения.

Ключевые слова: предметно-языковое интегрированное обучение, CLIL, учебные материалы, специализированные CLIL-материалы, соответствие между учащимися и учебным материалом, адаптация к языковому уровню.

Кіріспе

Шет тілін оқыту білім берудің әр түрлі деңгейлерінде тіл мен оның мазмұндық контексі өзара жүйелі әрі тығыз байланысты болғанда тиімді болып табылады. Бұл тәсілді белгілеу үшін қолданылатын термин көбінесе CLIL немесе пән мазмұны мен шетел тілін кіріктіре оқыту деп аталады. Термин алғаш рет 1994 жылы қолданысқа енгізілгеніне қарамастан, CLIL тіл мен мазмұнды кіріктіре оқытудағы бұрыннан келе жатқан жаңа әдіс деуге де болады. Соңғы жылдары бұл салада көптеген зерттеу жұмыстары жүргізілді [1, 2], сондай-ақ ЕО тілді оқыту саласындағы кеңестерінің тізіміне енген [3].

CLIL әдісін тәжірибеде қолданып жүрген мұғалімдер оны қолданудағы қиындықтарды айтады. CLIL оқытудағы ең сезімтал мәселелерге мұғалімдердің (және оқушылардың) мәдени, тілдік және кәсіби тәжірибелері, мұғалімдердің өте күрделі және кешенді әдісті қолдануға салыстырмалы түрде дайын еместігі, екі жақты білім беру контексіндегі бағалау мәселелері және ең бастысы CLIL мамандандырылған материалдарының қол жетімділігі шектеулі екені жатады. Қосымша мәселе – қолайлы және тартымды оқу материалдарын іздеу, бейімдеу және дайындау – бұл көп уақыт пен көп еңбекті қажет ететін жұмыс, тіпті мұғалімдердің көпшілігінде жоқ арнайы құзыреттерді қажет етуі мүмкін.

Мұғалімдер үшін арнайы әзірленген CLIL материалдарының маңыздылығы, олардың оқу жүктемесі мен қиындықтар, олардың материалдар әзірлеудің жаңа міндетіне дайын еместігі жиі айтылатынына қарамастан, осыған байланысты немесе ұқсас тақырыптарға іс жүзінде бірде-бір зерттеу жүргізілмегені таңқаларлық жайт [4].

Материалдармен алмасу, мектеп басшылығымен, ата-аналармен және басқа мұғалімдермен ынтымақтастық, басқа мұғалімдермен бірлесіп жұмыс жасау - мұның бәрі мұғалімдерді өздерінің CLIL сыныптары үшін тартымды және сапалы материалдар әзірлеуге және өндіруге ынталандыруы мүмкін. CLIL-ді оның күнделікті тәжірибесі барлық деңгейдегі ынтымақтастыққа негізделген жағдайда ғана сәтті қолдануға болады.

Ұсынылып отырған мақаланың мақсаты – CLIL үшін арнайы оқу материалдарын әзірлеу және пайдалану қажеттілігі мен ерекшеліктерін зерттеу болып табылады және мұнда біз келесі зерттеу сұрақтарына жауап беруге тырысамыз:

1. CLIL мұғалімдері сабақтарында өз пәндері бойынша қандай оқу материалдарын пайдаланады?

2. Олар оқу материалдарын дайындауда басқа мұғалімдермен ынтымақтасады ма?

3. Оқушылар кіріктірілген сабақта қандай CLIL материалдарын таңдайды? Неліктен?

Көптілді оқыту жаңадан қолға алынып жатқан кезде жаратылыстану бағытындағы пәндерден шет тіліндегі оқу материалдарының тапшылығының орнын толтыру үшін мұғалімдер өзара ынтымақтастықта атқарған жұмыстарының нәтижесінде қолда бар ресурстар негізінде оқушылардың пәндік-тілдік деңгейіне сәйкестендіріле әзірленген материалдары оқушылар тарапынан қалай қабылданады, оқушылар қандай оқу материалдарымен жұмыс жасағанды артық көреді және неге деген сұрақтар біртақар мектептерде жүргізілген зерттеулер нәтижесінде зерделеніп, қорытындыланады.

Зерттеу әдістері

Бұл зерттеудің әдіснамасы негізінен онлайн форматта өткізілген екі сауалнамаға сүйенді де жаратылыстану бағытындағы пәндер мен шетел тілін кіріктіре оқу мен оқытуда қолданылатын оқу материалдары жайлы ақпарат жинақтауды көздеді. Сауалнаманың бір бөлігі мектепте кіріктіре оқыту процесіне тартылған оқушыларды қамтиды, ал екіншісі кіріктіре оқытуды жүзеге асырып жүрген педагогтарға бағытталды.

Зерттеудің құндылығы зерттеуге пән мазмұны мен шетел тілін кіріктіре оқытуды тікелей жүзеге асырып жүрген мектеп мұғалімдерінің тартылуында, олар бүгінде бұл білім беру бағытындағы жаңа жасалып жатқан қадамның басы-қасында жүрген білікті ұстаздар және жағдайды жақсы біліп, біте қайнасып жүрген әріптестер. Онлайн форматтағы сауалнама мәлімет жинақтауға қажетті процесс қатысушыларын (әртүрлі жастағы, әртүрлі пән мұғалімдерін, ауыл мен қалалы жерде орналасқан мектеп мұғалімдерін) қамтуға мақсат етті. Пән мазмұны мен шетел тілі кіріктірілген сабақта қолданылып жүрген оқу материалдары жайлы оны тәжірибе жүзінде қолданып жүрген мұғалімдер мен оқушылардың көмегімен ғана анықтауға болатыны анық.

Сонымен зерттеу аясындағы сауалнамаға қатысу үшін үштілді оқытуды жүзеге асырып жүрген жалпы орта білім беретін екі қалалық және бір ауыл мектебінің CLIL мұғалімдері мен оқушылары таңдалды, оның ішінде биология және физика пәндері таңдалды, өйткені олар орта мектепте 8-ден 11-сыныпқа дейін ағылшын тілінде оқытылады. Шет елдерде билингвалды мектептерде ағылшын тілінде оқытылатын пәндер тізімінде дене шынықтыру, музыка немесе өнер сияқты пәндер де бар. Ал жаратылыстану бағытындағы оқу пәндерінің олардан айырмашылығы - баспа немесе онлайн оқу материалын қажет ететіндігінде.

Сауалнамаға негізделген бұл зерттеуді сапалық әрі сандық зерттеу деуге болады, өйткені мұнда проблемалар талқылануымен қатар мұғалімдер мен оқушылардың сауалнамаларынан алынған сандық көрсеткіштер қатар жүреді.

Сауалнамаға 6 мұғалім мен 76 оқушы қатысты. CLIL мұғалімдеріне арналған сауалнамаларға 10 сұрақ кірді, олардың 8-і ашық, ал CLIL оқу материалдарына байланысты екі таңдау сұрағы болды. CLIL мұғалімдеріне өздері қолданатын материалдар мен CLIL оқу материалдарын таңдау және пайдалану кезінде кездесетін мәселелер, сонымен қатар, әріптестерімен ынтымақтастық байланысы, мұғалім дайындаған CLIL материалдарының артықшылықтары мен кемшіліктері туралы сұрақтарға жауап беру ұсынылды.

Оқушыларға берілген сұрақтарда жауаптардың варианттары ұсынылды. Кейде берілген варианттардан біреуін ғана, кейде бірнешеуін таңдау және өз нұсқасын жазу мүмкіндігі де қарастырылды. Сауалнама негізінен жабық сұрақтардан тұрды. Жабық сұрақтардың артықшылығы айқын да түсінікті, салыстыруға ыңғайлы нәтиже берілуінде. Ашық сұрақтарды саралап, сараптау және салыстырып, қорытындылау әлдеқайда қиын болатыны белгілі. Бұған қоса, қатысушылар сауалнамадағы ашық сұрақтарды қиынсынып, жауап беруден бас тартуы да ықтимал. Ашық сұрақтар респонденттердің біраз уақытын алатын болғандықтан, олардың сауалнамадағы санын шектеген жөн деп таптық.

Оқушыларға арналған сауалнамаларда CLIL оқу материалдары бойынша бірнеше таңдау сұрақтары, соның ішінде өздері таңдаған оқу материалдары, олардың қалауының

себебі және сабаққа дайындалу үшін пайдаланатын қосымша көздер туралы ақпарат болды. Сауалнамаға барлығы 8-сыныптың 22 оқушысы және 9-сыныптың 54 оқушысы қатысты. 1-кестеде сауалнамаға қатысқан оқушылар туралы мәліметтер жинақталған (1-кесте).

Кесте 1 – Сауалнамаға қатысқан оқушылар

Мектеп	8-сынып оқушылары	9-сынып оқушылары	Барлығы
Тараз 1 (Т1)	8	11	19
Тараз 2 (Т2)	6	28	34
Меркі (М)	8	15	23
Барлығы	22	54	76

Талдау мен нәтижелер

Мұғалімдердің сауалнамалары. Үш мектепте биологияны ағылшын тілінде оқытатын 3 мұғалім болды. Олардың орташа педагогикалық өтілі – 17 жыл. Екі мектептегі мұғалімдер (Т1, Т2) оқулықпен қатар мұғалімдер дайындаған материалдарды пайдаланса, үшінші мектепте (М) мұғалімдер Қазақстанда шыққан қазақ-ағылшын тілді оқулықты Интернеттен алынған қосымша материалдармен бірге қолданады.

CLIL материалдарын таңдау мен қолдануға байланысты жиі айтылатын мәселе оқушылардың тілдік деңгейі көбінесе оқу материалының деңгейіне сәйкес келмейтіндігі болды. Барлық респонденттер мынаны атап өтті: CLIL материалдарын дайындау және пайдалану тіл және пән мұғалімдерінің өзара әрекеттестігінсіз жүзеге асуы мүмкін емес. Екі мектепте де оқу материалдарының банкі бар. Үш мұғалімнің екеуі мұғалім дайындаған CLIL материалдарын қолданады, бұл мұғалім дайындаған CLIL материалдарының артықшылығы, ең алдымен, оқушылардың тілдік деңгейіне сәйкес келеді, сонымен қатар оларды материалмен жұмыс жасаудың алдыңғы тәжірибесіне сүйене отырып өзгертуге болады. Басқаша айтқанда, бұл материалдар оқушылардың қауіпсіз ортасын құруға және оқушылардың тәуелсіздігін арттыруға көмектеседі.

Кемшіліктерге материалдарды дайындау көп уақытты қажет ететіндігі және материалдардың ксерокөшірмесін жасау керек, ал бұған өз кезегінде көп уақыт жұмсалуды және құны қымбат болуы мүмкін.

Үш мектепте физиканы ағылшын тілінде оқытатын 3 мұғалім болды. Олардың орташа педагогикалық өтілі – 16 жыл. 8-сыныптағы CLIL мұғалімдері Қазақстанда жарық көрген оқулықтарды, Қазақстанда жарық көрген қазақ-ағылшын тіліндегі оқулықтарды, шетелде жарық көрген ағылшын тіліндегі оқулықтарды, интернетті, мұғалімдердің өздері және әріптестері дайындаған CLIL материалдарын қолданылады.

CLIL материалдарын іріктеумен байланысты мәселелерге материалдың тілдік деңгейі және ағылшын тіліндегі визуалды элементтерді іздеу кірді. Материалдарды қолдану оқушылардың тілдік деңгейіне байланысты. Барлық үш мұғалім тіл мұғалімдерімен, екеуі өзге пән мұғалімдерімен ынтымақтастықта жұмыс істейді.

9-сыныпта сабақ беретін CLIL мұғалімдері 8-сыныпта сабақ беретін мұғалімдердің материалдарымен салыстырғанда мұғалімдер дайындаған CLIL материалдарына қатысты келесідей артықшылықтар мен кемшіліктерді атап өтті. Ең маңызды артықшылығы - мұғалім дайындаған материалдар оқушылардың тілді меңгеру деңгейіне, олардың негізгі біліміне сәйкес келеді және оқушылардың жас ерекшелігін ескереді және оларды қолдану қызықты. Аталған жалғыз кемшілік – материалдарды дайындау және көшіру көп уақытты қажет етеді.

Оқушылардың сауалнамалары. Оқушылардың сауалнамасындағы бірінші сұрақ оқушыларға қандай оқу материалы ұнайтыны туралы болды. Сауалнама алты нұсқаны қамтыды:

- а) ағылшын және қазақ тілдеріндегі оқулықтарды бірлесіп пайдалану;
- ә) ағылшын тілді оқулықты қолдану;
- б) ксерокөшірме жасалған жұмыс парақтарын пайдалану;
- в) интернетті пайдалану;
- г) қазақ тіліндегі оқулықты қолдану;
- ғ) өз нұсқаң.

Бірінші сұрақты нәтижесі 2-кестеде жинақталған (2-кесте).

2-кесте – Оқушылардың сауалнаманың 1 сұрағына берген жауаптары

Оқу материалының типі	%
қазақ-ағылшын тілдеріндегі билингвалды оқулықты	59,21
ағылшын тілді оқулықты	17,10
қазақ тіліндегі оқулықты	10,52
ксерокөшірме жасалған жұмыс парақтары	7,9
Интернетті	5,26
Барлығы	100

Оқушылардың 59,21%-ы қазақ-ағылшын тілді билингвалды оқулықтарын қолданғанды ұнатамыз деп жауап берді. Екінші сұрақта біз оқушылардан оларды таңдау себептері туралы сұрадық. Жауаптың келесідей нұсқалары ұсынылды:

- а) одан үйрену оңайырақ;
- ә) ол біз білуіміз керек нәрсенің бәрін қамтиды;
- б) бұл қызықты;
- в) мен мұны жақсы түсінемін;
- г) өз нұсқаң.

«Қазақ-ағылшын тілді билингвалды оқулықтарды пайдалану» нұсқасын таңдаған оқушылардың өз таңдауын негіздеген себептері біршама практикалық немесе прагматикалық көзқарасты көрсетеді; 46,5% – өйткені бұл оқу материалы қажет нәрсенің бәрін қамтиды деген опцияны, ал 25,5%-ы үйрену оңайырақ деген опцияны таңдады, өйткені олар оны жақсы түсінеді. Оқушылардың 17,10%-ы ағылшын тіліндегі оқулықтарды қолдануды таңдады. Мұның себептері тағы да прагматикалық болып көрінеді, өйткені бұл опцияны таңдаған оқушылардың 47%-ы материалдың бұл түрі білуі керек нәрсенің бәрін қамтиды деп мәлімдеді, өйткені олар бойынша оқу оңайырақ.

Оқушылардың небәрі 5,26%-ы Интернетті оқу материалы ретінде таңдады. Бұл жауапқа таң қалуға да болмас, себебі Интернетті пайдалану ең қызықты нұсқа және ол қажет нәрсенің бәрін қамтитынына қарамастан, тілдік қиындықтар кедергі ретінде аталды.

Оқушылардың 10,5%-ы қазақ тіліндегі оқулықты қолданғанды жөн көреді. Олардың жағдайында бұл опцияны таңдау кезінде түсіну басты басымдылық болды. Осы нұсқаны таңдаған оқушылардың 50%-ы қазақ тіліндегі оқулықты жақсы түсінетіндерін айтты, оқушылардың 25%-ы қазақ тіліндегі оқулықтан үйрену оңай екенін айтты, ал 25%-ы қазақ тілді оқулығы «білу керек нәрсенің бәрін қамтыған» деген нұсқаны таңдады.

Көшірілген жұмыс парақтарын оқушылардың тек шамамен 8%-ы таңдады. Мұғалім дайындаған CLIL материалдары әдетте оқушыларға ксерокөшірме түріндегі жұмыс

парақтары ретінде таратылады. Олардың салыстырмалы түрде танымал еместігі – күтпеген нәтиже, өйткені мұғалімдер CLIL материалдарын оқушылардың қажеттіліктеріне бейімдеуге уақыт пен күш жұмсайды. Алайда, оқушыларға ұнайтын себептер мұғалімдердің осы материалдарды неліктен жасайтындығында: оқушыларға мазмұнды түсінуге көмектесу, осылайша оқушылардың дербестігін және қауіпсіз оқу ортасын құруға ықпал ету. Бұл опцияны таңдаған оқушылардың 67%-ы бұл жұмыс парақтарын жақсы көретіндерін айтты, өйткені оларды жақсы түсінеді, ал 33%-ы бұл жұмыс парақтарында оқу оңайырақ екенін айтты.

CLIL оқыту және оқу материалдары дегенде біз нені меңзейтінімізге тоқталайық. «Оқу материалы» термині оқулықтарды, баспа және электронды материалдарды, бейнефильмдерді қамтиды. Әр мұғалімде оқушылардың әр тобымен бірге оқу процесіне көмек және қолдау көрсету үшін қолдана алатын құралдар жиынтығы болуы керек. Бұл материалдар оқушыларға білімнің қол жетімділігін қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады және оларды қажетті материалға әртүрлі жолдармен қол жеткізуге итермелейді. Қазіргі заманғы мұғалім тұтастай алғанда «оқушылар мен олар қолданатын материалдар арасындағы сәйкестікті қамтамасыз ететін материалдарды бағалай, бейімдей және жасай білуі керек» [5].

Осы орайда Мортон (2013) Еуропа мұғалімдерінің тәжірибесіне сүйене отырып, CLIL материалдарын: «Студенттерге қағаз және /немесе сандық түрде ұсынылған тілдік емес пәндерді оқыту үшін қолданылатын кез келген L2 мәтіндері, сондай-ақ олардың айналасында жасалған тапсырмалар мен іс-шаралар» деп анықтайды [6]. Мортонның анықтамасы CLIL-дің маңызды құрамдас бөлігі – материалдар және оларға негізделген әрекеттерді қамтиды. Әрі қарай, ол әртүрлі себептермен коммерциялық материалдарды қолдана алмайтын, өз оқу материалдарын құрастыра алмайтын (оны қайдан алуды және қалай өңдеу амалдарын білмейтін), түпнұсқалық материалдарды оқушыларының шетел тілін мегеру деңгейі мен жас ерекшелігіне сәйкес бейімдей алмайтын мұғалімдерге бірқатар кеестер ұсынады. Мұнда оқу материалын бейімдеу оны мазмұндық, тілдік жағынан тек жеңілдетуді ғана білдірмейді; сонымен қатар даму және дискурсификацияны да қамтиды. Отандық CLIL тәжірибесінде дайын оқу материалдары аз, сондықтан теориялық тұрғыдан барлық CLIL мұғалімдер материал дизайнері болуы керек.

Біздің зерттеуіміз нәтижесінде оқушылардың мұғалімдер әзірлеген оқу материалдарын аса көп қолданбайтынына қарамастан (небәрі 7,9%), CLIL-ді оқыту және CLIL мұғалімдерін даярлау тәжірибесіне сүйене отырып, CLIL мұғалімдеріне өздерінің оқу материалдары қажет деп айта аламыз, өйткені шетел тіліндегі оқу материалдары (оқулықтары) қызығушылықтары әртүрлі, шет тілін мегеру деңгейі әртүрлі CLIL сынып оқушыларына емес, белгілі бір пәнді оқытуға бағытталған. Коммерциялық түрде шығарылатын материалдар мен оқулықтар тілді немесе белгілі бір мектеп пәнін оқытуға бағытталған, бірақ олар CLIL-ге сәйкес келмейді. Сонымен қатар, ағылшын тілді елдерде жарияланған ағылшын тіліндегі оқулықтар басқа тілдердің сөйлеушілері, басқа мәдениет өкілдерінің кездесетін қиындықтары мен ерекшеліктеріне назар аудармайды. Бұл кітаптар сонымен қатар жергілікті оқу жоспары мен жергілікті қажеттіліктерді көрсетпейді [7]. Осы орайда Қазақстанда үштілді білім беруді қолға алумен қатар билингвалды оқулықтарды әзірлеу процесі қатар жүргенін атап өтуге болады. Қазақстанда қазіргі таңда үш тілді мектептерде отандық және шетелдік, сонымен бірге, «Білім-инновация» лицейлеріндегі оқулықтар мен ОӘК пайдаланылады. Оқулықтар мен оқу-әдістемелік кешендердің, құралдардың және басқа да қосымша әдебиеттердің тізбесінде 6–9-сыныптарға арналған биология, 7–8-сыныптарға арналған физика, 8–9-сыныптарға арналған химия, 5, 6, 7-сыныптарға арналған информатика пәндері бойынша «Pearson Education Limited» баспасы әзірлеген (8 аталым) оқу әдебиеттері енгізілді. Ағылшын тілінде биология, физика, химия пәндері бойынша «Cambridge University Press» баспалары әзірлеген оқулықтар Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарттарына бейімделген, сараптамадан өткен. Сонымен қатар, Тізбеде

«Атамұра» баспасы әзірлеген «Биология», «Келешек-2030» баспасы әзірлеген «Ағылшын тілінде қосымша оқуға арналған кітап» атты отандық оқулықтар мен ОӘК, «Астана-кітап» баспасы ұсынған 7, 8-сыныптарға арналған ағылшын тіліндегі алгебра, геометрия, биология, физика бойынша оқулықтар енгізілген. Физика, химия, биология, информатика пәндерін үш тілде оқытатын мектептер үшін шетелдік баспалардың ағылшын тіліндегі оқулықтары жалпы мектептер үшін бейімделуі және сараптамадан өткізілуі де жоспарланған.

Дей тұрғанмен біз білім беруде қосымша CLIL материалдары қажет деп санаймыз, және олар жоғары сапалы болуы керек. Мұнда оқу материалын таңдау оқу бағдарламасына сәйкес оқу курсының құрылымына байланысты. Оқу материалын таңдау мен оған арналған тапсырмалар құрастыруға байланысты орыс ғалымы Е.С. Чуслева келесідей талаптарды атайды:

- Оқу пәні бойынша материал қиындық деңгейі жағынан оқушылардың нақты пән бойынша ана тіліндегі білім деңгейінен сәл төмендеу болғаны жөн. Мәтіндер мұқият сұрыпталып, оны түсінуге және материалды меңгеруге арналған тапсырмалар легі жеткілікті болуы қажет.

- Мәтінге арналған тапсырмалар назарды пәндік мазмұнға аударуы, оқушыларды мәтінде айтылған негізгі ойды түсінуге, тексеруге және оны талқылауға ынталандыруы қажет.

- Тапсырмалар лингвистикалық формалардың ерекшеліктерін, оларды құрастыру, өңдеу іскерліктерін қалыптастыруы, бағалау мен бақылаудың (өзара бақылаудың) түрлерін қолдануды көрсетуі тиіс.

- Тапсырмалар оқушыларды өз бетімен жұмыс істеуге, шығармашылық қызметке, шет тілінде ауызша және жазбаша коммуникациялық тапсырмаларды орындауға ынталандыруы қажет.

- Оқушыларды тілдік, мазмұндық және коммуникативтік шешуге арналған стратегиялармен таныстырған жөн [8].

Мехисто сапалы оқу материалдарының жалпы ерекшеліктерін атап өтті және бастапқы нүкте ретінде олардың негізгі мақсаты «оқушылар мен мұғалімдерге қолдау көрсету және оларды шектемеу» деп мәлімдеді. Ол сонымен қатар сапалы оқу материалдары оқушылардың өміріне, қоғамға және әртүрлі мектеп пәндерін оқытуға әсер етуі керек деген ұғымды кеңейтті [9]. Яғни, сапалы оқу материалдарын қолдана отырып, тілдік және пәндік дағдыларды жетілдірумен қатар, оқушылар оқытудың не екенін және алған білім мен дағдыларды мектепте және одан тыс жерлерде қалай қолдануға болатындығын түсінуі керек. Жақсы оқу материалдары сенімділікті нығайтуға, мұғалімдер мен оқушылардың ынтасын арттыруға бағытталады; олар сыни ойлауды қалыптастырып, шығармашылыққа ықпал етуі керек. Сапалы оқу материалдары студенттерге мәселелерді шешуге және басқа адамдармен байланыста болуға көмектеседі. Олар студенттерді оқу үшін әртүрлі дереккөздер мен ресурстарды іздеуге және үнемі пайдалануға бағыттау арқылы өмір бойы білім алу идеясын алға тартады. Жақсы оқу материалдары қызықты және мазмұнды пікірталастар тудырады, оқушылардың автономиясын қолдайтыны рас.

Мехисто оқу материалдарын дайындаудың келесідей он өлшемін анықтады:

1. Оқу интенциясы (тіл, мазмұн, оқу дағдылары) мен оқу процесі оқушыларға түсінікті де көрнекі болуы керек.

2. Тілді меңгерудің академиялық деңгейін жүйелі түрде арттырып отыру.

3. Оқу дағдыларын және оқушылардың дербестігін дамыту.

4. Қалыптастырушы бағалаудың өзін өзі бағалау, жұптық бағалау және басқа түрлерін қосу.

5. Қауіпсіз оқыту ортасын жасауға көмектесу.

6. Бірлесіп оқуды қолдау.

7. Аутентті тіл мен аутентті тілді қолдану амалдарын іздеу

8. Сыни тұрғыдан ойлауды дамыту.

9. Мазмұн, тіл және оқушылардың оқу дағдыларына сүйене отырып оқушылар өз бетімен орындай алатын тапсырмалар шеңберінен шығып, когнитивті жылдамдықты дамыту.

10. Оқуды оқушылар үшін мағыналы етуге көмектесу [9].

Оларды CLIL мұғалімдері өз материалдарын әзірлеу кезінде басшылыққа ала алады. Осы нақты критерийлер тобынан қауіпсіз және жағымды оқу ортасының болуын, оқушылардың жеке дағдылары мен дербестігін дамытуға, бағалауды қосуға, шынайы тілді қолдануға және CLIL-ді оқыту үшін ең маңызды болып табылатын оқытудың мағыналығын ажыратуға болады.

Жоғарыда аталған критерийлер шет тілін оқу ғана емес, өзге пәндер үшін де пайдалы болуы мүмкін, дегенмен Мефисто мұнда CLIL үшін мәдени-әлеуметтік және әлеуметтік-танымдық тәсілдің маңыздылығына екіпін жасайды.

Біздің пікірімізше, мұғалім дайындаған материалдар мазмұнды оқыту мәнмәтініне бейімдеу арқылы оқытудың тиісті негізін құра алады. Сонымен қатар, олар оқушылардың жеке қажеттіліктерін және сыныптың гетерогенділігін ескере алады. Олар әртүрлі дағдылар мен құзыреттерді дамытуға назар аудара алады. Сонымен қатар, бұл материалдар тіл үйрену мен мазмұнды зерттеу арасындағы алшақтықты жойып қана қоймай, сонымен қатар оқушының ана тілі мен мәдениетінің элементтерін жаңа оқу материалының негізгі мәтініне біріктіре алады. CLIL мұғалімі өзінің оқу материалын қолдана отырып, сыныптағы жұмысты белгілі бір тақырыпқа немесе грамматикалық проблемаға икемді түрде негіздеуі алады немесе оқу мазмұны талап еткендей мәдени мәселеге назар аудара алады. Мұғалім сонымен қатар белгілі бір шеберлікті жетілдіру немесе белгілі бір тілдік функцияларды орындау үшін жұмыс істей алады. Сондай-ақ, материалды әзірлеу процесінде оқу материалына жеке көзқарас бере отырып, CLIL мұғалімі оқыту мен оқуды жағымды және риясыз ете алады, оны оқушылар жоғары бағалайды.

Қорытынды

Қазақстанда үш тілде білім беруді дамытудың 2015–2020 жылдарға арналған жол картасының бір бағыты болып жаратылыстану-математикалық бағытының «Информатика», «Физика», «Химия», «Биология» пәндерін ағылшын тілінде оқыту болып табылды, алғашқы CLIL бағдарламалары 2018 жылы басталды және көбінесе жалпы білім беретін орта мектептерде үштілді сабақтар деп аталды. Сонымен қатар, орта мектепте жай сыныптарда аптасына 3 рет ағылшын тілі сабағы бар. Ал ағылшынды тереңдетіп оқытатын гимназия-сыныптарда бұл сағат саны – 6 тең, яғни жылына – 204 сағат. Осы тұста бастауыш сыныптан бастап шет тілін оқып келе жатқан мектеп оқушылар кіріктірілген оқу бағдарламасына қосылғанға дейін шет тілін оқуда едәуір тәжірибесі жинақтағанын айта кеткен жөн болар. Ашықтық пен жоғары сапаға кепілдік беру үшін Білім Министрлігі үштілді білім беру саясатын жалпы білім беретін орта мектептердің ортаңғы буынынан бастап енгізуден алдын, дайындық жұмыстарының критерийлерін белгіледі, оның ішінде ең басты критерий – пән мен шетел тілін кіріктіре оқытатын мұғалімдердің тілдік даярлығы, білім берудің әртүрлі кезеңдерінде оқушылар өз тілінде CLIL деңгейіне жетуі керек [10]. Қазақстан Республикасы БЖҒМ талабына сәйкес CLIL шеңберінде – шетел тілінің иелеріне немесе CEFR шкаласы бойынша B2–C1 төмен емес деңгейдегі шетел тілін игергендерге және CLIL саласында әдістемелік құзыретке ие пән оқытушыларына басымдық беріледі. Арнайы жоспарлы тілдік даярлықтан кейін әр пән мұғалімі тілдік тестілеуден өтуі және қажетті деңгейге қол жеткізілгені дәлелденуі керек.

Бұл мақалада біз орта білім беретін мектептерде ағылшын тілінде «Биология» және «Физика» пәндерін оқытуда қолданылатын CLIL деңгейіндегі оқу материалдары туралы сауалнаманың нәтижелерімен бөлістік. CLIL мұғалімдері өз материалдарын құрастырған

кезде, олардың күш-жігері материалдарды оқушылардың тілдік деңгейіне бейімдеуге, оқу материалы мен оқушының тілдік деңгейі арасындағы алшақтықты ескеруге, сол арқылы оқушылардың дербестігін жақсартуға және қауіпсіз оқу ортасын құруға көмектесетінін ғылыми тұрғыдан дәлелдеп көрсетуге тырыстық.

Оқушылардың сауалнамаларын ескере отырып, нәтижелер оқушылардың CLIL материалдарына прагматикалық тұрғыдан қарайтындығын және ағылшын тіліндегі оқулықтан басқа кейбір қазақ тілді материалдарды қолданғысы келетіндігін көрсетеді. Дегенмен де оқушылар мұғалімдер дайындайтын материалдарды аса бағаламайтыны байқалады.

Біздің нәтижелерімізді мұғалімдерді даярлау және біліктілікті арттыру курстарында CLIL оқу материалдарын әзірлеу теориясы мен практикасы саласындағы болашақ зерттеулердің бастапқы нүктесі ретінде қарастыруға болады деп санаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Coyle, D., Hood, P. and Marsh, D. (2010) *CLIL. Content and Language Integrated Learning*. Cambridge: Cambridge University Press.
2. Mehisto, P., Marsh, D. and Frigols, M. (2008) *Uncovering CLIL. Content and Language Integrated Learning in Bilingual and Multilingual Education*. Oxford: Macmillan Education.
3. [Электронды ресурс]. URL: http://europa.eu/documents/comm/white_papers/pdf/com95_590_en.pdf:33
4. Makiranta, P. (2014) *CLIL Teachers as Materials Designers*. MA Thesis. [Электронды ресурс]. URL: <https://jyx.jyu.fi/dspace/bitstream/handle/123456789/43689/URN%3ANBN%3Afi%3Aju-201406122008.pdf?sequence=1>
5. Tomlinson, B. (2003) Introduction: Are Materials Developing? In: B. Tomlinson (ed.) *Developing materials for language teaching*. London: Continuum. 1-11.
6. Morton, T. (2013). Critically evaluating materials for CLIL: Practitioners' practices and perspectives. In J. Gray (Ed.), *Critical perspectives on language teaching materials* (pp. 111–136). Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan.
7. Исабекова Г., Дүйсенова Н.Т. (2020) CLIL сабағында АКТ қолдана отырып оқу материалдарын құрастырудың дидактикалық жағы // Дулати университетінің Хабаршысы, «Педагогикалық ғылымдар» сериясы. – 2020 ж. – №3 (43). – Б. 119–124.
8. Чуслева Е.А. Content and language integrated learning – Интегрирование преподавания иностранного языка и других учебных дисциплин // «...И помнит мир спасенный...»: сб. науч. тр. по итогам Междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 70-летию Победы в Великой Отечеств. войне, 20 апр. 2015 г., г. Саратов: в 2 ч. / Саратов. социал.-экон. ин-т; отв. ред. Н.С. Яшин. – Саратов, 2015. – Ч. 1. – С. 269–270.
9. Mehisto P. (2012) Criteria for producing CLIL learning material. [Electronic resource]. URL: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED539729.pdf>. (Қаралған күні 21.01.2022)
10. Мектептердің оқу үдерісінде CLIL-технологияны қолдану бойынша әдістемелік ұсынымдар. – Астана: БІ. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2018. – 73 б.

REFERENCES

1. Coyle, D., Hood, P. and Marsh, D. (2010) *CLIL. Content and Language Integrated Learning*. Cambridge: Cambridge University Press.
2. Mehisto, P., Marsh, D. and Frigols, M. (2008) *Uncovering CLIL. Content and Language Integrated Learning in Bilingual and Multilingual Education*. Oxford: Macmillan Education.
3. [Electronic resource]. URL: http://europa.eu/documents/comm/white_papers/pdf/com95_590_en.pdf:33

4. Makiranta, P. (2014) CLIL Teachers as Materials Designers. MA Thesis. [Electronic resource]. URL: <https://jyx.jyu.fi/dspace/bitstream/handle/123456789/43689/URN%3ANBN%3Afi%3Aju-201406122008.pdf?sequence=1>
5. Tomlinson, B. (2003) Introduction: Are Materials Developing? In: B. Tomlinson (ed.) *Developing materials for language teaching*. London: Continuum. 1-11.
6. Morton, T. (2013). Critically evaluating materials for CLIL: Practitioners' practices and perspectives. In J. Gray (Ed.), *Critical perspectives on language teaching materials* (pp. 111–136). Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan.
7. Issabekova G., Duisenova N. (2020) CLIL sabagynda AKT qoldana otyryp oqu materialdaryn qurastyrudyn didaktikalyq zhagy [The didactic side of compiling educational material using ICT in the CLIL lesson] // *Dulati universitetinin khabarshysy, "Pedagogika gylymdary" seriasy*. – 2020. – №3 (43). – B. 119–124. [in Kazakh]
8. Chusliayeva E.A. Content and language integrated learning – Intergrirovanoe prepodavanie inostrannogo yazyka i drugikh uchebnyh disciplin [Content and language integrated learning - Integration of teaching a foreign language and other academic disciplines] // «...I pomnit mir spasennyi...»: sbornik nauchnykh trudov po itogam Mezhdunar. nauch.-prakt. konf., posviashh. 70-letiiu Pobedy v Velikoi Otechestv. voine, 20 aprel. 2015, Saratov, v 2 ch. / Saratov. social.-ekon. in-t; otv. red. N.S. Iashin. 2015. – P.269-270. [in Russian]
9. Mehisto P. (2012) Criteria for producing CLIL learning material. [Electronic resource]. URL: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED539729.pdf>. (Review date 21.01.2022)
10. Mektepterdin oqu uderisinde CLIL-tehnologiany qoldanu boynsha adistemelik usynyndar [Methodological Recommendations for use CLIL-Technologies in the Educational Process of Schools]. – Astana: Y. Altynsarin atyndagy Ul'tyq bilim akademiasy, 2018. – 73 b. [in Kazakh]

А.И. ИСАЕВ

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: abdinabi.isaev@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0002-1850-6961>*

БОЛАШАҚ ЖАТТЫҚТЫРУШЫ-ОҚЫТУШЫЛАРДЫҢ БАҚЫЛАУШЫ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ

Аңдатпа. Қазіргі кезеңде білім беру жүйесінде оқыту барысы мен оқыту нәтижелерін бақылау-бағалауға үлкен мән берілуде. Мектеп қабырғасындағы жаңартылған білім беру жағдайында бағалау әрекеттері басымдыққа ие. Бақылау басқарудың негізгі функциясы болып табылады және бағалаудың дұрыс жүзеге асырылуын қамтамасыз етеді. Мектептегі бақылау жұмыстары толық мәнді жүзеге асырылуы үшін педагогтің арнайы даярлығын, яғни бақылаушы құзыреттілігін талап етеді. Осы мақсатта бақылау бойынша жалпыпедагогикалық даярлықты қамтамасыз ететін пәндер педагогикалық жоғары оқу орындарында оқытылады (Педагогика, Бағалаудың критериалдық технологиясы) және әрбір мамандыққа сәйкес әдістемелік пәндерде бақылау мен бағалауға шамалы уақыт бөлінеді. Бұл мәселелер, педагогтардың бақылаушы құзыреттілігін жоғары деңгейде қалыптастырмайды. Сол себепті де аталған бағытта даярлықты қамтамасыз ету үшін арнайы пәндер мен пәнаралық байланыс арқылы оқу материалдары мен іскерліктерін жүзеге асыру қажеттілігі туындайды.

Мақалада болашақ дене шынықтыру, жаттықтырушы-оқытушылардың бақылаушы құзыреттілігін анықтау бойынша жүргізілген жұмыстар мен зерделеп отырған даярлықты қамтамасыз ету бағытын қамтамасыз ететін мамандық пәндерінің мүмкіндіктері қамтылады. Бақылаушы құзыреттілікті анықтау бағытындағы сұрақтар тізбегі ұсынылады. ЖОО болашақ жаттықтырушы-оқытушылардың бақылаушы құзыреттілігін қалыптастырудың жолдары (әдіс-тәсілдері) қарастырылады.

Кілт сөздер: бақылау, құзырет, құзыреттілік, жаттықтырушы, бақылаушы құзыреттілік, жаттықтырушы-оқытушы, болашақ жаттықтырушы-оқытушы.

A.I. Issayev

*Senior Lecturer of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: abdinabi.isaev@ayu.edu.kz*

Controlling Competencies of Future Trainers-teachers and Ways to Improve Them

Abstract. At the present stage in the education system, great importance is attached to the control and evaluation of the course of study and learning outcomes. In the conditions of renewed education within the walls of the school, evaluation actions are a priority. Control is the main

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Исаев А.И. Болашақ жаттықтырушы-оқытушылардың бақылаушы құзыреттілігі және оларды жетілдіру жолдары // *Ясауи университетінің хабаршысы.* – 2022. – №1 (123). – Б. 124–135. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.11>

***Cite us correctly:**

Isaev A.I. Bolashaq zhattyqyturushy-oqytushylardyn baqylaushy quzyrettiligi zhane olardy zhetildiru zholdary [Controlling Competencies of Future Trainers-teachers and Ways to Improve Them] // *Iasau universitetinin habarshysy.* – 2022. – №1 (123). – B. 124–135. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.11>

function of management and ensures the correct implementation of the assessment. Control work at school requires special training of the teacher, i.e. the competence of the controller, in order for it to be carried out in full. To this end, disciplines that provide general pedagogical training in control are studied in pedagogical universities (Pedagogy, criteria-based assessment technology) and in methodological disciplines corresponding to each specialty, little time is allocated for control and evaluation. These questions do not form a high level of supervising competence of teachers. Therefore, in order to provide training in this direction, there is a need to implement educational materials and skills through special disciplines and interdisciplinary connections.

The article highlights the work carried out to determine the controlling competencies of future trainers-teachers of physical culture and the possibilities of the disciplines of the specialty that provide the direction of training being studied. The sequence of questions in the direction of determining the controlling competence is proposed. The ways (methods) of forming the observational competence of future trainers-teachers of the university are considered.

Keywords: control, competence, competence, coach, controlling competence, coach-teacher, future coach-teacher.

А.И. Исаев

*старший преподаватель Международного казахско-турецкого университета
имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: abdinabi.isaev@ayu.edu.kz*

Контролирующие компетенции будущих тренеров-преподавателей и пути их совершенствования

Аннотация. На современном этапе в системе образования большое значение придается контролю и оценке хода обучения и результатов обучения. В условиях обновленного образования в стенах школы оценочные действия являются приоритетными. Контроль является основной функцией управления и обеспечивает правильное осуществление оценки. Контрольная работа в школе требует специальной подготовки педагога, т.е. компетентности контролера, для того, чтобы она осуществлялась в полной мере. С этой целью дисциплины, обеспечивающие общепедагогическую подготовку по контролю, изучаются в педагогических вузах (Педагогика, Критериальная технология оценивания) и в методических дисциплинах, соответствующих каждой специальности, на контроль и оценку отводится незначительное время. Эти вопросы не формируют высокий уровень контролирующей компетентности педагогов. Поэтому для обеспечения подготовки в данном направлении возникает необходимость в реализации учебных материалов и умений через специальные дисциплины и межпредметные связи.

В статье освещаются проведенная работа по определению контролирующих компетенций будущих тренеров-преподавателей физической культуры и возможности дисциплин специальности, обеспечивающих изучаемое направление подготовки. Предлагается последовательность вопросов в направлении определения контролирующей компетенции. Рассматриваются пути (методы) формирования наблюдательной компетентности будущих тренеров-преподавателей вуза.

Ключевые слова: Контроль, компетенция, компетентность, тренер, контролирующая компетентность, тренер-преподаватель, будущий тренер-преподаватель.

Кіріспе

Педагогикалық үдерістің бастапқы буыны оның мақсаты болып табылады. Оқыту мақсатына сәйкес ұйымдастырылған оқыту үдерісінің нәтижесі болады. Бұл

педагогикадағы негізгі мәселе және ол қазіргі кезеңде кеңінен зерделеуді және жетілдіруді қажет ететін оқу-тәрбие үдерісінің негізгі буыны болып табылады.

Ғылыми педагогикалық зерттеу еңбектерінде бақылау әртүрлі педагогикалық тұжырымдама аспектісінде де сипатталған (Л.В. Занков, В.В. Давыдов, П.Я. Гальперин, Д.Б. Эльконин). Олардың ішінде педагогикалық бақылау мәселелерін зерттеу үшін олардың бірлігінде педагогикалық бақылаудың білім беру (оқыту) және дамыту функциялары қамтылған ғылыми еңбектер маңызды болып табылады (В.И. Андреев, Ю.К. Бабанский, С.П. Баранов, В.В. Давыдов, М.И. Махмутов, П.И. Пидкасистый, Л.Ф. Спирин, Т.Н. Шамова, Г.И. Щукина, И.С. Якиманская).

Көптеген зерттеулерде мұғалімнің бақылау іс-әрекетінің ерекшеліктері пәнді оқыту әдістемесіне сәйкес ұсынылғанын көруге болады. Педагогтің бақылау іс-әрекеттері оның құзыретінің құраушысы ретінде қарастырылады.

Мұғалімнің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруға арналған зерттеулерде педагогикалық бақылау технологиясы мәселесінің әртүрлі аспектілері көрініс тапты. Осыған байланысты С.И. Архангельский, Б. Барсай, Б. Кенжебеков, Н.В. Кузьмина, Е.А. Климов, Ю.Н. Кулюткин, М.М. Левина, А.К. Маркова, Ш.Т. Таубаева, В.А. Слостенин және басқа зерттеушілер еңбектері осы бағыттағы зерттеулерде ерекше маңызға ие болып табылады.

Мектеп оқушыларының, жастардың дене шынықтыру саласы үшін мамандарды кәсіби даярлау (Б. Төтенаев, М.Б. Сапарбаев, Б.А. Тойлыбаев, Ж.К. Оңалбек, А.Қ. Қарақов, Қ.Т. Жанабаев, Т.А. Ботағариев, Б.Қ. Мұхамеджанов, Ш.Б. Оразов, А. Акшораев, Ә. Бүркітбаев және т.б.) мәселелері қарастырылған. Десек те, аталған жұмыстарда дене шынықтыру мұғалімдерінің, жаттықтырушы-оқытушылардың, болашақ жаттықтырушы-оқытушылардың бақылаушы құзыреттілігі мәселесі қарастырылмағандығын аңғаруға болады.

Қазіргі уақытта екінші жағынан шетелдердегі спорттандыру мәселесі мектеп жасындағы дене шынықтыру (тәрбиесі) пәнін оқыту бойынша ұйымдастыруды қайта қарауды талап етеді.

Жалпы жүргізілген зерттеу жұмыстарын теориялық талдау болашақ жаттықтырушы-оқытушылардың бақылау құзыреттілігін қалыптастыру мәселесінің жеке дара зерттелмегендігін көрсетеді. Арнайы, жоғары педагогикалық білімі мен дайындығы бар дене шынықтыру және спорт мамандары – мектеп мұғалімі немесе жаттықтырушы-оқытушы қызметін атқаруы мүмкін. Теориялық және практиканы зерделеу барысы қазіргі жағдайда педагогтардың бақылаушы құзыреттілігін қалыптастыру қажеттігінің артқандығын көрсетеді.

Осы айтылып өткендер болашақ жаттықтырушы-оқытушылардың оқу-тәрбие бойынша бақылаушы құзыреттілігін қалыптастыруда қарама-қайшылықтар бар екендігін көрсетеді, олар:

- оқушылардың дене тәрбиесінің, мәдениетінің жоғары деңгейде қалыптастырылуын бақылау мен бағалауға қоғамдық сұраныстың болуы мен әрекет етуші жаттықтырушы-оқытушылардың бақылаушы құзыреттілігінің жеткіліксіздігі;

- спорт түрлері бойынша жаттықтырушы-оқытушыларды даярлауда бақылаушы құзыреттілігін қалыптастыру көкейкестілігі мен оның жоғары оқу орындары оқу-тәрбие үдерісінде теориялық тұрғыда негізделмеуі;

- жоғары мектеп оқу-тәрбие үдерісінің болашақ жаттықтырушы-оқытушылардың бақылаушы құзыреттілігін қалыптастыруға мүмкіндіктерінің болуы мен ол бойынша әдістеменің жеткіліксіздігі арасындағы қарама-қайшылықтың орын алуы. Бұл өз кезегінде біздің зерттеу жұмысымыздың тақырыбы мен бағытын айқындауға негіз болған болатын.

Мақаланың мақсаты: жоғары педагогикалық білім беруде болашақ жаттықтырушы-оқытушылардың бақылаушы құзыреттілігін қалыптастырудағы оқу пәндері мүмкіндіктерін зерделеу және оны жетілдіру мақсатында оқу жұмыс мазмұнын айқындау.

Мақсатты жүзеге асыруда төмендегідей міндеттер қарастырылды:

- зерттеулерге сәйкес болашақ жаттықтырушы-оқытушылардың бақылаушы құзыреттілігін анықтауға бағытталған сұрақтар тізбегін анықтау;
- жоғары оқу орындарында жаттықтырушы-оқытушылардың құзыреттілігін қалыптастыруға бағытталған пәндердің мүмкіндіктерін айқындау;
- болашақ жаттықтырушы-оқытушылардың бақылаушы құзыреттілігін қалыптастыруға бағытталған оқу жұмыстарын анықтау.

Жоғарыда айтып өткендей болашақ дене тәрбиесі мұғалімдерін даярлау мәселесімен көптеген ғалымдар айналысқан. Ал олардың құзыреттіліктерін қалыптастыру туралы зерттеу жұмыстары соңғы кезеңдерде кеңінен қолға алынғаны белгілі. Жүргізілген зерттеу жұмыстарын төмендегіше көрсетуге болады:

- дене шынықтыру мұғалімдерінің әдістемелік құзыреттілігін қалыптастыру (И.Х. Мешев, [1]);
- болашақ дене шынықтыру мұғалімдерінің кәсіби-тұлғалық өзін жетілдіру құзыреттілігін қалыптастыру (К.А. Маринченко, [2]);
- болашақ педагог-жаттықтырушылардың еркін күрес бойынша кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру (Н.В. Никифоров [3]);
- болашақ жаттықтырушы-оқытушылардың ұйымдастыру-әдістемелік құзыреттілігін қалыптастыру (ұлттық спорт материалында) (Б.С. Омаров, [4]).

Аталған зерттеу жұмыстарында зерттеу бағыты бойынша теория мен практиканы талдау, оқыту мазмұнын құрастыру немесе жетілдіру, оқу/оқыту әдістері мен тәсілдерін ұсыну, жоғары нәтижеге бағытталған әдістемені әзірлеу және оны практикада жүзеге асыру мәселесі қарастырылады.

Сонымен қатар, көрсетілген зерттеу жұмыстарында негізінен дене шынықтыру мұғалімі мен жаттықтырушы-оқытушыларға қажетті құзыреттерді қалыптастыру қарастырылады. Десек те, ұйымдастырылған оқу, жаттығу жұмыстары барысын және оның нәтижесін бақылау бойынша құзыреттіліктерді қалыптастыру кеңінен қарастырылмайтынын аңғаруға болады.

Қазіргі кезде педагогтің бақылау құзыреттілігі басты мәнге ие болып тұр. Оның себебінің бірі – бағалауға деген басымдық берілуінде. Зерттеу жұмысымызға сәйкес біздер дене шынықтыру мұғалімі мен жаттықтырушы-оқытушының бақылау құзыреттілігін қарастырылатын боламыз. Мақала көлемінде бақылаушы құзыреттілікті ЖОО қалыптастыру барысы туралы мазмұндалады.

Зерттеу әдістері

Зерттеу тақырыбына сәйкес оның теориялық негіздері анықталуы тиіс. Зерттеліп отырған сапалық қасиеттерді болашақ жаттықтырушы-оқытушыларды даярлау барысында қалыптастыру жағдайы мен мүмкіндіктерін қарастыру зерттеу әдістері негізінде айқындалады.

Зерттеу бағыты бойынша жүргізілген ғылыми-еңбектерді, әзірленген оқу, оқу-әдістемелік құралдарды зерделеу, талдау әдісі негізінен зерттеудің теориялық тұғырларын, ұғымдарды анықтауға мүмкіндік береді. Болашақ жаттықтырушы-оқытушылардың бақылаушы құзыреттілігін қалыптастыруға бағытталған білім беру бағдарламаларын, оның ішінде оқу жоспарларын, оқыту бағдарламаларын зерделеу (оқып үйрену, талдау) қарастырып отырған сапалық қасиеттерді оқытудың мазмұндық аспектісінде қамту мүмкіндіктерін қарастырады.

Зерттеу жұмысына және мақала тақырыбына байланысты Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті «Дене шынықтыру және спорт» білім беру бағдарламасы (мамандығы) білім алушыларының оқу жұмыстарына бақылау жүргізу әдісі негізінен практикалық тұрғыдан оқу жұмыстарының, әдістерінің зерттеп отырған мәселені

қаншалықты қамтитынын айқындауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, болашақ жаттықтырушы-оқытушыларды даярлауға бағытталған кафедралардағы іс-құжаттарды зерделеу зерттеп отырған сапаны қалыптастыруды жобалау мен оны жүзеге асыру бойынша жұмыстардың жоспарлануын анықтауға бағдарлайды.

Талдау мен нәтижелер

Жоғарыда кіріспе бөлімінде айтып өткендей, қазіргі кезеңде болашақ жаттықтырушы-оқытушылардың бақылаушы құзыреттілігін қалыптастыру зерттеудің қарама-қайшылықтары арқылы айқын көрініс табады. Сонымен қатар, зерттеу жұмысының өзектілігіне осыған дейінгі жазылған ғылыми мақалалардағы зерттеу нәтижелерінің қорытындылатын айтуға болады. Олар [5, 6, 7, 8]:

- мектеп жасындағы балалардың спорттық шұғылданыс кезіндегі жарақаттарды алуы мен спорттандыру мәселесінің қолға алынуы;

- оқу үдерісін, оның нәтижесін бақылау мен қалыптастырушы және жиынтық бағалаудың жүзеге асырылуы;

- жаңартылған білім беру жағдайына сәйкес болашақ жаттықтырушы-оқытушылардың бақылаушы іскерліктерін, құзыреттіліктерін жетілдіру қажеттілігі.

Біз теориялық зерттеу нәтижесінде: «жаттықтырушы-оқытушының бақылаушы құзыреттілігі – пәндік іс-әрекет саласы бойынша педагогикалық бақылау түрлері мен әдістері, формалары, нәтижелері туралы білім, педагогикалық тұрғыдан бақылау іскерліктерін жүзеге асыру іскерліктері мен бақылау және өзін-өзі бақылау мен бағалауды, өзін жетілдіруді жүзеге асыру қабілеттілігі» ретінде анықталған болатын [8, 241-б.].

Жоғары оқу орындарында болашақ жаттықтырушы-оқытушылар бақылаушы құзыреттіліктің аталған құраушыларын меңгеруде оқу мерзімі біткенше әртүрлі пәндерде зерделейді және оқу жұмыс түрлерін орындайды. Теориялық білімді педагогикалық пәндерде меңгереді, әдістемелік пәндерде іскерліктерді игереді. Ал сапалық қасиет ретіндегі өзін-өзі бақылау мен бағалау, өзін жетілдіру барлық пәндер бойынша, оның ішінде педагогикалық, әдістемелік және арнайы дайындық пәндерінде де жүзеге асырылады. Педагогикалық, кәсіби практика барысында алған білімдерді практикада қолдану және жүзеге асыру қарастырылады [8, 241-б.].

Болашақ жаттықтырушы-оқытушылардың бақылаушы құзыреттілігін қалыптастыруға бағытталған зерттеу жұмысымыз 2017–2018 оқу жылында дене шынықтыру және спорт мамандығының 2-курс (аяғында) білім алушыларына оқыту бойынша төмендегідей сұрақтар қойылды:

- 1) Бақылау дегенімізді қалай түсінесіз?
- 2) Педагогикалық бақылаудың түрлерін атаңыз.
- 3) Педагогикалық тұрғыдан бақылау әдістерін атап көрсетіңіз.
- 4) Оқу-тәрбие үдерісінде ағымдық бақылауды жүзеге асыруды түсіндіріңіз.
- 5) Тақырыптық бақылауды жүзеге асыруды сипаттаңыз.
- 6) Оқушылардың теориялық мағлұматтар бойынша білімін бағалауды негіздеңіз.
- 7) Оқушылардың оқу жаттығу бойынша іскерліктерін бағалауды негіздеңіз.
- 8) Үлгерімі нашар оқушыларға көбірек жеке бақылауды жүзеге асыруды түсіндіріңіз.
- 9) Сынақтық жүйе элементтерін қолдануды сипаттаңыз.
- 10) Оқушылардың өзіндік бақылауын және өзара бақылауын ұйымдастыруды атап көрсетіңіз.

Берілген тапсырма (сұрақ) бойынша студенттер мүмкін болатын 100 пайыздық көрсеткіштің 45 пайызын ғана жинақтады. Дене шынықтыру және спорт мамандығы студенттерінің «Оқушыларды оқу-тәрбие үдерісіне баулуда бақылауын» анықтауға байланысты көрсеткіштер олардың білімдерінің түсіну деңгейінен де төмен екендігін

көрсетті. Анықталған мәселе студенттердің әлі де педагогикалық курстарды жеткілікті оқымағандығымен түсіндіріледі.

Студенттердің берілген тапсырмаларға берген жауаптарын бағалау жалпы спорт дайындық бағытындағы пәндерді оқыту үдерісінде қолданылатын бағалау критерийлері негізінде жүзеге асырылды. Оның шкаласы төмендегіше:

- 100–90 ұпай – жетістігі өте жақсы;
- 89–75 ұпай – жетістігі жақсы;
- 74–50 ұпай – қанағаттанарлық жетістік;
- 49–0 ұпай – жетістігі төмен.

Біздер зерттеуімізде түсіну деңгейінің көрсеткіші ретінде: студенттердің «қалай?», «неліктен?» сұрақтары мен «сәйкестендіру», «салыстыру» тапсырмаларын ойша орындауы мен мысалдар келтіріп, өз сөзімен ойын жеткізуі қарастырылды.

Берілген сұрақтар бойынша студенттердің берген жауаптарын талдау төмендегідей пікірлерді топтауға мүмкіндік береді:

- студенттер жеткілікті бақылау түрлерін білмейді немесе толықтырып айта алмайды;
- бақылау әдістері туралы түсініктері әртүрлі және төмен деңгейде;
- оқушылардың өзіндік бақылауын ұйымдастыруы бойынша білімі төмен, т.с.с.

Сондай-ақ, дене шынықтыру және спорт мамандығы бойынша жоғары курс (3-курстың соңы мен 4-курстың басында) білім алушыларынан жаттықтырушы-оқытушы спорт түрлері бойынша төмендегідей тапсырмалар берілді:

- анықталған педагогикалық мақсаттарға сәйкес бақылау үшін оқу материалдарын, оқу-жаттығу іс-әрекеттерін іріктеуді жүзеге асыру әрекеттерін (операцияларын) көрсетіңіз;

- оқу материалдарын баяндауда және дене жаттығу іс-әрекеттерін орындауда қателердің пайда болу себептерін анықтау және оларды жою жоспарын жасау жөніндегі іс-әрекеттерін (операцияларын) түсіндіріңіз;

- орын алған қателіктерді (оқу материалдары және оқу-жаттығу іс-әрекеттері бойынша) түзетуді жүзеге асыру бойынша әрекетті (операцияларды) атап көрсетіңіз.

- білім алушының оқу жұмыстары бойынша өзін-өзі (іс-әрекетті) талдауды, өзін-өзі бағалауды және өзін-өзі түзетуді жүзеге асыру бойынша іс-әрекеттерді (операцияларды) атап көрсетіңіз және түсіндіріңіз.

- меңгерілген оқу материалдары мен игерілген іс-әрекеттер бойынша бағалау критерийлерін белгілеу және пайдалану бойынша әрекеттерді (операцияларды, алгоритмдерді) сипаттаңыз;

- меңгерілген оқу материалдарын және орындалған дене жаттығуларын бағалау талдауын қалыптастыру бойынша іс-әрекет (операцияларын) көрсетіңіз және түсіндіріңіз.

Берілген педагогикалық тапсырмаларға жауап беруде іс-әрекеттер реттілігін көрсетуде және оларды сипаттап жазу бойынша студенттердің білімді практикада жүзеге асыруы білімді меңгеруді «қолдану» деңгейінен және педагогикалық іскерлігі тұрғысынан іс-әрекеттерді орындауы дәлдік деңгейінен төмен екендігін көрсетті. Бағалауда 100 пайыздық көрсеткіштің 54 пайыздық көрсеткішпен меңгергендігі анықталды. Бағалау критерийлері ретінде төмендегілер алынды:

- 100–90 ұпай – білім алушы бақылау іс-әрекетін (операцияларды) толық дұрыс орындай алатынын көрсетеді;

- 89–75 ұпай – білім алушы бақылау іс-әрекетін аздаған қателіктермен орындайды;
- 74–50 ұпай – білім алушы бақылау іс-әрекетін елеулі қателіктермен орындайды;
- 49–0 – білім алушы бақылау іс-әрекетін толықтай қателікпен орындайды.

Алынған нәтижелердің төмендігі білім алушылардың оқу-тәрбие үдерісін бақылау үшін қажетті білімнің, іскерліктертің және жеке тұлғалық сапалық қасиеттердің толықтай қалыптаспағандығын көрсетеді.

Болашақ жаттықтырушы-оқытушылардың бақылаушы құзыреттілігінің жеке тұлғалық сапалық құраушыларын анықтау үшін білім алушыларға төмендегідей сұрақтар қойылды:

- өзін-өзі бағалауды қалай жүзеге асырасыз?
- өзін-өзі бақылауды жүзеге асыруды көрсетіңіз;
- бақылау-бағалауды әділ жүзеге асыру үшін не істейсіз?

- бақылау-бағалау нәтижесі бойынша озық білім алушы-спортшыны жарыстан шектеткенде ақиқатқа қол жеткізуге ұмтыласыз ба? Сол жағдайды түсіндіріңіз;

- спорт түрлері, оны ішінде оқу-жаттығу мен спорттық жарыстардағы бақылау бойынша қандай кітаптарды оқыдыңыз?

- тандаған спорт түрлері бойынша оқу-жаттығу мен спорттық жарыстардағы бақылауды бейне таспалардан (теледидардан) қаншалықты көресіз?

- спорт түрлері бойынша білім алушылардың оқу-жаттығу, спорт түрлері бойынша бақылау-бағалау жұмыстары Сізді қанағаттандыра ма?

- спорт түрлеріне баулуды және спорттық жарыстарды бақылау-бағалау бойынша ЖОО оқыту/үйрету қажет деп ойлайсыз ба? Себебін түсіндіріңіз.

Мамандық бойынша білім алушыларға педагогикалық бақылау-бағалау туралы ойлануға көптеген сұрақтар қойылды. Оларды даярлауда оқу жұмысы жүйелі түрде ұйымдастырылатын болса ғана білім алушыларды педагогикалық үдерістер бақылау мен бағалауға сәйкес даярлауды қамтамасыз етуге мүмкіндік туғызуға болатыны айқындалды.

Зерттеу жұмысының барлық кезеңі анықталған бір мақсат аясында жоспарлы түрде жүргізілді. Анықтау экспериментінің нәтижелері болашақ жаттықтырушы-оқытушылардың бақылау құзыреттілігін қалыптастырудың мазмұны мен әдістемесін жасап, оның тиімділігін тәжірибелік – педагогикалық жұмыста эксперименттік топ арқылы тексеру бағытында арнайы жұмыс ұйымдастырудың және оны өткізудің қажеттігін көрсетті.

Тәжірибелік-педагогикалық эксперименттік жұмыс Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінде, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институтында, 2017–2018 оқу жылында алғашқы эсперимент жүргізілді. Тәжірибелік-педагогикалық эксперимент жұмысына білім алушылар, мектеп мұғалімдері мен жаттықтырушы-оқытушылар қатыстырылды.

Зерттеу жұмысының анықтау экспериментінде жоғарыда аталған оқу орындарындағы оқу-тәрбие үдерісінің нақты жағдайы мен спорт түрлері болашақ жаттықтырушы-оқытушылардың бақылаушы құзыреттілігінің бастапқы деңгейін анықтау үшін міндеттерді шешу қарастырылды.

Зерттеу тақырыбына байланысты 3–4-курс білім алушыларының жалпы педагогикалық бақылау және түзету енгізу білімдері мен іскерліктерінің деңгейін анықтау мақсатында төмендегі мазмұнда өзін-өзі бағалауына мүмкіндік беретін тапсырмалар берілді. Барлық сұрақ бойынша қосындысы 100 ұпай, әрбір сұраққа 1–10 ұпай аралығында бағалау жүзеге асырылды. Олардың мазмұны 1-кестеде көрсетілді (1-кесте).

1-кесте – Болашақ жаттықтырушы-оқытушылардың бақылау және түзету бойынша білімдері мен іскерліктерін өзіндік бағалауы

Сұрақтар	Бағалау шкаласы
1	2
Оқу-тәрбие үдерісіне ағымдық бақылауды жүзеге асыра аласыз ба?	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10
Дене шынықтыру және спорт түрлері бойынша оқу жұмысына (сабақ, арнайы дайындық, т.с.с.) тақырыптық бақылауды жүзеге асыра аласыз ба? Қаншалықты дайынсыз?	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10

1-кестенің жалғасы

1	2
Білім алушылардың білімі мен іскерліктерін бағалауды негіздеуге дайындығыңызды қалай бағалайсыз?	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10
Оқу-тәрбие үдерісінде үлгерімі нашар білім алушыларға көбірек жеке бақылауды жүзеге асыруға қаншалықты дайынсыз?	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10
Оқу-тәрбие үдерісі бойынша сынақтық жүйе элементтерін қолдана аласыз ба? Қаншалықты дайынсыз?	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10
Білім алушылардың өзіндік бақылауын және өзара бақылауын ұйымдастыруға дайындығыңызды.	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10
Жағдаяттың өзгеруіне байланысты алғашқы жоспарыңызды түзетуге уақыттың шектеулі болуына сәйкес қаншалықты дайынмын деп ойлайсыз?	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10
Білім алушыларының оқу іс-әрекеттерін (оқу жаттығуларын) ынталандыруды жүзеге асыруға дайындығыңыз қандай деңгейде?	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10
Білім алушылардың оқу іс-әрекеттерін (оқу жаттығуларын) реттеуді жүзеге асыру, түзету керек пе? Оларды әзірлеуге Сіздің дайындығыңыз қандай?	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10
Оқу іс-әрекеттері (оқу жаттығулары) барысында білім алушылардың өзіндік басқаруын ұйымдастыруды қалай бағалайсыз?	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10

Жауап беріп болғаннан кейін жауаптарды төмендегіше бағалап, өзінің деңгейін анықтау тапсырылды. 10–50 – төмен деңгей, 51–75 – орта деңгей, 76–100 – жоғары деңгей.

Болашақ жаттықтырушы-оқытушылардың бақылаушы құзыреттілігінің қалыптасуымен және білім алушылардың өзін-өзі бағалаудың нәтижелері төмен екендігін көрсетті. Берілген жауаптар әртүрлі болуымен қатар, кейбіреулері қызығушылық танытты. Білім алушылардың кейбіреулері әрі спортпен шұғылданғанды, әрі балаларды спортқа баулығанды жақсы көретінін байқатты. Зерттеу жұмыстарында Б. Омаровтың [4, 60–75-бб.] және тағы басқа да ғалымдардың ғылыми-зерттеу жұмыстарында қарастырылған әдістемелерді басшылыққа алдық.

Зерттеу жұмыстарын негізге ала отырып, біздер бақылаушы құзыреттіліктің білім алушының (анықтамаға сәйкес) үш құраушысынан: білім, іскерлік (психомоторлы дағдылар) және сапалық қасиеттерінен тұратыны назарға алынды.

Зерттеу нәтижелері бақылау және эксперимент топтарындағы білім алушылардың дене шынықтыру сабақтары мен спорт түрлеріне баулуда оқу жұмыстарын бақылау бойынша білімдері, іскерліктері мен жеке тұлғалық сапалық қасиеттерінің көрсеткіштері бойынша айқындалды. 2017–2018 оқу жылында спорт түрлері бойынша болашақ жаттықтырушы-оқытушының анықталған бақылаушы құзыреттілігі көрсеткіштері мен деңгейлерін анықтаудағы өткізілген бақылау және эксперимент топтарындағы алғашқы бақылау қорытындысы, екі топтың көрсеткіштері де шамалары бірдей деңгейді көрсетті.

Анықтау эксперименті барысында спорт түрлеріне баулу бойынша болашақ жаттықтырушы-оқытушылардың бақылаушы құзыреттілігін қалыптастыру барысына білім беру бағдарламалары мазмұнының үлесі зерделенді, талдау жасалды және олардың мүмкіндіктері қарастырылды.

Зерттеу тақырыбы бойынша талдауға алынған құжаттардың бастапқысы бекітілген және кезінде басшылыққа алынғаны жоғары кәсіби білім стандарты [9, 43-б.] және мамандық бойынша білім беру бағдарламалары зерделенді (2014–2015 оқу жылында бекітілген мамандық бойынша білім беру бағдарламалары).

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінде 5В010800 – «Дене шынықтыру және спорт» мамандығы бойынша 2017 жылы қабылданған білім алушылар үшін әзірленген жұмыс оқу жоспарынан зерттеу жұмысына қатысты төмендегідей базалық (психологиялық-педагогикалық) даярлық бойынша оқу пәндерінің тізбегі анықталды: Психология, Педагогика, Тәрбие жұмысының теориясы мен әдістемесі, Бағалаудың өлшемдік технологиялары, Білім берудегі менеджмент. Сонымен қатар, кәсіптендіру пәндері бойынша: Таңдаған спорт түрінің теориясы мен әдістемесі, Дене шынықтыру және спорт мамандығы бойынша пәндерді оқыту әдістемесі, Спорттың таңдаған түрінен кәсіптік жаттығушылық қызметін жетілдіру, Спорт менеджменті, Таңдап алынған спорт түрінің педагогикалық шеберлік негіздері, Дене шынықтыру және спорт психологиясы, Таңдап алған спорт түрінің спорттық жаттығу процесін басқару пәндері біздер зерттеп отырған сапаны қалыптастыру бойынша мүмкіндіктері қарастырылды.

Педагогика және педагогикалық менеджмент пәндерінде: бақылау, оның ішінде мектепшілік бақылаудың құрылымы, түрлері мен әдістері; оқу барысындағы диагностика және бақылау – қадағалау; білімді бақылау және бағалаудың түрлері, әдістері мен формалары; оқыту нәтижелерін бағалау және бағалаудағы жаңа бағдарлар; оқытудағы нәтижелерді бағалаудың дәстүрлі және жаңа әдістерінің артықшылықтары мен кемшіліктері қарастырылады. Бұл тақырыптар жалпы педагогикалық мәселелерді қамти отырып, мұғалімдердің, оның ішінде болашақ дене тәрбиесі мұғалімдерінің басқаруға, бақылауға қатысты теориялық дайындықты қалыптастыруға бағытталады.

Сонымен қатар, болашақ жаттықтырушы-оқытушылардың бақылаушы құзыреттілігін қалыптастыруда педагогикалық тәжірибелердің маңызы жоғары екені айқындалды.

Аталған пәндердің оқу бағдарламаларын зерделеу негізінен даярлықты қалыптастыру басымдық беретінін көрсетті. Мәселен, «Дене шынықтыру және спорт педагогикасы» курсы бағдарламасы болашақ жаттықтырушы-оқытушының бақылаушы құзыреттілігін қалыптастыруға бағытталған негізгі мағлұматтардан төмендегідей оқу материалдарын толық мәнді қамтымағандығын көруге болады [10, 6–7-б.]: білім алушылардың: оқу-тәрбие жағдайларын талдауға, педагогикалық мәселелерді анықтап шешуге; сынып педагогикалық үдерісін және балалар спорттық ұжымын өздігінен басқаруға; спорттық-сауықтыру бағытындағы тәрбиелілік шаралар мен дене шынықтыру сабақтарын өткізіп, талдауға икемділігі болуы керектігі ғана көрсетілген. Бұл жалпы педагогиканың теориялық мәселелерін қарастырғанмен де, біз зерттеп отырған сапалық қасиеттерді қалыптастыруды нақты көрсетпейді.

Болашақ жаттықтырушы-оқытушының бақылаушы құзыреттілігін қалыптастыруда «Дене шынықтыру теориясы мен әдістемесі» курсының мәні жоғары [10, 124–138-б.]. Аталған пән бағдарламасында: мектептегі дене тәрбие жүйесін жоспарлау және бақылау мәселесі ғана қарастырылады.

Арнайы және әдістемелік пәндер: дене тәрбиесіндегі бақылау түрлері және әдістері; жас спортшылардың спорттық жаттықтыру үдерісін бақылау түрлері; жалпы дене шынықтыру білімін педагогикалық бақылау; дене тәрбиесіндегі педагогикалық бақылауға қойылатын талаптар; оқушылардың жалпы дене шынықтыру білімінің мазмұнын меңгеруін педагогикалық бақылау әдістемесі; дене тәрбиесі үдерісінде өзін-өзі бақылау мен хронометраж әдісі тақырыптарын қамтуы қажет. Аталған тақырыптарда дене тәрбиесіне оқушыларды баулудағы бақылау-бағалауға қатысты нақты оқу материалдарының қамтылуы айқын көрініс табуы тиіс.

Болашақ жаттықтырушы-оқытушының жалпы әдістемелік дайындығын қалыптастыру бойынша дене шынықтыруды жоспарлау, ұйымдастыру, бақылау, т.б. тақырыптарда СӨЖ тапсырмасы ретінде қарастырылған және ұйымдастыруға бағдарланған. Десек те, спорт түрлері бойынша болашақ жаттықтырушы-оқытушының бақылаушы құзыреттілігін қалыптастыруға бағдарланған тақырыптар көрсетілмеген.

Жоғарыда аталған базалық және мамандыру бойынша оқытылатын пәндердің оқу бағдарламаларын талдау болашақ жаттықтырушы-оқытушыда бақылаушы құзыреттілікті жүйелі түрде қалыптастыруға бағытталған тақырыптар қарастырылмағандығын көрсетті.

Келесі кезекте, оқу құралдары мен оқу-әдістемелік құралдардың кейбірі талданды. Солардың бірі С. Тайжанов пен А. Қарақовтың «Дене тәрбиесін үйретудің әдістері» оқу құралы [11]. «1.3. Сабақ – тәрбие ісінің негізгі түрі» тақырыбында бақылау-бағалауға қатысты былай деп жазылған: «Педагогтің ұйымдастыру-басқарушылық және бағалаушылық қызметі:

- сабақтың мақсатын белгілеу, оқу-тапсырмаларын түсіндіру, практикалық қимылдың үлгісін көрсету, көмек пен қауіпсіздік шараларын жүзеге асыру, ескертулер мен нұсқаулар беру;

- жаттығу орнын жинастыру және дайындау бойынша іс-қимыл, құрал-жабдықтарды үлестіру және жинап алу;

- жаттығушылар оқу тапсырмаларын орындайтын жердегі басшылық (орналасу, орындау реттері, алмасу), оқушылар қимылын өзара бақылауды және үлгерімді есепке алу;

- үйге берілген тапсырманы айту және сабақтың қорытындысын жасау» [11, 14-б.].

Сонымен қатар, оқушының оқу-танымдық қызметі бақылау-бағалауға қатысты төмендегіше берілген: «... мұғалімнің реттеушілік нұсқаулары және оқу тапсырмаларын орындау ісінде өзін-өзі бағалаудағы оқу-танымдық қызметінің нәтижесі сабақты өткізудің сапалық бағасының басты өлшемі болады» [11, 14-б.]. Көріп отырғандай авторлар ұйымдастырылған оқу-тәрбие, оқу-жаттығу жұмыстары барысында бақылау-бағалауды оқыту керектігін ұсынады.

Т.Ә. Ботағариев пен С.С. Кубиеваның авторлық бірлестікте жазылған «Дене шынықтыру теориясы мен әдістемесінің жалпы негіздері» атты оқу құралында бақылау сабақтары туралы жазады [12]. Олар: оқу, жаттықтыру, бақылау, құрастырылған сабақтар.

Сонымен қатар, «Бақылау сабақтары – дене қуаты қасиетін дамыту және оқу материалын игеруді бақылайды. Бұлар негізінен нормативтер алу түрінде өткізіледі» деп сипаттайды [12, 213-б.].

Болашақ жаттықтырушы-оқытушыларды даярлаудағы білім беру бағдарламаларын анықтаушы (құжаттың өзі, оқу жоспары, оқу бағдарламалары) құжаттарды зерделеу, олардың бақылаушы құзыреттілігін толық мәнді қалыптастыруға бағыттамайтындығын көрсетті.

Бұл өз кезегінде болашақ жаттықтырушы-оқытушылардың бақылаушы құзыреттілігін қалыптастыру бойынша оқыту мазмұны мен оқу жұмыс түрлерін үйлесімді жүзеге асыру қажеттігін көрсетті. Бұл бағыттағы жүргізілген жұмыстар басқа мақалада мазмұндалады.

Қорытынды

Болашақ жаттықтырушы-оқытушының бақылаушы құзыреттілігінің негізгі өзегі педагогикалық бақылау іскерлігі болып табылатыны белгілі [7, 150-б.]. Осыған байланысты бақылау іскерлігінің негізгі құраушылары бойынша жұмыстарды жүйелі ұйымдастыру үшін педагогикалық тапсырмалардың төмендегіше анықталады [8, 241-б.]:

1. Оқу-жаттығу жұмыстары мақсаттарына сәйкес бақылау үшін материалды іріктеуді жүзеге асыру.

2. Оқу-жаттығу жұмыстарында орын алатын қателердің пайда болу себептерін анықтау және оларды жою жоспарын жасау.

3. Оқу-жаттығу жұмыстарында орындалатын іс-әрекеттерге түзетуді жүзеге асыру.

4. Ұйымдастырылған оқу-жаттығу жұмыстарын бақылауда өзін-өзі бағалауды жүзеге асыру.

5. Орындалатын оқу-жаттығу жұмыстарына бағалау критерийлерін белгілеу және оларды пайдалану.

6. Бағалау талдауын қалыптастыру.

Аталған педагогикалық тапсырмаларды орындау үшін алдымен теориялық мағлұматтармен білім алушыларды қамтамасыз ету қажет. Бұл жерде пәнаралық байланыстың мәні жоғары. «Педагогика» және «Бағалаудың өлшемдік технологиялары» курстары бойынша алған білімдерді өзекті ету басымдыққа ие болуы тиіс.

Іскерліктерді қалыптастыруда іскерлік ойындарды кеңінен қолдануды қолға алу керек. Іскерлік ойындар барысында білім алушылардың үдерісті, оның ішінде бақылау үдерісін кеңінен танып білуі мен практикалық дағдыларды меңгеруіне мүмкіндіктер туады.

Педагогикалық тапсырмаларды орындау теориялық білімдерін практикалық тұрғыдан жүзеге асыруға мүмкіндік беретін әреттің бағдарлық негізін қалыптастырады.

Болашақ жаттықтырушы-оқытушылардың сапалық қасиеттерін қалыптастыру білім беру бағдарламасындағы «Өзін-өзі ұйымдастыру», «Өзін-өзі жетілдіру» құзыреттерін қалыптастыру аясында барлық педагогикалық, әдістемелік пәндер аясында жүзеге асырылу шарты. Сонымен қатар, өзін-өзі бақылау мен бағалауды, өзін жетілдіруді жүзеге асыру қабілеттілігін қалыптастыру үшін студенттердің өзіндік және оқытушының басшылығымен орындайтын өзіндік жұмыстарын ұйымдастырудың маңызы жоғары.

Сонымен, теориялық талдау негізінде болашақ жаттықтырушы-оқытушылардың бақылаушы құзыреттілігін қалыптастырудың төмендегідей жолдарын атап көрсетуге болады:

- оқыту мазмұнын жетілдіру (оқу материалдары тұрғысынан);
- педагогикалық тапсырмаларды кеңінен қолдану;
- іскерлік ойындарды пайдалану;
- интербелсенді әдістерді қолдану;
- пәнаралық байланыс оқу материалдары мен іскерліктерін кіріктіру.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Мешев И.Х. Формирование методической компетентности и культуры преподавателя физической подготовки вуза в процессе повышения квалификации [Электронный ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-metodicheskoy-kompetentnosti-i-kultury-prepodavatelya-fizicheskoy-podgotovki-vuza-v-protse-povysheniya-kvalifikatsii>
2. Маринченко К.А. Формирование компетентности профессионально-личностного самосовершенствования будущих преподавателей физической культуры в вузе: автореф. ... канд. пед. наук. – Орел, 2012. – 24 с.
3. Никифоров Н.В. Формирование профессиональной компетентности будущих педагогов-тренеров по вольной борьбе: автореф. ... канд. пед. наук: 13.00.01. – Якутск, 2009. – 25 с.
4. Омаров Б.С. Болашақ жаттықтырушы-оқытушылардың ұйымдастыру-әдістемелік құзыреттілігін қалыптастыру (ұлттық спорт материалында): филос. док. (PhD) ... дис. – Түркістан, 2015. – 187 б.
5. Набуова Р.А., Жубандыкова А.М. Бағалаудың өлшемдік технологиялары: Оқу құралы. – Алматы: ҚызМҚПУ, 2019. – 260 б.
6. Tuna S., Boranbayeva A., Isaev A., Isaev G., Mussabekova G. Preparing future teachers to evaluate learning outcomes // *Opción*, Año 35, Regular No.90-2 (2019): 385-402 ISSN 1012-1587/ISSNe: 2477-9385. – P. 385–402.
7. Ортаев Б.Т., Исаев А.И., Туна С. Болашақ мұғалімдердің бақылау іскерліктерін қалыптастыру қажеттілігі // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2020. – №2 (116). – Б. 148–159.
8. Ортаев Б.Т., Исаев А.И. Болашақ жаттықтырушы-оқытушының бақылаушы құзыреттілігінің мәні мен мазмұны // *Қазақстанның ғылымы мен өмірі*. – 2020. – №12/9. – Б. 238–242.
9. 5B010800 – Дене шынықтыру және спорт мамандығы бойынша ҚР МЖМБС 6.08.064-2010. – Астана, 2010. – 43 б.

10. Типтік оқу бағдарламасы. 050108.01 – Дене шынықтыру және спорт мамандығы. Дене шынықтыру және спорт педагогикасы. – Алматы, 2011. – Б. 6–13.
11. Тайжанов С., Қарақов А. Дене тәрбиесін үйретудің әдістері. – Алматы: ССК, 2008. – 316 б.
12. Ботағариев Т.Ә., Кубиева С.С. Дене шынықтыру теориясы мен әдістемесінің жалпы негіздері: Оқу құралы. – Алматы: ССК, 2017. – 228 б.

REFERENCES

1. Meshev I.H. Formirovaniye metodicheskoy kompetentnosti i kultury prepodavatelya fizicheskoy podgotovki vuza v processe povysheniya kvalifikatsii [Formation of methodological competence and culture of a university physical training teacher in the process of professional development] [Electronic resource]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-metodicheskoy-kompetentnosti-i-kultury-prepodavatelya-fizicheskoy-podgotovki-vuza-v-protssesse-povysheniya-kvalifikatsii>
2. Marinchenko K.A. Formirovaniye kompetentnosti professionalno-lichnostnogo samosovershenstvovaniya budushyh prepodavately fizicheskoy kultury v vuze: avtoref. ... kand. ped. nauk. [Formation of competence of professional and personal self-improvement of future teachers of physical culture at the university: abstract ... Candidate of Pedagogical Sciences]. – Orel, 2012. – 24 s. [in Russian]
3. Nikiforov N.V. Formirovaniye professionalnoy kompetentnosti budushih pedagogov-trenerov po volnoy borbe: avtoref. ... kand. ped. nauk: 13.00.01 [Formation of professional competence of future teachers-coaches in freestyle wrestling: abstract. ... Candidate of Pedagogical Sciences]. – Yakutsk, 2009. – 25 s. [in Russian]
4. Omarov B.S. Bolashaq jattyqtirushy-oqytushylardin uymdastyru-adistemelik quziretiligin qalyptastiry (ultiq sport materyalinda): filos. dok (PhD) ... dis. [Formation of organizational and methodological competence of future coaches-teachers (in the material of National Sports): Philos. Doc. (PhD) ... dis.] – Turkistan, 2015. – 187 b. [in Kazakh]
5. Nabuova R.A., Jubandykova A.M. Bagalaudyn olshemdik tehnologyalary: Oqu quraly [Measuring assessment technologies: a textbook]. – Almaty: KyzMQPU, 2019. – 260 b. [in Kazakh]
6. Tuna S., Boranbayeva A., Isaev A., Isaev G., Mussabekova G. Preparing future teachers to evaluate learning outcomes // Opción, Año 35, Regular No.90-2 (2019): 385-402 ISSN 1012-1587/ISSNe: 2477-9385. – P. 385–402.
7. Ortaev B.T., Isaev A.I., Tuna S. Bolashaq mugalynderdin baqilau iskerlikterin qalyptastiru qajetiligi [On the Need for the Formation of Control Skills of Future Teachers] // Yasau universitetinin habarshisi. – 2020. – №2 (116). – B. 148–159. [in Kazakh]
8. Ortaev B.T., Isaev A.I. Bolashaq jattyqtirushi-oqytushinin baqilaushi quziretiliginin mani men mazmuni [The essence and content of the supervising competence of the future coach-teacher] // Qazaqstannyn gylymy men omiri. – 2020. – №12/9. – B. 238–242. [in Kazakh]
9. 5B010800 – Dene shynyqtyru jane sport mamandigy boyinsha QR MJMBS 6.08.064-2010 [The state mandatory standard of the Republic of Kazakhstan in the specialty 5B010800-Physical culture and sports]. – Astana, 2010. – 43 b. [in Kazakh]
10. Tiptik oqu bagdarlamasy. 050108.01 – Dene shynyqtiru jane sport mamandigy. Dene shynyqtiru jane sport pedagogikasy [A typical curriculum. Specialty 050108.01 – Physical culture and sports. Pedagogy of physical culture and sports]. – Almaty, 2011. – B. 6–13. [in Kazakh]
11. Tayjanov S., Qaraqov A. Dene tarbyesin uiretudin adistery [Methods of physical education]. – Almaty: SSK, 2008. – 316 b. [in Kazakh]
12. Botagariyev T.A., Kubieva S.S. Dene shinitiru teoryasy men adistemesyinin jalpy negizdery: Oqu quraly [General fundamentals of the theory and methodology of physical culture: textbook]. – Almaty: SSK, 2017. – 228 b. [in Kazakh]

А.М. БИСЕНГАЛИЕВА¹*, К.О. ДЮСЕГАЛИЕВА²

¹Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университетінің
аға оқытушысы (Қазақстан, Орал қ.), e-mail: B.a.m69@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-6914-2352>

²Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университетінің
аға оқытушысы (Қазақстан, Орал қ.), e-mail: d.galia74@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-3529-948X>

ЖОО-ДА ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУДЫҢ ЗАМАНАУИ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН МЕҢГЕРУ

Аңдатпа. Мақалада ХХІ ғасыр цифрлық даму кезеңіндегі басты міндеттердің бірі ретінде елімізді сапалы өмір сүрудің жаңа жағдайларына бейімдеуде оқыту формалары, әдістері, тәрбиелік құралдарын анықтайтын педагогикалық процестің ұйымдастырушылық-әдістемелік негізі қарастырылады. Осы тұрғыдан алғанда педагогикалық технологиялар тәсілі білім берудің оқыту мен білімді игерудің барлық үдерісін құру, қолдану, анықтаудың жүйелі әдісі болып табылады. Білім сапасы мен қолжетімділігі мәселелерін шешу және цифрлық білім беру жүйесіндегі оқытудың арнайы формасы – заманауи технологияларды қолданып оқыту.

Заманауи қолданылып жүрген педагогикалық технологияның негізіне жататындар – әрбір білім алушының ерекшеліктерін ескеру, қабілеттері мен шығармашылығын арттыру, өз бетінше жұмыс істеу, іздену дағдыларын қалыптастыру. Бүгінгі таңда ең үлкен міндеттің бірі заманауи технологияларды меңгеру екені белгілі. Қашықтықтан оқыту үдерісінде Microsoft Teams, Bandecam, Canva.com, LMS платформаларында түрлі әдістерді қолдану кең аудиторияда білім алушылардың белсенділігін арттырады.

Microsoft Teams, Bandecam, Canva.com платформаларын оқыту үдерісінде қолдануда оның артықшылықтары мен кемшіліктерін де атауға болады. ЖОО-да ақпараттық технологияны пайдаланып оқытудың әр түрлі әдіс-тәсілдерін қолдана алады. Қашықтықтан оқытудың тиімділігі оған енгізілген педагогикалық мағынамен анықталады және түсіндіріледі. Қашықтықтан оқыту технологиялары таңдау курстарын, ақпараттық жұмысты және бейіндік бағдарлауды ұйымдастыру арқылы білім алушылардың өзін-өзі анықтауына ықпал ететін білім беру кеңістігін құруға арналған.

Кілт сөздер: қашықтықтан оқыту, COVID-19, оқыту формасы, үдеріс, онлайн оқыту, ақпараттандыру, технология, интернет, модуль, бағдарлама.

A.M. Bissengaliyeva¹, K.O. Dyussegalieva²

¹Senior Lecturer of Zhangir Khan West Kazakhstan Agrarian and Technical University
(Kazakhstan, Uralsk), e-mail: B.a.m69@mail.ru

²Senior Lecturer of Zhangir Khan West Kazakhstan Agrarian and Technical University
(Kazakhstan, Uralsk), e-mail: d.galia74@mail.ru

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Бисенгалиева А.М., Дюсегалиева К.О. ЖОО-да қашықтықтан оқытудың заманауи технологияларын меңгеру // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №1 (123). – Б. 136–143. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.12>

***Cite us correctly:**

Bisengaliyeva A.M., Diusegalieva K.O. JOO-da qashyqtuqtan oqytudyn zamanaui tehnologiialaryn mengeru [Mastering Modern Distance Learning Technologies at the University] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2022. – №1 (123). – B. 136–143. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.12>

Mastering Modern Distance Learning Technologies at the University

Abstract. This article examines the organizational and methodological basis of the pedagogical process, which determines the forms, methods of teaching, educational means in adapting the country to new conditions of quality life, which is one of the main tasks at the stage of digital development of the XXI century. From this point of view, the approach of pedagogical technologies is a systematic method of construction, application, identification of the entire learning process and assimilation of knowledge. Solving the problems of quality and accessibility of education and a special form of training in the digital education system – training with the use of modern technologies.

At the base of modern pedagogical technology is taking into account the characteristics of each student, increasing his abilities and creativity, forming skills of independent work, search. Today, one of the biggest challenges is the development of modern technologies. In the process of distance learning, the activity of students in a wide audience increases using various methods on the Microsoft Teams, Bandecam platforms, Canva.com, LMS.

When using Microsoft Team, Bandicam platforms in the educational process, Canva.com it can be named its advantages and disadvantages. At the university, using information technology, it was possible to use various teaching methods. The effectiveness of distance learning is determined and explained by the pedagogical meaning inherent in it. Distance technologies are designed to create an educational space that promotes self-determination of students through the organization of elective courses, information work and profile orientation.

Keywords: distance learning, COVID-19, form of teaching, process, online learning, informatization, technology, Internet, Module, Program.

А.М. Бисенгалиева¹, К.О. Дюсегалиева²

¹старший преподаватель Западно-Казахстанского аграрно-технического университета имени Жангир хана (Казахстан, г. Уральск), e-mail: V.a.t69@mail.ru

²старший преподаватель Западно-Казахстанского аграрно-технического университета имени Жангир хана (Казахстан, г. Уральск), e-mail: d.galia74@mail.ru

Освоение современных технологий дистанционного обучения в вузе

Аннотация. В данной статье рассматривается организационно-методическая основа педагогического процесса, определяющая формы, методы обучения, воспитательные средства в адаптации страны к новым условиям качественной жизни, которая является одной из главных задач на этапе цифрового развития XXI века. С этой точки зрения подход педагогических технологий является системным методом построения, применения, выявления всего процесса обучения и усвоения знаний. Решение проблем качества и доступности образования и специальная форма обучения в системе цифрового образования – обучение с применением современных технологий.

В основе современной педагогической технологии лежит учет особенностей каждого обучающегося, повышение его способностей и творчества, формирование навыков самостоятельной работы, поиска. Сегодня одной из самых больших задач является освоение современных технологий. В процессе дистанционного обучения повышается активность обучающихся в широкой аудитории с использованием различных методов на платформах Microsoft Teams, Bandecam, Canva.com, LMS.

При использовании в учебном процессе платформ Microsoft Teams, Bandecam, Canva.com можно назвать ее преимущество и недостатки. В вузе с использованием информационных технологий удалось использовать различные методы обучения. Эффективность дистанционного обучения определяется и объясняется включенным в него

педагогическим смыслом. Дистанционные технологии предназначены для создания образовательного пространства, способствующего самоопределению обучающихся посредством организации курсов по выбору, информационной работы и профильной ориентации.

Ключевые слова: дистанционное обучение, COVID-19, форма обучение, процесс, онлайн обучение, информатизация, технология, интернет, модуль, программа.

Кіріспе

Заманауи білім беру жүйесі білім беру саласын жаңғырту жаңашылдығы ақпараттық технологияларды тез үйреніп, білім беру мәселелерін шығармашылдықпен шешуді, білім бағдарламаларын дербес өзгешіліктермен толықтыруды ұсынады. Қазіргі кездегі білім беруде кадрларды даярлау мен қайта даярлаудың талаптарына сүйенсек ЖОО-да оқытудың технологияларын меңгеру заман талабы, қажеттілік болып табылады [1].

Қазіргі білім беру жүйесінің өзекті мәселелерінің бірі тұлғалық даму ерекшеліктерін дер кезінде диагностикалау болып табылады. Қашықтықтан оқытудың теориялық және практикалық аспектілері А.Н. Тихонов, Е.С. Полат, Р.М. Деллинг, М.Дж. Мур, М.Ю. Бухаркин, В.Г. Кинелев, М.В. Моисеева, В.И. Овсянников, В.И. Солдаткин, А.В. Хуторский, С.А. Щенников, Т.Х. Хакимова, Ж.Х. Спабекова, Ш.А. Курманбаева, К.А. Тулентаева және т.б. шетелдік және отандық ғалымдардың зерттеулерінде қарастырылды. Қазіргі таңда бұл тақырыптың өзектілігін жоққа шығаруға болмайды, сондықтан осы мақалада қашықтықтан оқытудың веб-ортасы қарастырылады.

Қашықтықтан оқыту үдерісі оқытушының көмегінсіз тапсырмаларды өз бетінше орындауға мүмкіндік береді. Соның себебінен оқытушылар мен білім алушылар жаңа технологияларды жылдамырақ таныстыру үшін онлайн-білім беру жоспарларын құруға немесе жеделдетуге мәжбүр болды. COVID-19 байланысты, 2020 жылдың 16 наурыз айынан бастап ЖОО дәстүрлі білім беруді қашықтықтан оқытуға жаппай көшіріле бастады [2].

Зерттеу әдістері

Қазіргі таңда COVID-19 байланысты оқыту үдерісі жаппай қашықтықтан оқытуға көшірілді. Білім алушыларды оқытуға және қашықтықтан басқаруға мүмкіндік беретін көптеген білім беру платформалары мен технологияларын тиімді пайдаланумен жүзеге асырылады. Осы жағдайға байланысты Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университетінің профессорлар-оқытушылар құрамы қашықтықтан оқыту жүйесін және оқыту үдерісін жүзеге асыруға мүмкіндік беретін – Skype, Zoom, Moodle, Microsoft Teams, Bandicam, Canva.com, Telegram Web, Whatsapp мессенджерлер платформаларын пайдалануда [3].

Көптеген университеттердің өздерінің оқыту платформаларын пайдалануының нәтижесінде оқыту үдерісі едәуір жеңілдетілді.

Талдау мен нәтижелер

Осылайша, қашықтықтан оқытуға бағытталған жоғарыда аталған барлық платформалар қазіргі кезде цифрлық сауаттылық білім беру процесін қамтамасыз етіп қана қоймай, сонымен бірге білім алушының өздігінен білім алуына көмектесе алатындығының керемет мысалы болып табылады. Қазіргі дамыған заманда ақпараттандыру үрдісі еліміздің болашағы – жас ұрпаққа заманауи білім беріп, қызығушылығын арттырады [4].

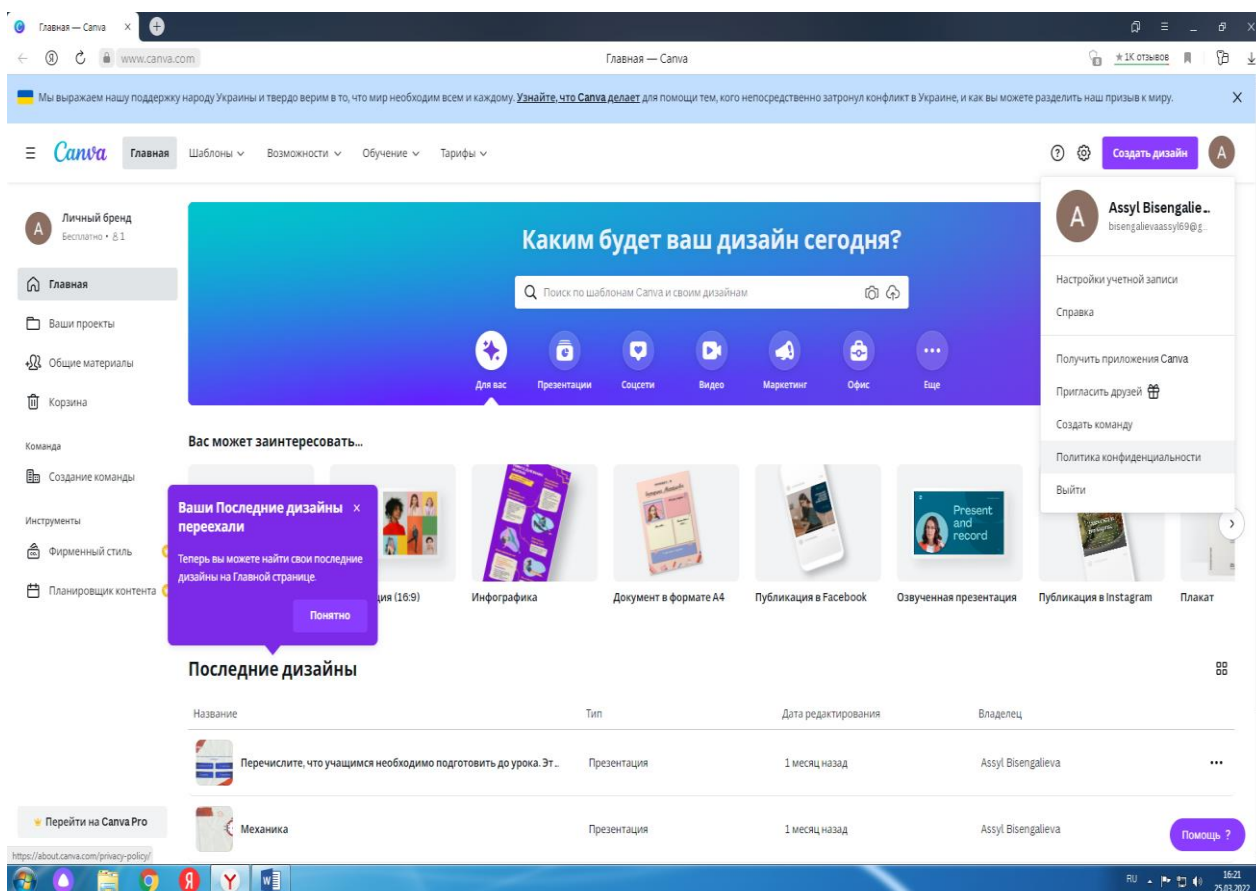
Қазіргі таңда қашықтықтан оқыту жаңа ақпараттық технологияларды белсенді қолдануға, білім беру ақпаратын шексіз қашықтыққа жіберуге мүмкіндік беретін және ақпарат алмасудың интерактивтілігін қамтамасыз ететін мультимедиялық құралдар негізінде, синхронды және асинхронды режимде де, аралас режимде де екі жақты байланысты әр түрлі формада ұсынуға негізделген.

Қашықтықтан білім берудің және оқыту технологияларын пайдаланудың тиімділігі білім алушы мен оқытушының білім беру үдерісінің жаңа үлгілеріне жүйелі түрде көшуі [5]. Ол білім алушыларға пәндерді оқу кезектілігімен таңдау, оқытудың икемді қарқыны, нақты оқытушымен тікелей қарым-қатынас жасауының арқасында қол жеткізіледі, оған білім алушының өзін не қызықтыратыны туралы дәл сұрақтар қоюға болады, бұл оқыту үдерісінде заманауи технологияларды қолдануға, яғни жұмыста пайдалы болатын дағдыларды қатар игеруге мүмкіндік береді [6].

Moodle платформасы университеттегі оқыту үдерісін ұйымдастыру мақсатында арнайы жасақталған, сонымен қатар оқытушылар мен білім алушыларға электронды платформаларға кіруге жағдай жасалынды.

Microsoft Teams, Zoom және Skype платформаларына талдау жасайтын болсақ, олар дәрістер үшін өте қолайлы екенін атап кетуге болады, ақпараттың үлкен көлемін бекіту қажет болған кезде, оқытушы мен білім алушылар арасында тікелей байланыс орнатуда семинарлар өткізуге ыңғайлы. Оқыту құралдары видео-сабақтар oCamPortable, Bandicam, HyperCam арнайы бағдарламалардың көмегімен түсіріліп, YouTube арнасына немесе Google диск-ке сілтеме беру арқылы қолданылады [7].

Canva – бұл әлеуметтік желілерде суреттерден бастап макеттерге дейінгі басып шығара алатын графикалық дизайн жасауға арналған онлайн-сервис. Оқыту кезінде оқу тапсырмаларын көрсету үшін интерактивті презентациялар жасау құралы ретінде Canva.com платформасын қолданамыз. 1-суретте Canva.com платформасын көрсетілген.

1-сурет – Canva.com платформасы

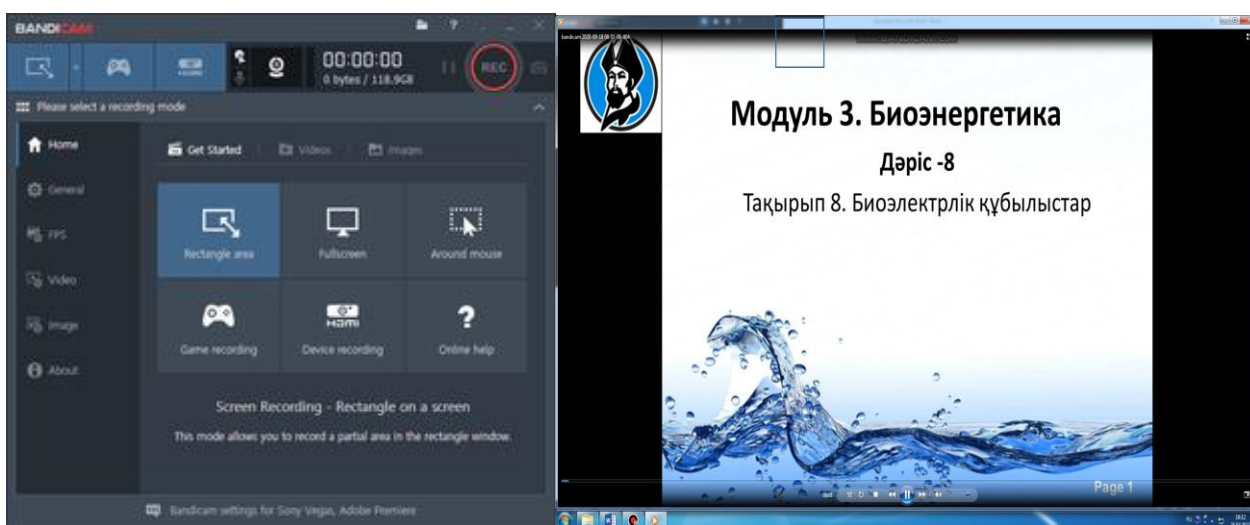
Bandicam-скриншоттар жасауға және компьютер экранынан бейне жазуға арналған бағдарлама. Bandicam бағдарламасы компьютер экранынан бейне жазу қажет болған

жағдайда қолданылады. Осы бағдарлама арқылы вебинарларды, бейне сабақтар немесе ойындарды қарама қана қоймай оларды әлеуметтік желіге орналастыруға да болады.

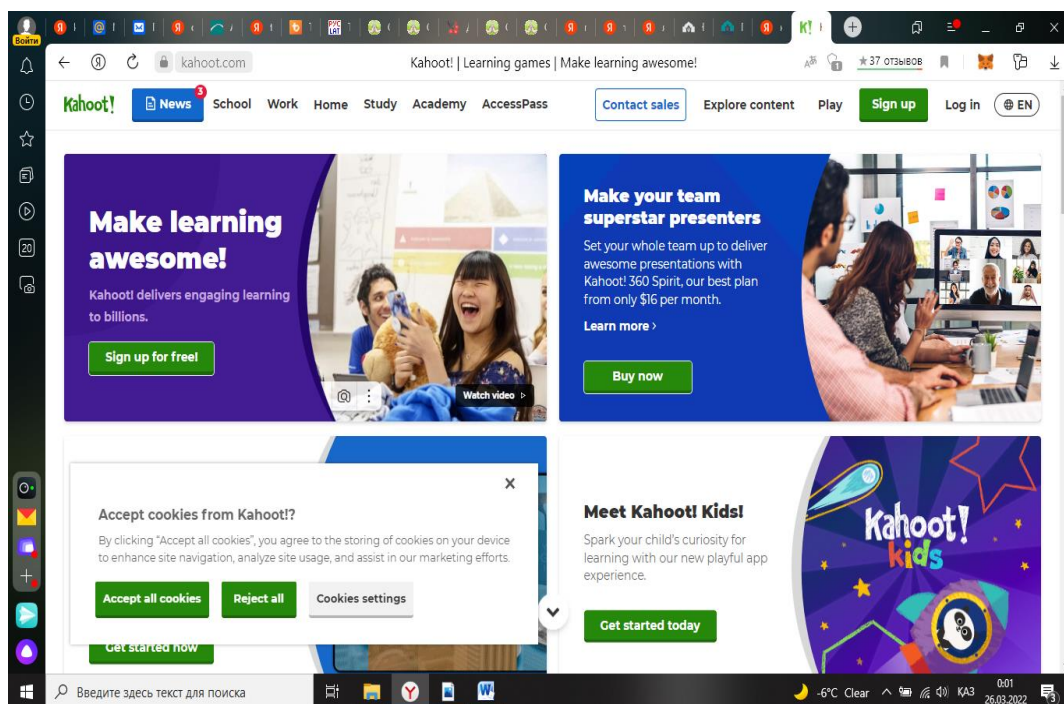
Бағдарламада екі режим бар. Бірінші режимі «Rectangle on a screen» скриншотты немесе бейнені экраннан белгілі бір жерде және мөлшерде түсіруге мүмкіндік береді. Екінші режимі «DirectX/OpenGL window» жасақталған DirectX немесе OpenGL-де жаза алады.

Bandecam платформасы арқылы өткізілген сабақтар көрінісі 2-суретте көрсетілген.

Осы бағдарлама көмегімен Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университетінің профессорлар оқытушылар құрамы дәріс, практикалық сабақтарын бейне таспаға жазып оны YouTube каналына салып білім алушыларға ссылақ арқылы таратып отырды.

2-сурет – Bandecam платформасы

3-сурет – Kahoot бағдарламасы

Kahoot-викториналар (квиздер), дидактикалық ойындар мен тесттер жасауға арналған интернет-сервис. Білім алушылар сервиске қосылған кезде Интернет желісіне кез келген құрылғыдан: планшеттен, смартфоннан, компьютерден және т.б. қосыла алады. 3-суретте Kahoot көмегімен интерактивті сауалнамалар құрылды [8].

ЖОО да қашықтықтан оқытқанда бейне тапсырмалар дайындалып, оларды монтаждауға кеткен уақыт дәстүрлі оқытумен салыстырғанда ұзағырақ болды.

Ақпараттық технологияларды үйреніп, бүгінгі күннің уақыт талабына сай ПОҚ үлкен шығармашылық ізденісте болғанын атап кетуге болады.

ЖОО ақпараттық технологияларды пайдаланып, білім беру мекемелерінде оқыту үдерісінде ұйымдастырылды. Осындай тұрғыдан қашықтықтан оқыту жұмыстары жөнінде саалнамалар жүргізілді [9].

4-суретте көрсетілгендей қашықтықтан оқытуға жүргізілген сауалнама ата-аналар, оқушылар, білім алушылар мен оқытушылар арасындағы көзқарастар әр түрлі екенін көруге болады.

4-сурет – Қашықтықтан оқытуға жүргізілген сауалнама

Осыдан, қашықтықтан білім беру жүйесін жетілдіру біздің еліміз үшін білім беру саласын ақпараттандыру проблемасымен тығыз байланысты маңызды және өзекті әлеуметтік-технологиялық проблема болып табылады [10].

Зерттеу нәтижесінде жалпы білім беру салаларында цифрландыруды шараларын іс жүзінде жүзеге асырылды.

Қорытынды

Ақпараттық технологиялардың өзгерістерінің жедел дамуы ақпараттық қоғамның маңызды көрсеткіші болады. Сондықтан заманауи цифрлық құзыреттіліктің маңызды құрамдас бөлігі оның жаңа ақпараттық технологияларды өз бетінше меңгеруге, олардың мүмкіндіктері мен тәуекелдерін бағалауға, сонымен қатар еніп жатқан өзгерістердің қарқынын қабылдауға, білім беруді үнемі жаңартуға және жаңа құзыреттіліктерді иеленуге дайындығы. Қазақстан Республикасының аумағында COVID-19 коронавирустық инфекцияның таралуын болдырмау мақсатында Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті қашықтықтан білім беру технологиялары негізінде электронды оқытуды қолдана отырып, қашықтықтан оқыту форматына ауыстырылды.

Бүгінгі күні университетіміз дәстүрлі форматқа ауыстырылғанымен, дәріс сабақтары онлайн түрде өткізілуде. Қашықтықтан білім беруде заманауи технологияларды қолдану, оларды игеру бойынша тәжірибе алмасу арқылы оқытушылар барлық қиындықтарға қарамастан техникалық, ұйымдастырушылық және әдістемелік мәселелердің басым бөлігінің жедел түрде шешімін тапты деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Баранов А.Ю., Малкова Т.В. Актуальные проблемы дистанционного обучения // *Modern Science*. – 2020. – №9-1. – С. 193–195.
2. Асташова Н.А., Мельников С.Л., Тонких А.П., Камынин В.Л. Технологические ресурсы современного высшего образования // *Образование и наука*. – 2020. – №22(6). – С. 74–101.
3. Gadakchyan A., Kapitonova N., Treboukhina N., Ustinova N. Web environment of distance learning // Paper presented at the E3S Web of Conferences. – 2020. – Vol. 210. – P. 13–23.
4. Skulmowski A., Rey G.D. COVID-19 as an accelerator for digitalization at a German university: Establishing hybrid campuses in times of crisis // *Human Behavior and Emerging Technologies*. – 2020. – 2(3) – P. 212–216.
5. Арбузов С.С. Применение активных и интерактивных видео-методов обучения в процессе проведения занятий с помощью Google Класса // *Стратегические ориентиры современного образования: сборник научных статей*. – Часть 1. – 2020. – С. 196–199.
6. Zabolotska O., Zhyliak N., Nevchuk N., Petrenko N., Alienko O. Digital competencies of teachers in the transformation of the educational environment // *Journal of Optimization in Industrial Engineering*. – 2021. – 14(1). – P. 43–50.
7. Турманова Ж.Е. Оқыту үдерісіндегі on-line және off-line ережелерін құрудың маңызы // *Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы*. – 2020. – № 4. – Б. 146–151.
8. Скрипко Л.Е. Внедрение инновационных методов обучения: перспективные возможности или непреодолимые проблемы // *Менеджмент качества*. – 2012. – №3. – С. 15–18.
9. McGuinness C., Fulton C. Digital literacy in higher education: a case study of student engagement with e-tutorials using blended learning // *Journal of Information Technology Education-Innovations in Practice*. – 2019. – Т. 18. – P. 1–28.
10. Baeva L.V., Khrapov S.A., Azhmukhamedov I.M. «Smart Technologies» in Education: Development Opportunities and Threats // *Lecture Notes in Networks and Systems*. – 2021. – 155. – P. 714–723.

REFERENCES

1. Baranov A.Yu., Malkova T.V. Aktualnye problemy distancionnogo obucheniya [Actual problems of distance learning] // *Modern Science*. – 2020. – 9-1. – S. 193–195. [in Russian]
2. Astashova N.A., Melnikov S.L., Tonkih A.P., Kamynin V.L. Tekhnologicheskie resursy sovremennogo vysshego obrazovaniya [Technological resources of modern higher education] // *Obrazovanie i nauka*. – 2020. – 22(6). – S. 74–101. [in Russian]
3. Gadakchyan A., Kapitonova N., Treboukhina N., Ustinova N. Web environment of distance learning. In Paper presented at the E3S Web of Conferences. – 2020. – 210. – P. 13–23.
4. Skulmowski A., Rey G.D. COVID-19 as an accelerator for digitalization at a German university: Establishing hybrid campuses in times of crisis. In *Human Behavior and Emerging Technologies*. – 2020. – 2(3). – P. 212–216.
5. Arbuzov S.S. Primenenie aktivnyh i interaktivnyh video-metodov obucheniya v processe provedeniya zanyati s pomoshchyu Google Klassa [The use of active and interactive video

- learning methods in the course of conducting classes using Google Classroom] // Strategicheskije orientiry sovremennogo obrazovania: sbornik nauchnyh statei. – 2020. – S. 196–199. [in Russian]
6. Zabolotska O., Zhyliak N., Hevchuk N., Petrenko N., Alieko O. Digital competencies of teachers in the transformation of the educational environment. In Journal of Optimization in Industrial Engineering. – 2021. – 14(1). – P. 43–50.
 7. Turmanova Zh.E. Oqytu uderisindegi on-line jane off-line erejelerin qurudyn manyzy [The importance of building on-line and off-line rules in the learning process] // Euraziya gumanitaryq institutynyn habarshysy. – 2020. – 4. – P. 146–151. [in Kazakh]
 8. Skripko L.E. Vnedrenie innovacionnyh metodov obucheniya: perspektivnye vozmozhnosti ili nepreodolimyje problem [Introduction of innovative teaching methods: promising opportunities or insurmountable problems] // Menedzhment kachestva. – 2012. – № 3. – S. 15–18. [in Russian]
 9. McGuinness C., Fulton C. Digital literacy in higher education : a case study of student engagement with e-tutorials using blended learning // Journal of Information Technology Education-Innovations in Practice. – 2019. – 18. – P. 1–28.
 10. Baeva L.V., Khrapov S.A., Azhmukhamedov I.M. «Smart Technologies» in Education: Development Opportunities and Threats // Lecture Notes in Networks and Systems. – 2021. – 155. – P. 714–723.

G.Zh. ARIPZHAN¹, G.A. DUISEBAEVA², A.A. KURALBAYEVA³✉

¹Lecturer of International University of Tourism and Hospitality
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: Gulnur.aripzhan@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-3161-0832>

²Master's Student of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: gulnara.dusebayeva@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-6791-243X>

³PhD, Associate Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: aliya.kuralbayeva@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0003-3166-5104>

THE USE OF ELEMENTS OF KAZAKH NATIONAL GAMES IN TEACHING ENGLISH

Abstract. At present, the importance of learning English not only in Kazakhstan, but also around the world is increasing more and more. In teaching English as a second language, teachers face challenges since it is not the mother tongue of language learners. Therefore, teachers should attempt to apply the most effective techniques and methods to get learners interested and motivated to learn English. There are lots of ways of teaching English effectively and achieving success in the development of learners' communicative competence. As known from the world language teaching practice, a gaming technology is regarded as one of the effective methods in the achievement of the purpose. Interestingly, most language teachers in Kazakhstan make a great use of games such as *Role play*, *Hot chair* and etc that are frequently applied. In the present article, we will consider the useful sides of using elements of the Kazakh national games in the development of communicative competence of language learners.

Keywords: language learning, communicative competence, gaming technology, meaningful use of national games, cognitive significance, educational significance.

Г.Ж. Әріпжан¹, Г.Ә. Дүйсебаева², А.А. Куралбаева³

¹Халықаралық туризм және қонақжайлылық университетінің оқытушысы
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: Gulnur.aripzhan@mail.ru

²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің магистранты
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: gulnara.dusebayeva@mail.ru

³PhD, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: aliya.kuralbayeva@ayu.edu.kz

Ағылшын тілін оқытуда қазақ ұлттық ойындарының элементтерін пайдалану

Аңдатпа. Қазіргі уақытта ағылшын тілін үйренудің маңыздылығы тек Қазақстанда ғана емес, бүкіл әлемде артып келеді. Ағылшын тілін екінші тіл ретінде оқытуда қиындықтар туындайды, өйткені ол тіл үйренушілердің Ана тілі емес. Сондықтан ағылшын тілінің

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Aripzhan G.Zh., Dusebaeva G.A., Kuralbayeva A.A. The Use of Elements of Kazakh National Games in Teaching English // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №1 (123). – Б. 144–159. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.13>

*Cite us correctly:

Aripzhan G.Zh., Dusebaeva G.A., Kuralbayeva A.A. The Use of Elements of Kazakh National Games in Teaching English // *Iasaui universitetinin habarshysy*. – 2022. – №1 (123). – Б. 144–159. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.13>

мұғалімдері оқушыларды қызықтырып, оларды ағылшын тілін үйренуге ынталандыру үшін ең тиімді әдістер мен тәсілдерді қолдануға тырысуы керек. Ағылшын тілін тиімді оқытудың және оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігін дамытуда табысқа жетудің көптеген жолдары бар. Тілдерді оқытудың әлемдік тәжірибесінен белгілі болғандай, ойын технологиясы мақсатқа жетудің тиімді әдістерінің бірі ретінде қарастырылады. Ойын оқыту әдісі ретінде, аға ұрпақтың тәжірибесін кішіге беру ретінде, адамдар оны ежелден бері қолданып келеді. Ойын әрқашан эмоционалды және интеллектуалдық күштердің белгілі бір кернеуін, сондай-ақ шешім қабылдау қабілетін қамтиды. Ойынның құндылығы таусылмайды және ол ойын-сауық мүмкіндіктерімен бағаланбайды. Сонымен, оның құбылысы ойын-сауық, демалыс бола отырып, ол оқуға, шығармашылыққа, адами қатынастар мен жұмыстағы көріністерге ұқсас модельге айнала алады. Бір қызығы, Қазақстанда шетел тілі оқытушыларының көпшілігі өз сабақтарында рөлдік ойындар, ыстық орындық және т.б. сияқты ойындарды кеңінен пайдаланады. Осы мақалада тіл үйренушілердің коммуникативтік құзыреттілігін дамытуда қазақтың ұлттық ойындарының элементтерін пайдаланудың пайдалы жақтарын қарастырамыз.

Кілт сөздер: тіл үйрену, коммуникативті құзыреттілік, ойын технологиясы, ұлттық ойындарды мағыналы қолдану, танымдық мәні, тәрбиелік мәні.

Г.Ж. Арипжан¹, Г.А. Дуйсебаева², А.А. Куралбаева³

¹*преподаватель Международного университета туризма и гостеприимства
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: Gulnur.aripzhan@mail.ru*

²*магистрант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: gulnara.dusebayeva@mail.ru*

³*PhD, доцент, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: aliya.kuralbayeva@ayu.edu.kz*

Использование элементов казахских национальных игр в обучении английскому языку

Аннотация. В настоящее время важность изучения английского языка не только в Казахстане, но и во всем мире возрастает все больше и больше. При преподавании английского языка как второго языка возникают трудности, поскольку он не является родным языком изучающих язык. Поэтому учителя английского языка должны стараться применять наиболее эффективные методы и приемы, чтобы заинтересовать учащихся и мотивировать их к изучению английского языка. Существует множество способов эффективного преподавания английского языка и достижения успеха в развитии коммуникативной компетентности учащихся. Как известно из мировой практики преподавания языков, игровая технология рассматривается как один из эффективных методов в достижении цели. Игру как метод обучения, как передачу опыта старших поколений младшим люди использовали с глубокой древности. Игра всегда предполагает определенное напряжение эмоциональных и интеллектуальных сил, а также способность принятия решений. Ценность игры не может быть исчерпана и оценена развлекательными возможностями. Так что его феномен и состоит в том, что, будучи развлечением, отдыхом, он способен перерасти в обучение, в творчество, в модель, подобную человеческим отношениям и проявлениям в работе. Интересно, что большинство преподавателей иностранных языков в Казахстане широко используют такие игры, как Ролевые игры, Горячий стул и т.д., которые часто применяются. В настоящей статье мы рассмотрим полезные стороны использования элементов казахских национальных игр в развитии коммуникативной компетенции изучающих язык.

Ключевые слова: изучение языка, коммуникативная компетенция, игровые технологии, содержательное использование национальных игр, познавательная значимость, обучающая значимость.

Introduction

Game is a multifaceted phenomenon and it can be regarded as a special form of existence of all life aspects. Therefore, a huge role in developing and upbringing a child belongs to game. It is an effective tool of forming the personality of a preschooler, his moral and volitional qualities and the need to influence the world is realized in the game. Soviet teacher V.A. Sukhomlinsky emphasizes game to be a huge bright window via which a life-giving stream of ideas and concepts about the surrounding world flows into the spiritual world of the child. He states that game is a spark that ignites a spark of inquisitiveness and curiosity [1]. First of all, game is a meaningful activity, i.e. a set of meaningful actions united by the unity of motive. A game is an activity and an expression of a certain attitude of a person to the surrounding reality. A person's game is the product of an activity through which a person transforms reality and changes the world. The essence of the human game is the ability to transform reality by displaying it [2].

Gaming technology is a thought-provoking process. It is also considered as one of the most effective pedagogical methods, which has a great potential for the formation of endurance, perseverance, ingenuity, accuracy, inquisitiveness, the scope of the field of worldview, knowledge, as well as other growing qualities. The educational value of game-based language learning has aroused attention in the English language teaching field [3] since they can be highly influential in learning [4]. Emphasizing the significance of text-based computer games, Andrea Madotto et al. consider that these games are of interest as they can be seen as a testbed for language understanding, problem-solving, and language generation by artificial agents [5]. The use of games in teaching English increases student's interest and motivation in a foreign language and helps better understand a new topic. Through playing a game, students can communicate easily in English. Children who are immersed in certain set conditions show more interest in the learning process and a specific topic [6]. During playing the game, students get impressed, interested and learn English quickly, without feeling tired. Games open the door to life, awaken creative abilities, improve logic and connect them to the real life. Didactic games help to develop learner's linguistic abilities and communicative competence. The educational significance of the gaming technology is that it attracts the learner to intelligence and ingenuity.

Research methods

We have chosen such methods as questionnaires, testing, interviewing, self-diagnosis, task completion, analysis of student activity products, interviews with teachers.

Methodological basis of the study. Many experienced authors of methodological manuals not only evaluate the great educational value of games in teaching a foreign language, but also emphasize their time-filling function. American scholar Richard-Amato claims that games can lower anxiety in the language acquisition process [7], while M. Hansen find them to be highly motivating and entertaining and estimates their opportunity to provide shy students the overcome their shyness in expressing their thoughts in English [8]. Other scholars explain language teachers' enthusiasm of using games as «a teaching device» by the fact that games are perceived to be a break monotony from drilling activities. B. Wierus and A. Wierus explain faster and better foreign language acquisition with the relaxed atmosphere created by the meaningful use of gaming technology [9].

English gaming lessons play an important role in raising awareness of the child's ability to timely recognize and enhance his or her ability to master the language. There are a number of language games that English teachers use to form learners' communicative competence at English

lessons. However, they mostly make use of different language games, but not Kazakh national games. The use of elements of national Kazakh games in teaching English in Kazakh classrooms is of paramount importance since they are close to their nature. Moreover, it promotes fast, rapid learning of lesson themes. On the other hand, outstanding Kazakh scholars as Abai Kunanbaev, Shokhan Ualikhanov and Ybrai Altynsarin underlined the contribution of playing national games to the development of future generation preserving precious treasures of our ancestors and formation of their high morality in understanding and respecting other people's opinions [10].

Results and discussion

There are many Kazakh national games that can be used during English lessons and out of class. For instance, «Baige», «Kokpar», «Altyn saka», «Khan talapai», «Kyz-kuu», «Togyzkumalak» and others enhance skillfulness and eagerness of learners to studying. Only through the meaningful use of national games, the cognitive and educational significance of a lesson increases. It is not difficult to make sure that students are easily involved in such national games as «Syikyrlı taiak», «Kokpar» and «Asyk».

In the classroom, any gaming element is aimed at two different purposes. First of all, it is the interest of a teacher to motivate the student, to develop his / her language; the second is to encourage students to ingenuity and to develop their thinking skills. For example, to develop students' thinking skills such games as «Khantalapai», «Leaving a shawl», «Chasing a girl», «Bes Asyk», «Ringing» and «Wonderful Pouch» can be applied. Now we will consider the ways of using the national Kazakh games separately.

One of the most beloved youth games is «Oramal tastau» (Leaving a shawl). This is a type of game in which players are divided into two groups, standing in two rows oppositely. The more the players, the more interesting the game is. The condition of the game is that a person who conducts the game throws the shawl on the side of the first team. The first player getting the shawl says any word, expression or phrase and throws it to the player of the second team, standing opposite him. The player of the opposite team translates the expression or gives its antonyms and synonyms or other words associated with this expression or phrase. For example, the first player throws the shawl to one of his opponents and says «Clutter». The opponent player says «rubbish». Then the shawl is thrown to the next player and he says «stuff». In this way, the game is continued.

Another way of playing this game is that one of the players says the first part of the word combination and the student getting the shawl should find the second part of it. For example, Madina says «free» which is the first part of the word combination «freecycle», and Nurai should give the second half of the word «cycle». As a result, the word «freecycle» appears. To play the game «Throwing a shawl» in this way, word combinations should consist made up of two syllables at least or they should be phrasal verbs, for example, «tidy away», «tidy up», «put away», «give away», «clean up», «get rid of» and etc. In case one player cannot quickly and accurately convey the second part of the word combination consisting of two parts or give its synonyms and antonyms, he should go to the blackboard and sing an English song or dance. Now, then the shawl is thrown to one of the opponents. Thus, the players of the two teams continue to play, throwing the shawl to one another. On the other hand, they entertain each other with their astonishing talents. This game teaches learners to play, to master the target language, to teach them ingenuity and enhance their communicative competence.

There is another way of using the game «Throwing a shawl». The didactic purpose is to teach children the ability to fully comprehend the combination of words and form their communicative competence and writing skills. Required tools: Each group is distributed a shawl. And cards on which there are words like **tidy**, **give** and **put**. The task of the game is that the class should be divided into three teams according to the row of desks. Each row is considered as one team. The leader of each team takes the shawl on his one hand and a card on his another hand. He raises his hand up saying a word combination or a phrasal verb by the word written on the card. After that, he

gives the shawl to another boy in his team. The second player gives another word combination or phrasal verb and the game is continued in this way. The rest two teams just sit and observe their game. For example, the first team students should give all possible phrasal verbs with the verb «to give»

give up	give out
give away	give off
give back	give over and etc.

When the first team finishes, the second team and the third team should continue in the same way. If the teams do not make any mistakes during the game, they get an excellent mark. The result of the game is determined according to the number of marks.

The fourth version of the game «Throwing a shawl» is the easiest way devoted to the low language level of learners. For playing this game, the group is divided into two teams and stand opposite to each other. The distance between them should be 5–6 meters. The teacher gives the shawl to the student standing first. This student should puzzle a word or shows the word by mimic and jeastures to the student standing opposite to him. The player should find the word and take the shawl. If he fails to give the correct answer, he shows off his talent. Then he takes his seat and observes the game. If he finds the correct answer, he is able to continue the game. Further, he may show the word by his mimic and name the person who should find the hidden word. The game can be complicated according to the task prepared by the teacher.

Another Kazakh national game that we made use is called «**Kokpar**». The game is played between two teams. The players set up a circle, stand on a circle and answer the questions of the teacher. Whips are distributed to both teams. Only the person who knows the answer should raise his hand with the whip and answer the question. The team which gives more correct answer than the other team is the winner of the game.

One of the most widespread, old-fashioned, favorite types of Kazakh folk games among young people is «**syikyrlı taiaq**» (**Magic Stick**). There is no limit to the number of players. The players gather making a circle and assign one of them as a game conductor. The game conductor keeps the magic stick in the middle of the circle and explains the way of playing the game. He names the number of players from one end to the other. Then he sticks the stick in his hand to the ground and marks the number of players and sticks. For example, if the number four, five, ten or twenty is the number that the game conductor calls, then the player whose the number is called should come and answer the question of his number. If he does not know the answer, he should stay in the middle and entertain the class. He sings, dances and plays dombra, but he has to do whatever the class asks him to do. For example, if student named Erbol can not handle the task perfectly and he should stay and raise the mood of the group by singing an English song. After performing, he calls another number to answer the question. In this way, he is replaced by the players. This game suits best to consolidate the previous material.

«**Kyz kuu**» (**Chasing a girl**) is one of the oldest traditional Kazakh games that is advantageous and entertaining. It is one of the most popular national horse games among the peoples of our republic. This competition has remained the same as it was played before. According to the condition of the game, the competition is held between a girl and a guy racing by riding a horse. If the guy fails in the race, he is not allowed marrying to a girl because he cannot justify her claim. In Kazakhs, there is one more tradition from ancient legends. According to this tradition, two girls and boys from different clans should take part in the competition. The failure of a guy was a serious defect on his clan. If the girl is failed, she should get married to a young man who reaches her by riding a horse. As we evidence, this type of Kazakh national game has been forgotten. This game is great of importance by its idealogical content. In our turn, we can make use of this game to create a relaxed atmosphere and to do the exercises with expressions that have been introduced and explained beforehand. To play this game, we can divide the students into two groups: a group of girls and a group of boys. The condition of the game is a boy and a girl should come up to the

blackboard and take two cards on which a sentence is written. In short, they compete to translate the sentences as quickly as possible. Firstly, the girl reads her sentence trying to translate. Then the boys attempt to do the same. The failed group should accomplish the task set by the winning group. The game does not only entertain the students, but also enhances their cognitive understanding and communicative competence. Through the game, learners can quickly communicate with each other, understand each other well and learn the ingenuity from each other.

Another advantageous national game that we often use is «Khantalapai» (Khantalapai). The condition of the game: colorfully numbered asyks from 1 to 10 are placed in the «korzhyn», which is translated as «a basket». Students should take the asyks and answer the question. This game is great for consolidating the newly taken text. National game «khantalapai» game can be used for a group competition. In our case, we color 10 asyks in red, yellow, blue, green, white, black, pink, gray, orange and purple. Further, we number them up to 10. By choosing the asyks, students should answer questions according to the number on the asyk. Teacher should prepare questions from the previously read text. This game is similar to the game «Five Asyks» in which players should take asyks from the basket and accomplish the task. This game allows us to consolidate the home assignment.

«A white bone» (Ak suiek) is one of the national games played among young people. The didactic aim of the game is to find the hidden word and give an example and to learn the word by heart. Necessary visual aid is a table with sentences in which one part of the sentence is missing. The content of the game is that the whole group takes part in the game. A missing part of the sentence is hidden under the white bone as can be seen in Table 1. Each white bone is an excellent mark.

Table 1 – Game «A white bone»

Find the hidden word and get your real mark								
I	can't	remember	what	he	looked			
But	I	can	remember	that	he was		a rugby	shirt
I've	have	forgotten	a lot	of	what			
That	reminds		He	had	a	baseball	cap	on
I	noticed	someone					the	street
Looking		on it,	it	is	a	bit	worrying	really
Did	you	recognize	him?			I've	only just	moved there

The student who finds the words hidden under the bones gets an excellent mark. As can be observed, this game is best to enhance learners' grammar skills. Grammar games in this methodology develop the language, mindset, motivation, resourcefulness, self-esteem and interest in the subject, while phonetic games enhance students' literacy, helping them master the sounds. In the game, the learners are enthusiastically motivated to learn, master a variety of skills and enhance their language skills. Thus, they develop, deepen their knowledge, improve and develop creativity. We use this game to develop children's literacy. We also apply this game for revising the tongue twisters and proverbs asking learners to «Say the tongue twister without hesitating» and «Continue the proverb». The game «A white bone» can also be successfully used in the game «Polyglot» as in Table 2 in which the task is to translate the given English proverbs into Kazakh and Russian.

Table 2 – Game «A white bone» on the basis of «Polyglot»

№	English	Kazakh	Russian
1	All that glitters is not gold		
2	An apple a day keeps the doctor away		
3	Appearances can be deceptive		
4	As you sow, so you shall reap		
5	Better late than never		
6	Don't bite the hand that feeds you		
7	Early bird catches the worm		
8	Easy come, easy go		
9	Honesty is the best policy		
10	Keep your mouth shut and eyes open		

The game can be continued by questioning students to give examples with the help of phrases and word combinations from the previously taken text. In this way, the text can be consolidated by which the communicative competences of learners are much more enhanced.

The game «**Baige**» has a didactic significance in forming communicative competence of learners. Teacher should prepare little passengers for each group, number for learners in the game, cards with additional examples and posters. The condition of the game is to answer the question on the way to the destination first. The class is divided into several teams and writes the examples given in the textbook on the cards or on the game board. The players of each team come to the blackboard one by one and answer the question on the way to their destination. They go further only

through answering all questions. The team that answers all questions and reaches the destination first is the winner of the game.

The last Kazakh national game we recommend to use is «**Giving a ring**» (Сақина салмақ). The didactic purpose of the game is to do exercises verbally to improve their communicative competence and to train to compete quickly. Required tools are 2 or 3 rings depending on the number of people or a worm, candy, button can be used instead of rings, etc (the game finishes fast if there is on ring for each row). The content of the game is that the players in the class are divided into 2 or 3 groups. The more the row, the more the groups there are. Each group has one ring. Several examples are written in the column on the blackboard depending on the number of groups. Each column divides examples to groups. According to the teacher's command, the players of the groups having a ring in their hand start to translate the first example and continue the game. The game continues silently. The group that finishes the game first and performs correctly wins and is evaluated with excellent marks. The game starts and ends at the same time in each group. Teacher should take into account the correctness of the translated examples.

Whether language learning based on national Kazakh games is effective, students can best tell themselves. Owing to the great assistance of the staff of the Philology Faculty of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, we carried out a study was conducted with the second-year-full-time students (100 people). At the first stage of the study, a survey was conducted, a survey of students to identify the criteria by which to judge the effectiveness of using Kazakh national games. The data showing the students' attitudes towards the application of Kazakh national games are displayed in Table 1.

Table 1 – Students' attitudes to the use of national games in the second language acquisition process

No.	Criteria	Positive attitude in %	Negative attitude in %
1	Knowledge acquisition possibility	100	0
2	Convenience of acquiring knowledge via the application of Kazakh national games	72	28
3	Constant communication with the teacher	42	58
4	Opportunities for education on a material basis	6	94
5	Creation of comfortable conditions for the creativity of learners	13	87
6	Absence of teacher's dictatorship	17	83
7	Simplification of the material explanation in the learning process	65	35
8	Personal development stimulation	14	86
9	Learners' communicative competence motivation	57	43
10	The standard for the oral speech development	92	8
11	The involvement of the whole learners in the learning process	16	84
12	The motivation of learners to the language acquisition	25	75
13	Achievement of their goals by students	83	17
14	Students' independence in obtaining the study material	92	8
15	Low level students' attraction	100	0
16	Ease of obtaining new knowledge	86	14

The attitude of students to the use of national games in the process of mastering a second language is shown in Figure 1.

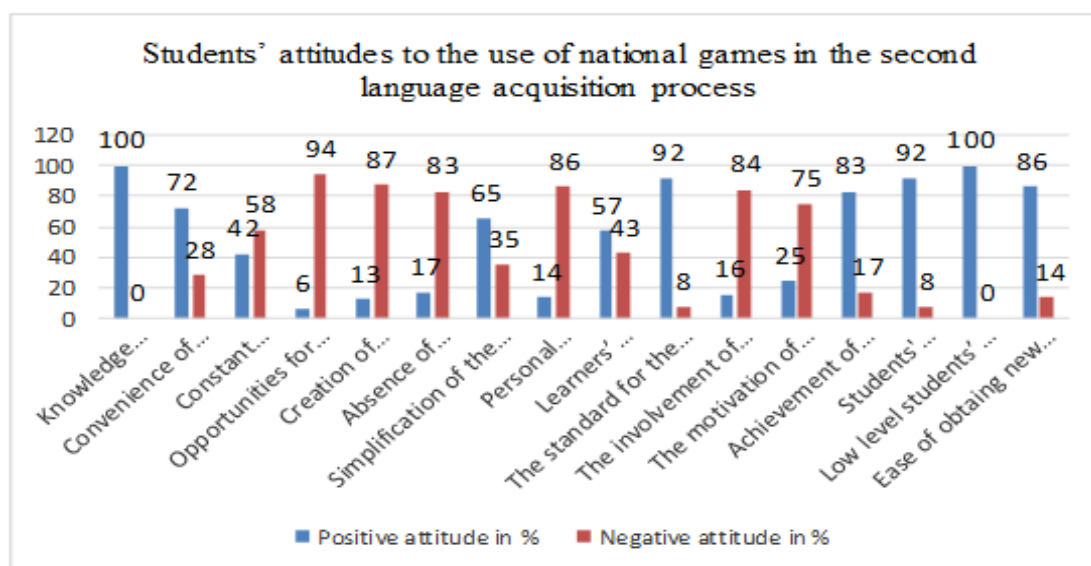

Figure 1 – Students’ attitudes towards the use of national games in the second language acquisition process

Thus, students expressed a positive attitude towards language learning with the help of national games. And when choosing the form of training (anonymous questionnaire) by national games or common language games, 69% of respondents preferred the first type of training, taking as a basis the possibility of enhancing communicative competence. For an illustrative example, the diagram (Figure 2):

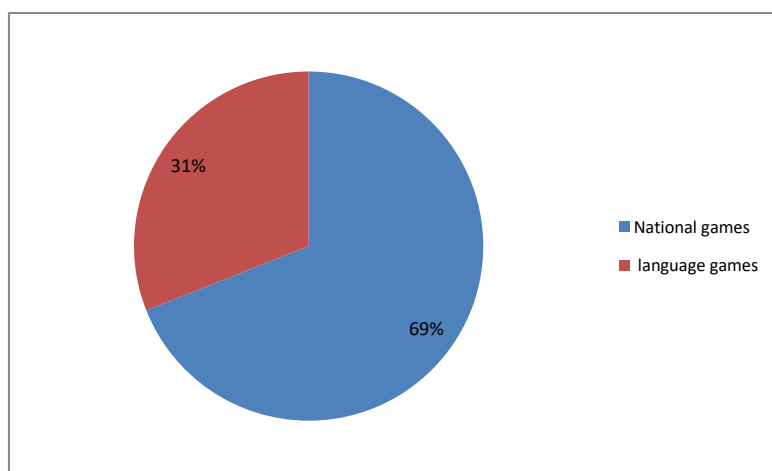

Figure 2 – National games priority over other language games

As it is known, all groups of the English Philology department consist of students from foreign countries as Turkmenistan, Uzbekstan, Kurguzstan and China. Though these students have been studying in Kazakhstan at least for three years and know English at a certain level, they have no idea about the culture and tradition of the Kazakh nation. Moreover, these students have no personal interest to master English for their own purposes and low-probability of their successful activity is present and makes 10,8%. Taking it into account, we came to a conclusion about the need of strengthened use and attentive selection of national games in the course of teaching English for forming their motivation prior to the development of the learners’ communicative competences on the one hand and spiritual value knowledge on the other hand.

Therefore, we selected the methods as questioning, testing, interviewing, self-diagnostics,

performance of tasks, analysis of products of pupils’ activity, interview of the teachers. In order to define an initial condition of *components* of developing learners’ communicative competences, their motivation and cultural value knowledge in the process of teaching English we relied on the situation where interest to mastering English predetermines further continuous system education and self-education of the identity, development of necessary significant qualities. Hence, we carried out questionnaire and interview which are designed to reveal the levels of learners’ communicative competences and cultural spirituality knowledge.

The obtained study data and thorough analysis showed that the main motive of studying English practically all students questioned want to have possibility to improve their communicative competences, to be motivated and to improve their spiritual spirituality value knowledge.

After analyzing the condition of forming these components, we came to a conclusion that these components are formed at low and average level. The study result of forming components of developing communicative competence, forming their motivation towards the language acquisition and spiritual value knowledge in the process of teaching English is presented in the following table.

Table 2 – Initial levels of students’ communicative competence, motivations and spiritual value knowledge in the conditions of other language activities

Levels of students	Numbers of students (%)		
	Communicative competence	Motivations	Spiritual value knowledge
Low	71,1	70,3	71,3
Average	29,9	29,7	28,7
Required	-	-	-
High	-	-	-

To show a total level of communicative competence, formation of motivation and spiritual value knowledge in teaching English we gave four criteria characterizing a condition of communicative competence and cultural spirituality knowledge which corresponded to formation level, i.e. to their qualitative description: low, average, required and high.

The experiment results carried out among Turkmen, Uzbekian, Mongolian and Chinese students shown in the following table and the graphic representation is given below in the table.

Table 3 – Levels of forming learners’ communicative competence, motivations and spiritual value knowledge in the conditions of national games

In percentage

Level of communicative competence	Numbers of students (%)		
	Communicative competence	Motivations	Spiritual value knowledge
Low	68,76	58,75	75,1
Average	31,24	41,25	24,9
Required	0	0	0
High	0	0	0

These tables representation indicated the low level of communicative competence of foreign

students is 68, 76%, while their average level is 31,24%, the low level of motivations of foreign students is 58,75% and on the other hand students' average level is 41,25%. The lowest level 75,1% belonged to the spiritual value knowledge of the foreign students, while their average level is 24,9%. Students' low and average levels do not promote to fast adaptation, and, therefore, successful functioning in learning activity.

Thus, the experiment results indicated that mainly low level of developing communicative competences in the process of teaching English as a key motivation in their activity that makes essential the organization and carrying out of experimental work on the development of cultural spirituality knowledge in the course of teaching English for checking of efficiency offered in the research of system and a technique, and approbation of the pedagogical conditions revealed in complete pedagogical process.

Upon completion of the first stage of developing communicative competences in the process of teaching English the discussions, survey, expert evaluation on revelation of level of developing language and cultural assimilation knowledge of experimental and control groups together are given below in table 1.

Table 4 – Results of the first stage of experimental work on developing communicative competence, motivations and spiritual value knowledge in the conditions of national games

In percentage

Level of communicative competence	Numbers of students (%)		
	Communicative competence	Motivations	Spiritual value knowledge
Low	61,46	52,24	64,1
Average	38,54	47,76	35,9
Required	0	0	0
High	0	0	0

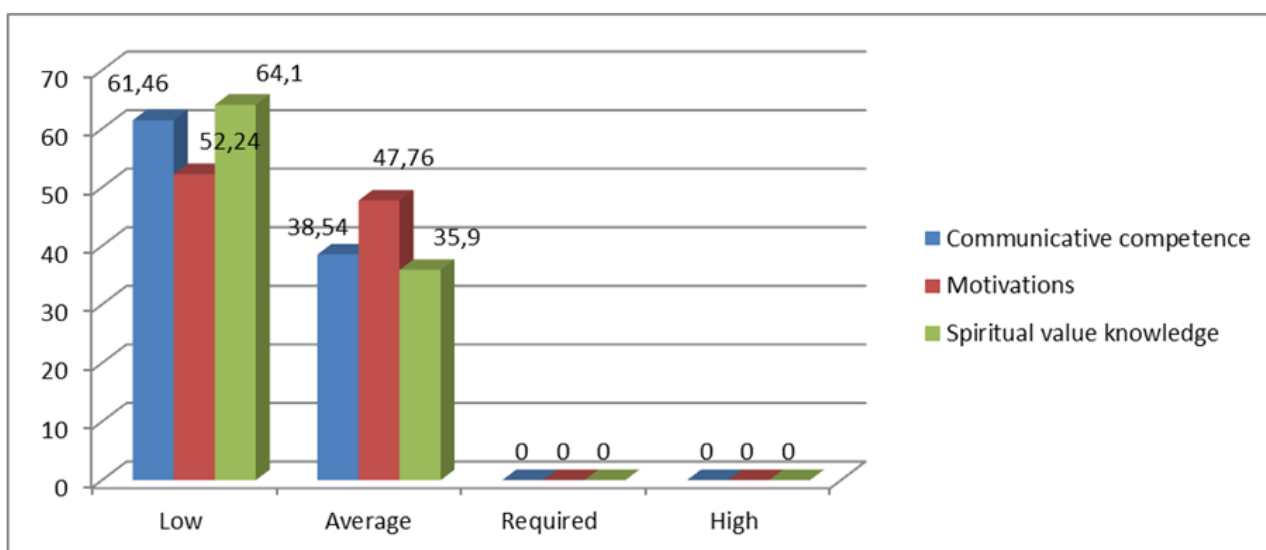

Figure 3 – Results of the first stage of experimental work on developing communicative competence, motivations and spiritual value knowledge in the conditions of national games

The numbers in the table indicate that the number of students with the average level of communicative competence, motivations and spiritual value knowledge considerably increased up to 52,24% and the number of students with low level decreased up to (47,76%). However, there are still no students with required and high levels of communicative competence, motivations and spiritual value knowledge that, in our opinion, is explained by the fact that students learned English activity not profoundly. Meanwhile, the analysis of questionnaires, results of conversations and expert evaluations showed students' interest based not only on desire to master a foreign language and culture, but also on acquisition of English in their practical activity in all its complexity and multi-aspects at necessary and high level. Students can imagine well enough the main features and importance of learning English for the development of their communicative competence in the target language.

Since the purpose of the second substage was the formation of communicative skills on the basis of comprehensive opportunities of 5 national games in the course of learning English, integration of the spiritual value knowledge was used. The use of national games in teaching English, integration of spiritual value knowledge give pupils the chance to form theoretical and practical bases, significant and specific aspects of communicative activity. Moreover, we drew special importance to teaching English during which we focused to the development of spiritual value knowledge on the base of national games in the process of teaching English, recognitions, correct understanding and adequate reaction to language, cultural distinctions in communication of multilingual partners.

After completing the second substage, we conducted an identification analysis of developing communicative competence, motivations and spiritual value knowledge in the process of teaching English (Table 9 and Figure 7).

Table 5 – The results of the second substage of experimental work on developing communicative competence, motivations and spiritual value knowledge in the process of teaching English

Level of communicative competence	Numbers of students (%)		
	Communicative competence	Motivations	Spiritual value knowledge
Low	52,7	34,2	59,3
Average	47,3	50,3	40,7
Required	0	15,5	0
High	0	0	0

The above-stated experiment results witness about efficiency of national games, in developing linguistic communicative competence in the process of teaching English that was reflected in dynamics of levels of formation of this integrative quality in experimental group. However, we can see few foreign students at required level with the small percent of 15,5%. In our point of view, this is due to the fact that the students' language level that they obtained during the teaching process doesn't allow them to develop their practical and communicative skills.

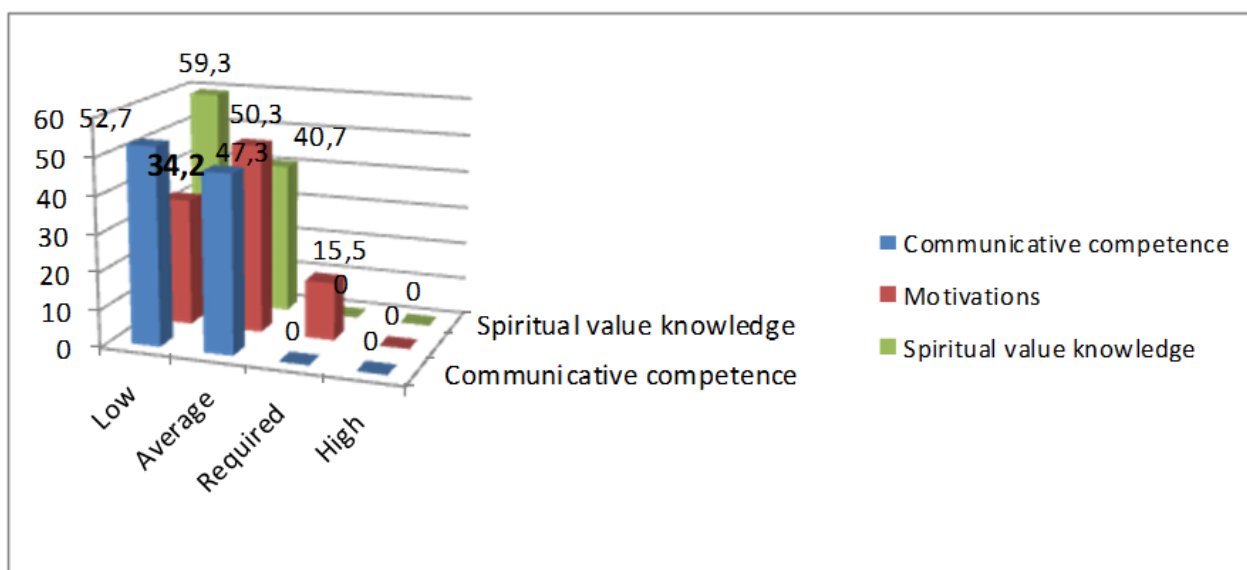

Figure 4 – Results of the second substage of experimental work on developing communicative competence, motivations and spiritual value knowledge in the process of teaching English

With a view to develop the students’ communicative competences at the required level, during the third and final stage, we made use of another 5 different national games. The importance of this step in developing of communicative skills, forming their motivations towards the language acquisition and their spiritual value knowledge is noted that here students not only form their communicative skills, but also gain deeper knowledge on studying language through playing national Kazakh games.

After a skillful usage of national games to enhance their communicative competences in the English language, the students highly emphasized the relevance of playing national Kazakh games as they allowed them to develop their speaking skills, motivated them to learn the foreign language in the easiest way and improved their spiritual value knowledge.

At the third and final substage of the experiment we taught the students English for their practical activity on the basis of using national Kazakh games, tutorials, electronic textbooks that were worked out etc. When all performances came to the end, we discussed the results of the experiment and even students made reports on various actual problems of teaching the language where they encountered with difficulties of improving their speaking skills, namely their oral performance. The received results witnessed the efficiency of the offered system and technique of developing communicative competence in the process of teaching English (Table 10 and Figure 8).

Table 6 – The results of the third substage of the research work on developing communicative competence, motivations and spiritual value knowledge in the process of teaching English

Level of communicative competence	Numbers of students (%)		
	Communicative competence	Motivations	Spiritual value knowledge
Low	24,1	12,2	30,2
Average	50,6	52,3	49,1
Required	25,3	35,5	20,7
High	0	0	0

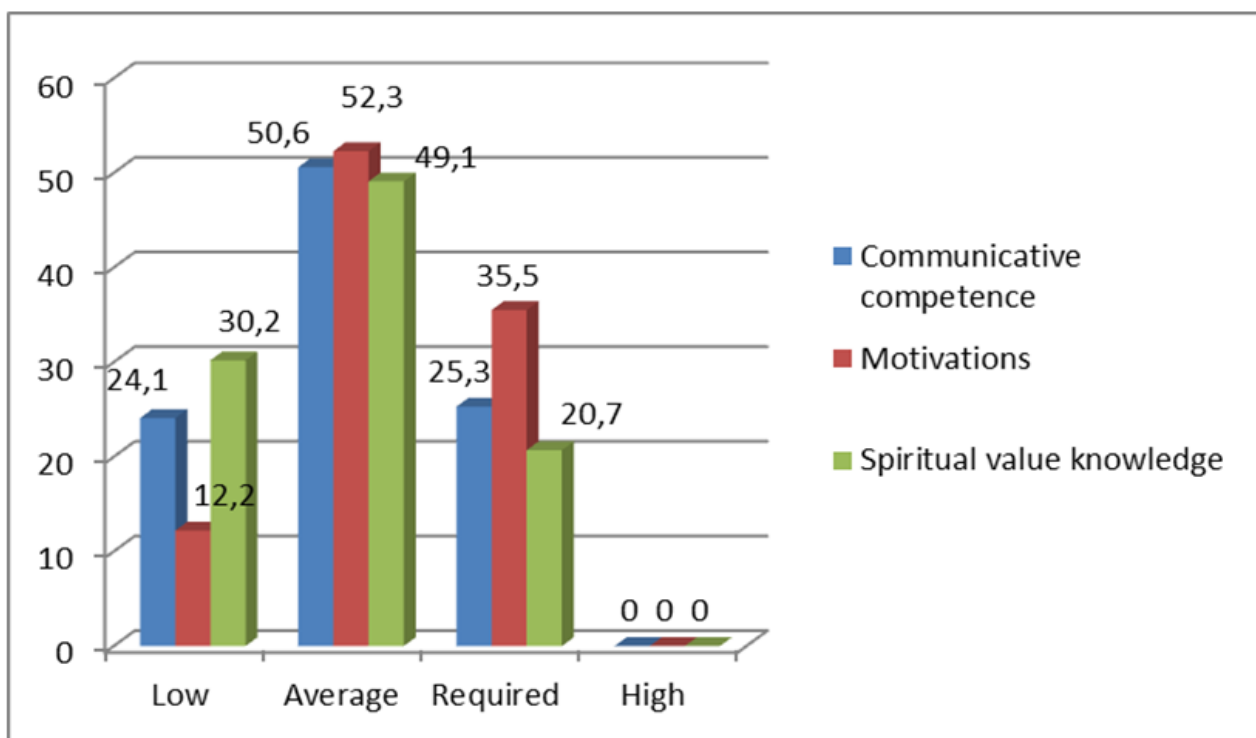

Figure 5 – The results of the third stage of research work on developing communicative competence, motivations and spiritual value knowledge in the process of teaching English

The analysis of the final stage indicates rather noticeable growth on an average (52,3%) and required levels (35,5%) and reduction of number of pupils with low level (12,2%) that implies about the efficiency of using national Kazakh games. The heated discussions that took place after the completion of the whole experiment stages pointed out the significance of using national games not only to develop the communicative skills of learners, but also to form learners’ motivations towards the second language acquisition and spiritual value knowledge that means the acquaintance with the culture and tradition and language of the Kazakh language in the process of learning the English language.

The system of using national games in developing communicative competences represents approaches to create interest in studying English, positive attitude towards partners of communication, to develop and systematize the knowledge of English gained in their activity, to fulfill communicative abilities on levels, i.e. in general, to universalize communicative qualities, knowledge, abilities, skills of communication in English. The study results allow us to emphasize the effectiveness of using national games not only developing learners’ communicative competence, but also in forming their motivations to the second language acquisition and forming their spiritual value knowledge. In addition, their application contributed to the students’ growth level of communicative competences since the national games that were used by us motivated our learners towards the acquisition of the English language.

Conclusion

As can be observed, games create a fun-filled and relaxing learning atmosphere where students have the opportunity to use language in a non-stressful way. While playing games, the learners focus their attention not to the language, but on the message. They don’t pay attention to the correctness of linguistic forms, but they do their best to win. Certainly, a game-oriented lesson eases learners’ fear of being negatively judged in public, reduces their anxiety and generates their speech fluency. Thus, communicative competence is achieved. In conclusion, we believe that using

such didactic Kazakh national games in teaching English will not only have a great impact on enhancing communicative competence of learners, but also on upbringing the younger generation on the other.

BIBLIOGRAPHY

1. Сухомлинский В.А. Духовный мир школьника. – М.: Учпедгиз, 1991. – 54 с.
2. Бондаренко Ф.К., Матурсик А.И. Воспитание детей в игре: Пособие воспитателю детского сада. 2-е издание. – М.: Просвещение, 1983. – 114 с.
3. Lin C.J. et.al. Facilitating EFT students' English grammar learning performance and behaviors: A contextual gaming approach // Computers and education, Vol. 152, July 2020.
4. Perifanou M.A. Language Micro-gaming: Fun and Informal Microblogging Activities for Language Learning. In: Lytras M.D., Ordonez de Pablos P., Damiani E., Avison D., Naeve A., Horner D.G. (eds) Best Practices for the Knowledge Society. Knowledge, Learning, Development and Technology for all. WSKS 2009. Communications in Computer and information science, vol 49. Springer, Berlin, Heidelberg. https://doi.org/10.1007/978-3-642-04757-2_1
5. Andrea Madotto et al. Exploration based language learning for text-based games. Computation and language (cs.CL); artificial Intelligence (cs. AI) arXiv:2001.08868 [cs.CL]
6. Игровые технологии обучения: применение и виды. [Электронный ресурс]. URL: <https://zaochnik.com/spravochnik/pedagogika/teoriya-obucheniya/igrovye-tehnologii-obucheniya/>
7. Richard A. Making it Happen: Interaction in the Second Language Classroom: From Theory to Practice. – New York: Longman, 1988.
8. Hansen M. Grajmy w jezyku francuskim // Jezyki Obce w Szkole. March-April, 1994. – Pp. 118-121.
9. Wierus B. and Wierus A. Zagraj razem a nami. Czesc I. // Jezyki obce w szkole. 1994, May-June. – Pp. 218–222.
10. Дженкенов П.С., Гасымов С.Б., Шилибаев Б.А. Основы национального движения и спорта. Инструмент для чтения. – Тараз: Издательство Таразского университета, 2015. [Электронный ресурс]. URL: http://lib.tarsu.kz/rus/all.doc/Elektron_res/PPS/Zhekenov_ulttyk_kojgakys2015.pdf.pdf

REFERENCES

1. Suhomlinski V.A. Duhovnyi mir shkolnika [The spiritual world of a schoolboy]. – М.: Учпедгиз, 1991. – 54 s. [in Russian]
2. Bondarenko F.K., Maturcik A.I. Vospitanie detei v igre: Posobie dliya vospitateliya detskogo sada [Parenting in the game: A guide for a kindergarten teacher]. 2-e izdatenie. – М.: Prosvesheshenie, 1983. – 114 s. [in Russian]
3. Lin C.J. et.al. Facilitating EFT students' English grammar learning performance and behaviors: A contextual gaming approach // Computers and education, Vol. 152, July 2020.
4. Perifanou M.A. Language Micro-gaming: Fun and Informal Microblogging Activities for Language Learning. In: Lytras M.D., Ordonez de Pablos P., Damiani E., Avison D., Naeve A., Horner D.G. (eds) Best Practices for the Knowledge Society. Knowledge, Learning, Development and Technology for all. WSKS 2009. Communications in Computer and information science, vol 49. Springer, Berlin, Heidelberg. https://doi.org/10.1007/978-3-642-04757-2_1
5. Andrea Madotto et al. Exploration based language learning for text-based games. Computation and language (cs.CL); artificial Intelligence (cs. AI) arXiv:2001.08868 [cs.CL]

6. Igroviye technologii obuchenia: primeneniie i vidy [Game learning technologies: applications and types]. [Electronic resource]. URL: <https://zaochnik.com/spravochnik/pedagogika/teorija-obucheniija/igroviye-tehnologii-obucheniija/>
7. Richard A. Making it Happen: Interaction in the Second Language Classroom: From Theory to Practice. – New York: Longman, 1988.
8. Hansen, M. Grajmy w jezyku francuskim [Let's play French] // Jezyki Obce w Szkole. March-April, 1994. – Pp. 118–121. [in Polish]
9. Wierus B. and Wierus A. Zagraj razem a name [Play together with us]. Czesc I. // Jezyki obce w szkole. 1994, May-June. – Pp. 218–222. [in Polish]
10. Zhekenov P.S., Kasymov S.B., Shilibaev B.A. Osnovy nacionalnogo dvizheniia i sporta. Instrument dlia chteniia [Fundamentals of the national movement and sports. A manual]. – Taraz: Izdatelstvo Tarazskogo universiteta, 2015. [Electronic resource]. URL: http://lib.tarsu.kz/rus/all.doc/Elektron_res/PPS/Zhekenov_ulttyk_kojgakys2015.pdf

MASROKAH¹✉, S. UTAMININGSIH², SU'AD², M.N. YERMAGAMBETOVA³

¹Master's Student of Muria Kudus University

(Indonesia, Gondangmanis), e-mail: masrokah646@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-9151-1214>

²Senior Lecturer of Muria Kudus University

(Indonesia, Gondangmanis), e-mails: sri.utaminingsih@umk.ac.id; suad@umk.ac.id

<https://orcid.org/0000-0002-2613-0052>

<https://orcid.org/0000-0001-5882-385X>

³Lecturer of Abai Kazakh National Pedagogical University

(Kazakhstan, Almaty), e-mail: makhan1990@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-4682-2790>

INFLUENCE OF QUANTUM TEACHING-LEARNING MODEL ON SOCIAL STUDIES LEARNING OUTCOMES

Abstract. The purpose of this study was to determine the effect of the application of the quantum teaching-learning model on the learning outcomes of Theme 5 on the social studies content of grade V elementary school students in Demak Sub District. The research method used a quasi-experimental design. The research sample was class V Elementary School Bintoro Number 5 Elementary School (35 students). The control class was class V Elementary School Bintoro Number 2 with a total of 41 students. The sampling technique used purposive random sampling. Data analysis used t-test, by first doing data description, average similarity test, and analysis requirements test (normality test and homogeneity test). The results showed that the use of the quantum teaching-learning model had an effect on the learning outcomes of Theme 5 on social studies subject matter, as indicated by the results of the t-test of $3.446 > 2,000$ and the percent N-gain test of 59.50 (quite effective); Based on the research, it was concluded that there was an influence on the use of the quantum teaching-learning model on the learning outcomes of Theme 5 on the IPS subject content of elementary school students in Demak Sub District. The article analyzes the results of these studies.

Keywords: social studies, the quantum teaching-learning model, learning outcomes, quantum teaching, test.

Масроках¹, С. Утаминингсих², Суад², М.Н. Ермагамбетова³

¹Мурия Кудус университетінің магистранты

(Индонезия, Гондангманис), e-mail: masrokah646@gmail.com

²Мурия Кудус университетінің аға оқытушысы

(Индонезия, Гондангманис), e-mails: sri.utaminingsih@umk.ac.id; suad@umk.ac.id

³Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университетінің оқытушысы
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: makhan1990@mail.ru

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Masrokah, Utaminingsih S., Su'ad, Yermagambetova M.N. Influence of Quantum Teaching-Learning Model on Social Studies Learning Outcomes // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №1 (123). – Б. 160–169. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.14>

*Cite us correctly:

Masrokah, Utaminingsih S., Su'ad, Yermagambetova M.N. Influence of Quantum Teaching-Learning Model on Social Studies Learning Outcomes // Iasau universitetinin habarshysy. – 2022. – №1 (123). – B. 160–169. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.14>

Кванттық оқыту-оқу моделінің әлеуметтік зерттеулерді оқыту нәтижелеріне әсері

Аңдатпа. Бұл зерттеудің мақсаты 5-тақырыптың оқыту нәтижелеріне кванттық оқыту-оқу моделін қолданудың Демак шағын ауданындағы V сынып оқушыларының әлеуметтік зерттеулер мазмұнына әсерін анықтау болды. Зерттеу әдісінде квазиэксперименттік жоба қолданылды. Зерттеу үшін таңдау Бинторо №5 бастауыш мектебінің V сыныбына түсті (35 оқушы). Бақылау сыныбы 41 оқушысы бар №2 Бинторо мектебінің V сыныбы болды. Іріктеу әдісінде мақсатты кездейсоқ іріктеу әдісі пайдаланылды. Деректерді талдау үшін алдымен деректерді сипаттау, орташа ұқсастық сынағы және талдау талаптары сынағы (қалыптылық сынағы және біртектілік сынағы) арқылы t-тесті қолданылды. Нәтижелер кванттық оқыту-оқу моделін қолдану әлеуметтік зерттеулер пәні бойынша 5-тақырыптың оқу нәтижелеріне әсер еткенін көрсетті, бұл t-тестінің нәтижелері $3,446 > 2,000$ және N-пайыз сынағы нәтижелері 59,50 (өте тиімді) арқылы анықталды. Зерттеу негізінде Демак кіші ауданындағы бастауыш сынып оқушыларының IPS пәнінің мазмұны бойынша 5-тақырыптың оқу нәтижелеріне кванттық оқыту-оқу моделін қолданудың ықпалы бар деген қорытынды жасалды. Мақалада осы жүргізілген зерттеулердің нәтижелері талданды.

Кілт сөздер: әлеуметтік зерттеулер, кванттық оқыту-оқу моделі, оқу нәтижелері, кванттық оқыту, тест.

Масроках¹, С. Утаминингсих², Суад², М.Н. Ермагамбетова³

¹магистрант Университета Мурия Кудус

(Индонезия, г. Гондангманис), e-mail: masrokah646@gmail.com

²старший преподаватель Университета Мурия Кудус

(Индонезия, г. Гондангманис), e-mails: sri.utaminingsih@umk.ac.id; suad@umk.ac.id

³преподаватель Казахского Национального педагогического университета имени Абая

(Казахстан, г. Алматы), e-mail: makhan1990@mail.ru

Влияние квантовой модели преподавания-обучения на результаты обучения общественным наукам

Аннотация. Цель этого исследования состояла в том, чтобы определить влияние применения квантовой модели преподавания-обучения на результаты обучения Темы 5 на содержание социальных исследований учащихся пятого класса начальной школы в подрайоне Демак. В методе исследования использовалась квазиэкспериментальная схема. Выборкой для исследования был класс V начальной школы Bintoro Number 5 Elementary School (35 учеников). Контрольным классом был V класс начальной школы Бинторо №2, в котором обучались 41 ученик. В методе выборки использовалась целенаправленная случайная выборка. В анализе данных использовался t-критерий, сначала выполняя описание данных, тест на среднее сходство и тест требований к анализу (тест на нормальность и тест на однородность). Результаты показали, что использование квантовой модели преподавания-обучения повлияло на результаты обучения по Теме 5 по предмету социальных исследований, о чем свидетельствуют результаты t-теста $3,446 > 2000$ и теста процента N-прироста 59,50 (достаточно эффективный). На основании исследования был сделан вывод о влиянии использования квантовой модели преподавания-обучения на результаты обучения по Теме 5 на предметное содержание IPS учащихся начальной школы в подрайоне Демак. В статье проанализированы результаты этих исследований.

Ключевые слова: социальные науки, квантовая модель преподавания-обучения, результаты обучения, квантовое обучение, тест.

Introduction

Social Sciences (IPS) is a field of study that studies, examines, and analyzes social symptoms and problems in society in an integrated manner from various aspects of life [1]. Social studies are taught in primary and secondary education, as a basis or introduction in studying social studies or social science at an advanced level. IPS examines a set of events, facts, concepts, and generalizations related to social issues. At the Elementary School / Religion Elementary School level, the social studies subject contains Geography, History, Sociology, and Economics. Through the social studies subject, students are directed to become citizens of Indonesia who are democratic, and responsible, as well as citizens of the world who love peace.

This research learning problem also occurs in the fifth grade of Public Elementary School Bintoro Number 5 Demak. Based on the initial reflection, it shows that the social studies learning process is still not optimal, because the teacher does not use a learning model that is able to increase student cooperation in the study group so that not all students can be active in learning, students get bored quickly, and the use of learning media is still lacking, resulting in results. student learning is not optimal [2]. From the average daily assessment (PH) of Theme 5 in all subjects, the IPS subject content has a low average when compared to other subjects. Most students still have not reached the minimum completeness criteria set by the school, namely 70. Thus, the learning objectives are not in accordance with what is expected.

The choice of this model is in line with the results of the study showing that there are significant differences in the social studies learning outcomes of students who take the quantum teaching model assisted by audio media with students who take conventional learning [3]. Based on the analysis results obtained t-count of 2.72, with a significance level of 5% ($\alpha = 0.05$) or a confidence level of 95% with $dk = 63$ and t table of 2.00. This means that $t\text{-count} > t\text{-table}$ ($2.72 > 2.00$). Thus, it can be concluded that the quantum teaching model assisted by audio media has a positive and significant effect on the social studies learning outcomes of class students. Some of the reasons researchers chose the Quantum Teaching learning model are: (1) the model is that it involves students actively in the learning process, (2) the syntax of the model contains learning steps that the teacher can apply easily, (3) the application of the model brings logical consequences for teachers to prepare more mature learning preparation so that the learning process can be designed to be more innovative, and (4) the application of the two models further improves teacher competence, especially pedagogic and professional competences so that it will realize the quality of learning. Based on this description, the researchers conducted experimental research with the title "The Effect of Quantum Teaching Learning Models on Social Studies Learning Outcomes of Elementary School Students.

The Quantum Teaching Learning Model is very influential as an appropriate and good social studies learning model for social studies student learning outcomes in elementary schools [4]. The use of this model is proven to improve students' understanding and social studies learning outcomes of students in elementary schools [5], [6].

Based on the above background, the objectives in this study were to: (1) analyze the effect of the application of the quantum teaching learning model on the learning outcomes of Theme 5 on the social studies content of elementary school class V students in Demak Sub District, (2) to analyze the effect of the application of the talking learning model stick to the learning outcomes of Theme 5 on the social studies content of grade V elementary school students in Demak Sub District, and (3) to analyze the effect of differences in learning outcomes Theme 5 on the social studies content of grade V elementary school students in Demak Sub District on the learning process that applies the model learning quantum teaching.

Research methods

This research is an experimental research. The research method used a quasi-experimental design, with a population of all fifth grade students of Demak Elementary Schools from 55

elementary schools with a total of 1,627 students. The research samples were students of class VA Bintoro Elementary School 5 (34 students) and class VB Bintoro Elementary School 5 (35 students). As the control class is the fifth grade student of Bintoro 2 Elementary School (41 students). Data collection techniques in this study include test techniques in the form of cognitive tests. The research instrument was in the form of multiple choice written test questions. Data analysis used in this study includes: data description, average similarity test and prerequisite analysis test.

Results

Research findings described by the researcher contain the findings obtained during the study and after the research was carried out. The research findings data discussed are sourced from the results of the analysis of pre-experimental, pretest, and posttest data processing using the SPSS version 23 data processing program application. The explanation of the analysis of findings is to test the effect of implementing the quantum teaching learning model on student learning outcomes in Theme 5 on social studies subject matter.

Research Results

Pre-experimental Data. Pre-experimental activities are used to identify and determine the initial conditions of the two classes used as samples in the study. The initial problem that was analyzed was the learning outcomes of social studies students in class V Elementary Schools in Demak Regency. The stages of supporting pre-experimental activities include observation, interviews, and giving tests. Based on the three activities in the pre-experimental implementation, results that support the analysis of students' initial abilities can be obtained, namely the social studies learning outcomes in Theme 5 of the three classes sampled before the action of the research (treatment). The results of the data on the initial conditions of IPS Theme 5 learning outcomes from the pre-experimental implementation are described in the table below.

Table 1 – Pre-Experimental Results Learning Outcomes in Theme 5 of Social Studies

No	School/Class	Avarange	Student Complete	Student do not Complete	Minimum Completeness Criteria	%
1.	Public Primary School Bintoro Number 5 (Class 5a)	64,43	10	25	75	28.57%
2.	Public Primary School Bintoro Number 2 (Class 5)	63,57	11	30	70	26.83%

(Source: Primary Data December, 2020)

In table 1, the pre-experimental results of Theme 5 student learning outcomes on social studies subject matter before the research action of the 2 classes obtained an average percentage of completeness in the less category. Shown in the pre-experimental results of the learning outcomes of Theme 5 students in the first school social studies subject content obtained an average of 64.43 with a classical completeness percentage of 28.57% and 10 students who completed and 25 students who did not complete reached the minimum completeness criteria. In the second school the average results of Theme 5 student learning outcomes in social studies subject content of 63.57 with a percentage of 26.83% complete learning and 11 students completing and not 30. More clearly, the percentage of learning completeness can be illustrated by the following bar chart:

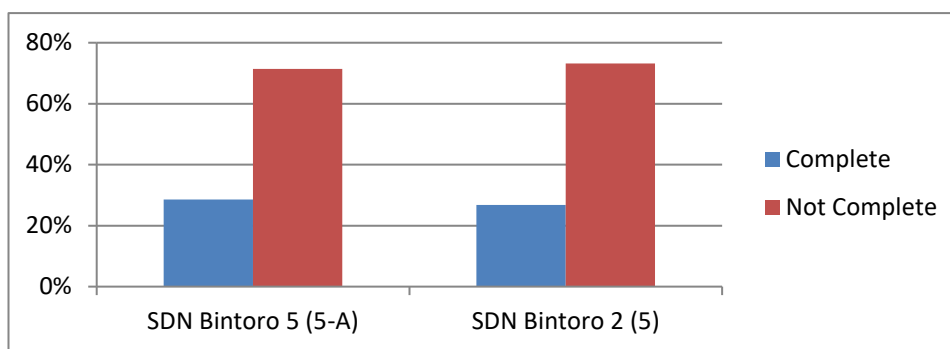

Figure 1 – Bar Diagram of Pre-Experimental Results of Learning Outcomes in Theme 5 IPS

Data Description. The data description contains processed data from the pretest and posttest scores of the control class and the experimental class. The control class numbered 41 students. The explanation of the pretest data description for the experimental class is explained in the table as follows:

Table 2 – Description of Data

Date	N	Minim	Max	Mean	Std. Deviation	Variance
Pretest Class control	41	45	90	68,17	10,710	114,695
Posttest Class control	41	50	100	76,95	11,720	137,348
Pretest Class Experiment	35	40	85	69,00	11,167	124,706
Posttest Class Experiment	35	60	100	86,29	11,841	140,210

In Table 1, the data description shows that the pretest average value in the control class is 68.17 and in the experimental class is 69. This shows that the abilities of the two classes are almost the same, there is no significant difference in ability. The posttest mean value of the control class is 76.95 and the experimental class is 86.29, this shows that this significant difference in value occurs because of the influence of the model.

Hypothesis Testing. Hypothesis testing is used to test the effect of the application of the quantum teaching learning model on learning outcomes in Theme 5 on the social studies content of grade five elementary school students in Demak Sub District. The decision-making criteria for hypothesis testing using the Independent Sample Test are, if $t\text{-count} > t\text{-table}$ then H_a is accepted and if on the other hand $t\text{-count} < t\text{-table}$ then H_a is rejected. The explanation of the output data from the hypothesis test results can be seen in the following table.

Table 3 – Group Statistics

Group		N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
Class 5 Social Science Learning Outcomes	Experiment 1	35	86.29	11.841	2.002
	Control Class	41	76.95	11.720	1.830

Table 4 – Hypothesis Test Results

		Independent Samples Test									
		Levene's Test for Equality of Variances		t-test for Equality of Means							
		F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	95% Confidence Interval of the Difference		
										Lower	Upper
Social science learning outcomes theme 5	Equal variances assumed	.000	.990	3.445	74	.001	9.334	2.710	3.935	14.734	
	Equal variances not assumed			3.442	71.902	.001	9.334	2.712	3.928	14.741	

Based on table 3 the results of the Group Statistic test using the posttest score of Theme 5 student learning outcomes in Social Studies subject matter are explained, the average value of student learning outcomes in Theme 5 on Social Studies subject matter after being given treatment in the experimental class is 86.29. In the control class the average value of social studies learning outcomes Theme 5 was 76.95 with a total of 41 students in the control class and 35 students in the experimental class.

Table 4 describes the results of the Independent Sample Test in the Equal Variances Assessment table, obtaining the results of t-count = 3,445, degrees of freedom (df) = 74 obtained from the number of samples-2. The level of significance at sig (2-tailed) = 0.001 and the mean difference (average difference) of 9.334. Based on the effect test using the Independent Sample Test, the data is said to meet the test criteria. Evidenced by the calculation results of t-count > t-table (3,445 > 2,000) and a significance level of 0.001 < 0.05, then, hypothesis testing justifies Ha = accepted and Ho = rejected. Thus, there was an increase in student learning outcomes in Theme 5 on social studies subject matter after using the application of the quantum teaching learning model which was higher when compared to the learning outcomes of Theme 5 on social studies subject matter using conventional learning. This concludes that there is an effect of the application of the learning model using the quantum teaching learning model on student learning outcomes in Theme 5 in social studies subject content for class V elementary schools.

Discussion

The results of the analysis of the effect of student learning outcomes in Theme 5 on social studies subject matter can be seen based on the results of the average test analysis on the posttest scores and the increase in the average score. The first data of Theme 5 student learning outcomes on social studies subject content in the experimental class I before the application of the quantum teaching model was 69.00, while the learning outcomes of Theme 5 students on Social Studies subject matter after the application of the quantum teaching model increased by 17.29 to 86.29.

The results of this study are in line with Suryani's [7] research on "Improvement of Students' History Learning Competence through Quantum Learning Model at Senior High School in Karanganyar Regency, Solo, Central Java Province, Indonesia" which concluded that the Quantum Learning Model is effective for improving historical competence. learning compared to the Expository Model. Students with high learning interest have a better history of learning competence than students with low learning interest. In addition, there is an interaction effect between learning approaches and interest in learning on historical learning competencies.

This means that there is an interaction between the influence of using the learning approach and interest in learning on the achievement of historical learning competencies [7]. In line with Suryani, the research entitled «An Investigation the Effect of Quantum Learning Approach on Primary School 7th Grade Students» Science Achievement, Retention and Attitude «Achievement test and attitude scale were used for data collection». Quantum learning was applied in the treatment group and the current program was applied in the control group during the study. As a result of the study; Quantum Learning Approach affected students' academic achievement, retention and attitude marks in a positive way [8].

The acquisition of an increase in student learning outcomes in Theme 5 on social studies subject matter before (pretest) and after (posttest) the action (treatment) shows that the use of the quantum teaching learning model can have an effect in increasing the learning scores of themes 5 students on social studies subject matter. The effect is in line with the research results of Rachmawati [9] which show that the abilities of the two classes are indeed different, so the Quantum Teaching Method is still not optimal for improving students' abilities. Meanwhile, the soft skills (problems & communication) between the two classes are different, in terms of the quantum teaching method it is optimal to improve students' soft skills [9], [10]. In line with Racmawati, the research with the title "Improving Learning Outcomes of Linear Program with Quantum Teaching Model at Grade X Students of SMK-BM PAB 3 Medan Estate." 51.3% with a mean score of 64.86 (low). In the second cycle 86.49% with an average value of 77.29 (average). The results showed that learning with the Quantum Teaching Model can improve student learning outcomes on linear program material at SMK - BM PAB 3 Medan.

Meanwhile, the application of the quantum teaching model by analyzing student responses [11]. Analysis of student responses is obtained from a questionnaire where the questionnaire is a sheet that must be filled in and used to determine the level of object response to teaching and learning activities in class. The questionnaire in this study was given to all XI-MIPA3 classes who had participated in the teaching and learning process. The questionnaire given by the students covered six aspects of assessment, namely: whether the teacher taught, understood the instrument or not, helped understanding or not by implementing multiple intelligence learning with the quantum teaching strategy, were students interested in learning [12]. What researchers do is re-use in learning other materials, whether physics lessons involve or not after using multiple intelligence learning with quantum teaching strategies, whether learning uses multiple intelligence with quantum teaching strategies [13], [14].

The results of this study are also reinforced by the results of hypothesis I testing using the mean (average) data on the posttest scores of experimental class I, the effect of using the quantum teaching learning model on the learning outcomes of Theme 5 on social studies subject matter, obtaining $t\text{-count} = 3,445$, $t\text{ table} = 2,000$. , and the significance level in the table sig (2-tailed) = 0.01 so that the results of $t\text{ count} > t\text{ table}$ ($3,445 > 2,000$) and the significant level is less than $\alpha = 0.05$, then, H_a is accepted and H_o is rejected.

The application of the quantum teaching learning model has a positive influence in improving student learning outcomes in Theme 5 on social studies subject matter. Before the implementation of the model, the learning process was less than optimal, this was evidenced by the average score of Theme 5 IPS subject content in the pre-experimental and pretest implementation \geq Minimum completeness criteria determined by the school, while after treatment by applying the quantum teaching learning model the student learning process experienced a significant increase related to higher student learning outcomes and the courage to express ideas independently.

The existence of positive responses and feedback in learning can provide its own advantages from the effect of the use of the quantum teaching learning model on student learning outcomes in Theme 5 on social studies subject matter. This is in line with research on «An Investigation on Quantum Learning Model». According to Zeybek's research, it was found that students who are actively involved in the learning process learn better [15]. Due to the interaction of information,

vocabulary changes and increases. In order to adapt to this change, one must effectively improve his skills and abilities [16]. Therefore, various methods and techniques have been developed in education. One of them is quantum learning, whose models are developing. The results of the study concluded that quantum learning had a positive effect on student academic achievement and self-confidence.

The effect of the inclusion of the quantum teaching learning model can be seen based on the analysis of the average gain of the percent N-gain score test in the experimental class I. The experimental class I obtained the percent gain test results of 59.50% in the quite effective category whereas, in the control class that applied the conventional model obtained an average N-gain score of 31.51% in the ineffective category. This is in line with DePorter's opinion in his book «Quantum Teaching Teaching Teachers to Become Good Teachers». Because the student learning process depends on how the application and learning strategies take place. Quantum teaching has a main principle that is in line with the model itself, namely applying fun learning. The main principle of quantum teaching is «take their world to our world, and deliver our world to theirs». This principle tries to give the understanding that it is important for teachers to know the world of their students, and form a bond that the world of teachers here is also full of interesting things so that students can know the importance of bonds and broad knowledge [17]. Using information technology in teaching leads to cognitive development [18–22]. This can have an impact on how children solve new problems that will come. Quantum teaching also promotes learning in a way of thinking that can encourage students to become individuals who can explore the potential contained in these students, in this case the quantum teaching learning model plays a role in exploring students' interest in learning [23].

From the comparison of the mean gain of the percent gain score (%) between the experimental class I and the control class, it is clear that the acquisition of the percent gain score for the experimental class I is higher when compared to learning using conventional models. Thus, the application of the quantum teaching learning model developed by researchers has a positive effect in learning, especially social studies.

Conclusion

The use of the quantum teaching learning model has an effect on the learning outcomes of Theme 5 on the social studies content of grade V elementary school students in Demak District. The effect given after applying the quantum teaching learning model is $3.446 > 2,000$ and a significance value < 0.05 , then H_a is accepted. The increase in learning outcomes in Theme 5 on social studies subject matter is seen from the average before treatment of 69.00 and after treatment of 86.29 and based on the N-gain test of 59.50 in the category of quite effective so that the application of the quantum teaching learning model has an effect. positive on learning outcomes in Theme 5 on social studies subject matter.

Suggestion. For teachers, students should be more actively involved in the learning process by designing innovative learning models, managing class dynamically, directing multidirectional interactions so that the learning process takes place meaningfully. In addition, teachers need to apply the selected learning syntax coherently and carry out material development in accordance with student characteristics and learning materials.

Acknowledgments. The first author would like to thank Dr. Sri Utaminingsih, M.Pd. and Dr. Su'ad, M.Pd. from Muria Kudus University who provided guidance in this research. To the head of schools and teachers at Bintoro 5 State Elementary School who have given permission to conduct research in their schools. To students of class V both Va and Vb who have helped provide data in this study.

REFERENCES

1. Warsito, B. (2009). Konsep dasar ilmu pengetahuan sosial [Basic concepts of social science]. Malang: Surya Pena Gemilang. [in Indonesian]
2. Dita, P.P.S., Murtono, Utomo, S., & Sekar, D.A. (2021). Implementation of Problem Based Learning (PBL) on Interactive Learning Media. *Journal of Technology and Humanities*, 2(2), 24-30. <https://doi.org/10.53797/jthkkss.v2i2.4.2021>
3. Angelino, M.L., & Matronillo, M. M. (2020). The Utilization of Indigenous Communication Arts Instructional Materials in Teaching Language. *Journal of Technology and Humanities*, 1(1), 18-25. <https://doi.org/10.53797/jthkkss.v1i1.3.2020>
4. Kurniawan, I.N.A., Suara, I.M., & Manuaba, I. B. S. (2014). Pengaruh Model Quantum Teaching Berbantuan Media Audio Terhadap Hasil Belajar Ips Siswa Kelas V Semester 1 Primary School Gugus 7 Sukawati, Kabupaten Gianyar Tahun Ajaran 2013/2014. [The Effect of Quantum Teaching Model Assisted by Audio Media on Social Studies Learning Outcomes of Class V Semester 1 Primary School Cluster 7 Sukawati, Gianyar Regency 2013/2014 Academic Year]. *Mimbar PGSD Undiksha*, 2(1). [in Indonesian]
5. Harnoto, B.T., Setiani, R., Widuroyeki, B., Sambada, D., & Bergsma, L. N. (2021). The Implementation of the Quantum Teaching Strategy with Multiple Intelligence Approach at State Senior High School. *IJORER: International Journal of Recent Educational Research*, 2(1), 73-85.
6. Puspitawangi, K.R., Wibawa, I.M.C., & Pudjawan, K. (2016). Pengaruh Model Pembelajaran Kooperatif Tipe Talking Stick Berbantuan Media Audio Terhadap Hasil Belajar IPS Siswa. [The Effect of the Talking Stick Type Cooperative Learning Model Assisted by Audio Media on Students' Social Studies Learning Outcomes]. *MIMBAR PGSD Undiksha*, 4(1). [in Indonesian]
7. Suryani, N. (2013). Improvement of students' history learning competence through quantum learning model at senior high school in Karanganyar Regency, solo, central java province, Indonesia. *Journal of Education and Practice*, 4(14), 55-63.
8. Acat, M.B., & Yusuf, A.Y. (2014). An investigation the effect of quantum learning approach on primary school 7th grade students' science achievement, retention and attitude. *The International Journal of Research in Teacher Education*, 5(2), 11-23.
9. Rachmawati, R. (2012). The implementaton quantum teaching method of graduate through up-grade hard skill and soft skill: (case study on management accounting class). *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 57, 477-485.
10. Handayani, U., Utaminingsih, S., & Utomo, S. (2020). Soft Skills Model Based School Culture to Development Student Character for Elementary School Students. *Refleksi Edukatika: Jurnal Ilmiah Kependidikan*, 11(1), 1-7.
11. Ulandari, L., & Surya, E. (2017). Improving Learning Outcomes of Linear Program with Quantum Teaching Model at Grade X Students SMK-BM PAB 3 Medan Estate. *International Journal of Sciences: Basic and Applied Research (IJSBAR)*, 33(3), 120-129.
12. Sri Mulyani, Santoso, Madjdi, A.H., Lovika, A.R., & Gung, Y.T. (2021). The Design of Development of Context and Creativity Based Teaching Materials to Improve Scientific Literacy for Grade V Elementary School Students. *Asian Pendidikan*, 1(2), 31-36. <https://doi.org/10.53797/aspen.v1i2.5.2021>
13. Sudarman, S.W., & Vahlia, I. (2016). Efektifitas Penggunaan Metode Pembelajaran Quantum Learning terhadap Kemampuan Pemahaman Konsep Matematis Mahasiswa. [The Effectiveness of Using Quantum Learning Methods on Students' Mathematical Concept Understanding Ability]. *Al-Jabar: Jurnal Pendidikan Matematika*, 7(2), 275-282. [in Indonesian]
14. Siregar, I.H., & Juliani, R. (2014). Pengaruh model pembelajaran quantum teaching terhadap hasil belajar siswa pada materi pokok zat dan wujudnya di kelas VII semester I SMP negeri 3

- Percut Sei Tuan T.P 2013/2014. [The effect of the quantum teaching learning model on student learning outcomes on the subject matter of substances and their forms in class VII semester I SMP Negeri 3 Percut Sei Tuan T.P 2013/2014]. *INPAFI-Inovasi Pembelajaran Fisika*, 2(2), 107–116. [in Indonesian]
15. Zeybek, G. (2017). An investigation on quantum learning model. *International Journal of Modern Education Studies*, 1(1), 16-27.
 16. Utaminingsih, S., Utomo, S., & Zamroni, E. (2017). Strengthening of Indonesian Islamic Character Though Islamic Education Management Based of Soft Skills. *Addin*, 11(1), 215-242.
 17. Sumaryati, I., Rahayu, R., & Utaminingsih, S. (2018). Peningkatan Kemampuan Pemahaman Konsep Matematika Siswa SD melalui Model Guided Discovery Learning Berbantuan Permainan Kaki Bima. [Improving the Ability to Understand Mathematics Concepts of Elementary School Students through Guided Discovery Learning Models Assisted by the Bima Foot Game]. *ANARGYA: Jurnal Ilmiah Pendidikan Matematika*, 1(1), 59-66. [in Indonesian]
 18. Pratama H., Azman M.N.A., Kenzhaliyev O.B., Wijaya H., Kassymova G.K. (2021). Application of augmented reality technology as an interactive learning medium in geography subjects. *News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Series of Geology and Technical Sciences. Volume 4, Number 448*, 21-29 <https://doi.org/10.32014/2021.2518-170X.77>
 19. Pratama H, Azman MNA, Zakaria NA, Khairudin M. The effectiveness of the kit portable PLC on electrical motors course among vocational school students in Aceh, Indonesia. *Kompleksnoe Ispol'zovanie Mineral'nogo Syr'a = Complex Use of Mineral Resources*. 2022; 320(1): 75-87. <https://doi.org/10.31643/2022/6445.09>
 20. Pratama H., Azman M.N.A., Zakaria N.A., Khairudin M. (2021). Development of programmable logic controller teaching aids on electrical motor installation course among vocational school students in Aceh, Indonesia. *Challenges of Science*. Issue IV, pp. 117-127. <https://doi.org/10.31643/2021.19>
 21. Arlinwibowo, J., Retnawati, H., & Kartowagiran, B. (2021). How to Integrate STEM Education in Indonesian Curriculum? A Systematic Review. *Challenges of Science*. Issue IV, 2021, pp. 18-25. <https://doi.org/10.31643/2021.03>
 22. Kassymova, G.K.; Vafazov, F.R.; Pertiwi, F.D.; Akhmetova, A.I.; Begimbetova, G.A. (2021). Upgrading Quality of Learning with E-Learning System. *Challenges of Science*. Issue IV, 2021, pp. 26-34. <https://doi.org/10.31643/2021.04>
 23. De Porter, B., & Hernacki, M. (1992). *Quantum learning*. PT Mizan Publika.

M. AKESHOVA¹, Sh. JALILOVA²✉

¹PhD, Acting Associate Professor of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: akeshova.madina@ayu.edu.kz

<https://orcid.org/0000-0002-2264-4742>

²Master's Student of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: shakhlo.zhalilova@ayu.edu.kz

<https://orcid.org/0000-0002-5695-9486>

FORMATION OF PEDAGOGICAL CULTURE OF AN ENGLISH TEACHER IN PANDEMIC TIME

Abstract. The topic of the pedagogical culture is multifaceted. This is a model of a teacher that requires full personal maturity and spiritual and moral competence of the teacher, showing speech skills and relationships with the child, as well as creative approach to solving pedagogical problems and high results in the field of education and upbringing.

This study examines how to solve the problem of forming the pedagogical culture of teachers in the context of a pandemic. The distance learning process has made some changes in the education system. Teaching in a new format required patience and perseverance from teachers. While the formation and development of pedagogical culture is optimal among students and colleagues at school, during the pandemic the teacher is isolated and faced with a new system. And also, topical issues are considered, starting with the methods of conducting teachers' lessons in an online format and ending with the principle of building relationships with students. In supporting students and parents, special attention was paid to making the learning process easier, more accessible and more effective. During the pandemic, seminars and training were held for teachers through various platforms. As well as meeting where the structure and effectiveness of suitable platforms for distance learning were discussed. The main topic of educational organization was the problem of optimizing the education of students, the internal training of teachers and the ethics of communication. A survey of English language teachers were conducted, and the results were discussed. This article presents the results of these works.

Keywords: pandemic, education system, teacher's pedagogical culture, educational process, pedagogy.

M. Акешова¹, Ш. Жалилова²

¹PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доцент м.а.
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: madina.akeshova@ayu.edu.kz

²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің магистранты
(Қазақстан, Түркістан), e-mail: shakhlo.zhalilova@ayu.edu.kz

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Akeshova M., Jalilova Sh. Formation of Pedagogical Culture of an English Teacher in Pandemic Time // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №1 (123). – Б. 170–180. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.15>

*Cite us correctly:

Akeshova M., Jalilova Sh. Formation of Pedagogical Culture of an English Teacher in Pandemic Time // Iasau universitetinin habarshysy. – 2022. – №1 (123). – Б. 170–180. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.15>

Пандемия кезіндегі ағылшын тілі пәні мұғалімдерінің педагогикалық мәдениетін қалыптастыру

Аңдатпа. Педагогикалық мәдениет тақырыбы сан қырлы. Ол мұғалімнің кәсіби біліктілігі мен рухани адамгершілік тұрғысынан толық адам болуын талап ететін, сөйлеу дағдысы арқылы баламен қатынасын көрсететін, педагогикалық мәселелерді шығармашылық тұрғысынан шешіп, білім беру мен тәрбиелеу саласында жоғары нәтиже көрсетіп жүретін мұғалім моделі. Зерттеуімізде пандемия кезінде мұғалімдердің педагогикалық мәдениетін қалыптастыру мәселесін қалай шешуге болатынын талқылап көрдік. Қашықтан оқыту процесі білім беру жүйесінде біраз өзгерістер енгізді. Жаңа форматта сабақ өткізу мұғалімдерден сабырлылық пен асқан төзімділікті талап етті. Педагогикалық мәдениетті қалыптастыру мен дамыту мектепте оқушылар мен әріптестер арасында оңтайлы жүретін болса, пандемия кезінде мұғалім оқшауланып, жаңа жүйеге тап болды. Қиын сәттерде тез шешім таба білетін мұғалімдер қашықтан оқыту кезінде де өзінің біліктілігін арттыруды, жаңа форматта қарым-қатынас орнатуды үйренді. Мұғалімдердің онлайн форматта сабақ өткізу әдістемесінен бастап, оқушылармен қарым-қатынас құру принципіне дейін талқыланып келеді. Оқушылар мен ата-аналарға қолдау көрсетіп, оқыту процесін мейлінше жеңіл, қолжетімді, тиімді өткізуді басты назарда ұстады. Пандемия кезінде мұғалімдерге түрлі платформа арқылы семинарлар мен тренингтер өткізілді. Қашықтан сабақ өткізу үшін тиімді платформалардың құрылымы мен тиімділігін талқылаған жиналыстар өткізілді. Оқушыларға білім беруді оңтайландыру мәселесі, мұғалімнің ішкі дайындығы, қарым-қатынас этикасы білім беру ұйымдарының негізгі тақырыбы болды. Ағылшын тілі пәні мұғалімдеріне сауалнама жүргізіліп, нәтижесі талқыланды. Бұл мақалада осы жұмыстардың нәтижелері келтірілген.

Кілт сөздер: пандемия, білім беру жүйесі, мұғалімнің педагогикалық мәдениеті, тәрбие жұмысы, педагогика.

М. Акешова¹, Ш. Жалилова²

¹PhD, и.о. доцента Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: madina.akeshova@ayu.edu.kz

²магистрант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: shakhlo.zhalilova@ayu.edu.kz

Формирование педагогической культуры учителей английского языка в условиях пандемии

Аннотация. Тема педагогической культуры многогранна. Это модель учителя, трубящая полной личностной зрелости и духовно-нравственной компетентности педагога, показывающая речевые навыки и отношения с ребенком, также творческий подход к решению педагогических проблем и высоких результатов в области образования и воспитания. В данном исследовании рассматривается, как решить проблему формирования педагогической культуры учителей в условиях пандемии. Процесс дистанционного обучения внес некоторые изменения в систему образования. Преподавание в новом формате требовало от учителей терпения и настойчивости. Если формирование и развитие педагогической культуры оптимально у учащихся и коллег в школе, то во время пандемии учитель оказывается в изоляции и сталкивается с новой системой. А также, рассмотрены актуальные проблемы, начиная с методик проведения уроков учителей в онлайн формате и заканчивая принципом построения отношений с учениками. Оказывая поддержку учащимся и родителям, особое внимание уделялось более легкому, доступному, эффективному проведению процесса обучения. Во время пандемии для учителей были проведены семинары

и тренинги через различные платформы. А также, совещания, на которых обсуждались структура и эффективность подходящих платформ для проведения дистанционных занятий. Основной темой образовательных организаций стала проблема оптимизации образования учащихся, внутренняя подготовка учителя и этика общения. Проведено анкетирование учителей английского языка, обсуждены результаты. В этой статье представлены результаты данных работ.

Ключевые слова: пандемия, система образования, педагогическая культура учителя, воспитательная работа, педагогика.

Introduction

Modernization of education in modern Kazakhstan requires a focus on personal self-realization, the constant search for new opportunities to meet the needs of students and the continuous professional development of teachers. This trend in the development of education has not reduced the impact of a significant increase in the workload of the teacher training system.

Another feature of the development of modern education is that modernization has led to full informatization, a significant expansion of computer equipment and interactive textbooks, as well as access to the Internet in all schools. Due to the global pandemic, the use of information technology in education has increased significantly. Priorities for the development of distance learning in the context of the pandemic were reflected. As we can see, there is no doubt about the appropriateness of the use of distance learning tools in terms of developing the pedagogical culture of employees of the education system.

Therefore, in a pandemic, the formation of a culture of education for English teachers with the help of technical schools is an effective solution.

It is important to develop the educational culture of English teachers, whose activities are associated with the diversification of the professional field, diversity, emotional and communicative interaction with students.

The development of teachers' educational culture is often characterized by a level of competence that determines the effectiveness and efficiency of educational activities. As a result, schools need a growing flow of scientific and methodological information that can work in the field of Internet technology, as well as highly qualified teachers who are ready to master and apply innovative pedagogical skills. In the global and widespread information age, teachers can only achieve their goals if they have access to Internet technology.

Due to the global pandemic, the education sector immediately switched to an unprepared online format. This process had a physical and emotional impact on teachers, students and parents. Teaching in the new format required a lot of patience and perseverance from teachers. While the formation and development of pedagogical culture is optimal among students and colleagues at school, during the pandemic the teacher is isolated and faced with a new system.

Today's digital society requires innovative teachers. The meaning of the term «innovative teacher» is a competitive, advanced professional in the education system, the founder of the development of culture, art and science in the educational space [1].

The consequences of the global pandemic require significant changes in education. During the online distance learning process, it is important to strictly adhere to the pedagogical culture and ethics of teachers, as well as professionalism [2]. This is because the involvement of students in the process of mass learning in an emergency is a clear feature of the teaching culture. First of all, it explains the regular participation of students in the lessons from a distance in an emotionally high culture. In this format of teaching, the main structures of pedagogical culture during the pandemic are the teacher's initial greeting, medium tone of voice, clear pronunciation, preservation of the image of the teacher's uniform during the video lessons on the ZOOM platform. In our research

article, we will work with general educators to answer the question of what should be the cultural activities of English teachers in the teaching process and give specific examples.

The concept of pedagogical ethics is usually used as a synonym for pedagogical culture. Tact means «to touch» in Latin and tactic means «to discipline» in Greek. Pedagogical tact that is etiquette which is important in the relationship between teacher and student. Pedagogical tact is combination of methods used by teacher in the educational process in accordance with the requirements of specific situations, based on a deep knowledge of the mood, behavioral phenomena and psychological and physiological features of children [3].

Pedagogical ethics is one of the main moral qualities of a teacher, without which he can not teach. The practical function of the pedagogical tact is multifaceted. Pedagogical tact is not only to communicate properly with the student, but also to find effective methods of communication, to raise the internal culture. At the same time, they need to be able to maintain their conscience and dignity, to observe their psychological state, to trust the student at the right time, to make the right demands. Performing the above with pedagogical skills reflects the level of teacher culture. For example, during a pandemic, quarantine measures affect each student at different levels. Some children may be afraid of psychologists. In this case, the teacher must effectively organize the lesson. First, it draws children's attention to the lesson and explains the importance of education during a pandemic.

- Psychological ethics of the teacher when analyzing the work experience of schools;
- Ability to understand the child under observation;
- Ability to think independently and creatively;
- Ingenuity or quick, clear direction, organizational skills [4].

The level of teacher ethics is determined in the relationship with parents and children during distance learning. When a problem arises with a child, first of all, greet, explain the situation, call for action. The teacher takes control of the process and explains that the case is resolved within the framework of the teacher's pedagogical culture, if it is culturally flat, low-pitched. If a student does not know the lesson he should not be scolded. The teacher should look for his faults in him that he could not explain to him. Therefore, the level of teacher culture is tested in daily lessons. Being calm in dealing with students, quietly calling for discipline is a cultural example. It is also against the teacher's etiquette to treat students equally, regardless of their level of achievement and to decide the fate of some poor students. That is the teacher must be a well-rounded person. His actions are always under control. Therefore, the teaching staff must constantly improve their internal culture.

As a result, the pandemic in the country initially created many difficulties due to the limited access of students to education and the distance learning format. The opening of the student's attention depends on the teacher's teaching skills. That's why our main goal should be to spend every day, every lesson in an interesting way.

Literature review

Pedagogy is a branch of sciences that, along with quality education, shows the way to bring up a conscious generation, showing the balanced method of years experience. There are several branches of pedagogy. The teacher is the most important person in the education system. The knowledge, upbringing and orientation given to the students are felt and reflected in the whole nature of the great teacher. Teacher's pedagogical culture is a topical issue. Because as education and science develop, new requirements and rules, new formats appear. The teacher must adapt to the new wave and conduct the educational process with new technologies. Continuous development and education, its improvement is a modern requirement. The pedagogical culture of the teacher provides the necessary knowledge and skills. Teacher doesn't only educates but also helps to develop children's different types of abilities. They know what they are talking about. Provides support and direction for the future. Establishing the right relationship with students help a lot in

the educational process. Although the study of pedagogical culture began early, it still needs to be studied.

A kind of professional culture is considered a professional-pedagogical culture. According to Leontev, professional and pedagogical culture is an integrated characteristic of teacher's personality, which includes a certain level of mastery of professional-pedagogical values, person-oriented technologies and methods of creative self-realization in professional activity. Scientist distinguishes the following components of pedagogical culture: individual pedagogical orientation, psychological and pedagogical erudition and intelligence, moral purity, harmony of rational and emotional, pedagogical skills, ability to combine pedagogical and scientific activity, system of professional and pedagogical qualities, pedagogical communication and behavior, demand for self-improvement [3].

In our society there is no any exact definition for the word culture. Because the concept of the culture is very deep. Culture is a doctrine that needs to be considered in detail. And there are several opinions for that word.

V.A. Slastenin revealed the distinction between the concept of pedagogical culture, professional and general culture, showed its peculiarities:

- pedagogical culture as a part of general culture has a function in relationship to pedagogy;
- pedagogical culture – a description of the pedagogical reality reflected in life;
- creative pedagogical activity is taken as a unit of pedagogical culture;
- pedagogical culture as a system of education consists of its functional and structural components [4].

According to P.V. Stepanov: «Culture as a universal mechanism that shapes the actions of the individual» [5].

Other scientist S.N. Fyodorova defines the word culture as set of material and spiritual values [6]. Well known psychologist humanist T.Y. Bazarov gave the definition to the word culture like this: «Culture is very close to our psychological and biological nature, so it should be seen as the basis of learning» [7].

Therefore, culture is a manifestation of human activity, conscious activity. In particular, the level of internal and external culture of teachers should be high. The culture of the teacher is reflected in the teaching ethic. Teaching ethics is very valuable pedagogical quality of a teacher, used in different senses of human relations [8].

The general culture of a teacher is observed in the group, among the public, in front of students. In everyday life, the teacher should pay special attention to personal aesthetics. The general culture of the teacher is the most important aspect of aesthetic education is measured by dignity, diligence, love for student. The general aesthetic culture is the aesthetics of communication, the aesthetics of clothing manners, physical movement, compliance with requirements of emergency situations.

I.A. Zimnyaya suggested that teacher culture is an integral part of pedagogical skills [9]. The individual culture of the teacher is the world of personality. The culture of the teacher is based on professional activity and self-awareness, which allows you to freely choose the purpose of pedagogical work and ways to achieve them for self-improvement, arises in the conditions of mastering the professional and intellectual experience of action.

Professional culture is the result of labor and the product of the common culture of mankind. Culture is formed and developed in a socio-professional environment on the basis of self-regulation.

As an important issue of the education system, many scholars promote the cultural and cognitive training of future teachers. Because pedagogy considers science and culture as the basis, because special research evaluates the high level of activity of specialists as follows:

First of all, it depends on its culture.

Secondly, the learning process depends not only on education, but also on living and being brought up in accordance with modern culture.

Thirdly, the modern specialists are acultured person with a mature system of thinking, who has his own opinion on social issues and is able to communicate.

Fourth, according to scientists, in order to form a person`s spiritual sense, it is necessary to adapt to world culture and domestic culture.

Fifth, in order to train future teachers, it is necessary to first increase their cultural and cognitive training. These criteria determine the cultural level of all subject teachers [10].

According to Auezov a specialist with a high professional culture aimed at various objects were likened to daylight, reflecting an image that did not correspond to the description of these objects [13].

Professional culture is the creative development of personal abilities on the basis of professional activity in order to create material and spiritual values [14].

Research methods

In order to form the pedagogical culture of English teachers in distance learning we used the following methods: supervision, theoretical analysis and synthesis, comparison and generalization, modeling, studying of experience of application of telecommunication technologies in teaching process. Along with the formation of the pedagogical culture of teachers, we discussed how to work on various online platforms to develop teacher`s pedagogical competencies. There are the following services offered by Google: Google Docs, Google Sheets and Google Slides, Google account creation, OBS for video tutorials or videos, creating video content. There were shown how to create a test with the help of Google Form and MS Form platforms, how to create a site through Google sites. Digital technologies are widely used in modern educational processes. There will be a great opportunity to make the lesson interesting and effective with the effective use of visual aids through the use of digital technologies in distance education. Competences in the field of modeling based on digital educational technologies, graphics programs, mastering practical skills in the environment of educational platforms and modern electronic resources, skills of creating interactive tasks and skills of using educational services to test knowledge; creative approach to the development of their online course, the use of digital technologies in teaching.

Methods of individual conversations, questions, comparisons, discussions with subject teachers were developed. The results were analyzed and summed up the academic year. In addition, analysis of scientific articles, comparison of author`s opinions, action research, interviews, teacher`s training and recommendations were used. During the interview, the teacher`s internal culture and assessment of the current situation, knowledge and skills were assessed.

Results

As a result of the research, a questionnaire was taken from teachers to find out their opinion about distance learning. A survey was conducted to determine the extent to which the formation of pedagogical culture of English teachers. About 30 subject teachers took part in the survey. According to survey, there are 10% of teachers do not fully understand the concept of pedagogical culture and 10% of them do not understand it at all. This is of course very unfortunate situation. Explanatory work still needs to be done. During the pandemic, seminars and training courses are held in schools of the country through ZOOM platform. Every teacher needs to take part in these events often and share experiences with colleagues. Pedagogical culture includes the knowledge and experience of the teacher. There were 25% of teachers who tool online courses to improve their knowledge in distance learning, 50% of them used Internet resources, 20% of them exchanged experiences with their peers and 5% of them answered that they didn`t have enough time for their development (Figure 1).

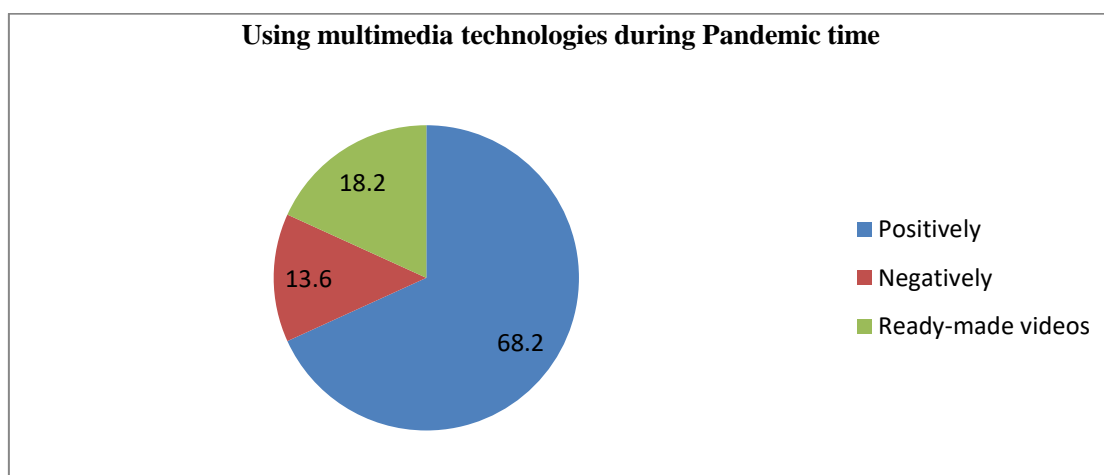

Figure 1 – Using multimedia technologies during pandemic time

It was time when the pandemic tested the knowledge and skills of teachers. As a result of the survey in the first figure 68.2% of teachers recorded a video lesson and tried to explain a new topic. The rest teachers answered that they used oral or ready-made videos as raw material.

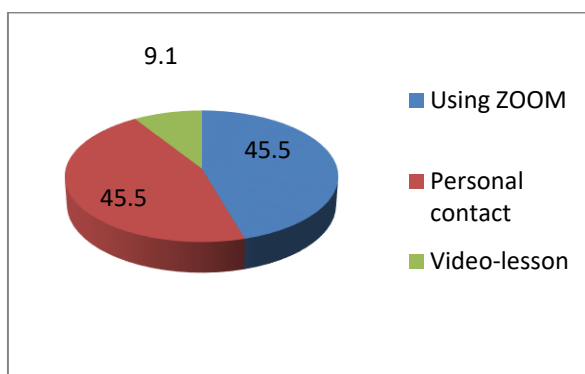

Figure 2 – Organizing educational process during distance learning

In the second figure (Figure 2) we can see how much educational works were carried out along with knowledge. When we asked how quickly students understood online lessons, 72.7% of them answered that it was quick learning process, while 27.3% of them said that it was difficult. Seminars and online training courses are held to facilitate the relationship between teachers and students. In these trainings it is necessary to communicate with the child on a daily basis, to make sure that he or she is ready for lessons and classes regularly. It is necessary to check the phone, computer before it works. Coaching was held among English teachers. In order to motivate students, according to plan, such events were held among subject teachers. There were seminars organized by trainers and teachers to explain the effectiveness of using new technologies and TED materials for lessons. TED materials can be presented as additional material for high school students, demonstrating the effective use of speaking, listening and vocabulary. This is a stream of work to improve the professionalism of teachers. Frequent participation in general events and exchange of ideas shows the culture of specialist. Half of the teachers according to the survey answered that they were dissatisfied with their distance learning. Only 31.8% of them satisfied with their work. This shows that the staff is not able to fully use digital technologies yet. The survey was conducted in urban schools. Given the situation in the city, it is clear that rural schools have not been able to properly conduct the educational process during the pandemic due to the lack of

Internet connections. In order to form the pedagogical culture of English teachers, it is necessary to continuously develop, apply their knowledge in practice, participate in cultural events, attend seminars, trainings, do research and reading books. Only continuous progress leads to the development of professional skills and self-development.

Discussion

Obviously, it is not entirely correct to combine indicators, but within the framework of detecting a tendency to changes in indicators, it is permissible. So, as a result, the total number of respondents (30 people) was divided into three groups as follows:

- critical level - 17.5%;
- permissible level - 29.7%;
- creative level - 52.8%.

Table 1 – characteristics of the levels of work of teachers, ensuring the formation of professional competencies

Level name	Content characteristic of the level
Critical	The teacher shares knowledge with the student by memorizing. When performing independent work, the student applies knowledge, skills and methods of activity according to the model, reproductively, does not ask questions. The level of formation of work skills is low. Self-regulation is manifested at a low level. Low level of reflexivity formation. The level of formation of professional competence in the arithmetic mean does not exceed 3 points.
Permissible	The level of formation of work skills is below average (does not use additional resources, sources, funds). Among the variable tasks he chooses the simpler, standard ones. Motivation for educational activities and professional development is below average. Development of self-regulation and reflection skills at a below-average level. The level of formation of professional competence in the arithmetic mean exceeds 4 points.
Creative	The teacher is always ready for classes, has a need for additional tasks, which he performs completely independently. Demonstrates a high level of self-work skills formation. The motivation for educational activities and professional development is high. Shows a high interest in the future profession, reads additional literature. Demonstrates a high level of self-regulation and reflection. The level of formation of professional competence in the arithmetic mean exceeds 4.5 points.

When modeling situations of pedagogical communication as a means of forming the professional culture of teacher of a foreign language in the educational process. In order to make them natural, communicative situations can be borrowed from the wide context of the upcoming professional activities. The use of role-playing games by us in the practice of teaching English has shown the effectiveness of this technology in the formation of professional competence. An example of such a game is the press conference «The best teacher of the year», which was offered at the final lesson as a final event in the study of the topic «Education». In the format of the proposed role-playing game, the roles of the best teacher of the year, principals and teachers of schools, employees of the Department of Education, representatives of the Institute of Foreign Languages, parents, schoolchildren, and journalists were proposed. The role of the best teacher of the year presupposed well-reasoned statements about their professional choice, motivation and

effectiveness of pedagogical work. School principals talked about the ongoing reforms in the education system, about the successful pedagogical activity of the school team.

In order to reveal the essence of the linguodidactic competence of a specialist in foreign language education, it is necessary to understand what is the specificity of such a science as a method of teaching foreign languages, what place does linguodidactics occupy in the professional activity of a modern specialist. The practice of work at school has shown that, in addition to the above-mentioned competencies, an English teacher must have certain professionally significant qualities:

- self-confidence to organize work with the class in such a way that it will directly affect the communicative competence;
- justified exactingness towards trainees, kind-hearted, polite and responsive attitude towards them;
- emotional resistance to stress, hyper tolerance;
- the prevalence of a democratic style of communication both with schoolchildren, colleagues, school administration, and with parents;
- the presence of a broad outlook: knowledge of regional material, knowledge of culture and history;
- the ability to instantly react to the current situation: the ability to rebuild the lesson depending on the level of linguistic preparation of the class, to optimally select the ways of its effective resolution, to be able to rebuild during the lesson depending on various pedagogical situations;
- the presence of an elegant pedagogical image (including the speech culture of the foreign language teacher, appearance, hairstyle, makeup, facial expressions, gestures, demeanor).

Thus, in the course of the study, we came to the conclusion that professional culture of a teacher is one of the main components of the professional competence of a specialist in foreign language education. This competence is an integrative characteristic of a person, aimed at forming a complex of basic and key competencies in foreign language activities based on the transfer and acquisition of knowledge about English in the course of a complex system of interaction between the teacher's activity and the student's activity.

Conclusion

Culture is used as a scientific category and attracts the attention of researchers in various fields of science. In our research article, we theoretically presented the meaning of the word culture in the field of pedagogy. In the 1950 more than 160 definitions of the concept of culture in pedagogy were given in English literature alone and 400 conclusions were found in Western European literature. From this point we can see the scope and relevance of the concept of culture in pedagogy. In our research article we summarized the views of scientists on the topic from our own point of view, giving several examples of the formation of pedagogical culture during the pandemic. The topic of our article is individual, although it has been little studied so far. Although there is enough information about culture in general pedagogy. It is connected in pandemic period that the best solutions for teachers to communicate, dress, behave, organize lessons, encourage students to work, cooperate with their parents and colleagues. In the 21st century when information technology is developing, the entire social sphere must always be prepared for biological and medical emergencies.

In order to better form the professional culture of English teachers in the process of distance learning it is necessary to ensure the following educational conditions:

- continuous improvement of distance education and professional culture of English teachers;
- free application of a project approach to the process of improving the professional culture of English teachers in the process of distance learning.

Distance learning in pandemic period allows us to conclude that we need to improve the culture of English teachers. To this end, large teacher training institutions should include distance

learning in the teacher training system in order to increase the competence of English teachers. In addition, online courses and skills should be subject-oriented.

In this regard, the shortcoming in the field of education in the country became apparent in 2019. It was noted that the level of basic methodological and cultural training of responsible positions and teachers is unsatisfactory. Therefore, concluding our research article, we propose to write a methodological package that answers the situational questions encountered in the formation of a mass pedagogical culture and individual subject education during the pandemic. We believe that this work, in this turn, is a concrete step aimed at facilitating the process of education and acquisition of teachers and students in emergencies, as well as the development of a competitive, widely used English language in the world.

The work was carried out with the financial support of the Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan in the framework of the scientific project AR09261132.

BIBLIOGRAPHY

1. Беленький Г.И. Приобщение к искусству слова: (раздумья о преподавании литературы в школе). – М.: Просвещение, 2015. – 192 с.
2. Блюмкин В.А., Гумницкий Г.Н., Цырлина Т.В. Нравственное воспитание: философско-эстетические основы. – Воронеж: изд-во Воронеж. ун-та, 2014. – 142 с.
3. Леонтьев А.Н. Деятельность, сознание, личность. – М.: Педагогика, 2020. – 304 с.
4. Слостёнин В.А. Профессионализм учителя как явление педагогической культуры // Управление современной школой. Завуч. – 2019. – №6. – С. 79–94.
5. Степанов П.В. Личность среди других понятий о человеке // Научно-методический журнал заместителя директора школы по воспитательной работе. Центр «Педагогический поиск». – 2015. – №4. – С. 141–144.
6. Фёдорова С.Н. Профессиональная культура педагога // Педагогика. – 2019. – №2. – С. 65–70.
7. Базаров Т.Ю. Компетенция будущего: квалификация? Компетентность (критерии качества?) [Электронный ресурс]. URL: http://tftsu.ru:8080/razum.rutftsu.ru/publiccctures/lecture_06.html.
8. Байденко В.И. Выявление состава компетенций выпускников вузов как необходимый этап проектирования ГОС ВПО нового поколения. – М., 2016. – 53 с.
9. Зимняя И.А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании. – М., 2019.
10. Махмурян К.С. Структура, содержание и уровни профессиональной компетентности учителя иностранного языка // Сборник статей МГПУ, МИОО. – М., 2020.
11. Исеев Р.Р. Опыт дистанционного контроля успеваемости и аттестации студентов в условиях пандемии // The Newman In Foreign Policy. – №54 (98) Vol. 3, 2020. – Р. 6–20.
12. Мальцев В.А., Мальцев К.В. Пандемия и образование // Московский академический экономический форум-2020 / Научные труды ВЭО России (том 224). – М., 2020. – С. 402–415.
13. Ауэзов Б.Н., Беркимбаев К.М. Педагогическая культура как составляющая профессиональной культуры педагога // Молодой ученый. – 2017. – №4 (138). – С. 354–356.
14. Амирова З.Б., Агамуратова Р.Ш., Рагимханова Л.К. Современные образовательные технологии формирования коммуникативной культуры учителей иностранных языков // Мир науки, культуры, образования. – 2021. – №4 (59). – С. 122–124.

REFERENCES

1. Belenki G.I. Priobshenie k iskusstvu slova: (razdumya o prepodavanii literatury v shkole) [Introduction to the art of the word: (reflections on teaching literature at school)]. – M.: Prosveshenie, 2015. – 192 s. [in Russian]
2. Blyumkin V.A., Gumnicki G.N., Cyrlina T.V. Nравstvennoe vospitanie: filosofsko-esteticheskie osnovy [Moral education: philosophical and aesthetic foundations]. – Voronezh: izd-vo Voronezh. un-ta, 2014. – 142 s. [in Russian]
3. Leontev A.N. Deyatel'nost, soznanie, lichnost [Activity, consciousness, personality]. – M.: Pedagogika, 2020. – 304 s. [in Russian]
4. Slastyonin V.A. Professionalizm uchitelya kak yavlenie pedagogicheskoi kultury [Teacher professionalism as a phenomenon of pedagogical culture] // Upravlenie sovremennoi shkoloj. Zavuch. – 2019. – №6. – S. 79–94. [in Russian]
5. Stepanov P.V. Lichnost sredi drugih ponyati o cheloveke [Personality among other concepts about a person] // Nauchno-metodicheski zhurnal zamestitelya direktora shkoly po vospitatel'noi rabote. Centr «Pedagogicheski poisk». – 2015. – №4. – S. 141–144. [in Russian]
6. Fyodorova S.N. Professional'naya kultura pedagoga [Professional culture of a teacher] // Pedagogika. – 2019. – №2. – S. 65–70. [in Russian]
7. Bazarov T.Y. Kompetenciya budushogo: kvalifikaciya? Kompetentnost (kriterii kachestva?) [Competence of the future: qualification?] [Elektronical resours]. URL: http://tftsu.ru:8080/razum.rutftsu.ru/publiclectures/lecture_06.html.
8. Baidenko V.I. Vyyavlenie sostava kompetencii vypusknikov vuzov kak neobhodimyi etap proektirovaniya GOS VPO novogo pokoleniya [Identification of the composition of the competencies of university graduates as a necessary stage in the design of the State Higher Education Institution of a new generation]. – M., 2016. – 53 s. [in Russian]
9. Zimnyaya I.A. Klyuchevye kompetentnosti kak rezultativno-celevaya osnova kompetentnostnogo podhoda v obrazovanii [Key competencies as the effective-target basis of the competence approach in education]. – M., 2019. [in Russian]
10. Mahmuryan K.S. Struktura, sodержanie i urovni professionalnoi kompetentnosti uchitelya inostrannogo yazyka [Structure, content and levels of professional competence of a foreign language teacher] // Sbornik statei MGPU, MIOO. – M., 2020. [in Russian]
11. Iseev R.R. Opyt distancionnogo kontrolya uspevaemosti i attestacii studentov v usloviyah pandemii [The experience of remote monitoring of progress and certification of students in a pandemic] // The Newman In Foreign Policy. – №54 (98) Vol. 3, 2020. – P. 6–20. [in Russian]
12. Maltsev V.A., Maltsev K.V. Pandemiya i obrazovanie [Pandemic and education] // Moskovski akademicheski ekonomicheski forum-2020 / Nauchnye trudy VEO Rossii (tom 224). – M.: 2020. – P. 402–415. [in Russian]
13. Auezov B.N., Berkimbaev K.M. Pedagogicheskaya kultura kak sostavlyayushhaya professionalnoi kultury pedagoga [Pedagogical culture as a component of the teacher's professional culture] // Molodoi uchenyi. – 2017. – №4 (138). – S. 354–356. [in Russian]
14. Amirova Z.B., Agamuradova R.Sh., Ragimkhanova L.K. Sovremennye obrazovatelnye texnologii formirovaniya kommunikativnoj kultury uchitelei inostrannyh yazykov [Modern educational technology of formation of communicative culture of teachers of foreign languages] // Mir nauki, kultury, obrazovania. – 2021. – №4 (59). – S. 122–124. [in Russian]

ӘОЖ 378.14; МҒТАР14.35.09

<https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.16>**С. МАРАТҚЫЗЫ¹, Ж.Б. ШІЛДЕБАЕВ²**

¹PhD докторант, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті
(Қазақстан, Қызылорда қ.), e-mail: Saniya2903@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-6076-2061>

²педагогика ғылымдарының докторы, профессор
Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: Childibayev@Mail.Ru
<https://orcid.org/0000-0001-8294-7633>

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТАРДЫҢ ОҚУ-ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІН КОММЕРЦИЯЛАНДЫРУДЫҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ МАЗМҰНЫ

Аңдатпа. Мақалада коммерцияландыру ұғымының мазмұнына жан-жақты анықтама берілген. Педагогтарды жоғары оқу орнында даярлау барысында теориялық және практикалық алған білімдері бойынша оқу-зерттеу және ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижелерін коммерцияландырудың құрылымдық мазмұны, коммерцияландыруға көшірудің мүмкіндіктері, мақсаты, міндеттері, негізгі артықшылықтары және ерекшеліктері айқындалады. Жоғары оқу орнында дайындықтан өткен мамандардың білімі жоғары дәрежеде болуы керек. Өйткені, бұл талап әрбір мамандық бойынша білім беру мазмұнын салыстырмалы түрде біртұтас білім саласы ретінде анықтауы керек. Білім берудің күрделі мазмұнын меңгеруде, оқу-тәрбие үдерісін ұйымдастырудың қазіргі кездегі ұстанымдарын жүзеге асыруда, педагогикалық үдеріс, яғни, оқытушылар мен студенттердің өзара байланысқан және өзара келісілген іс-әрекеті басты міндет атқарады. Бүгінгі таңда еліміздің білім беру саласында бәсекеге қабілетті ұрпақ тәрбиелеу үшін маңызды міндеттерді шешуге бағытталған күрделі бетбұрыс жасалуда. Соңғы ондаған жылдарда Қазақстанда ғылыми-зерттеу нәтижелерін және технологияларды коммерцияландыруға байланысты ресми құжаттар қабылданып, жұмыстар жүргізілгендігіне қарамастан, университеттер мен ғылыми орталықтардың зерттеулерін коммерцияландыру моделін жетілдіруді қажет етеді. Болашақ педагогтардың оқу-зерттеу нәтижелерін коммерцияландыру моделі мақалада сызылған. Көрсетілген құрылымда болашақ педагогтардың оқу-зерттеу және ғылыми-зерттеу нәтижелерін коммерцияландыруға дайындығының теориялық негізіне талдау жасай отырып, жоғары оқу орнында оны жүзеге асырудың моделі құрастырылды.

ЖОО-ның инновациялық білім беру кеңістігіндегі болашақ педагогтарды білімдерін коммерцияландыруға дайындау моделі жасалған, ол кешенді іс-әрекеттердің жиынтығынан тұрады: мазмұны, мерзімі, іс-шараларды өткізу орны мен ресурстары, бір мақсатқа жетуге, жалпы мәселені шешу бағытталған.

Кілт сөздер: коммерцияландыру, коммерцияландыру моделі, оқу-зерттеу, ғылыми-зерттеу, болашақ педагог, білімді коммерцияландыру.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Маратқызы С., Шілдебаев Ж.Б. Болашақ педагогтардың оқу-зерттеу нәтижелерін коммерцияландырудың құрылымдық мазмұны // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №1 (123). – Б. 181–195. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.16>

***Cite us correctly:**

Maratqyzy S., Shildebaev Zh.B. Bolashaq pedagogtardyn oqu-zertteu natizhelerin kommerciialandyrudyn qurylymdyq mazmuny [The Structural Content of the Commercialization of Educational Research Results of Future Teachers] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2022. – №1 (123). – B. 181–195. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.16>

S. Maratkyzy¹, Zh.B. Childibayev²

*¹PhD Doctoral Student, Korkyt Ata Kyzylorda University
(Kazakhstan, Kyzylorda), e-mail: Saniya2903@mail.ru*

*²Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Abai Kazakh National Pedagogical University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: Childibayev@mail.ru*

The Structural Content of the Commercialization of Educational Research Results of Future Teachers

Abstract. The article provides a versatile definition of the concept of commercialization. The structure of the commercialization of educational and scientific results, the possibilities, goals, objectives, the main advantages and features of the commercialization of educational and scientific results on the basis of theoretical and practical knowledge obtained during the training of teachers in the higher education system have been substantiated. Today, a complex turnaround is underway in the country's education sector, aimed at solving important tasks for the education of a competitive generation. Despite the fact that official documents have been adopted in Kazakhstan in recent decades and work related to the commercialization of research results and technologies has been carried out, the model of commercialization of research by universities and research centers needs to be improved. The model of commercialization of the results of educational and research activities of future teachers is described in the article. In this structure, a model of its implementation at the university has been developed with an analysis of the theoretical basis for preparing future teachers for the commercialization of the results of educational research and research works.

A model for preparing future teachers for the commercialization of knowledge in the innovative educational space of a university, which consists of a set of actions: content, timing, place and resources of activities aimed at achieving a common goal, solving a common problem.

Keywords: commercialization, commercialization model, educational research, scientific research, future teacher, commercialization of knowledge.

С. Мараткызы¹, Ж.Б. Чилдибаев²

*¹PhD докторант, Қызылординский университет имени Коркыт Ата
(Казakhstan, г. Қызылорда), e-mail: Saniya2903@mail.ru*

*²доктор педагогических наук, профессор
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
(Казakhstan, г. Алматы), e-mail: Childibayev@mail.ru*

Структурное содержание коммерциализации результатов учебно-исследовательских работ будущих педагогов

Аннотация. В статье дается разностороннее определение понятия коммерциализация. Результаты учебно-исследовательских и научно-исследовательских работ, полученные на основе теоретических и практических знаний в ходе подготовки педагогов в вузе, определяют структурное содержание коммерциализации, цели, задачи, возможности, основные преимущества и особенности к переходу коммерциализации. Сегодня в сфере образования страны проводится сложный перелом, направленный на решение важных задач для воспитания конкурентоспособного поколения. Несмотря на то, что в последние десятилетия в Казахстане приняты официальные документы и проведены работы, связанные с коммерциализацией результатов научных исследований и технологий, модель коммерциализации исследований университетов и научных центров нуждается в совершенствовании. Модель коммерциализации результатов учебно-исследовательской

деятельности будущих педагогов изложена в статье. В указанной структуре разработана модель ее реализации в вузе с анализом теоретической основы подготовки будущих педагогов к коммерциализации результатов учебно-исследовательских и научно-исследовательских работ.

В инновационном образовательном пространстве Вуза разработана модель подготовки будущих педагогов к коммерциализации знаний, состоящая из комплекса совокупности действия: содержания, сроки, место и ресурсы проведения мероприятий, направленных на достижение общей цели, решение общей проблемы.

Ключевые слова: коммерциализация, модель коммерциализации, образовательное исследование, научное исследование, будущий учитель, коммерциализация знаний.

Кіріспе

Университеттердің дәстүрлі екі негізгі мақсаты бар: білім беру және ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүзеге асыру. Алайда соңғы уақытта әлемдегі көптеген университеттерде ғылыми зерттеулердің нәтижелерін коммерцияландыруды, жоғары технологиялық стартап-фирмаларды құру үшінші негізгі мақсатқа айналып отыр. Яғни, бәсекеге қабілетті мамандар даярлау барысында, өз ісінің шеберін дайындаумен қатар, өмірге, нарыққа бейіндеу қажеттілігі артады. Сондықтан, болашақ мамандарды өздерінің еңбектерінің нәтижелерін коммерцияландыруға үйрету жоғары оқу орындарының басты мақсаттарының біріне жатады. Осы негізде болашақ педагогтардың оқу-зерттеу нәтижелерін коммерцияландырудың құрылымдық мазмұнын анықтау біздің зерттеуіміздің өзектілігін құрайды.

Зерттеу әдістері

«Білім беру саласындағы коммерцияландыру» – ұғымының мәнін анықтауда жүйелі тәсілді қолдануды талап етеді. Бұл әдістің тиімділігі, зерттеп отырған ұғымның мәнін тұтас құбылыс тұрғысынан зерттеуде сараптама мен синтезді, сапалық пен сандық көрсеткіштерді органикалық байланыстыруға мүмкіндік беруінде. Сонымен қатар, болашақ педагогтарды өздерінің оқу-зерттеу нәтижелерін коммерцияландыруға үйрету тетіктерін және әдісін дұрыс анықтау үшін кілттік ұғымдарының мәнін ашу өте маңызды.

Дж. Козметскийдің пайымдауы бойынша «коммерцияландыру – процесс болып табылады, оның көмегімен ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық ұсынымдарды өнімге айналдырып, нарыққа жіберу» [1, 296-б], ал Я.Н. Грик пен Е.А. Монастырныйдің пікірінше, инновациялық идеяларды коммерцияландыру, оны сату арқылы табыс табу немесе өз өндірісінде пайдалану болып табылады [2, 85-б]. Экономикалық сөздікте: «коммерцияландыру» – бұл пайда табу мақсатындағы қызметке бағынышты болу дегенді білдіреді [3, 31-б]. Біздің көзқарасымыз бойынша анықтама толық нақты емес.

Инновациялық процестің негізгі құрамдас бөлігі (инновациялық идеялар), әзірлемелер мен технологияларды тарату және іске асыру болып табылады. Қазіргі кезде бұл қызмет түрі инновацияларды коммерцияландыру (латын сөзінен алғанда «commercium» – «сауда») деп аталады. В.И. Мухопадтың анықтамасына сәйкес коммерциализация меншік объектісін (инновацияны) сауда құралдарымен пайдаға айналдыру процесі [4, 511-б]. Н.В. Шумянова коммерцияландыруды коммерцияның трансфераформасы ретінде қарастырады, бұл ретте тұтынушы (сатып алушы) инновациялық зерттеулерде пайдалану құқығына ие болады, олардан пайда табу мақсатында өндіріп, инновация идеясының иесіне келісім-шарт негізінде сыйақы төлейді [5, 294-б]. Трансферт-ғылыми-техникалық білімді өндіріске одан әрі дамыту үшін беру. Трансферт коммерцияландырудың негізі болып табылады, сондықтан олардың айырмашылығы пайда табу, инновацияларды коммерцияландырудың ажырамас шарты болып табылады. Сондықтан коммерцияландыру көбінесе коммерциялық трансферт ретінде қарастырылады.

П.Н. Завлин коммерцияландыруды инновациялардың өмірлік циклі тұжырымдамасы тұрғысынан, атап айтқанда оның кезеңдерінің бірі ретінде қарастырады. П.Н. Завлиннің тұжырымы бойынша инновацияның өмірлік циклі бес кезеңге бөлінеді – іргелі зерттеулер, қолданбалы зерттеулер, инновацияларды құру сатысын құрайтын тәжірибелік-конструкторлық жұмыстар және өндіріске «енгізуден» бастап «құлдырауға» дейінгі қалған сатыларды қамтитын коммерцияландыру кезеңі [6, 4–5-бб].

Қазақстан Республикасының заңында *ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық қызмет нәтижелерін коммерцияландыру* – табыс алуға бағытталған жаңа немесе жетілдірілген тауарларды, процестер мен көрсетілетін қызметтерді нарыққа шығару мақсатында зияткерлік қызмет нәтижелерін қоса алғанда, ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық қызмет нәтижелерін практикалық тұрғыда қолдануға байланысты қызмет деп атап көрсеткен. Аталған заң аясында Қазақстан азаматтарының барлығы яғни заңды және жеке тұлғалар кез-келген меншікті жаңалықтарын коммерциялауға құқылы [7, 56-б]. Қазақстанда барлық деңгейдегі педагогтардың тақылауымен қабылданған «Педагогтың кәсіби стандартында» педагогтар әріптестерімен өзара бірлесе отырып, арнайы салада зерттеулерді жоспарлайды және өткізеді, оның ішінде, алынған еңбек нәтижелерін коммерциялық мақсатта жүзеге асыра алады [8, 100–105-бб]. Сонымен қатар, болашақ биолог-педагогтардың арнайы құзыреттілігінің мәніне қойылатын талаптардың қатарына әлеуметтік талаптар мен күтілетін нәтижеге сәйкес әрекеттерді жүзеге асыра алуға қабілетті болу жатады [9, 180–185-бб].

Талдау мен нәтижелер

Аталған анықтамаларды негізге ала отырып, біздің тұжырымдауымыз бойынша *білім беру саласындағы коммерцияландыру* – ғылыми-зерттеу, оқу-зерттеу және оқу-әдістемелік қызметтерді сапалы өнімге айналдырып, мемлекеттік немесе жергілікті уәкілетті органдардың, жұмыс берушілердің, инвесторлардың, авторлардың өзінің қаржыландыруымен өндіріске енгізу.

Соңғы ондаған жылдарда Қазақстанда ғылыми-зерттеу нәтижелерін және технологияларды коммерцияландыруға байланысты ресми құжаттар қабылданып, жұмыстар жүргізілгендігіне қарамастан, университеттердегі және ғылыми орталықтардың зерттеулерін коммерцияландыру моделін жетілдіруді қажет етеді. Қазақстанда бұл зерттеу мәселесі нашар сараланған. Салыстырмалы зерттеу нәтижелерін коммерцияландыру бағдарламаларының тиімділігін бағалау жөніндегі жұмысты тұрақты және жүйелі негізге көшуді талап ететінін көрсетті [10, 181-б]. Білімді коммерцияландыруға қарсы пікір білдірушілер де, оған бірнеше факторлар негіз болады, атап айтатын болсақ, интернет сайттардағы тәжірибелі ғалымдардың диплом, курс жұмыстарын, диссертация, монография жазып береміз деген жарнамалық хабарламалары [11, 242-б]. Дегенмен, Еуразиялық интеграция жағдайында инновацияларды коммерцияландырудың проблемалары мен перспективаларын талдай келе, интеграция мен жаһандандудың қазіргі жағдайларында әртараптандыру процестері ғылыми-зерттеу ұйымдары мен өнеркәсіптік кәсіпорындар тиімді стратегияларды бірлесе жүзеге асыру заман талабы [12, 55-б].

Жоғары оқу орындарында білім алушыларды (студенттер, магистранттар, докторанттар) ғылымға баулу мақсатында инновацияларды коммерцияландыру бөлімдері немесе орталықтары, стартап орталығы құрылып жыл сайын республикалық, облыстық, университет деңгейінде жобалардың конкурстары өткізіліп, жүлдегерлердің жобалары қаржыландырылып келеді. ЖОО-да студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстарын коммерцияландыруға бағыттау жұмыстары төмендегі құрылымда жүреді (1-сурет).

1-сурет – Студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүзеге асыру жолдары

Сызбадан байқап отырғанымыздай, студенттердің бір тобында жаңалық ашуда пассивті рөлде болатынын байқауға болады, сонымен қатар оқу жоспарындағы пәндерді игеру барысында инновациялық идеяларды жүзеге асыруға байланысты мәселелер қалыс қалып отырады.

Жалпы студенттердің зерттеу жұмыстарының формалары:

1. **Оқу-зерттеу жұмысы** – оқу жылында пәндерді игеру кезінде орындалатын жұмыстар;

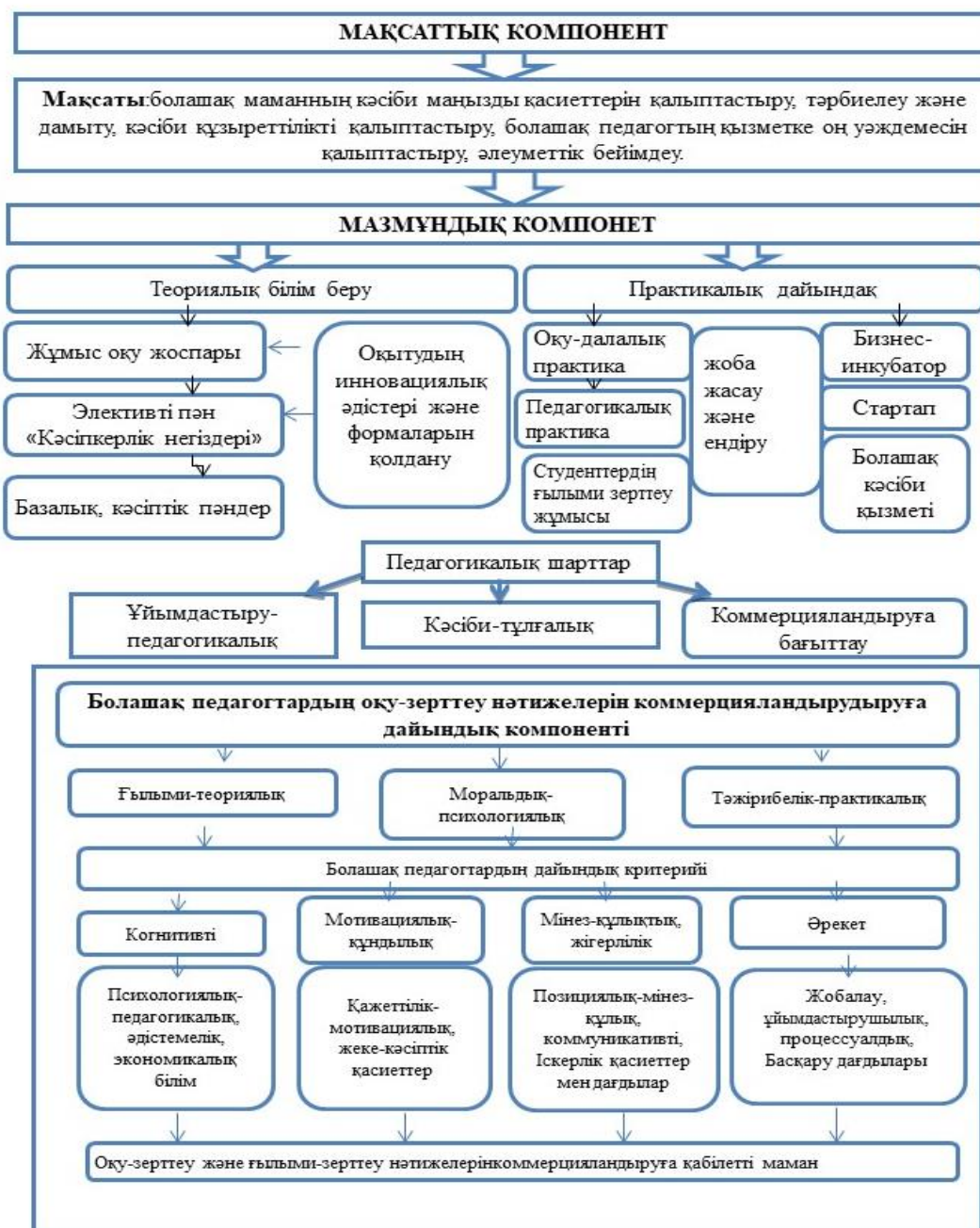
2. **Жеке ғылыми-зерттеу жұмысы** – институтта, кафедрада және кафедрааралық студенттік қауымдастығында, кружоктар мен стартап орталықтарында орындалатын жұмыстар;

3. **Қолданбалы оқу-зерттеу** – практикалық жұмыстар-оқу жылында пәндерді игеру кезінде студенттер бірлесіп немесе жеке орындалатын жұмыстар.

Студенттердің оқу-зерттеу және ғылыми-зерттеу нәтижелерін коммерцияландырудың құрылымын талдауда, коммерцияландыруды жүзеге асырудың кезеңдерін ескеруіміз керек. Талдаулар, зерттеулер бойынша біршама коммерцияландыру модельдерінің нұсқасы бар. Тоқталып кететін болсақ, іргелі зерттеуден бастап сатуға дейінгі аралықты көрсеткен «Сызықты инновациялық модель», «Воронка» графикалық иновациялық моделі, Циклдық инновациялық моделі аталған модельдер ғылыми-зерттеу орталықтары мен өндіріс арасын байланыстыра отырып, өнімді коммерцияландыру жолдары көрсетілген.

ЖОО-ның инновациялық білім беру кеңістігіндегі болашақ педагогтарды бизнеске бағыттай дайындау мазмұнын келесі принциптерге негізделген: жүйелі-синергетикалық;

пәнаралық; оқытудың ғылымилығы; экологиялық; саналы; белсенділік және дербестік; ізгілендіру және мазмұнды іріктеу критерийлері отандық дидактикаға негізделіп білім беру; білім беру мазмұнында әлеуметтік тәжірибенің негізгі компоненттерін, оны жетілідіру перспективаларын, жеке тұлғаны жан-жақты дамыту міндеттерін тұтас көрсету; ғылыми-практикалық маңызының жоғарылығы; маңыздылары мен тиімділерін бөліп көрсету; оқу бағдарламасын қалыптастыруда отандық және халықаралық тәжірибесін есепке алу; қолда бар оқу-материалдық және әдістемелік базаға мазмұнның сәйкестілігі; педагогикалық қамтамасыз етілуі; кешенділігі; оңтайлылығы; өзара үйлесімді байланыстылығы.

2-сурет – Болашақ педагогтардың оқу-зерттеу нәтижелерін коммерцияландыру моделі

Болашақ педагогтардың оқу-зерттеу нәтижелерін коммерцияландырудың құрылымдық мазмұнына тоқталып өтейік (2-сурет).

Көретілген құрылымда болашақ педагогтардың оқу-зерттеу және ғылыми-зерттеу нәтижелерін коммерцияландыруға дайындығының теориялық негізіне талдау жасай отырып, жоғары оқу орнында оны жүзеге асырудың моделі құрастырылды. Модель мақсаттан, мазмұнды-процессуалдық және нәтижені бағалау кезеңдерінен тұрады.

Модельдеу пәні: болашақ педагогтардың оқу-зерттеу нәтижелерін коммерцияландыруға кәсіби дайындығын қалыптастыру.

Гипотеза: егер мұғалімдерді кәсіби даярлауда оқу-зерттеу нәтижелерін коммерцияландыру жолдарын жалпы білімдік және базалық пәндерде, сонымен қатар педагогикалық және оқу-далалық практикаларда жүйелі негізін қалыптастырудың құрылымдық-мазмұндық моделі жасалса, сонымен қатар коммерцияландыру жолдарының әдістемесі салаланса, онда оқу үдерісінің барлық кезеңдері бойынша теориялық білімі жан-жақты, алған білімі бойынша нәтижелерін коммерцияландыра алатын бастамашыл, шығармашы тұлға қалаптасады, өйткені, мәселенің негізгі ұғымдары нақтыланды және теориялық білім нәтижелерін коммерцияландыру кезеңдері нақтыланды; бұл дайындық кешенді қызмет моделі негізінде жүзеге асырылады; дайындық деңгейін анықтау критерийлері ретінде когнитивтік, мотивациялық-құндылық, мінез-құлық, ерікті-жігер, белсенділік алынды.

Күтілетін нәтиже

1. Қысқа мерзімдік перспектива:

- теориялық білім беру мен практикалық дайындық барысында оқытудың инновациялық әдістері мен формаларын қолданып, болашақ педагогтардың кәсіби дамуының өзіндік жеке траекторын жасауға ықпал ету;

- барлық педагогикалық мамандықтардың оқу жұмыс жоспарына «Кәсіпкерлік негіздері» пәні енгізіліп, сала бойынша бизнес жөнінде бастапқы түсініктер қалаптастыру;

- базалық және кәсіптік пәндердің мазмұнына бизнес идеялар, теориялық және практикалық білімді кәсіби қызметте қолдануға бағыттау;

- университеттегі стартап, бизнес-инкубаторлар, ғылыми орталықта студенттерді теориялық білімді коммерциялауға бағытталған іс-шаралар, конкурстарға қатысуға шақырып, әртүрлі деңгейдағы ақпараттармен қамтамасыз ету;

- кешенді тестілеу мен білімді бақылау нәтижелерін жақсарту.

2. Орта мерзімдік перспектива:

- болашақ педагогтің өзіндік ғылыми-әдістемелік қызметін ұйымдастыру;

- оқу-зерттеу, ғылыми-зерттеу нәтижелерін коммерцияландыруға бағытталаған барлық деңгейдегі (аудандық, өңірлік, республикалық, халықаралық) іс-шараларға (кәсіби конкурстарға, конференцияларға, семинарларға, мастер-кластарға, тағлымдамаларға, экспедицияларға, коучингтерге және т.б) қатысу белсенділігін арттыру;

- әлеуметтік желілерде бірлескен әріптестік, іскерлік, ғылыми-зерттеушілік байланыстырды орнатуға ықпал жасау

3. Ұзақ мерзімдік перспектива:

- оқыту сапасын арттыру;

- педагогтың кәсіби құзыреттілігін арттыру;

- өзінің педагогикалық тәжірибесін ұсыну бойынша материалды жариялау;

- авторлық бағдарламалар, әдістемелік ұсыныстар, оқу құралдарын әзірлеу;

- инновациялық педагогикалық технологияларды ендіру;

- үздік педагогикалық тәжірибені жинақтау;

- өзінің ғылыми-зерттеу және жобалық қызметін ұйымдастыру;

• жоғарыда аталған жұмыстар бойынша өзінің мансаптық өсуін, әлеуметтік қамсыздануын қамтамасыз ету.

Практикалық маңызы: ЖОО-ның инновациялық білім беру кеңістігінде болашақ педагогтарды бизнеске бағдарланған даярлау процесін жоспарлау және тиімді іске асыру.

Модельді жүзеге асыру компоненттері:

1. Ғылыми-теориялық;
2. Моральдық-психологиялық;
3. Тәжірибелік-практикалық.

Модельдің мақсаттық компонентінде: болашақ педагогтардың оқу-зерттеу нәтижелерін коммерцияландырудың мақсаты және міндеттері айқындалады.

Модельдің мазмұндық компонентінде: жоғары оқу орнының инновациялық білім беру жағдайында болашақ педагогтарды теориялық және практикалық білімін коммерцияландыруға бағытталған оқытудың мәні мен ерекшеліктері ұсыну. Мазмұндық бөлімде жоғары оқу орнының болашақ педагогтарды дайындауда инновациялық білім беру технологияларын пайдалана отырып, оқу-зерттеу және ғылыми-зерттеу нәтижелерін коммерцияландыруға бағыттау мүмкіндіктері қарастырылған. Жалпы көптеген жоғары оқу орнында «Кәсіпкерлік негіздері», «Экономикалық теория» пәндерінде оқу-зерттеу және ғылыми-зерттеу нәтижелерін коммерцияландыру білімінің негізі қаланады.

Оқу жұмыс жоспарындағы мамандықтың негізін құрайтын пәндерде болашақ мамандарды нақты бәсекеге қабілетті, өмірге бейім, теориялық білімді, практикамен ұштастыра алатын мамандар дайындау мәселесі басты назарда болып табылады.

Мазмұндық компонентті іріктеуде жүйелілік принципі негізге алынады, атап айтатын болсақ «білім беру мекемелерінде шағын бизнесті ұйымдастыру», базалық және кәсіптік пәндер бойынша элективті пәндердің бағдарламасында оқытудың дидактикалық принциптерін кешенді пайдаланып, оны практика барысында жүзеге асыруға бағытталған.

Болашақ педагогтарды оқу-зерттеу, ғылыми-зерттеу нәтижелерін коммерцияландыруға бағытталған оқытудың кәсіпкерлік білім, білік және дағды деңгейін арттыру, бастамашыл, шығармашыл тұлғаны тәрбиелеу және дамыту, бизнес идеяны табу, жоспар жасауды ұйымдастыру мен оны іске асыруға ішкі дайындығын қалыптастыру болып табылады.

Болашақ педагогтарды оқу-зерттеу, ғылыми-зерттеу нәтижелерін коммерцияландыру қызметіне дайындау өзара байланысты құрылымдық компоненттерден тұрады. Олардың қатарына *ғылыми-теориялық, моральды-психологиялық және тәжірибелік-практикалық.*

Ғылыми-теориялық компонент

Дайындықтың ғылыми-теориялық компоненті жалпы педагогикалық, экономикалық, технологиялық, бизнеске бағытталған дайындықты теориялық синтездейді және психологиялық-педагогикалық, жаратылыстану, экономикалық, техникалық, технологиялық пәндердің оқу бағдарламасына негізделеді. Бұл компоненттің маңызды құрамдас бөлігі болашақ педагогты білім беру саласындағы бизнеске дайындау болып табылады, оның негізі ЖОО-ның педагогикалық білім беру бағдарламаларына «Кәсіпкерлік негіздері (сала бойынша)» элективтік курстары болып табылады.

Моральдық-психологиялық компонент

Теориялық білімді игеру болашақ мұғалімдерді бизнеске бағытталған іс-әрекетке, сондай-ақ жеке бизнесті ұйымдастыруға моральдық-психологиялық дайындықтың негізін құрайды.

Бұл дайындық болашақ педагогикалық іс-әрекетке, ең алдымен моральдық құндылықтарға негізделген қоғамдық өмірдің субъектілері ретінде оқытушылар мен студенттердің бірлескен жұмысына қатысты бірыңғай педагогикалық және кәсіпкерлік ұстанымға жағымды уәждемені қалыптастыруды қамтиды.

Болашақ педагогтардың оқу-зерттеу, ғылыми-зерттеу нәтижелерін коммерцияландыруға бағытталған **моральдық-психологиялық құндылықтар:**

- жеке мақсаттар мен жетістіктерге жету, адамгершік құндылықтарды тануға негізделген: адалдық, қадір-қасиетті құрметтеу, әділеттілік, парыз;

- болашақ педагогты моральдық жағынан бизнеске бейімдеп ғана қоймай, бизнеске бағытталған іс-әрекет процесінде жеке шығармашылықты жүзеге асыру, ойлау, сөз, іс-әрекет бостандығы.

- педагогтың бойында нарықтық жағдайда тәжірибе алмасуды және бәсекелестікті тудыру;

- өзінің шығармашылық таңдауының нәтижелеріне жауапкершілікпен қарау;

- педагогтың педагог-кәсіпкер ретінде мәдениетін қалаптастыру: мақсатқа ұмтылу, бастамашылдық, сауаттылық, мұғалімнің және кәсіпкердің жеке тұлға ретінде кәсіби қызметтерінің арасындағы үлесімділігі;

Осы шарттардың барлығы болашақ педагогтың теориялық алған білімін коммерцияландыру қызметіне моральдық және психологиялық дайындығын көрсетеді.

Қарастырылып отырған мәселеде келесі ережелер маңызды:

- *біріншіден*, білім алушыларды даярлау үдерісінде барынша әлеуметтік қамтамасыз ету;

- *екіншіден*, қоғамда орны бар, айналадағы адамдар, соның ішінде оқушылар мен әріптестер арасында беделге және құрметке ие болуы, руғани өзін-өзі жетілдіріп отыратын, түрлі өнімдер, құралдар, тауарлар жасауға бағытталған іс-әрекеттерге ынталандыратын материалдық құндылықтардың болуы.

Тәжірибелік-практикалық компонент

Болашақ педагогтардың оқу үдерісі барысында алған теориялық және практикалық білімін өндірісте коммерцияландыру қызметіне дайындығының тәжірибелік-практикалық компоненті, оның педагогикалық қызметін анықтайтын маңызды аспект болып табылады.

Болашақ педагогтарды оқу-зерттеу, ғылыми-зерттеу нәтижелерін коммерцияландыруға дайындығын қалаптастыруға бағытталған модель болашақ мұғалімнің білімі мен дағдылар жиынтығы ғана емес, сонымен қатар белгілі бір кәсіби міндеттерді шешуге қабілетті сапалы маман қалыптастыру жүйесі. Онда кәсіби қызметтің сипаттамалары берілген, оларды оқу үдерісінде іске асыру болашақ маманның бизнеске бағытталаған қызметтегі құзыреттілігінің тиісті дейгейін қамтамасыз етеді. Ол үшін болашақ педагогтың теориялық білімін коммерцияландыруға дайындығын қалаптастыруға бағытталған модель тиімділігін бағалау критерийлерін анықтау қажет (1-кесте).

1-кесте – Болашақ мұғалімнің коммерцияға бағытталған қызметке дайындық компоненттері мен критерийлері

Компонент	Критерий
Ғылыми-теориялық	Когнитивті
Моральдық-психологиялық	Мотивациялық-құндылық
Ұйымдастыру-психологиялық	Мінез-құлық, еріктілік қызмет

I. Когнитивті (танымдық) критерий – бұл студенттің білімін дамыту және коммерцияландыру заңдылықтары, оның ішінде білім беру қызмет саласындағы бизнеспен айналысатын адамдар, әдіснамалық реттеуіштермен нақтыланған және проблемалық-ізденіс қызметіне бағдарланған арнайы пәндер бойынша білім жүйесі; дидактика саласындағы оқытудың құрылымдық элементтері, оқу процесінің заңдылықтары, оның екі жақты сипаты, коммерцияландыруға бағытталған іс-әрекеттегі педагогтың рөлі туралы білім;

- еңбекқорлық, жұмысқа қабілеттілік, дербестік, кәсіпкерлік, эстетикалық сезім мен талғам, шығармашылық қабілеттер.

Когнитивті критерий (білім):

▪ **Психологиялық-педагогикалық білім**

- оқушылардың жас және жеке ерекшеліктерін біліу;
- ұйымдастыру әдістерін, оқу қызметінің нысандарын білу;
- инновациялық педагогикалық технологиялық білім.

▪ **Әдістемелік білім:**

- зерттеу нысандарын, әдістері мен құралдарын білу;
- оқу қызметін жоспарлауды білу;
- жобалық қызметті, оқыту әдістемесін білу.

▪ **Экономикалық білім:**

- кәсіпкерлік қызмет негіздерін білу;
- жобалау негіздерін білу;
- білім беру мекемелерінде бизнесті ұйымдастыру негіздерін білу;
- білім берудегі менеджмент және маркетинг негіздерін білу.

▪ **Технологиялық білім**

- түрлендіру қызметінің негізгі тәсілдерін, құралдары мен жолдарын білу;
- қызмет нәтижелері мен пәндері туралы білім;
- бұйымдарды дайындаудың жалпы заңдылықтары мен технологиясын білу;
- үнемділік.

Когнитивті критерий (білім) бойынша диагностикалау әдістері:

1. Фронтальді сауалнама.
2. Арнайы пәндер бойынша білімді кешенді бағалау.

II. Мотивациялық-құндылық критерийі арқылы біз мұғалімнің бизнеске, өзінің қатысуына қатынасын сипаттайтын қасиеттерді түсінеміз, педагогикалық үдерістерге қатынасы; болашақ кәсіби педагогикалық-психологиялық дайындығын; оның коммерциялауға бағдарлығы, болашақ педагогтың өмірлік ұстанымы;

▪ **Жеке және кәсіби сапа:**

- бағыты, дүниетанымы, қабілеті, кәсіби бейімделуі, ұтқырлығы;
- экономикалық және экологиялық ойлау;
- технологиялық дүниетаным және ойлау.

Мотивациялық-құндылық критерий (сапа) бойынша диагностикалау әдістері:

1. Кәсіпкерлік қабілеттерін анықтау әдістері;
2. Өзін-өзі бағалау.

III. Мінез-құлық-еріктік критерий – бұл педагогтың орын алған істі жүзеге асыру процесінде болашақ мұғалімнің белгілі бір мінез-құлқында коммерцияландыруға бағытталған қызмет. Бұл кәсіпкерлік мәдениетті игеру және оның ерік-жігері, кәсіби қызметте көрініс беретін қасиеттер.

▪ **Позитивті мінез-құлық қасиеттері мен дағдылары**

- гуманизм;
- креативтілік;
- бастамашыл;
- рефлексия;
- төзімділік;
- эмпатия.

▪ **Коммуникативтік дағдылар**

- ақпаратты қабылдау және түсіндіру қабілеті;
- басқалардың жеке мәніне терең ену;
- педагогикалық қарым-қатынас дағдылары;
- клиенттермен, серіктестермен қарым-қатынас жасай білу;
- әріптестерімен қарым-қатынас жасай білу;

- құжаттарды жасау және рәсімдеу;
- хат-хабарларды өңдеу;
- коммуникация құралдарымен жұмыс істей білу.

▪ **Іскерлік қасиеттер:**

- іскерлік стиль;
- іскерлілік, ұйымдастырушылық, жұмыста анықтық, мәселелерді шешудің ең ұтымды жолдары;
- қойылған мақсатқа жету қиындықтарын жеңудегі табандылық пен дәйектілік.

Мінез-құлық, еріктілік қызмет критерий бойынша диагностикалау әдістері:

1. Студенттердің өзін-өзі бағалауы.
2. Бизнес-инкубаторда студенттердің қызметін бақылау.
3. Педагогикалық практикадан өту кезіндегі студенттердің мінез-құлқын талдау.

IV Әрекет критерийі

▪ **Жобалау дағдылары**

- білім беру саласындағы кәсіпкерлік жобаларды жобалау білігі;
- бұйымдарды жобалау және құрастыру іскерліктері;
- өндірістік процесті жобалау мүмкіндігі.

▪ **Ұйымдастыру дағдысы**

- білім беру саласында бизнесті ұйымдастыру білігі;
- бизнеске бағытталған қызметті ұйымдастыра білу;
- жұмыс орнын тиімді жабдықтау;
- еңбек қауіпсіздігін қамтамасыз ету;
- еңбек процесін ұтымды жоспарлау және ұйымдастыру.

▪ **Процессуалдық дағдылар**

- коммерциялауға бағытталған қызметті жүзеге асыра білу;
- өз қызметінің нәтижелерін көрсете білу.

Әрекет критерийі бойынша диагностикалау әдістері:

1. Бизнес-инкубатордағы жұмысты бақылау.
2. Тәуелсіз сипаттамалар әдісі.
3. Практиканың өтуін бақылау.
4. Шығармашылық қызмет объектісін талдау (кәсіпкерлік тұрғысынан).

Оқу-зерттеу нәтижелерін коммерцияландыруға бағытталған қызметке дайындық деңгейлерінің сандық сипаттамасы: жоғары деңгей 81–100%, орташа деңгей 61–80%, төменгі деңгей 0–60%.

Жоғарыда тоқталған модельді жүзеге асыруда Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің 6В01517 – Биология, 6В01516 – Химия-Биология білім беру бағдарламаларының студенттері экспериментке қатысты. Аталған білім беру бағдарламасының студенттерінен «кәсіпкерлік сапаға талдау» тесті алынды. Сауалнамаға ерікті түрде 2–4-курс студенттері қатысты. Білім бағдарламасының 4-курс студенттері «Атамекен» Ұлттық кәсіпкерлік палатасының мамандарының ұйымдастырумен шағын бизнесті дамытуға байланысты арнайы курстан өткен болатын. Ал 2–3-курстар оқу жұмыс жоспарына сәйкес «Кәсіпкерлік негіздері» пәнін оқыған. Сауалнама бойынша студентке 12 сұрақ берілді, сұрақтардың мазмұны табандылық, креативтілік, қызмет көрсету саласы бойынша білімі, іске берілгендігі, мотивация, батылдығы, тапқырлығы, адалдығы, ашықтығы анықталды, әрбір сұраққа қысқаша түсіндірме берілді (2-кесте).

2-кесте – «Кәсіпкерлік сапаға талдау» тесті

Нәтиже	Студент саны	«Иә» жауаптарының жалпы саны 9-дан артық	%	«Иә» жауаптарының жалпы саны 6-дан артық болса	%	«Иә» жауаптарының жалпы саны 3-тен кем	%
Курсты оқығанға дейін	125	50	40	47	37,6	28	22,4
Курс оқығаннан кейін	121	58	47,9	57	47,2	6	4,9

Нәтижесі бойынша «Иә» жауаптарының жалпы саны 9-дан артық болса, Сіздің кәсіпкер ретінде табысқа қол жеткізу мүмкіндігіңіз айқын. Егер «Иә» жауаптарының жалпы саны 6-дан артық болса, Сіз кәсіпкер болу үшін барлық қажетті қасиеттерге иесіз. Егер «Иә» жауаптарының жалпы саны 3-тен кем болса, Сізге кәсіпкер болу үшін қосымша білім қажет деген бағалау шкаласы қойылды. Кестедегі мәліметтерге қарап курс соңында студенттердің шағын бизнес, кәсіпкерлік жөнінде түсініктері қалыптасып, сенімділігінің артқанын байқауға болады.

Эксперимент барысында арнайы экономист және биолог мамандар біріге отырып «Кәсіпкерлік негіздері» пәнінің практикалық сабағының мазмұны мамандық саласына қарай бағдарлай өзгертілді. Мысалы: Сабақ тақырыбы: Кәсіпкерлік түсінігі, оның негізгі түрлері және ұйымдастыру нысандары. Сабақ барысында биолог мамандар айналысатын кәсіп түрлері мен салаларын жіктеу тапсырмасы берілді.

«Идеялар картасы»

Тақтада бизнестің бес саласы жазылған: 1) өндіріс; 2) қызмет көрсету; 3) Коммерциялық (сауда); 4) сақтандыру; 5) консультативтік (кеңес беру).

Төмендегі бизнес салаларын көрсетілген топқа біріктіріңдер, кестені толтырыңдар, қандай принциптерге сүйеніп бөлгендеріңді түсіндіріңдер?

Бизнес саласы:

Оқушыларды биологиядан ұлтты тестілеуге дайындау, бөлме өсімдіктерін жылыжайда өсіру, мал бағу, ірімшік жасау, дәрілік өсімдіктерді анықтау, зиянкестерге қарсы күрес (улау, агротехникалық шаралар), биологиялық күресте қолданылатын жәндік түрлерін өсіру, балық қорегін дайындау, сүт өнімдерінің сапасын талдау, дәнді-дақылдарды сақтау қоймасының иесі, сүт өнімдерін өндіру (құрт, ірімшік), өсімдіктен май алу, өсімдіктен бояу алу, тері илеу, ландшафтық дизайн, табиғи бұйымдардан интерьерде қолданылатын бұйымдар жасау, ат үйірмесін (клуб) ұйымдастыру, халықтан сүт және ет өнімдерін қабылдау пунктін ұйымдастыру, мал азығын сақтау қоймасын ұйымдастыру, мал шаруашылығы саласы бойынша ақпаратты-кеңес беру орталығы, экологиялық туризм саласының өлкетанушысы, жеміс-жидектерді тасымалдау логистикалық орталығының биологы.

«Кәсіпкерлік негіздері» пәнінің жұмыс бағдарламасының (силлабус) теориялық мазмұнын толық сақтай отырып, мамандық саласына сәйкес бағдарлай оқыту өз нәтижесін берді, оны студенттердің пән бойынша алған бағалары және сауалнамаға қанағаттанарлық жауаптары арқылы көз жеткіздік.

Бір ғана пәннің шеңберінде (Кәсіпкерлік негіздері) болашақ педагогтардың оқу-зерттеу нәтижелерін коммерцияландыру дағдыларын қалыптастыру толық мүмкін болмайды. Сондықтан аталаған жұмысты мүмкін болатын базалық және кәсіптік пәндердің теориялық және практикалық сабақтарында, оқу, далалық, педагогикалық практикаларда оқу-зерттеу нәтижелерін коммерцияландырудың элементтерін енгізудің тиімділігі жоғары. Осыны негізге ала отырып 6B01517 – Биология, 6B01516 – Химия-Биология білім беру

бағдарламаларының «Өсімдіктердің морфологиясы және анатомиясы (оқу-далалық практика)», «Өсімдіктер систематикасы (оқу-далалық практика)», «Биологиялық мұражайды ұйымдастыру» пәндерінің теориялық мазмұнын бизнеске бағыттау, өнімді коммерцияландыру, табыс табу көзін ашып көрсетіп, бизнес жобаларға, өнімді коммерцияландыру конкурстарына тарту, практикалық сабақта және студенттердің өзіндік жұмыстарында тапсырма ретінде беру жоспарға енгізілген. Мысалы «Биологиялық мұражайды ұйымдастыру» пәнінен практикалық сабақта іскерлік ойын ұйымдастырып ботаникалық бақ, зоологиялық мұражай қызметкері ретінде ондағы экспонаттарды мұражайға келушілерге таныстыру арқылы немесе дендрологиялық бақтағы өсімдіктерді ботаникалық сипаттап, сандық форматқа көшіру, оларға QR-жүйесінде қызмет көрсету арқылы табыс табу жолдары қарастырылады. Сонымен қатар «Өсімдіктердің морфологиясы және анатомиясы (оқу-далалық практика)», «Өсімдіктер систематикасы (оқу-далалық практика)» пәндерінен студенттер өсімдіктерден гербарий, коллекция, ылғал препараттар жасайды, практика барысында оларды жасау әдістемесін толық меңгерумен қатар, әрбір гербарий немесе коллекцияны жасауға кететін материалдық шығын есептеледі, оларды биология сабақтарында көрнекілік мақсатта пайдаланумен қатар, басқа да практикалық мақсатта қолдану жолдары бойынша (интерьер, экстерьер, дәрілік, иілік заттар, балабақша мен мектептерде көрнекі құралдар) жобалар, ғылыми жұмыстар, рефераттар, бизнес-жоспар, презентациялар жасайды. Жұмыстың нәтижесі сауалнама, салыстыру әдістері бойынша тіркеліп отырды.

Қорытынды

Болашақ педагогтардың теориялық білімін коммерцияландыруға даярлауға жобаланған процесінің негізгі мақсаты кәсіпкерлік білім, білік және дағды деңгейін арттыру, бастамашыл, шығармашыл тұлғаны тәрбиелеу және дамыту, білім беру мекемесі базасында бизнес-жобаны ұйымдастыруға және іске асыруға ішкі дайындықтарын қалыптастыру болып табылады.

Модельдің нәтижені бағалау компонентінде болашақ педагогтардың коммерцияландыруға бағдарланған қызметке дайындығының өлшем шарттары, көрсеткіштері мен деңгейлері бағаланады.

ЖОО-ның инновациялық білім беру кеңістігіндегі болашақ педагогтардың білімдерін коммерцияландыруға дайындау моделі кешенді іс-әрекеттердің жиынтығынан тұрады: бұл мазмұны, мерзімі, іс-шараларды өткізу орны мен ресурстары бір мақсатқа жетуге, жалпы мәселені шешуге бағытталған. Педагогтардың коммерцияландыратын өнімді ойлап тапқан жаңа білім беру технологиялары, ғылыми еңбектері (оқулық, оқу құралдары, монографиялар), кеңес беру (курс, тренинг, коучинг), ғылыми-зерттеу нәтижесі бойынша алған өнімдері немесе технологияларын болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Козметский Дж. Вызов технологических инноваций на пороге новой эры общемировой конкуренции. В кн.: Трансфер технологии и эффективная реализация инноваций / Под ред. Н.М. Фонштейн. – М.: АНХ, 1999. – 296 с.
2. Монастырный Е.А., Грик Я.Н. Ресурсный подход к построению бизнес процессов и коммерциализации разработок // Инновации. – 2004. – №7. – С. 85–87.
3. Словарь экономических терминов. [Электронный ресурс]. URL: https://gufo.me/dict/economics_terms/коммерциализация (2019, с. 31)
4. Мухопад В.И. Коммерциализация интеллектуальной собственности. – М.: Магистр, 2010. – 511 с.

5. Шумянкова Н.В. Коммерциализация результатов научно-технической деятельности. – М.: Национальный институт бизнеса, 2005. – 294 с.
6. Завлин П.Н. Инновации в рыночной экономике // Гуманитарные науки. – 1997. – №3. – С. 4–5.
7. «Ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық қызмет нәтижелерін коммерцияландыру туралы» Қазақстан Республикасының Заңы. 2015 жылғы 31 қазандағы №381-V ҚРЗ. [Электронды ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000381>
8. Педагогтің кәсіби стандарты. «Атамекен» Қазақстан Республикасы Ұлттық кәсіпкерлер палатасының Басқарма төрағасының 2017 жылғы 8 маусымдағы №133 бұйрығына қосымша. – Б. 100–105.
9. Гайсина К., Шілдебаев Ж.Б. Болашақ биология пәні мұғалімдердің кәсіби құзыретін дамыту // Абай атындағы ҚҰПУ Хабаршысы «Педагогика ғылымдары» сериясы. – 2019. – №1. – Б. 180–185.
10. Алибекова Г.Ж., Таяуова Г.Ж., Ильмалиев Ж.Б. Проблемы оценки эффективности программ содействия коммерциализации научных разработок в Казахстане // Комплексное использование минерального сырья. – 2018. – №4. – С. 181–191.
11. Поляков А. Ф. Коммерциализация науки: за и против // Международный научный журнал «Символ науки» №2/2016. Ст. 242-245
12. Медынская И.В. Некоторые особенности коммерциализации НИР и инновационных проектов в условиях Евразийской интеграции // Дискурс. – 2018. – №5. – С. 55–61.

REFERENCES

1. Kozmetski J. Vyzov tehnologicheskikh innovasi na poroge novoi ery obshemirovoi konkurensii. V kn.: Transfer tehnologii i effektivnaia realizasiya innovasi [The challenge of technological innovation on the threshold of a new era of global competition. In: Technology Transfer and effective implementation of Innovations] / Pod red. N.M. Fonshtein. – М.: ANH, 1999. – 296 s. [in Russian]
2. Monastyrnyi E.A., Grik Ia.N. Resursnyi podhod k postroeniu biznes prosesov i komersializatsii razrabotok [Resource approach to building business processes and commercialization of developments] // Innovasii. – 2004. – №7. – S. 85–87. [in Russian]
3. Slovar ekonomicheskikh terminov. [Electronic resource]. URL: https://gufo.me/dict/economics_terms/komersializasiya. 2019.s.31
4. Muhopad V.I. Komersializasiya intelektualnoi sobstvennosti [Commercialization of intellectual property]. – М.: Magistr, 2010. – 511 s. [in Russian]
5. Şumänkova N.V. Komersializasiya rezultatov nauchno-tehnicheskoi deiatelnosti [Commercialization of the results of scientific and technical activities]. – М.: Nasionalnyi institut biznesa, 2005. – 294 s. [in Russian]
6. Zavlin P.N. Innovasii v rynochnoi ekonomike [Innovations in the market economy] // Gumanitarnye nauki. – 1997. – №3. – S. 4–5. [in Russian]
7. «Gylymi jane (nemese) gylymi-tehnikalyq qyzmet natijelerin komersialandyru turaly» Qazaqstan Respublikasynyn Zany. 2015 jylgy 31 qazandagy №381-V QRZ. [«On the commercialization of the results of scientific and (or) scientific and technical activities» The Law of the Republic of Kazakhstan dated October 31, 2015 No. 381-V QRZ.] [Electronic resource]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000381> [in Kazakh]
8. Pedagogtyn kasibi standarty. «Атамекен» Qazaqstan Respublikasy Ul'ttyq kasipkerler palatasynyn Basqarma toragasynyn 2017 jylgy 8 mausymdagy №133 buirygyna qosymsha [Professional standard of a teacher. Appendix to the Order of the Chairman of the

- Board of the National Chamber of Entrepreneurs of the Republic of Kazakhstan «Atameken» dated June 8, 2017 No. 133]. – B. 100–105. [in Kazakh]
9. Gaisina Q., Şildebaev J.B. Bolashaq biologiya pani mugalimderdin kasibi quzyretin damytu [Development of professional competence of future biology teachers] // Abai atyndagy QUPU Habarshysy «Pedagogika gylymdary» seriasy. – 2019. – №1. – B. 180–185. [in Kazakh]
 10. Alibekova G.J., Taiauova G.J., İmaliev J.B. Problemy ocenki effektivnosti program sodeistvia komersializatsii nauchnyh razrabotok v Kazahstane [Problems of evaluating the effectiveness of programs to promote the commercialization of scientific developments in Kazakhstan] // Kompleksnoe ispolzovanie mineralnogo syria. – №4. – 2018. – S. 181–191 [in Russian]
 11. Poliakov A.F. Komersializatsia nauki: za i protiv [Commercialization of science: pros and cons] // Mejdunarodnyi nauchnyi jurnal «Simvol nauki». – 2016. – №2. – S. 242–245. [in Russian]
 12. Medynskaia I.V. Nekotorye osobenosti komersializatsii NİR i innovatsionnyh proektov v usloviah Evraziskoi integratsii [Some features of commercialization of research and innovation projects in the conditions of Eurasian integration] // Diskurs. – 2018. – №5. – S. 55–61. [in Russian]

N.N. SALYBEKOVA¹, S.B. ABDIMALIK², M.B. ATAHANOVA³

¹PhD, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan,), e-mail: nurdana.salybekova@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0002-3750-1023>

²Lecturer of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan,), e-mail: serzhan.abdimalik@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0003-0502-2113>

³Master's Student of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan,), e-mail: markhabo.atahanova@ayu.edu.kz

STUDY OF THE ORGANIZATION'S AND CONTENT'S FEATURES OF EXTRACURRICULAR WORK IN 6–8 GRADES BIOLOGY

Abstract. This article examines the importance of extracurricular work of pupils in grades 6–8 in the formation of a scientific worldview based on knowledge about wildlife and its inherent laws, biological systems, assimilation of knowledge about the structure, existence, diversity and ecological role of living organisms. The features of the organization of extracurricular work in general biology, botany, zoology, human anatomy and physiology are described. During the research in the course there were used methods of testing and observing plants and animals in nature, creating visual aids, reports, abstracts, organizing circles of young biologists, exhibitions of pupils' works, biological excursions, biological conferences, and making observation diaries.

In order to determine the effectiveness of the work carried out, a survey of pupils of experimental and control groups was conducted. During the survey, it was revealed that extracurricular lessons influenced the content of the material and increased interest in the subject, the study of various biological literature, the desire to get more additional information about plants and animals. In the organization and content of extracurricular activities in biology, there has always been an independent activity of pupils of a research nature, corresponding to the age characteristics of them. These included independent experiments and observations, performing extracurricular activities, working with reference books, journals, scientific literature.

As a result of the research, this technique can be used by biology teachers as an auxiliary tool in the organization of extracurricular activities.

Keywords: extracurricular work, schoolchildren, biological excursions, types of extracurricular work, method, methodology.

Н.Н. Салыбекова¹, С.Б. Абдималик², М.Б. Атаханова³

¹PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доцент м.а.
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: nurdana.salybekova@ayu.edu.kz

²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің оқытушысы
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: serzhan.abdimalik@ayu.edu.kz

³Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің магистранты
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: markhabo.atahanova@ayu.edu.kz

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Salybekova N.N., Abdimalik S.B., Atahanova M.B. Study of the Organization's and Content's Features of Extracurricular Work in 6-8 Grades Biology // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №1 (123). – Б. 196—206. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.17>

***Cite us correctly:**

Salybekova N.N., Abdimalik S.B., Atahanova M.B. Study of the Organization's and Content's Features of Extracurricular Work in 6-8 Grades Biology // *Iasaui universitetinin habarshysy*. – 2022. – №1 (123). – B. 196–206. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.17>

6–8 сыныптардағы биологиядан сыныптан тыс жұмыстарды ұйымдастыру ерекшеліктері мен мазмұнын зерттеу

Аңдатпа. Бұл мақалада тірі табиғат және оған тән заңдылықтар, биологиялық жүйелер туралы білімге, тірі организмдердің құрылымы, алуантүрлілігі және экологиялық рөлі туралы білімді игеруге негізделген ғылыми дүниетанымды қалыптастырудағы 6–8 сынып оқушыларының сыныптан тыс жұмысының маңызы қарастырылады. Жалпы биология, ботаника, зоология, анатомия және адам физиологиясы бойынша сыныптан тыс жұмыстарды ұйымдастырудың ерекшеліктері сипатталған. Зерттеу барысында табиғаттағы өсімдіктер мен жануарларды сынау және бақылау әдістері, көрнекі құралдар, баяндамалар, рефераттар жасау, жас биологтар үйірмелерін, оқушылар жұмыстарының көрмелерін, биологиялық экскурсияларды, биологиялық конференцияларды ұйымдастыру, бақылау күнделіктерін енгізу қолданылды.

Жүргізілген жұмыстың тиімділігін анықтау мақсатында эксперименттік және бақылау топтарының оқушыларына зерттеу жүргізілді. Сауалнама барысында сыныптан тыс сабақтарға арналған материалдардың мазмұнына және пәнге деген қызығушылықтың артуына, әр түрлі биологиялық әдебиеттерді зерттеуге, өсімдіктер мен жануарлар туралы көбірек ақпарат алуға деген ұмтылысқа әсер еткені анықталды. Биология бойынша сыныптан тыс жұмыстарды ұйымдастыру және мазмұны әрдайым оқушылардың жас ерекшеліктеріне сай бақылайтын зерттеу сипатындағы оқушылардың өзіндік іс-әрекеті болуы бақыланды. Оларға өздігінен орындалатын тәжірибелер мен бақылаулар, анықтамалық кітаптармен, журналдармен, ғылыми әдебиеттермен жұмыс жасай отырып сыныптан тыс жұмыстардың орындалуы жатты. Зерттеу нәтижесінде бұл әдісті биология мұғалімдері сабақтан тыс жұмыстарды ұйымдастыруда көмекші құрал ретінде қолдана алады деп есептейміз.

Кілт сөздер: сыныптан тыс жұмыстар, білімгер, биологиялық экскурсиялар, сыныптан тыс жұмыстардың түрлері, тәсіл, әдістеме.

Н.Н. Салыбекова¹, С.Б. Абдималик², М.Б. Атаханова³

¹PhD, и.о. доцента Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: nurdana.salybekova@ayu.edu.kz

²преподаватель Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: serzhan.abdimalik@ayu.edu.kz

³магистрант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: markhabo.atakhanova@ayu.edu.kz

Изучение особенностей организации и содержания внеклассной работы по биологии в 6–8 классах

Аннотация. В данной статье рассматривается значение внеклассной работы учащихся 6–8 классов в формировании научного мировоззрения, основанного на знаниях о живой природе и присущих ей закономерностях, биологических системах, усвоении знаний о строении, существовании, многообразии и экологической роли живых организмов. Описаны особенности организации внеклассной работы по общей биологии, ботанике, зоологии, анатомии и физиологии человека. В ходе исследования были использованы методы испытаний и наблюдений за растениями и животными в природе, создания наглядных пособий, докладов, рефератов, организации кружков юных биологов, выставок работ учащихся, биологических экскурсий, биологических конференций, введения дневников наблюдений.

С целью определения эффективности проведенной работы был проведен опрос учащихся экспериментальной и контрольной групп. В ходе опроса было выявлено, что уроки внеклассных занятий повлияли на содержание материала и на повышение интереса к

предмету, изучению различной биологической литературы, стремлению получить больше дополнительной информации о растениях и животных. В организации и содержании внеурочной деятельности по биологии всегда наблюдалось наличие самостоятельной деятельности учащихся исследовательского характера, соответствующей возрастным особенностям учащихся. К ним относились самостоятельные опыты и наблюдения, выполнение внеклассных работ, работа со справочными книгами, журналами, научной литературой. Как результат исследования данная методика может быть использована учителями биологии в качестве вспомогательного средства при организации внеурочной деятельности.

Ключевые слова: внеклассная работа, школьники, биологические экскурсии, виды внеклассной работы, метод, методика.

Introduction

The educational tasks of the school biology course are fully solved on the basis of the close connection of the system of extracurricular and classroom work. To develop a responsible attitude to nature and the environment, it is necessary to give children the opportunity to observe and learn about the environment through research [1]. The knowledge and skills in biology acquired by pupils in lessons, laboratory classes, excursions and other types of educational work are significantly deepened and expanded in extracurricular activities, which has a great impact on increasing their interest in the subject.

Analysis of biology textbooks shows that they do not fully meet modern requirements. Many textbooks are characterized by a weak connection of the studied material with practice, without setting a clear goal in managing pupils' independent work, overloading with secondary facts and details, which ultimately hinders the development of pupils' cognitive interests. Therefore, the formation of scientific knowledge of pupils in biology lessons is impossible without further extension of work in the form of extracurricular activities. Today, not only the problem of high-quality teaching of academic subjects is relevant, but also the issues of activating extracurricular activities.

Extracurricular work is an integral part of the educational process at school, one of the forms of organizing leisure time for pupils. In extracurricular classes, participants do not receive grades, although the teacher carefully takes into account the work done by each of them. The results of extracurricular work can be evaluated during school competitions, meetings, amateur performances, entertainment evenings, preparation of wall newspapers, etc. [2]. But this is optional for all pupils and includes those who are interested in biology. The content of extracurricular work in biology is not limited to the scope of the school curriculum, goes beyond it, is determined by the interests of pupils and is supervised by a biology teacher.

Proper organization and training of extracurricular activities in biology is of great educational importance. This will expand the horizons of pupils, consolidate and deepen the knowledge gained in the lesson, and the possibility of conducting observations and experiments will form research inclinations, reveal the talents of pupils and help choose a future profession. Extracurricular work in biology from the point of view of the Russian scientist A. I. Nikishova makes it possible to closely link theory with practice, where schoolchildren learn to do all kinds of work: preparing the soil for experiments and observing plants, caring for them, planting trees and shrubs, caring for farm animals, which, in turn, awakens in them a sense of responsibility for the task assigned to them, promotes the development of a sense of collectivism, the ability to finish what they started [3].

As in all disciplines, improving the quality of biology teaching is associated with improving the quality of extracurricular work. Extracurricular activities are of great importance in teaching pupils and expanding their knowledge. In addition to ideas and emotions, pupils' formal knowledge expands and replenishes, individual talents develop, independence increases and practical skills are

instilled. This helps to increase pupils' interest in studying biology and has a great influence on knowledge [4].

In the methodology of teaching biology Yu.V. Brykin, N.V. Lukyanova, Zh. Kozhentaeva, K. Kaim, R. Satimbekov, A. Ametov, N. Tormanov, B. Ursheeva, N. Ablaykhanova [5–9] and other well-known methodologists they attached great importance to the organization and application of extracurricular reading.

Domestic authors in their research considered the differences between extracurricular activities and everyday activities. According to their assumption, extracurricular activities contribute to the formation of activity, interaction of pupils, further improvement of the acquired knowledge. They also touched upon the problem of increasing pupils' interest in biology, the organization of extracurricular activities [10]. To form pupils' worldview through extracurricular activities, it is advisable to show them both the good and the shadow sides of life. Worldview consciousness affects feelings, fixing consciousness, stimulating the will of the child [11].

There is no state standard or plan for extracurricular activities and no assessment is given. Pupils participate on their own. Extracurricular and extracurricular activities are of great importance, contributing to the development, formation of creative qualities of pupils, increasing pupils' motivation for independent and collective work. Consequently, the work carried out by the teacher, awakening pupils' enthusiasm for the organization of extracurricular and extracurricular activities, will not only be successful, but will also be firmly assimilated and used by pupils in practice.

Extracurricular work is related to the main form of the lesson and has feedback when pupils report experiments and observations conducted in the lesson. This makes it possible to direct pupils from individual work to work in a team, and the latter acquire a social orientation that has great educational significance. The success of extracurricular work in biology depends on its content and organization. Extracurricular activities should arouse the naturalistic interest of pupils, activate their creative abilities and at the same time contribute to their recreation. Therefore, extracurricular work should be diverse, versatile and not duplicate academic work at school.

The purpose of the study: to study the methodology of organizing extracurricular biology classes at school.

Research objectives:

- Give a general description of extracurricular biology classes at school;
- To study the effects of extracurricular activities on the knowledge and skills acquired by pupils in biology;
- Review the works of foreign and domestic authors on the methodology of organizing extracurricular activities;
- To study the types of extracurricular work in biology.

Research methods

During the research work, the methods of excursions, equipment of the biology room, organization of a biological evening, exhibitions of pupils' works were used.

Biological excursions are one of the types of extracurricular activities used in the study of biology. On excursions, pupils learn to see, observe, compare the objects they need, find examples of the connection of organisms with each other and with environmental conditions. Each excursion is a powerful means of developing pupils' critical thinking and research abilities [12]. The subject of excursions is very diverse. The place of the excursion can be a forest, a pond, a park, and even an educational and practical playground at school. Live communication with nature awakens pupils' interest in studying it and contributes to the assimilation of knowledge by schoolchildren.

The method was conducted to familiarize pupils of the 6th grade with the surrounding world of flowering plants, to understand the reasons for their diversity when explaining the topic «Flowering plants». Before the tour, a conversation was held with pupils about the rules of behavior

in nature, about careful attitude to plants. And for pupils of the 7th grade, the excursion was held on the theme «Diversity of animals in nature».

Creation of exhibitions of pupils' works. It is advisable to organize the exhibition on any biological evening, holiday, for the final lesson of the circle or in accordance with the beginning of the school year. The exhibition will feature observation diaries created by pupils, collections and herbariums, as well as photographs taken in nature. Labels with the name of the work and its performer must be attached to the selected works at the exhibition.

Biological evening. It was organized in honor of the «Day of Birds» among pupils of grades 6, 7, 8. At the biological evening, each class read out their prepared reports on the diversity of birds, their protection and presented wall newspapers.

Equipment of the biology room. The work on equipping the biology classroom is carried out under the guidance of a teacher and is complemented by the efforts of pupils. Pupils prepare herbariums, photographs, handouts, plant racks from materials collected during the tour, take a direct part in the manufacture of devices, tools, maintain order during storage, etc.

Research methods were used to systematize, expand theoretical and practical knowledge, develop skills of independent work and setting up an experiment and mastering the methodology of its research.

Results and discussion

The organization and content of extracurricular work in biology should always take into account the age characteristics of pupils. On their basis, there should be independent activity of pupils of a research nature carried out by an observer teacher: independent experiments and observations, work with reference books, determinants, journals, popular science literature.

The textbook provides methodological recommendations on the organization and content of excursions, school zoological conventions, a living corner, brief definitions for some groups of animals are given, the topics of research papers of schoolchildren are given [13]. It has been established that informal natural science education affects the acquisition of scientific knowledge by pupils. Using secondary data from the national student assessment center of 7,410 secondary schools in China, the relationship between five types of extracurricular research activities, academic interests, academic self-esteem and academic achievements was investigated [14].

Extracurricular activities should arouse the interest of pupils and attract them to various activities. The content of extracurricular work in biology should include the study of the surrounding wildlife, its protection and environmental education of pupils.

Extracurricular work in botany, as a rule, is carried out with pupils of grades V–VI. It includes knowledge and experience in studying the structure and physiology of plants, seasonal phenomena in plant life, studying the diversity of the plant world, growing indoor flowers, etc.

Extracurricular activities in zoology, as a rule, include the study of the species composition of the animal world of the area, the identification of animals related to agriculture and forestry, and measures to combat them, acquaintance with red animals and ways to protect them. Of great interest is the creation of a zoological corner of wildlife, the maintenance and observation of their inhabitants. Of particular interest to pupils is the work on the protection of birds, as well as the protection of ant nests.

Extracurricular work on human anatomy, physiology and hygiene is carried out by pupils mainly in the eighth grade. It includes: experiments and self-control explaining the essence of exercises for the development of organs; experiments determining the influence of various environmental factors on the activity of organs; promotion of a healthy lifestyle of schoolchildren and the population; explanation of the emergence and spread of various superstitions.

Extracurricular work in general biology is based on the study of heredity and variability, the struggle for existence in plants and animals, the relationship of organisms of specific habitats, etc. [15–17].

In the process of organizing extracurricular work in biology, the teacher-teacher should, first of all, take into account that its content should be accessible to every age group of pupils. The main forms and types of extracurricular work carried out by a teacher – teacher should link theory with practice and the principle of research [18–21].

The empirical study involved 62 pupils from grades 6-7-8. And 12 pupils of the 6th grade and 10 pupils of the 7th grade were taken as an experimental group.

During the excursion with pupils of the 6th grade on the topic «Flowering plants», pupils got acquainted with the structure of plants in the school yard, in the recreation park and by the water, disassembled them into classes «Monocotyledonous» and «Dicotyledonous». Each observer photographed and recorded the formula of the flower, the area of distribution (Table 1). Also collected materials for the manufacture of herbarium. During the excursion, a blitz quiz about flowering plants was organized with the pupils, the pupils answered questions, listened to the answers of others, and sought to determine the correct ones.

Blitz Quiz Questions: - What forms in flowering plants instead of a flower? (Germ)

- The second name of flowering plants (angiosperms)
- How do flowering plants reproduce? (seeds)
- Name 3 life forms of flowering plants? (Grasses, shrubs, trees)
- Are peas an annual or biennial plant? Explain your answer
- Give an example of a perennial plant (apple trees, birches, tulips, etc.)
- The fruits of which plant are used as a cure for scurvy? (Lemon)
- Where can I find a plant called «Dragon Berry»? (Cacti in America)
- The name of which plant translates from Arabic as «patience» (sibur)? (Aloe)

In which part of the plant does the seed develop? (fruit, flower)

How to distinguish a perennial from an annual? (if a plant blooms once during its lifetime, and once produces fruits and seeds, it means that it is annual)

Table 1 – Classification of flowering plants and their characteristics

	Name of the plant	Class (monocotyledonous, dicotyledonous)	Plant life form (tree, shrub, grass)	Flower Formula	Distribution area

An excursion on the theme «Diversity of animals in nature» was conducted with pupils of the 7th grade. Before the tour, the teacher introduced the safety rules and divided the pupils into groups. During the excursion, pupils studied animals in the park, by the water, and performed the following tasks:

Task 1. Conduct phenological observations: date, air temperature, wind, cloud cover:

Task 2. Study the composition of water and soil in the designated place, determine the species composition and indicate the number of animals encountered. Name the animals you know.

Task 3. Listen to the voices that you heard during the tour. Distinguish the voices of birds among them. Determine which birds these voices belong to. Explain why some birds fly away to warmer climes, while others stay for the winter.

Task 4. Make a food chain using the names of animals and plants that you met during the tour.

During the tour on the theme "Flowering plants", pupils studied flowering plants in the school yard, recreation park and near the water, divided them into classes «monocotyledonous» and «dicotyledonous» plants, got acquainted with the construction of plants. Each observed plant was photographed, recorded the formula of the hum, the area of distribution. He also accumulated materials for creating a herbarium. During the tour, pupils organized a blitz quiz about flowering plants, where pupils answered questions, listened to the answers of others, and tried to determine the correct ones.

Blitz quiz questions:

- What is formed on flowering plants instead of flowers? (Fruit)
- Second name of flowering plants (indoor genera)
- How do flowering plants reproduce? (By breed)
- What are the 3 life forms of flowering plants? (Grass, shrubs, trees)
- Is peas an annual or two-year-old plant? Explain your answer
- Give an example of a perennial plant (Apple, Birch, Tulip, etc.)
- What fruits of the plant are used as a remedy for scurvy? (Lemon)
- «Where can I find a plant called dragon fruit?» (Cacti in America)
- What is the name of the plant translated from Arabic as "patience" (Sibur, Aloe)
- In what part of the plant does the seed develop? (In fruit, in flower)
- How to distinguish a perennial from a perennial? (if a plant blooms once during its lifetime and produces fruit and seeds once, it means that it is annual)

Thus, control and experimental classes in the educational experiment on the model of organization and use of extracurricular learning were distinguished by the fact that training in experimental classes was carried out taking into account all these methodological conditions. Pupils of this class used the texts developed by us and books for extracurricular reading when performing tasks related to preparing for extracurricular reading lessons – repeating the texts they read, asking questions for upcoming quizzes, contests, games, etc. Pupils of the control classes were able to use both the texts developed by us and the proposed scientific books in extracurricular reading, which corresponded to the level of biological training of pupils, but there were no extracurricular reading classes in these classes.

To take into account the results of the experiment: registration of lessons, oral and written verification work, teachers' diaries to determine the activity of pupils who are visible during the preparation and participation in the lesson. The survey revealed the dynamics of pupils' interest and interest in reading scientific and popular literature, and the development of interest in the subject.

In order to determine the indicator of the level of knowledge acquisition, the study of the topic «root system» was conducted as follows:

1. What type does the root system of plantain and wheat belong to?
2. What type of root system does the plantain belong to?
3. What are the features of the root system of wheat?
4. Where Do indirect roots come from?
5. Where does the main root come from?
6. Indirect Root features.
7. What is a root, a fringe Root, and what functions do they perform?
8. What minerals are needed for plant growth and development
9. Why are organic fertilizers applied to the soil when growing plants?
10. What types of rhizomes are formed in plants with altered species and what functions do they perform?

When answering questions, it was shown that the overall indicators of the answers of students in the experimental group were much higher than those of students in the control class. They have formed a complete understanding of the root system and mineral nutrition of plants, agrotechnical methods that contribute to the formation of root systems, root changes and their significance in plant life. So, answering the first question, most of the students of the experimental class wrote about all the types of roots that make up the root system of wheat and plantain, about the differences in roots in their origin.

In the answers to the question about mineral nutrition of plants, students of experimental classes, unlike students of control classes, often not only mentioned the salts necessary for the growth and development of plants, but also showed what organs each of them affects the development (students of control classes were usually limited to the words: without mineral and

organic fertilizers, plants grow poorly). Students of experimental classes wrote about the importance of the agricultural method used in the cultivation of a number of cultivated plants.

In order to identify the impact of extracurricular activities on the further expansion of pupils' knowledge and interest in the subject of biology, a survey of experimental and control groups was conducted. According to the results of the survey, it was found that the pupils of the experimental group on assimilation and memorization of topics showed the greatest interest in biology than the pupils of the control group.

When studying the section «plants», pupils should first of all be able to identify common features of a plant organism, describe its structure, vital processes, and apply their knowledge of the structure and vital activity of plants when growing them. Therefore, in the content of materials for extracurricular reading, it was based on the consideration of concepts that are difficult to learn, learn about the structure of plants and their individual members.

The formation of knowledge about the bud as a changed shoot was provided by the use of similarities that convinced students that there are many signs of similarity in the structure of the cabbage head and lilac bud and that it is a changed shoot. In order not to form a stereotype of thinking about the internal structure of organs, students contributed to expanding their understanding of the diversity of the internal structure of stems on the example of the structure of stems of woody and herbaceous plants.

The vital process of the body is nutrition. In teaching the topic «root», the concept of «root nutrition» is used. In order to expand the understanding of the mineral composition of the soil and root nutrition, the question «What does the root get from the soil?» in addition to nitrogen, potassium, phosphorus salts, the soil contains boron, copper, iron, magnesium and many other elements, and in plants that live in soil with poor trace elements, the destruction of leaves, the death of upper tissues in beet roots (with a lack of boron), the appearance of small fruits in citrus fruits (with a lack of zinc) were supplemented with explanations.

Since it is difficult for schoolchildren to understand the role of organic matter in plant life, specific examples of humus content, soil formation processes, and the role of microorganisms in humus mineralization are given. To master knowledge about the importance of humus and its mineralization, we added materials for extracurricular reading of the importance of farm animals, plant residues, and rot. Information on the composition and fertility of the soil, mineral nutrition of plants and depletion of fertility was aimed at students to understand the need to apply fertilizers, replace crops for proper agricultural work, and increase plant productivity.

The basis of the section about plants is the structure of the Leaf, its role in plant life. When studying the topic «leaf», an important concept is formed the concept of photosynthesis. In the materials presented in connection with the study of photosynthesis, information about other types of plant nutrition was given. Taking into account that the material in the lesson plan is not enough to form students' understanding of predatory plants, it was included in the materials for extracurricular reading. As well as information about the soil and aquatic predators in which they grow, in particular pemphigus.

Based on the fact that the biology course does not pay enough attention to the formation of the concept of «parasitic plants», schoolchildren often confuse parasitic plants with weeds, the content of extracurricular training included information about the so-called «parasitic plant» and «semi-parasitic plant» about parasitic plants.

From the works of several authors in the educational process, pupils' extracurricular activities are evaluated as the highest activity in the formation of their search and cognitive abilities (E.A. Nikishova, 2001; M. LaForce, E. Noble, C. Blackwell, 2017; T.V. Briones, A.C. Stay, I.S. Torres, H.M. Aviles, J.G. Romero, V.B. Kusactay, 2020).

In the formation of the concept of «parasitic plants» from school practice, the differences in the members of plants belonging to this group, the absence of leaves and roots, adaptation to the absorption of ready-made organic substances, the study of their relationship with the host plant, as

well as the formation of knowledge about the direction of evolution – general degeneration. Therefore, these materials were included in the content of extracurricular reading.

Conclusion

The purpose of the study was to study the methods of extracurricular work in biology, to analyze the impact on the expansion of competencies and worldview of schoolchildren, their interest in the subject based on empirical methods. The intended goal was achieved through the optimal conduct of research work. In the course of the study, the peculiarities of the organization of extracurricular work in botany, zoology, general biology, anatomy and physiology were considered, a review of the literature of domestic and foreign authors was conducted. In the course of the literary review, the ways of effective organization of extracurricular work were identified.

During the research work, the method of biological excursions for pupils of grades 6–7 on the topic «Flowering plants» and «Diversity of animals in nature» was used. It also organized the equipping of the biology room, the creation of an exhibition of pupils' works and a biological evening dedicated to the «Day of Birds».

The analysis is carried out using empirical methods based on accumulated theoretical and practical foundations. A survey was organized as a basis for the analysis. A total of 62 pupils took part in the survey. Of these, 30 are pupils of the experimental group, and 32 are pupils of the control group. During the analysis of the survey results, it was revealed that extracurricular work had a positive impact on the expansion of pupils' horizons, the formation of skills, and the upbringing of a careful attitude to nature. In addition, extracurricular activities involve pupils in various useful types of labor training: preparing the soil for conducting experiments and observations of plants, caring for them, planting trees and shrubs, preparing feed for birds, caring for farmed animals, which, in turn, educates them a sense of responsibility, the ability to finish what they started, contributes to the development of a sense of collectivism.

BIBLIOGRAPHY

1. Hirschenhauser K., Frigerio D., Leithinger V., Schenkenfelder I., Neuböck-Hubinger B. Primary pupils, science and a model bird species: Evidence for the efficacy of extracurricular science education // PLoS ONE. – 2019. – 14. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0220635>
2. Kadyrova G.M., Egizbaykyzy G., Kaldybayeva R.T. The effectiveness of extracurricular works in language learning in schools // Молодой ученый/Young scientist. – 2015. – №7.2 (87.2). – P. 48–50.
3. Татаренко Н.В., Паритов А.Ю. Особенности организации и содержания внеурочной работы по биологии // Вестник Белгородс. института развития образования. – 2017. – №2. – С. 7–13.
4. Tran Ngoc Son. Conducting extracurricular education in teaching biology at the son tra peninsula, da nang city for secondary school pupils // UED Journal of Social Sciences, Humanities and Education. – 2015. – №5. – P. 103–108.
5. Брыкин Ю.В. Организация индивидуальной и групповой учебно-воспитательной деятельности студентов по направлениям биологии при изучении раздела «Бактерии. Грибы. Растения» (6-класс): Автореферат ... канд. биол. наук: 13.00.02. – М.: МГУ, 2004. – 22 с.
6. Лукьянова Н.В. Методика использования живых растущих объектов в процессе изучения биологии в VI классе основной школы: автореф. ... канд. биол. наук: 13.00.02. – Челябинск: Челяб. Пед. ун-т, 2005. – 19 с.
7. Қайым Қ., Сәтімбеков Р., Әметов Ә., Қожантаева Ж. Биология. 7-сынып. – Алматы: Атамұра, 2007. – 335 б.
8. Әметов Ә. Ботаника. – Алматы: Дәуір, 2005. – 511 б.
9. Торманов Н., Уршеева Б., Аблайханова Н. Биологиядан білім беру концепциясы // Биология және сауаттылық негіздері. – 2014. – №2 (68). – С. 12–15.
10. Исенов О.И., Арапов Ж. Роль внеурочной работы в формировании компетентности и мировоззрения студента // Вестник КГПИ. – 2014. – №1. – С. 69–74.

11. Абдрахманова Б.С., Кендирбаева С.К., Турсуналиева М.Т. Организация и методика проведения зоологических экскурсий (7-класс) // Известия ВУЗов Кыргызстана. – 2017. – №11. – С. 107–109
12. Шарова И.Х., Мосалова А.А. Биология: Внеклассная работа по зоологии. – М.: Изд-во НИЦ ЭНАС, 2004. – 152 с.
13. Danhui Zhang, Xing Tang. The influence of extracurricular activities on middle school pupils' science learning in China // International Journal Of Science Education. – 2017. – №10. – P. 1381–1402.
14. Федорова С.А. Внеклассная работа по биологии // Экстернат РФ. – 2015. – Т.5. – С. 78. [Электронный ресурс]. URL: <http://ext.spb.ru/2011-03-29-09-03-14/97-biology/7903--q-q-sp-11472.html>
15. Lee D., Huh Y., Reigeluth C.M. Collaboration, intragroup conflict, and social skills in project-based learning // Instructional Science. – 2015. – №43. – P. 561–590. <https://doi.org/10.1080/00219266.2019.1600570>
16. Mayolo-Deloisa K., Ramos-de-la-Peña A.M., Aguilar O. Research-based learning as a strategy for the integration of theory and practice and the development of disciplinary competencies in engineering // International Journal on Interactive Design and Manufacturing. – 2019. – №13(4). – P. 1331–1340.
17. Mitarlis Y.B., Hidayah R. Implementation of Science Character Values with Green Chemistry Insight Integrated on Basic Chemistry Course by Using Project-Based Learning // Advanced Science Letters. – 2017. – №23(12). – P. 11943–11947. <https://doi.org/10.1166/asl.2017.10549>.
18. Salybekova N., Issayev G., Abdrassulova Z., Dairabaev R., Erdenov M. Pupils' research skills development through project-based learning in biology // Cypriot Journal of Educational Sciences. – 2021. – №16(3). – P. 1106–1121.
19. Абдрасилов Б.С., Салыбекова Н.Н., Тұрсынходжаева Ш.А. Жоба зерттеу жұмыстары негізінде биологияны оқытудың заманауи әдістері // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2020. – №4 (118). – Б. 74–86.
20. Muhibbuddin, Y., Safrida, N. Implementation of project-based learning (PjBL) model in growth and development learning to increase the pupils' science literacy and critical thinking skills // 7th International Conference on Education and Social Sciences. – 2020. – P. 437–443.
21. Munezero, M.D., Bekuta, B.K. Benefits and challenges of introducing a blended project-based approach in higher education: Experiences from a Kenyan university // International Journal of Education and Development using Information and Communication Technology. – 2016. – №12(2). – P. 206–218.

REFERENCES

1. Hirschenhauser K., Frigerio D., Leithinger V., Schenkenfelder I., Neuböck-Hubinger B. Primary pupils, science and a model bird species: Evidence for the efficacy of extracurricular science education // PLoS ONE. – 2019. – 14. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0220635>
2. Kadyrova G.M., Egizbaykyzy G., Kaldybayeva R.T. The effectiveness of extracurricular works in language learning in schools // Молодой ученый/Young scientist. – 2015. – №7.2 (87.2). – P. 48–50.
3. Tatarenko N.V., Paritov A.Yu. Osobennosti organizacii i sodержaniia vneurochnoi raboty po biologii [Features of the organization and content of extracurricular work in biology] // Vestnik Belgorodskogo instituta razvitiia obrazovaniia. – 2017. – №2. – S. 7–13. [in Russian]
4. Tran Ngoc Son. Conducting extracurricular education in teaching biology at the son tra peninsula, da nang city for secondary school pupils // UED Journal of Social Sciences, Humanities and Education. – 2015. – №5. – P. 103–108.
5. Brykin Yu.V. Organizacija individualnoi i gruppovoi uchebno-vospitatelnoi deiatelnosti studentov po napravleniiam biologii pri izuchenii razdela «Bakterii. Griby. Rastenii» (6-klass) [Organization of individual and group educational and educational activities of students in the fields of biology

- when studying the division «Bacteria. Mushrooms. Rasteniya» (6th grade): Abstract ... cand. biol. sciences: 13.00.02. – Moskva: MGU, 2004. – 22 s. [in Russian]
6. Lukyanova N.V. Metodika ispolzovaniia zhivyyh rastushhih obektov v processe izucheniia biologii v VI klasse osnovnoi shkoly [Methodology of using living growing objects in the process of studying biology in the VI class in the main school]: abstract. ... cand. biol. sciences: 13.00.02. – Chelyabinsk: Chelyabinsk. Ped. Univ., 2005. – 19 s. [in Russian]
 7. Qaiym Q., Satimbekov R., Ametov A., Qozhantayeva Zh. Biologiya. 7-synyp [Biology. 7th grade]. – Almaty: Atamura, 2007. – 335 b. [in Kazakh]
 8. Ametov A. Botanika [Botany]. – Almaty: Daur, 2005. – 511 b. [in Kazakh]
 9. Tormanov N., Ursheeva B., Ablaihanova N. Biologiyadan bilim beru koncepciyasy [The concept of Education in biology] // Biologiya zhane sauattylyq negizderi. – 2014. – №2 (68). – B. 12–15. [in Kazakh]
 10. Isenov O.I., Arapov Zh. Rol vneurochnoi raboty v formirovaniy kompetentnosti i mirovozzreniya studenta [The role of extracurricular work in the formation of competence and worldview of a student] // Vestnik KGPI. – 2014. – №1. – S. 69–74. [in Russian]
 11. Abdrakhmanova B.S., Kendirbaeva S.K., Tursunaliyeva M.T. Organizatsiya i metodika provedeniia zoologicheskikh ekskursi (7-klass) [Organization and methodology of zoological excursions (7th grade)] // Izvestiya vuzov Kyrgyzstan. – 2017. – S. 107–109. [in Russian]
 12. Sharova I.H., Mosalova A.A. Biologiya: Vneklassnaya rabota po zoologii [Biology. Extracurricular work on zoology]. – M.: Izd-vo NC ENAS, 2004. – 152 s. [in Russian]
 13. Danhui Zhang, Xing Tang. The influence of extracurricular activities on middle school pupils' science learning in China // International Journal Of Science Education. – 2017. – №10. – P. 1381–1402.
 14. Fedorova S.A. Vneklassnaya rabota po biologii [Extracurricular work in biology] // Externat RF. – 2015. – T. 5. – S. 78. [Electronic resource]. URL: <http://ext.spb.ru/2011-03-29-09-03-14/97-biology/7903--q-q-sp-11472.html>
 15. Lee D., Huh Y., Reigeluth C.M. Collaboration, intragroup conflict, and social skills in project-based learning // Instructional Science. – 2015. – №43. – P. 561–590. <https://doi.org/10.1080/00219266.2019.1600570>
 16. Mayolo-Deloya K., Ramos-de-la-Peña A.M., Aguilar O. Research-based learning as a strategy for the integration of theory and practice and the development of disciplinary competencies in engineering // International Journal on Interactive Design and Manufacturing. – 2019. – №13(4). – P. 1331–1340.
 17. Mitarlis Y.B., Hidayah R. Implementation of Science Character Values with Green Chemistry Insight Integrated on Basic Chemistry Course by Using Project-Based Learning // Advanced Science Letters. – 2017. – №23(12). – P. 11943–11947. <https://doi.org/10.1166/asl.2017.10549>.
 18. Salybekova N., Issayev G., Abdrassulova Z., Dairabaev R., Erdenov M. Pupils' research skills development through project-based learning in biology // Cypriot Journal of Educational Sciences. – 2021. – №16(3). – P. 1106–1121.
 19. Abdrasilov B.S., Salybekova N.N., Tursynhodjaeva Sh.A. Joba zertteu jumystary negizinde biologiyany oqytudyn zamanau adisteri [Novel Methods of Teaching Biology Based on Project Research Works] // Jasau universitetinin habarshysy. – 2020. – №4 (118). – P. 74–86. [in Kazakh]
 20. Muhibbuddin, Y., Safrida, N. Implementation of project-based learning (PjBL) model in growth and development learning to increase the pupils' science literacy and critical thinking skills // 7th International Conference on Education and Social Sciences. – 2020. – P. 437–443.
 21. Munezero, M.D., Bekuta, B.K. Benefits and challenges of introducing a blended project-based approach in higher education: Experiences from a Kenyan university // International Journal of Education and Development using Information and Communication Technology. – 2016. – №12(2). – P. 206–218.

UDC 378.14:81 (574); IRSTI 14.35.07; 16.01.45
<https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.18>L.S. DZHUMANOVA¹✉, A.E. DARIBAEVA²¹Senior lecturer of Karaganda University named after E.A. Buketov
(Kazakhstan, Karaganda), e-mail: mega.dzhumanova@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-0260-9499>²Lecturer of Karaganda University named after E.A. Buketov
(Kazakhstan, Karaganda), e-mail: daribaevaaliya84@gmail.com**LEARNING A SECOND FOREIGN LANGUAGE BASED ON ENGLISH**

Abstract. The topic of this scientific article is one of the most important issues in the field of education. In today's rapidly changing world, where yesterday's news is today's story, there has been an increase in the number of people who are eager to move forward and learn several languages in accordance with modern requirements. Because people today speak several languages. This article emphasizes the importance of learning German as a related language, based on the knowledge of this language after English, which is the main foreign language. At present, knowledge of the German language is one of the mandatory requirements for the professional world. There are a lot of people who speak English, and every student, every young specialist, satisfied with their knowledge and experience, clearly understands that, having mastered other languages, one can find a decent job on the global labor exchange. By teaching students German in higher education, they prepare them for the future. Instead of theory, they focus on discussing modern situations in practical classes. This will allow young professionals to use the knowledge gained in higher education with benefit in working conditions. However, very few hours are devoted to teaching German as a second foreign language in higher education. Therefore, teachers consider it necessary to use unique, effective, useful, understandable, simple methods of teaching the German language, relying on the knowledge of the main foreign language (English) of students on a comparative basis in German classes. This article will focus on such useful and effective methods used in teaching German as a second foreign language based on linguistics.

Keywords: language specificity, language awareness, conscious activation, aspect of understanding, motivation.

Л.С. Жұманова¹, А.Е. Дарибаева²¹Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Қарағанды қ.), e-mail: mega.dzhumanova@mail.ru²Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің оқытушысы
(Қазақстан, Қарағанды қ.), e-mail: daribaevaaliya84@gmail.com**Ағылшын тілі негізінде екінші шет тілін үйрену*****Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Dzhumanova L.S., Daribaeva A.E. Learning a Second Foreign Language Based on English // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №1 (123). – Б. 207–218. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.18>

***Cite us correctly:**

Dzhumanova L.S., Daribaeva A.E. Learning a Second Foreign Language Based on English // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2022. – №1 (123). – Б. 207–218. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.18>

Аңдатпа. Осы ғылыми мақалада қарастырылатын тақырып білім беру саласындағы талқыланатын маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Қазіргі заман жылдамдық заманы, кешегі жаңалық бүгін тарих болып қалып қойып жатқан уақытта алға қарай қадам басып, заман талабына сүйеніп, бірнеше тілді меңгеруге талпынатын адамдардың саны артты. Өйткені қазіргі адамдар бірнеше тілді меңгергенді жөн көреді. Бұл мақалада негізгі шетел тілі ретінде меңгерілген ағылшын тілінен кейін аталмыш тілдік білімге сүйене отырып туыстас тіл ретінде неміс тілін үйренуге үлкен мән берілген. Мұндай талпыныс жайдан-жай пайда болған жоқ. Қазіргі уақытта неміс тілін меңгеру кәсіби әлем үшін міндетті талаптардың бірі болып табылады. Ағылшын тілін меңгерген азаматтар өте көп, ал басқа тілдерді меңгеру арқылы әлімдік жұмыс биржасынан өзіне лайықты жұмысты табуға болатындығын әрбір студент, өз білімі мен тәжірибесіне көңілі толған әрбір жас маман анық түсінгендей. Жоғары оқу орындарында студенттерге неміс тілінен білім бере отырып, оларды болашақ өмірге дайындайды. Теориядан гөрі практикалық сабақтарда заманауи жағдаяттарды талқылауға бет бұрылды. Бұл жас мамандардың жоғары оқу орындарында алған білімдерін еңбек ету жағдайында өз пайдасына қолдана алуына мүмкіндік жасайды деген сенім бар. Бірақ, жоғары оқу орындарында екінші шетел тілі ретінде неміс тілін оқытуға өте аз сағат бөлінеді. Сондықтан, оқытушылар неміс тілі сабағы кезінде студенттердің бірінші шетел тілі (ағылшын) білімін салыстырма негізінде ала отырып, неміс тілі сабақтарын өткізуде ерекше, тиімді, пайдасы мол, түсінікті, қарапайым сөзбен жеткізілген әдістемелерді пайдалануды міндет деп санайды. Міне, негізгі тіл біліміне сүйене отырып неміс тілін екінші шетел тілі ретінде оқыту кезінде қолданылған осындай пайдасы мол және тиімді әдістер жайлы осы мақалада сөз қозғалады.

Кілт сөздер: тілдің ерекшелігі, тілдік сана, саналы белсендіру, түсіну аспектісі, мотивация.

Л.С. Джуманова¹, А.Е. Дарибаева²

¹старший преподаватель Карагандинского университета имени Е.А. Букетова
(Казахстан, г. Караганда), e-mail: mega.dzhumanova@mail.ru

²преподаватель Карагандинского университета имени Е.А. Букетова
(Казахстан, г. Караганда), e-mail: daribaevaaliya84@gmail.com

Изучение второго иностранного языка на основе английского

Аннотация. Тема данной научной статьи является одним из важнейших вопросов в сфере образования. В современном быстро меняющемся мире, где вчерашние новости – это сегодняшняя история, увеличилось количество людей, стремящихся двигаться вперед и изучать несколько языков в соответствии с современными требованиями. Потому что люди сегодня говорят на нескольких языках. В данной статье подчеркивается важность изучения немецкого языка как родственного, исходя из знания этого языка после английского, который является основным иностранным языком. В настоящее время владение немецким языком является одним из обязательных требований к профессиональному миру. Людей, говорящих по-английски, очень много, и каждый студент, каждый молодой специалист, довольный своими знаниями и опытом, четко понимают, что, овладев другими языками, можно найти достойную работу на мировой бирже труда. Обучая студентов немецкому языку в высших учебных заведениях, готовят их к будущему. Вместо теории сосредоточены на обсуждении современных ситуаций на практических занятиях. Это позволит молодым специалистам с пользой использовать знания, полученные в высшей школе, в условиях работы. Однако на преподавание немецкого языка, как второго иностранного в высшей школе, отводится очень мало часов. Поэтому преподаватели считают необходимым использовать уникальные, эффективные, полезные, понятные, простые методики обучения

немецкому языку, опираясь на знание основного иностранного языка (английского) студентов на сравнительной основе на занятиях немецкого языка. В этой статье речь пойдет о таких полезных и эффективных методах, используемых при обучении немецкому языку как второму иностранному, на основе лингвистики.

Ключевые слова: специфика языка, языковая осведомленность, сознательная активация, аспект понимания, мотивация.

Introduction

The study of languages has always occupied a special place in the history of mankind, because it is, first of all, communication, knowledge of a foreign language, culture, traditions, way of life, the desire to know people of other communities, a tolerant attitude towards another civilization. Most modern scientists note that one of the characteristics of modern society is its cultural diversity, the role of which will only increase in the future [1]. Time passes, and with it the attitude of people and understanding of the language. They are learning to change. They want to go even further, learn even more languages, understand the unknown and have the unexplored potential of knowledge. Human curiosity has always opened doors for people to great discoveries and knowledge of the other world. Thanks to the desire to embrace the immensity, many great minds have achieved great success in life. This suggests that a person not only can, one might say, even must go forward, knowing the unknown. The expansion of interpersonal and intergroup interactions leads to the acquisition of information about new cultures, the assimilation of new languages and the acquisition of new values. This, of course, helps socialization in a transitive multicultural space [2]. But all this takes time and effort. Much begins with the study of languages, because only by studying foreign languages, you can understand the speech of a foreigner “live”, read fiction and scientific literature in the original, without looking for a translation of the work into your native language. No translation, whether professionally performed, can convey the aura and energy that were invested in the writing of the work by the author himself. We, not studying languages, do not understand the whole peculiarity of the native peoples. Thus, the process of socialization of a person is influenced not only by the people around her, but also by the trends that can be traced in society. That is, socialization is especially influenced by a large number of cultures, the progress of information technology, the expansion of the information space, constant interaction with gadgets, thanks to which you can be «anywhere» and communicate with native speakers of any language and culture without leaving your home [3].

Exploring the topic «Learning a second foreign language based on English», we substantiated the relevance of this topic. Since the investment flow of foreign capital to Kazakhstan has increased, it is considered appropriate to introduce an in-depth study of not only English, but also the German language as a means of communication between people from all over the world. It is business German that deepens business communications and the knowledge of businessmen, specialists from different countries in economic and legal issues.

If students study German in depth after English, then their dialogic speech (communications) develops, which becomes a vital necessity, giving young people the opportunity to study abroad, businessmen – to communicate directly with foreign partners, specialists – to communicate on professional issues via Skype with foreign partners, tourists of all ages – It is more interesting and rich to spend time traveling around different countries, learning the history and culture of other countries.

The goals and objectives of teaching foreign languages are determined not only by the needs of the student himself, but also by the needs of our society. The school is called upon to educate a new person, to educate members of society who are comprehensively educated and prepared for practical activities. According to generally accepted ideas, the school «should prepare the younger generation for life» and give them basic knowledge of a foreign language for the future choice of

profession, but also make it clear that the relationship of all school subjects is of great fundamental importance. The study of a foreign language at school is aimed at laying the foundation for an independent life of students. Understanding the vital necessity of learning languages, students should include an in-depth process of learning a foreign language.

Learning a foreign language as a means of communication means, first of all, mastering a new language and developing the ability to think in another language, i.e. a set of learning skills and abilities that perceive the language of the interlocutor differently than in their native language. language and expression of the same thought in different linguistic forms. The curriculum of the school requires, first of all, the development of the student's language skills when teaching foreign languages. Language skills, acquired as a necessary condition for the correct use of the language, contribute to a better understanding of the features of a foreign language.

A foreign language is an important means of professional socialization of students. On the basis of the thematic content of the content of the curricula, the socio-cultural space of students is modeled – the formation of their ideas about the world around them and the determination of their place in the professional environment. Therefore, the content of professionally oriented texts and local history texts expands the sociocultural space of students and helps them develop their professional self-awareness and see themselves as equal representatives of the labor community, united by common interests, problems and solutions.

Research methods

The study of foreign languages mainly pursues practical goals, i.e. students must be mentally prepared to learn foreign languages and perceive them as a means of communication.

A foreign language as an academic subject is characterized by:

- interdisciplinary (the content of speech in a foreign language can be information from different fields of knowledge, for example, literature, art, history, geography, mathematics, etc.);
- multi-level (on the one hand, it is necessary to master various linguistic means related to aspects of the language: lexical, grammatical, phonetic, on the other hand, skills in four types of speech activity);
- polyfunctionality (it can act as a learning goal and as a means of acquiring information in various fields of knowledge).

Language performs its communicative functions when it is realized in speech. The act of speech communication implies the presence of at least the following components: neural (brain), speech, auditory, visual and emotional. This includes both spoken and written language. Communication as a communicative function of language is considered in relation to the types of speech. This process is supported by the activation of learners discussed above (use of inductive procedures for independent learning of language models (SOS strategy); effective use of aids), which can sustainably promote independent learning. All this means that a very important goal of teaching the language of higher education is to involve students in teaching and learning as «active» (rather than treating them as «empty bottles» that need to be filled with reproducible knowledge!). Involving students means, for example, encouraging them to think, compare, discuss, build and test hypotheses, experiment, try, engage in learning independence and collaboration. It all comes down to motivation: to arouse interest in a «cause» and dedicate oneself to it. Only in this way can the teaching of foreign languages solve its educational and educational tasks that fall on it as a subject of study.

Results and discussion

Proficiency in German as a second foreign language sets the following goals:

1. Improving the speech activity of students;
2. Formation of students' understanding of the need to study German as a second foreign language;

3. Increasing motivation and persuading students to engage in self-improvement and independent study of the German language;

4. Development of the need to use the German language as a means of communication, establishing communication and relationships with other ethnic groups and representatives of indigenous peoples;

5. Use of acquired knowledge in everyday life and in the course of their work;

6. Increasing the competitiveness of personnel and training young professionals to achieve a high level in the global labor market.

When choosing an additional foreign language, students should pay attention to the popularity of the language spoken in the world, the needs of the labor market not only in the country, but also abroad, the circumstances of teaching foreign languages in the chosen educational institution. For example: At the Faculty of Foreign Languages of the Karaganda University named after Academician E.A. Buketov, 1st year students, starting from the 2nd semester, begin to study a second foreign language, which they choose, just based on the above circumstances, i.e. the popularity of the language throughout the world and the conditions created for teaching a second foreign language at this faculty. Many students choose German as their second foreign language because this language:

a) a related language to English;

b) many lexical expressions and grammatical phrases are similar or close to understanding;

c) many internationalisms and borrowings;

d) German is spoken by specialists of international corporations whose subsidiaries are located in Germany, but provide permanent employment to thousands of German-speaking employees around the world.

Such bright prospects attract our students of the Faculty of Foreign Languages, pushing them to choose German as their second foreign language. Thanks to the knowledge of a basic foreign language, in this case English, classes are held in groups of 3 hours of practical classes in classrooms per week, and 1 hour is also allocated for independent work of students with a teacher (SRSP). The SRSP is held in the classroom, as is the practical session, but here the students complete the tasks on their own under the supervision of the teacher. In the classroom, attention is paid to spelling, the correct pronunciation of words and expressions, word formation. New vocabulary is introduced into the comparison and comparison with the English language and gives good results, it is faster and easier to learn by students. Students are encouraged to apply their knowledge not only in the field of the German language, but also from a number of integrated subjects: literature, history, geography.

Improving the effectiveness of teaching German is also due to the skillful combination of various teaching methods and techniques. In our opinion, the following methods serve precisely for such purposes:

Heuristic method (or how to make a boring grammar interesting and functional):

The method of empathy (getting used to the object), the result of which is always the educational product created by students: an idea, a text work, etc. This method means «feeling» a person into the state of another object, an attempt to feel and know it from the inside.

Brain Storming method:

This method is a simple technology for recording thoughts, ideas, conversations. Recording is fast, associative. The topic is in the center. First there is a word, an idea, a thought. There is a stream of ideas, their number is unlimited, they are all fixed, we begin to write them down from the top left and finish at the bottom right. The method is an individual product of one person or one group. Expresses individual capabilities, creates space for the manifestation of creative abilities,

The possibilities of use are varied:

- when systematizing, repeating the material;

- when working with text;

- when repeated at the beginning of the lesson;
- when introducing the topic;
- when collecting the necessary language material;
- under control.

For example:

Datum Saison Woche Wochentage;

Kalendermonate;

Feiertagsjahreszahlen.

By brainstorming they call everything that they know and think on the topic, problem. For example: All ideas are accepted, whether they are correct or not. The role of the teacher is the role of a guide, forcing students to think, while listening carefully to their thoughts.

In German classes, you can also use the «Cluster» method (bunch):

Serves to stimulate mental activity. Spontaneity freed from any censorship. Graphic method of systematization of the material. Thoughts do not pile up, but «pile up», i.e. are in a certain order.

Compilation technology: writing words that spontaneously come to mind are written around the main word. They are circled and connected to the main word. Each new word forms a new core that causes further associations. Thus, associative chains are created.

This method can be used:

- when systematizing information received before getting acquainted with the main source (text) in the form of questions or headings of semantic blocks.

- at the stage of reflection. When checking the acquired knowledge on the topic.

The «Lernen wir zusammen» method (learning together). It is common knowledge that it is easier to learn by teaching others. Possibilities of use:

- when working with text.

Everyone is given copies of the same text. Students take turns playing the role of the teacher. After reading the paragraph, the «teacher» summarizes the content of the paragraph, thinks up a question according to the text, explains what is unclear to others, and gives the task of reading the next paragraph.

- when studying grammar:

For example, when studying the topic Perfekt Aktiv, students are asked to fill in a table with graphs: use cases / pointers / schemes. The group is divided into three subgroups. The first subgroup identifies the main cases of the use of time - describes actions, the second - finds pointers, helper words, the third - draws up schemes for affirmative, negative and interrogative sentences. Thus, the table is filled in, a ready-made rule for memorizing at home is obtained.

Thanks to the use of the methods of critical thinking technology, game and project technology in German lessons, there is a stimulation of the mental activity of students, and as a result, they increasingly find themselves in a situation of success. Positive emotions facilitate the assimilation of the material, reduce fatigue, stimulate the higher nervous activity of the student, improve the psychological climate for the lesson, and prevent the neurological reactions of students [4].

The Common European Reference Database of Languages rightly emphasizes that the formulation of the general objectives of teaching foreign languages does not mean that it can be derived from the general methods of teaching all foreign languages in education. Therefore, it is probably possible to formulate a number of general didactic principles, but the development of teaching methods depends on the specific conditions of the region and within a well-defined group of students. In this regard, we can mention the «Culture of noisy (out loud) thinking in the classroom» and the new «Culture of student contribution to the process of learning the language». The discussion of the language and perception of learning in the field of education means nothing more than the disclosure of metacognitive competencies. Cognitive learning means concrete learning: a) to compare and discuss; b) consciously activate everything that students have “in the head” of language knowledge and language learning experience.

This procedure of comparison and discussion (guesses and hypotheses for discussion) makes students active explorers of their own language world «in their mind» and their own language learning process. Activating this desire to discover the «world of languages» and your own «language world in your head» - how languages work, how they are related, what to do with them, how to learn them – can greatly motivate you to learn a language. and it helps to revive the study of a foreign language [5].

Recent studies show that even elementary school children are open to language comparison questions and can describe and discuss their learning process. The aspect of understanding is very important for learning a third language. This is the basis and starting point of education in general and the study of foreign languages in particular. Comprehension in teaching a third language is really information processing, perception, integration and consolidation of new material and the procedure for learning a language in the memory of existing knowledge and experience. Thus, understanding means, firstly, the perception of similar (or opposite) linguistic phenomena in comparison with existing languages with a new language, their classification and fixation in memory in such a way that they can be activated if necessary. Understanding also means being aware of your own actions in learning. When teaching a third language, first of all, the so-called «silent process» of dealing with a new phenomenon is carried out (perceive, reflect, compare, interpret, guess, classify, fix, etc.). Then the task of learning would be to «voice» these silent processes in the head and discuss these processes of understanding. Thus, at this stage, we are faced with a «culture of noisy thinking» when teaching a foreign language. This discursive discussion of «business conversations», which initially takes place predominantly in the mother tongue, is a characteristic didactic element of comprehension-based third language learning. It complements the colloquial use of the language in everyday contexts:

- learn from purposefully selected, transmitted and integrated texts to develop understanding. The teacher can, for example, offer the author's parallel texts in two languages, which students can evaluate themselves by comparing and activating their ability to «think, understand, find» similar vocabulary and grammar in texts [6].

Those students who decide to learn a third or more languages are much older and more educated than those who learn a first foreign language, with extended experience and altered learning behavior (more cognitive than imitative), with different interests and processing methods. Therefore, some «lovers» of learning the following foreign languages are not very motivated by this approach, even if they are constantly faced with topics that are necessary to study first in their native language in comparison or in comparison with other topics in a foreign language, and sometimes at an elementary level. Learning foreign languages is interesting for younger students, because some topics (lexical and grammatical) are written for them, and younger students work out old topics in a playful way, with their experience in the world of a foreign language. For example, such topics include: «Parts of the body», «Sport», «In the lesson», etc. In these topics there are expressions «This is an arm, this is a leg»; «Notebook on the table». Such topics are usually held in kindergartens. To repeat and supplement existing knowledge on these «boring» topics, it is possible to complicate the proposed material with various information, depending on the age and interests of students [7].

The intercultural concept develops most clearly where there is a pronounced geographical, cultural and spatial distance and different social conditions compared to the countries of destination. In the lessons, grammar is understood as the educational material that students must master in order to be able to form, understand and connect correct sentences. Knowledge of grammar is an important condition for mastering the language. They are acquired in close connection with language skills. Grammar knowledge is designed to enable students to correctly express their thoughts. In conditions of time constraints, it is necessary to select a limited fragment from a set of grammatical material that should be studied, this is the so-called «grammatical minimum». A certain minimum of grammatical knowledge is absolutely necessary in order to form a correct

sentence at all. Contrasting descriptions help in presenting grammatical material. They show similarity, contrast, equality and indicate possible sources of error. You can process new grammatical material in the text, for example, enter a new grammatical form in the source text:

Z.B.: Roberto studiert an der Universität. Seine Freunde *studieren* auch **an dieser** Uni. Sie *gefällt ihnen* gut. Roberts Eltern *sind* stolz auf **ihn**.

Texts are also used to consolidate, repeat and systematize grammatical knowledge. Models and/or sample kits are also used for preparation. Thus, the simple position of a word in a main clause can be expressed through the subject-predicate-object model and through the sentence pattern: «Er kauft ein Buch». Models and template sets are designed to logically capture and form analogies. So that the student does not lose his grammatical knowledge, they must be systematically repeated. This is especially necessary for such phenomena that create difficulties, for example, due to the interweaving of the first foreign and native languages. Systematization gives the student an idea of the parts of the German language system. It is necessary to illustrate the relationship between the system of German and English. Grammar knowledge must be tested in the form of sentences, which students must compose or change. This means that control must be exercised through language practice such as paradigms, tables, notes, etc. The grammatical phenomena related to the grammar of understanding can also only be tested in an appropriate way, for example, by reading silently and then presenting the content.

If students are given freedom of action and choice of direction, in principle it can be assumed that then it will be easier for teachers to attract students to the study of a third foreign language:

- when students like well-developed materials, topics in which the teacher has made changes based on his experience and which are interesting to students, studying pre-announced topics and comparing texts (what is similar? how is it different?) and thereby see and get acquainted with already known material again, only from a different angle and in a changed perspective;

- help students develop their own way of perceiving the material, for example: through an inductive approach to mastering grammar, vocabulary, etc., or through their own thematic search for information on the Internet [8].

The principle of learning follows from the principles of understanding and content orientation. A foreign language and a foreign world come to the teaching of foreign languages almost exclusively through texts and additional materials: read and translate texts; view and describe photographs and pictures; listen and retell audio; watch and voice videos via the Internet, etc. Therefore, the text (global, detailed understanding of the content) and additional materials accompanying the work with the text (evaluate, summarize, comment, supplement) are of particular importance in teaching foreign languages. For this, it is necessary to develop a special text didactics for teaching a third language. It can fulfill completely different purposes and tasks.

Examples of the initial study of German as a third language based on knowledge of English:

- Inductive learning of language systems (vocabulary and grammar; pronunciation and spelling) in a new language from a comparative analysis of texts compiled as «synthetic parallel texts» to certain linguistic phenomena of a German lesson.

- Development of a global understanding of the strategy of authentic texts, for example, from thematic areas of knowledge, where and in what topics there is a lot of commonly understood vocabulary / internationalisms / anglicisms [6].

As a rule, the study of subsequent foreign languages is given less time than the study of the first foreign language. But it is often expected that approximately the same level of language proficiency will be achieved. This generally results in faster and more compact learning material, often more abstract, less time for exercises and less time for repetition. This often leads to a focus on mastering grammar. When teaching a second or subsequent foreign language, the teacher faces new tasks and difficulties, namely economic ones: saving time and developing effective teaching methods.

Main results

Let us give examples of practical tasks for the similarity of grammatical phenomena in German and English. These tasks were used in the German language classes in the RA-21 group (2nd year, specialization: English and German).

Aufgabe 1. Vergleichen Sie die deutschen und die englischen Sätze! Machen Sie Schlussfolgerungen über die Satzstruktur im Deutschen und im Englischen! Beispiele:

Englisch: His name is Fred: He is 16 years old. / Where were you yesterday?
Deutsch: Sein Name is Fred. Er ist 16 Jahre alt. / Wo warst du gestern?

In this task, students have to compare sentences in English and German and give their opinion on the sentence structure of the two languages. They must rely on their knowledge of the main (English) language. The same sentences are given in two languages, written on the same line. Each offer is under its counterpart. This presentation of the assignment helps students visually consider each sentence in two languages and easily identify differences. The students carefully described each sentence and, without the participation of the teacher, made conclusions about the word order in the sentence, about the formation of simple and interrogative sentences in English and German. The teacher only played the role of consultant and observer. The knowledge gained by one's own work and efforts, and even in comparison and comparison, according to psychologists, is never forgotten.

Aufgabe 2. Beachten Sie die Unterschiede in der Form des Perfekts zwischen dem Englischen und Deutschen hin. Worin besteht der Hauptunterschied?

Ich habe gespielt. I have played.

Ich habe gegessen. I have eaten.

Ich habe studiert. I have studied.

Ich bin gereist. I have traveled.

In the example of this task, students go through the grammar topic in German «Perfekt Aktiv». A great thing is the comparison and comparison of one sentence in two languages. For example, short, light sentences are taken. Such sentences are easy to read, and it will not be difficult for students to translate them into Russian. By writing the above sentences on the interactive whiteboard, the teacher can be sure that students learn not only grammar, but also vocabulary in the classroom. It is the visual picture of such tasks that gives a great effect: it is photographed in memory. Knowledge of the main language will allow students to painlessly delve into the essence of each sentence. In the lesson, we observed how students easily learn new material if they write a translation of this sentence in English next to it.

Aufgabe 3. a) Beachten Sie die Steigerungsstufen der Adjektive im Deutschen und Englischen.

small - smaller - the smallest

cold - colder - the coldest

nice - nicer - the nicest

big - bigger - the biggest

careful - more careful - the most careful

modern - more modern - the most modern

schnell - schneller - am schnellsten

laut - lauter - am lautesten

modern - moderner - am modernsten

warm - wärmer - am wärmsten

klein - kleiner - am kleinsten

loud - louder - the loudest

Passing the grammatical topic «Degrees of comparison of adjectives and adverbs» in German, the teacher can save time by giving examples from a similar topic in English. Students, at first, see a similar side in the comparative degree of adjectives and adverbs of two languages, then pay attention to their difference. This is the method of comparison that we use in the classroom. This method was an experiment to test the success of mastering the lexical and grammatical material of the German language. Success lies in the following:

a) little time is spent explaining the material for the lesson;

b) interdisciplinary communication is carried out;

c) all the work is done by the students themselves in comparison and comparison with the English (main) language, which they know better;

d) conclusions and conclusions are made by the students themselves;

e) the teacher only directs students;

e) the goal of the lesson is achieved.

In the German language class, we achieved the following goals:

1. The interest of students in learning German as a second foreign language has grown;

2. The desire of students to learn the language on their own has been increased;

3. Achieved mutual assistance among students in mastering a new topic;

4. Achieved self-confidence of students in learning a new foreign language;

5. Repetition of the past material in English;

6. Achieved mutual understanding between the teacher and students;

7. Achieved skills and abilities of students in mastering the methods and techniques of teaching a second foreign language.

Using some techniques from the technology of critical thinking in the educational process, it is possible to involve students in interactive activities in German lessons, develop their creative potential so that they can apply the knowledge they have gained in later life and easily adapt to the world around them.

When teaching a second foreign language, the main attention is paid to the recognition of already known language forms in the target language. This gradually creates a space for understanding a second foreign language, which can be expanded by investing and integrating the recognizable and the known, the different and the opposite. It should be noted that the activation of «portable» elements, units and structures from previous languages is aimed primarily at expanding this space of understanding the second foreign language (especially in the field of understanding the meaning of the material read).

Thus, these areas of active and productive use of the language require particularly intensive discussion and active work to understand the differences between the languages being studied, as well as intensive exercises and training in the development of speech skills [9].

Conclusion

In terms of learning strategies, it can be seen that «English learners» acquired their reading strategies during their English learning. Learned learning strategies now use them to learn a new language. Students, first of all, need to be taught to think, compare, discuss, experiment, ask questions, put forward hypotheses, express opinions, prove correctness, check the correctness of the material discussed, so that they have an incentive to learn independently and collaborate with native speakers. Thus, the use of multilingual teaching technology contributes to the formation of valuable qualities in students that are of great importance for modern society, namely the ability to see the possibility of multivariance in solving practical problems, attitude towards creativity, high speed of information processing, the ability to concentrate in noise, the ability to cooperate [10]. All this is connected with the great word «Motivation», to arouse interest in the «cause» and dedicate oneself to the service of this process.

At present, the global goal of mastering a foreign language is considered to be familiarization with a different culture and participation in the dialogue of cultures. This goal is achieved through the formation of the ability for intercultural communication, i.e. the acquisition of the necessary level of communicative competence and the subject-situational approach in the process of professional and labor socialization of students.

BIBLIOGRAPHY

1. Марцинковская Т.Д., Голубева Н.А., Юрченко Н.И. Картина мира, образ мира, представления о мире: константы и трансформации понятия и содержания // Мир психологии. – 2017. – № 2 (90). – С. 20–33.
2. Гавриченко О.В., Марцинковская Т.Д. Культура как формирующая идентичность // Психологические исследования. – 2017. – Т. 10, №54. – С. 11. [Электронный ресурс]. URL: <http://psystudy.ru/index.php/num/2017v10n54/1458-gavrichenko54.html>
3. Марцинковская Т.Д., Киселева Е.А. Социализация в поликультурном пространстве // Психологические исследования. – 2017. – Т. 10. – №53. – С. 2.
4. Гальскова Н.Д., Яковлева Л.Н., Гербер М. «Итак, немецкий! / Und nun Deutsch!». УМК для 7–8 кл. – М.: Просвещение, 2006. – 143 с.
5. Кон И.С. В поисках себя. Личность и ее самосознание. – М.: Просвещение, 1984. – 255 с.
6. Кон И.С. Социализация и воспитание молодежи // Новое педагогическое мышление / под ред. А.В. Петровского. – М.: Просвещение, 1989. – С. 191–205.
7. Преподавание иностранных языков – современные проблемы и решения: сборник итоговых материалов I Международной научно-практической конференции им. Е.Н. Солововой (5-6 ноября 2019 г.) [Электронный ресурс] / под ред. М.А. Буровой, А.Е. Буровой и др. – Обнинск: Титул, 2020. – 800 с. : илл.
8. Маслыко Е.А., Бабинская П.К. и др. Настольная книга преподавателя иностранного языка. – Минск: Вышэйшая школа, 2004. – 522 с.
9. Сальникова Т.П. Педагогические технологии: Учебное пособие. – М.: Сфера, 2010. – 128 с.
10. Роджерс К. Консультирование и психотерапия: новейшие подходы в области практической работы. – М.: Изд-во Института Психотерапии, 2008. – 512 с.

REFERENCES

1. Marcinkovskaya T.D., Golubeva N.A., Yurchenko N.I. Kartina mira, obraz mira, predstavleniia o mire: konstanty i transformacii poniatii i sodержaniia [The picture of the world, the image of the world, ideas about the world: constants and transformations of the concept and content] // The World of Psychology. – 2017. – № 2 (90). – p. 20-33. [in Russian]
2. Gavrichenko O.V., Marcinkovskaya T.D. Kultura kak formiruiushhaia identichnost. [Culture as forming identities] // Psihologicheskie issledovaniia. – 2017. – Т. 10, №54. – S. 11. [Electronic resource]. URL: <http://psystudy.ru/index.php/num/2017v10n54/1458-gavrichenko54.html>
3. Marcinkovskaya T.D., Kiseleva E.A. Socializaciia v polikulturnom prostranstve [Socialization in a multicultural space] // Psihologicheskie issledovaniia. – 2017. – Т. 10. – №53. – S. 2–6. [in Russian]
4. Galskova N.D., Yakovleva L.N., Gerber M. «Itak, nemecki! / Und nun Deutsch!». UMK dlia 7–8 kl. [«So, German! / Und nun Deutsch!». Educational and methodical complex for 7–8 cl.]. – М.: Prosveshhenie, 2006. – 143 s. [in Russian]
5. Kon I.S. V poiskah sebia. Lichnost i ee samosoznanie [In search of myself. Personality and its self-consciousness]. – М.: Prosveshhenie, 1984. – 255 s. [in Russian]
6. Kon I.S. Socializaciia i vospitanie molodezhi [Socialization and education of youth] // Novee pedagogicheskoe myshlenie / pod red. A.V. Petrovskogo. – М.: Prosveshhenie, 1989. – S. 191–205.
7. Prepodavanie inostrannyh iazykov – sovremennye problemy i resheniia: sbornik itogovyh materialov I Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferencii im. E.N. Solovovoi (5–6 noiabria 2019 g.) [Teaching foreign languages – modern problems and solutions: a collection of materials of the I International Scientific and Practical Conference named after E.N. Solovova

- (November 5–6, 2019) [Electronic resource] / edited by M.A. Burova, A.E. Burova, etc.] / pod red. M.A. Burovoi, A.E. Burovoi i dr. – Obninsk: Titul, 2020. – 800 s. : ill.
8. Maslyko E.A., Babinskaia P.K. i dr. *Nastolnaia kniga prepodavatel'ia inostrannogo iazyka* [Desk book of a foreign language teacher]. – Minsk: Vysheishaia shkola, 2004. – 522 s. [in Russian]
 9. Salnikova T.P. *Pedagogicheskie tehnologii* [Pedagogical technologies]: Uchebnoe posobie. – M.: Sfera, 2010. – 128 s. [in Russian]
 10. Rodzhers K. *Konsultirovanie i psihoterapiia: noveishie podhody v oblasti prakticheskoi raboty* [Counseling and psychotherapy: the latest approaches in the field of practical work]. – M.: Izd-vo Instituta Psihoterapii, 2008. – 512 s. [in Russian]

Р.Ш. СЫДЫҚОВА¹, И. МУХАМЕДЖАНОВА²

¹*педагогика ғылымдарының докторы, профессор*

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: sydykova_roza@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-7192-3078>

²*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің магистранты*

(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: tajinisa-ana@mail.ru

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ПАТРИОТИЗМІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Аңдатпа. Патриоттық сезім – бұл адамның бойында қалыптасатын, адамның саналы өмірімен қабаттасатын психологиялық, әлеуметтік құбылыс. Бүгінгі таңда бұл бағыт білім беру мекемелерінің жұмысында ерекше маңызға ие болды. Бұрынғы идеологиялық білім беру базасының жойылуы, ескі құндылықтар жүйесінен бас тарту, асығыс және кәсіби емес жүргізілген мектептің деполитизациясы және деидеологизациясы – мұның бәрі мақсатты педагогикалық процесс ретінде патриоттық тәрбиеден бас тартуға әкелді. Қоғамдық санаға тәрбиедегі «өзін-өзі тану» идеясы енгізілді. Мұндай жағдайда бұрынғы білім беру жүйесі жойылды. Бұл мектепте азаматтық қоғам құру міндеттеріне сәйкес келетін жаңа білім беру жүйесін құру қажеттілігін тудырды. Мақалада бастауыш сынып оқушыларының патриотизмін қалыптастырудың өзекті екені дәлелденген. Патриоттық тәрбиені бастауыш мектептен бастап қолға алу керек екені айтылған. Мұның себебі, төменгі сыныптағы кезең – бұл баланың дамуының іргетасы, негізі болатын оқу іс-әрекетін қалыптастырудың өте қолайлы кезеңі. Мақалада бастауыш сынып оқушыларының жас ерекшеліктеріне көңіл бөлінген. Патриотизмді қалыптастырудың жүйесі, жолдары, әдістері көрсетілген. Патриоттық тәрбие бойынша іс-шаралар жоспары құрылған. Бастауыш сынып оқушыларының патриотизмін қалыптастыру бойынша эксперимент жұмысының нәтижелері берілген. Зерттеу жұмысымыздың нәтижелері ЖОО-да болашақ мұғалімдерді бастауыш сынып оқушыларын патриотизмге тәрбиелеуге даярлау үдерісінде пайдаланылуы мүмкін.

Кілт сөздер: бастауыш сынып, оқушылар, патриотизм, қалыптастыру, технология, оқу үдерісі.

R.Sh. Sydykova¹, I. Mukhamedzhanova²

¹*Doctor of Pedagogical Sciences, Professor*

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: sydykova_roza@mail.ru

²*Master's Student of the Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University*

(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: tajinisa-ana@mail.ru

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Сыдықова Р.Ш., Мухамеджанова И. Бастауыш сынып оқушыларының патриотизмін қалыптастыру технологиясы // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №1 (123). – Б. 219–228. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.19>

***Cite us correctly:**

Sydykova R.Sh., Muhamedzhanova I. Bastauysh synyp oqushylarynyn patriotizmin qalyptastyru tehnologiiasy [Technology of Formation of Patriotism of Primary School Students] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2022. – №1 (123). – B. 219–228. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.19>

Technology of Formation of Patriotism of Primary School Students

Annotation. Patriotic feeling is a psychological, social phenomenon that forms in a person, overlapping the conscious life of a person. Today, this direction has acquired special importance in the work of educational institutions. The destruction of the former ideological educational base, the rejection of the old system of values, the depoliticization and de-ideologization of the school, carried out in a hurry and unprofessionalism – all this led to the rejection of patriotic education as a purposeful pedagogical process. The idea of «self-knowledge» in education has been introduced into the public consciousness. Under these conditions, the former education system was destroyed. The article proves the relevance of the formation of patriotism of younger schoolchildren. It is argued that patriotic education should begin with primary school. The reason for this is that the stage in the elementary grades is a very favorable period for the formation of educational activities, which is the foundation, the basis for the development of the child. The article reveals the age characteristics of younger schoolchildren. In addition, the system, ways, methods of forming patriotism are shown. A plan of measures for patriotic education has been drawn up. The results of experimental work on the formation of patriotism of younger schoolchildren are presented. The results of our research work can be used at the university in the process of preparing future teachers for the education of patriotism of younger schoolchildren.

Keywords: primary school, students, patriotism, formation, technology, educational process.

Р.Ш. Сыдыкова¹, И. Мухамеджанова²

¹доктор педагогических наук, профессор

*Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: sydykova_roza@mail.ru*

*²магистрант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: tajinisa-ana@mail.ru*

Технология формирования патриотизма учащихся начальных классов

Аннотация. Патриотическое чувство – это психологическое, социальное явление, формирующееся в человеке, перекрывающее сознательную жизнь человека. Сегодня это направление приобрело особое значение в работе образовательных учреждений. Разрушение прежней идеологической образовательной базы, отказ от старой системы ценностей, деполитизация и деидеологизация школы, проведенная в спешке и непрофессионализме, – все это привело к отказу от патриотического воспитания как целенаправленного педагогического процесса. В общественное сознание внедрена идея «самопознания» в воспитании. В этих условиях прежняя система образования была разрушена. В статье доказана актуальность формирования патриотизма младших школьников. Утверждается, что патриотическое воспитание нужно начинать с начальной школы. Причина этого в том, что этап в начальных классах – это очень благоприятный период для формирования учебной деятельности, которая является фундаментом, основой развития ребенка. В статье раскрываются возрастные особенности младших школьников. Кроме того, показаны система, пути, методы формирования патриотизма. Составлен план мероприятий по патриотическому воспитанию. Представлены результаты экспериментальной работы по формированию патриотизма младших школьников. Результаты нашей исследовательской работы могут быть использованы в вузе в процессе подготовки будущих учителей к воспитанию патриотизма младших школьников.

Ключевые слова: начальная школа, учащиеся, патриотизм, формирование, технология, учебный процесс.

Кіріспе

Қазақстандық патриотизмді қалыптастыру проблемасы Қазақстанның тәуелсіз мемлекет ретінде дамуының шамамен үш онжылдығы өткен соң да бұрынғысынша өзекті болып қалып отыр. Мұның себебін «қазақстандық патриотизм» феноменінің өзінен, оның қалыптасу ерекшелігінен іздеу керек. Патриотизмді өз еліне деген сүйіспеншілікті, тарих пен мәдениетке деген зор құрмет пен оған қатыстылық сезімді, елдің болашағы үшін жауапкершілікті қамтитын кешенді рухани және әлеуметтік феномен ретінде түсіне отырып, қазақстандық патриотизм – ерекше құбылыс екенін есте ұстаған жөн, өйткені әңгіме көпұлтты Қазақстан халқының оны мекендейтін барлық халықтар үшін ортақ Отанға қатынасы туралы болып отыр.

Біздің республикамыздағы қоғамдық сананы жаңғырту жағдайында жастар ортасында патриотизм мен азаматтық құндылықтарды қалыптастыру проблемасы ерекше өзектілікке ие болып отыр, өйткені жастардың кейбір бөлігінің санасында патриотизм үстірт, дерексіз, жеке адамға нақты істер мен істер үшін ерекше жауапкершілік жүктемейтін сезім ретінде қабылданады. Сондай-ақ, елден жастардың шетелге кетуінің ұлғаюы сияқты алаңдатарлық беталыс байқалады. Эмиграциялық көңіл-күйдің жоғарылауы, әрине, бірқатар жағымсыз салдарға әкелуі мүмкін. Мысалы, бұл кадрлардың тапшылығы, ол сөзсіз экономиканың дамуына, еңбек нарығының тұрақсыздануына және т.б. әсер етуі мүмкін.

Аталған проблемаға байланысты бүгінгі таңда жастардың қазақстандық патриотизм сезімін арттыру, өз Отанына деген сүйіспеншіліктің белсенді азаматтық ұстанымын қалыптастыру қажеттілігі ерекше өзекті болып отыр.

Патриотизм сезімін қалыптастыру мәселесі жаңа емес және терең тамыры бар. Алайда, тез өзгеретін әлеуметтік әлем білім беру жүйесінде осы процесті жүзеге асырудың күрделі қырларын ашады.

Бастауыш мектеп жасындағы балалар өте сезімтал, көп нәрсеге қызығушылық танытады, олар барлық бастамаларға оңай жауап береді, шын жүректен жанашырлық танытады. Дәл осы кезеңде баланың рухани-адамгершілік негізі, сезімдері, эмоциялары, ойлауы, қоғамдағы әлеуметтік бейімделу механизмдері қалыптасады, қоршаған әлемде өзін-өзі тану процесі басталады, ондағы жеке актуализация басталады. Адам өмірінің бұл сегменті балаға эмоционалды және психологиялық әсер ету үшін ең қолайлы, өйткені оның қабылдау бейнелері өте күшті және жарқын. Бұл оларды ұзақ уақыт, кейде өмір бойы есте сақтауға мүмкіндік береді, бұл патриотизмді тәрбиелеуде өте маңызды.

Бастауыш мектеп жасында патриотизм сезімін қалыптастырудың өзектілігі "Бастауыш жалпы білім берудің мемлекеттік білім беру стандартының" мазмұнында көрініс тапты. Онда бастауыш мектеп түлегінің портреті өз халқына, өлкесіне және Отанына деген сүйіспеншілік; отбасы мен қоғамның құндылықтарын құрметтеу және қабылдау; қызығушылық, белсенділік және әлемді білуге деген қызығушылық және т.б. сияқты жеке сипаттамаларды қамтитыны көрсетілген. Оқушылардың бастауыш жалпы білімнің негізгі білім беру бағдарламасын игеруі, атап айтқанда, азаматтық негіздерінің қалыптасу деңгейін, өз Отаны, қазақ халқы және Отан тарихы үшін мақтаныш сезімін, көпұлтты қазақ қоғамының құндылықтарын қабылдау контекстінде олардың этникалық және ұлттық ерекшеліктерін түсіну деңгейін көрсететін жеке нәтижелерге ие болуы керек.

Патриоттық сезімді қалыптастыру процесінің тиімділігін қамтамасыз ету үшін бастауыш сынып оқушыларының жас ерекшеліктерін ескеру қажет. Бұл жас – 7–8 жастан 11–12 жасқа дейінгі балалардың даму кезеңі. Бұл кезеңде бала әлеуметтік бағаланатын жүйелі оқу іс-әрекетін бастайды, мектеп ұжымына қосылады. Оның өмірінің мазмұны мектепте түбегейлі өзгереді. Оқыту баланың біліміне ғана емес, сонымен бірге баланың айналасындағы адамдармен қарым-қатынасының сипатын өзгерте отырып, оқу процесінде қалыптасатын жеке басының қасиеттеріне де жаңа талаптар қояды, өйткені ол маңызды

әлеуметтік істі орындай бастайды. Бұл жағдайда оқушының басқалармен қарым-қатынасы көбінесе оның мектептегі оқуы мен мінез-құлқын бағалаумен анықталады.

Білім беру саласының басты міндеті – өскелең ұрпақты ерлік рухында патриотизмге тәрбиелеу екені анық. Патриотизм – бұл туған жерге, Отанға деген сүйіспеншілік. Оның негізгі элементтері: Туған Жер, Ана тілі, елдің салт-дәстүрлері және оларды құрметтеу. Патриоттық сезімнің нысаны мен қайнар көзі – Отан. Патриоттық тәрбиенің негізгі мазмұны: туған өлкенің табиғаты, оның байлығы, тілі, дәстүрлері, тарихи ескерткіштері, туған өлкенің әдемі ғибадатханалары болып табылады.

Өскелең өмір талабынан ұлттық дәстүрге берік, елін, жерін сүйетін, Отан үшін жанын қиюға даяр азамат тәрбиелеу, оқушылардың бойында патриотизм сияқты қасиетті қалыптастыру міндеті туындап отыр.

Зерттеу әдістері

Зерттеу барысында біз төмендегі әдістерді қолдандық: философиялық, психологиялық-педагогикалық және әлеуметтік еңбектерді, зерттеу проблемасына байланысты нормативтік құжаттарды талдау; педагогикалық тәжірибені, оқушылар нәтижелерін зерделеу және қорыту; сауалнама жүргізу, тестілеу, бақылау, сараптамалық салыстыру, білім алушылар қызметінің нәтижелерін талдау, педагогикалық эксперимент, деректерді өңдеу және оқу орнының білім беру процесіне енгізілген педагогикалық жағдайлардың нәтижелерін талдау сияқты эмпирикалық және диагностикалық әдістер.

Талдау мен нәтижелер

Біздің зерттеу тақырыбымыз бойынша көптеген ғалымдар өз еңбектерін жазған. Қазақстандық патриотизмді дамытуға назар аудара отырып, жеке тұлғаның азаматтық жауапкершілік рухында елбасы Н.Ә.Назарбаев өзінің «Қазақстанның болашағы – қоғамның идеялық бірлігінде» деген еңбегінде: «Егер әрбір адам бала кезінен Қазақстан Менің Отаным деп санаса, ол Мен үшін, Мен ол үшін жауаптымын деп өсу керек», - деді [1, 95-б.].

Қазақ педагог-ағартушылары А. Байтұрсынов [2], М. Дулатов [3], Ж. Аймауытов [4], М. Жұмабаев [5], Ш. Құдайбердиев [6], т.б. өз шығармаларында ұлтымыздың салт-дәстүрлерін, оның ішінде патриоттық және ерлік дәстүрлерін ерекше атап, патриоттық тәрбие беру туралы құнды пікірлер жазып кеткен.

Отандық педагог-ғалымдар А. Бижанов [7], Г.Р. Айтхожина [8], Е. Өтегенов [9], Д.М. Жусубалиева [10], Б. Әбуова [11], Г.Т. Мұсабекова [12], т.б. еңбектерінде оқушыларды патриотизмге тәрбиелеуге байланысты мәселелер қамтылған.

Зерттеуші А. Бижановтың пікірі бойынша, «қазақстандық патриотизмнің» негіздері: «Қазақстан халқын құрайтын этностардың тарихи тағдырын, Қазақстандықтардың менталитетіндегі ортақ белгілерді қорыту, оларды республиканың экономикалық әлеуетін құруға қосу, табиғи ортаның ортақтығы» [7, 32-б.].

Осы тақырыпты зерттеу аясында Г.К. Кульжанова: «Қазақстандық патриотизмді қалыптастыру – біздің көпұлтты қоғам шешетін маңызды әлеуметтік-педагогикалық міндет», - деді [13].

Ғалым Г.Р. Айтхожинаның пікірінше, «қазақстандық патриотизмнің негізі отаншылдық, толеранттылық және ұлттық келісім сезімі болып табылады» [8, 61- б.].

Оқушылардың әскери-патриоттық тәрбиесінің негіздерін зерттей келе, Е. Өтегенов «Қазақстандық патриотизм Отанға деген сүйіспеншілік және Отан қорғаушылардың азаматтық жауапкершілігі арқылы тәуелсіз Қазақстан азаматтарының рухани күштерін көтере алады», - деп атап өтті [9, 58-б.].

«Қазақстандық патриотизмнің» негізі адамның бойында жағымды қасиеттерді дамытатын білім беру ортасында жанданатын тұлғаның жағымды адамгершілік және рухани қасиеттерін дамыту болып табылады, - дейді Д.М. Жусубалиева және т.б. [10, 11-б.].

Зерттеуші Б. Абуова «отансүйгіштік тәрбие жүйесін құру кезінде ұлттық ділге, ұлттық мәдени құндылықтарға, халықтық тәрбие дәстүрлеріне сүйену керек», - деп атап өтті [11, 21-б.].

Ал біз оқушыларды әлеуметтік белсенді мінез-құлыққа бағыттайтын, олардың қарым-қатынас қабілеттерін және патриоттық сезімдерін дамытатын тәрбиелеуші жағдайларды қолдануға ерекше мән бердік.

Соныменен, оқушыларды патриотизмге тәрбиелеу технологиясы музыка, қазақ, орыс, ағылшын тілі сабақтарында оқушыларда қазақстандық патриотизм құндылықтарына оң мотивтерді қалыптастыруға, азаматтық-патриоттық білімдерді меңгеруге, мінез-құлқы мен іс-әрекетте белсенді азаматтық позициясын көрсетулеріне жағымды ықпал ететін арнайы материалдарды ендіруді көздеді. Оқушылардың патриоттық сезімдерін қалыптастыруды зерттеу барысында біз педагогикалық шарттарды анықтадық.

Бастауыш сынып оқушыларының патриотизмін қалыптастыру бойынша арнайы жасалған тәжірибелік жұмыс 2020–2021 оқу жылы аралығында өткізілді. Эксперименттік жұмыс Түркістан қаласында №15 мектептің 4-сыныптарында өткізілді. Кездейсоқ сұрыптау әдісін пайдаланып аталған мектепте бір-біреуден эксперименталдық және бақылау топтары таңдалды. Топтар көлемі: а) бақылау тобында – N=28 адам; б) эксперименттік топта – N=26 оқушы. Бұл топтарда бақылау жұмыстары өткізіліп, экспериментті өткізу үшін бірдей жағдайлар жасалынды. Эксперименттің басында оқушылардың патриоттық сезімдерінің қалыптасқандық деңгейлерін анықтау мақсатымен анкеталау өткізілді.

Оқушы анкетасы – 1

Құрметті оқушы!

1. Патриотизм дегенде нені түсінесіз?
2. Патриотизм сезімдері адамның қандай тұлғалық қасиеттері арқылы көрінеді?
3. Патриотизм адамның қандай іс-әрекеттерінде көрінеді?
4. Сіз не үшін Отанымыз – Қазақстан Республикасын сүйесіз?

Тапсырма 1. Патриотизм ұғымының мазмұнына жатпайтын жауапты көрсетіңіз.

- а) өзінің туған жеріне сүйіспеншілік сезімі;
- ә) ана тілін сыйлау, құрметтеу;
- б) Отанға адалдықты сақтау;
- в) Отанның тарихи өткеніне және мәдени жетістіктеріне деген мақтаныш;
- г) өз ұлтын басқа ұлттардан жоғары қою.

Тапсырма 2. Өз Отанының нағыз патриоты саналатын азамат қандай қасиеттерімен ерекшеленеді:

- а) өз еңбегін, білімін, күш-жігері мен қабілеттерін елінің гүлденуіне арнауға тырысады;
- ә) Отанға адалдықты сақтайды;
- б) Отандың егемендігі мен тәуелсіздігін қорғауға дайын болады;
- в) өзіндік жеке мүдделерін қоғамдық мүддеден жоғары қояды;
- г) Отан мүдделеріне қамқорлық жасайды.

Бақылау жұмысы

Мақсаты: оқушылардың патриоттық мазмұндағы білімдерін анықтау.

Тапсырма: төмендегі сұрақтарға қысқаша, нақты жазбаша жауап беріңіз.

1. Қазақ халқының қандай салт-дәстүрлерін білесіз?
2. ҚР рәміздерінің мағынасын ашып көрсетіңіз?
3. Ұлы Отан соғысында ерлік көрсеткен қандай қазақ батырларын білесіз?
4. Қандай халық күйлері мен әндері сізге ұнайды?
5. Желтоқсан оқиғасына қатысқан қандай батырларды білесіз?
6. Мектепте қандай қоғамдық жұмыстарға қатысасыз?

Нәтижелерді талдау: «Иә» – 3 балл, «Жок» – 2 балл, «Жауап беруге қиналамын» – 1 балл. 37–54 балл – «жоғары деңгей», 26–36 балл – «орта деңгей», 18–25 балл – «төменгі деңгей».

Анкеталаудың нәтижелері бақылау және эксперименттік топтарда оқушылардың патриотизм құндылықтарына оң қатынастарының айтарлықтай жоқтығын көрсетті.

Зерттеу бойынша оқушылардың патриоттық сезімдерінің қалыптасуын үш деңгеймен анықтадық.

Жоғарғы деңгей: патриоттық білімі берік, патриотизм туралы білімдерін жүйелі түрде пайдалана алады, мектепте сапалы білім алудың патриоттық рөлін дұрыс бағалайды, патриоттық тақырыпқа арналған іс-шараға белсене араласып, ұйытқы болады.

Орта деңгей: патриотизмнің мәнін, оның маңызы мен қызметін жалпы дұрыс түсінеді; бірақ қойылған сұрақтарға жауап беруде қателіктерге жол береді, патриотизм туралы білімдерін кездейсоқ қолдана алады, патриот болу керек екенін түсінеді, бірақ барлық уақытта белсенділік көрсетпейді.

Төменгі деңгей: патриоттық білімді нашар меңгерген, патриотизмнің мәнін, оның маңызын, қызметін түсінбейді, Отанның өркендеуін, гүлденуін қалағанымен, оны өмірлік қажеттілік ретінде сезінбейді, азаматтық белсенділік сапалары айқын көрінбейді, жеке мінез-құлқы, практикалық іс-әрекеттерімен патриоттық сезімдерінің күшті екендігін көрсетпейді.

Анықтау кезеңінің нәтижелері оқыту үдерісінде оқушылардың патриоттық сезімдерінің қалыптасу деңгейлері төмендігін, бұл бағытта арнайы, мақсатты жұмыс ұйымдастырылуын талап ететіндігін көрсетті.

Эксперименттік жұмыстарды өткізу барысында оқушыларға патриоттық білім беру мен тәрбие беру жүйеге келтірілді. Оқу сабақтарында пәнаралық байланысты жүзеге асырып, патриоттық мәселелерді жан-жақты талқыладық, оқушылардың патриоттық сезімдерін қалыптастыруға тырыстық.

Эксперимент барысында музыка, қазақ, орыс, ағылшын тілі сабақтарында оқушылар тарапынан азаматтық-патриоттық қосымша материалдардың меңгерілуі қазіргі мектептің оқыту үдерісін ұйымдастыруда пайдаланылатын дидактикалық жұмыстың формалары мен әдіс-тәсілдерінен, әсіресе белсенді және интерактивтік оқыту әдістерінен тиімді пайдалану арқылы іске асырылды. Музыка, ағылшын, қазақ, орыс тілі сабақтарының барлық кезеңдерінде оқушылардың оқу-танымдық іс-әрекеттерін ұйымдастырудың топтық, жеке-дербес, жұп, ұжымдық формаларынан пайдаланылады. Оқушыларға қазақ, орыс, ағылшын тілінде патриоттық мазмұндағы мәтіндер ұсынылды.

Мәселен, қазақ жерінің тарихы, Отанымыздың ұлы тұлғалары, ата-тегіміздің қаһармандары, қазақ салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары, халық әндері мен күйлері, егеменді Қазақстанның тәуелсіздік жылдарындағы жетістіктері, Қазақстанның әлемнің дамыған елу елдері қатарына кіруі стратегиялық мақсаттары туралы мәтіндер ұсынылды.

Сонымен қатар, патриоттық мазмұндағы әңгімелер, шығармалар жазу, халық әндерін орындау, кішігірім пікірталастар ұйымдастыру кеңінен қолданылды.

1. Мысалы, оқушылар төмендегідей тақырыптарға эссе, шығармалар жазды:
2. Халық әндері мен күйлері – біздің байлығымыз.
3. Менің Отаным – Қазақстан.
4. Біздің батыр аталар.
5. Біздің батыр апалар.

Бастауыш сыныптар апталығында оқушылар ең үздік патриоттық тақырыпқа шығарма жазды.

Сабақтарда жүргізілген патриоттық тәрбиені сыныптан тыс жұмыстармен тығыз байланыстырдық, апталық, патриоттық тақырыпқа түрлі тәрбие сағаттары, пікірталастар, кездесулер, сайыстар, т.б. өткіздік.

Патриоттық тәрбие бойынша іс-шаралар жоспарын құрдық (1-кесте).

1-кесте – Патриоттық тәрбие бойынша іс-шаралар жоспары

Іс-шара мазмұны	Өткізілу формасы	Мерзімі	Қатысушы сыныптар	Жауаптылар	Қорытынды құжат
Патриоттар күні «Бір ел, бір тағдыр, бір халық»	тәрбие сағаты	қыркүйек	4 «а», 4 «б»	Сынып жетекшілері	Тәрбие сағаты жоспары
Аталар сөзі – ақылдың көзі	Педагогикалық еңбек ардагерлері мен кездесу	қазан 1 апта	4 «а», 4 «б»	Сынып жетекшілері	Анықтама, фотосурет
Табиғаттың сыры көп, бірақ оны саған айтар тілі жоқ	көрме	қазан	4 «а», 4 «б»	Сазаханова Ж.	Анықтама, фотосурет
Маған керегі – көк тудың желбірегені!	Патриоттық ән байқауы	қазан	4 «а», 4 «б»	Музыка пәнінің мұғалімдері	Жоспар, фотосурет
ҚР рәміздерін білу	сауалнама	қараша	4 «а», 4 «б»	Мақсатова А.Ж. Рахметов Б.	Сауалнама анықтама, мониторинг
«Қазақстан Республикасы марапаттары»	тәрбие сағаты	қараша	4 «а», 4 «б»	Байсариева Г.Р., Маратова А.И	Сабақ жоспары
Желтоқсан құрбандарына тағзым етпей өтпендер!	тәрбие сағаты	желтоқсан	4 «а», 4 «б»	Байсариева Г.Р. Қарсыбаев Қ.Б. Серіков И.А.	Сабақ жоспары
ҚР тәуелсіз дігіне арналған апталық «Тәуелсіздік аңсап күткен елдігіміз»	апталық	желтоқсан	4 «а», 4 «б»	Нақыпова А.Ж.	Жоспар, тәрбие сағаттары
Батырлар әрқашан біздің есімізде!	мәнерлеп оқу сайысы	желтоқсан	4 «а», 4 «б»	Әбішева А.С. Сағитова А.Қ.	Анықтама
Менің Отаным – менің мақтанышым	көрме	қаңтар	4 «а», 4 «б»	Пед. қызметкер	Анықтама, фотосурет
Тарихи-өлкетану музейіне оқушылар саяхатын ұйымдастыру	саяхат	ақпан	4 «а», 4 «б»	Қасымова А.Б Қалменов Қ.Б	Анықтама, фотосурет
Әнді сүйсең, менше сүй	халық әндерінен байқау	наурыз	4 «а», 4 «б»	Музыка пәні мұғалімдері	Анықтама
Жер – біздің ортақ үйіміз	экологиялық жобалар байқауы	сәуір	4 «а», 4 «б»	Асқарова Г. Ыдрысова Р.Қ	Сабақ жоспары
9 мамыр – Жеңіс күні	кеш	мамыр	4 «а», 4 «б»	Сариева А.Ж.	Жоспар, анықтама, фотосурет

Әсіресе оқушыларға төмендегідей тәрбие сағаттары өте ұнады, бұл тәрбие сағаттары олардың патриоттық сезімдерін қалыптастыруға үлкен әсер етті: «Желтоқсан ызғары», «Ерлікке тағзым», «Менің Отаным – Қазақстан», «Ұлы Жеңіске – 76 жыл», т.б.

Біз сабақтарда және тәрбиелік іс-шараларда бастауыш сынып оқушыларының патриоттық сезімдерін жүйелі түрде қалыптастыруға тырыстық, соның негізінде оқушылардың бойында патриотизмнің қалыптасу деңгейінің жоғарылағандығын байқадық (2-кесте).

Егер эксперимент жұмысының басында оқушылардың патриоттық сезімдерінің қалыптаспағандығын көрсек, эксперименттің соңғы нәтижелерін талдау оқыту үдерісінде оқушыларда сандық және сапалық өзгерістер болғандығын көрсетті.

2-кесте – Бастауыш сынып оқушыларының патриотизмінің қалыптасу деңгейі

Деңгейлері	Бақылау тобы (БТ) (N1=28) (%)		Эксперименттік топ (ЭТ) (N2=26) (%)	
	Анықтау кезеңі	Қалыптастыру кезеңі	Анықтау кезеңі	Қалыптастыру кезеңі
I (төменгі)	60,3 %	58,3 %	66,6 %	12,1 %
II (орта)	35,3 %	37,1 %	30,3 %	40,9 %
III (жоғары)	4,4 %	4,6 %	3,1 %	47 %

Сонымен, тәжірибелік-эксперименттік жұмыстың нәтижелері оқыту үдерісінде педагогикалық шарттардың негізінде жасалынған тәрбиелік жұмыс әдістемесінің тиімділігін дәлелдеді.

Оқушылардың патриоттық тәрбиесінің педагогикалық аспектілерін зерттеуде көптеген ғалымдардың еңбектерінің жалпы теориялық маңызы бар, бірақ оларда зерттелген мәселелер білім беру мекемелерінің заманауи тәрбие процесінде әлі де өзекті болып қала береді.

Қорытынды

Бастауыш мектепте патриотизмді қалыптастыруға мақсатты түрде бағытталған оқу үдерісі оқушылардың патриоттық сезімдерін қалыптастыруға негіз болады.

Зерттеу тақырыбы бойынша теориялық еңбектерді және озық педагогикалық іс-тәжірибені талдаудың барысында оқу үдерісінде оқушылардың патриоттық сезімдерін қалыптастырудың төмендегідей педагогикалық шарттары анықталды:

- оқу пәндері мазмұнының патриоттыққа тәрбиелеу мүмкіндіктерін анықтап, оларды мақсатты түрде пайдалану;
- тәрбиелеуші оқыту принципін іске асыру жағдайында оқу үдерісінде патриоттыққа тәрбиелеудің арнаулы әдіс-тәсілдерін қолдану;
- оқушылардың патриоттық сезімдерін қалыптастыруды түрлі сыныптан тыс жұмыстар арқылы да тиімді жүзеге асыру.

Біз ұсынып отырған бастауыш сынып оқушыларының патриоттық сезімдерін қалыптастырудың жұмыс жүйесін оқушылармен сабақтарда және сыныптан тыс тәрбиелік жұмыстарды ұйымдастыруда пайдалануға болады.

Зерттеліп отырған патриотизм мәселесі өте күрделі, оның барлық аспектілерін түгел қамтып шығу мүмкін емес және оқушыларда патриоттық сезімдерін қалыптастыру мәселесі одан әрі жетілдіруді қажет етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстанның болашағы – қоғамның идеялық бірлігінде. – Алматы: Кітап, 1993. – 32 б.
2. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш: зерттеу мен өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.
3. Дулатов М. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1991. – 384 б.
4. Аймауытов Ж. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. – 189 б.
5. Жұмабаев М. Шығармалары: өлеңдер, поэмалар, қара сөздер. – Алматы: Жазушы, 1989. – 428 б.
6. Құдайбердиев Ш. Ақиқат айнасы: өлеңдер. – Алматы: Олжас кітапханасы, 2012. – 160 б.
7. Бижанов Ә. Қазақстандық патриотизм – ынтымақтастықтың қайнар көзі // Ақиқат. – 2015. – №11. – Б. 10.
8. Айтхожина Г.Р. Воспитание казахстанского патриотизма в системе профессионального образования как основа достижения // Білім – образование. – 2015. – №1. – С. 137–140.
9. Утегенов Е. К вопросу возрождения военно-патриотического воспитания школьников // Высшая школа Казахстана. – 2016. – №3. – С. 78–79.
10. Джусубалиева Д.М. и др. Формирование патриотизма в современных условиях // Материалы международной научно-практической конференции «Наука: теория и практика». – Днепрпетровск, 2015. – С. 111–113.
11. Абуова Б. Патриотическое воспитание молодежи как элемент системы формирования духовных ценностей // Ұлт тағылымы. – 2013. – №3. – Б. 215–218.
12. Tuna S., Mussabekova G.T. and others. Preparing future teachers to evaluate learning outcomes // Opción, Año 35, Regular No.90-2 (2019): 385-402 ISSN 1012-1587/ISSNe: 2477-9385.
13. Кульжанова Г.К. Патриотическое воспитание казахстанской молодежи: проблемы и перспективы. [Электронный ресурс]. URL: <https://articlekz.com/article/10988>

REFERENCES

1. Nazarbaev N.A. Qazaqstannyn bolashagy – qogamnyn ideialyq birliginde [The future of Kazakhstan is in the ideological unity of society]. – Almaty: Kitap, 1993. – 32 b. [in Kazakh]
2. Baitursynov A. Adebiet tanytqysh: zertteu men olender [Literature: studies and poems]. – Almaty: Atamura, 2003. – 208 b. [in Kazakh]
3. Dulatov M. Shygarmalary [Works]. – Almaty: Zhazushy, 1991. – 384 b. [in Kazakh]
4. Aimaurov Zh. Shygarmalary [Works]. – Almaty: Zhazushy, 1989. – 189 b. [in Kazakh]
5. Zhumabaev M. Shygarmalary: olender, poiemalar, qara sozder [Works: poems, poems, prose]. – Almaty: Zhazushy, 1989. – 428 b. [in Kazakh]
6. Qudaiberdiev Sh. Aqiqat ainasy: olender [The Mirror of Truth: poems]. – Almaty: Olzhas kitaphanasy, 2012. – 160 b. [in Kazakh]
7. Bizhanov A. Qazaqstandyq patriotizm – yntymaqtastyqtyn qainar kozi [Kazakhstan patriotism is a source of cooperation] // Aqiqat. – 2015. – №11. – B. 10. [in Kazakh]
8. Aitkhozhina G.R. Vospitanie kazakhstanskogo patriotizma v sisteme professionalnogo obrazovaniia kak osnova dostizheniia [Education of Kazakhstanian patriotism in the system of vocational education as the basis of achievement] // Bilim – obrazovanie. – 2015. – №1. – S. 137–140. [in Russian]
9. Utegenov E. K voprosu vrozozhdeniia voenno-patrioticheskogo vospitaniia shkolnikov [On the issue of the revival of military-patriotic education of schoolchildren] // Vysshiaia shkola Kazakhstana. – 2016. – №3. – S. 78–79. [in Russian]

10. Dzhusubalieva D.M. i dr. Formirovanie patriotizma v sovremennykh usloviakh [Formation of patriotism in modern conditions] // Materialy mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii «Nauka: teoriia i praktika». – Dnepropetrovsk, 2015. – S. 111–113. [in Russian]
11. Abuova B. Patrioticheskoe vospitanie molodezhi kak element sistemy formirovaniia dukhovnykh tsennostei [Patriotic education of youth as an element of the system of formation of spiritual values] // Ult tagylymy. – 2013. – №3. – B. 215–218. [in Russian]
12. Tuna S., Mussabekova G.T. and others. Preparing future teachers to evaluate learning outcomes // Opción, Año 35, Regular No.90-2 (2019): 385-402 ISSN 1012-1587/ISSNe: 2477-9385
13. Kulzhanova G.K. Patrioticheskoe vospitanie kazakhstanskoi molodezhi: problemy i perspektivy [Patriotic education of Kazakh youth: problems and prospects]. [Electronic resource]. URL: <https://articlekz.com/article/10988>

ӘОЖ 378.016:57; МҒТАР 14. 35.09
<https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.20>Қ.Н. МАХАНБЕТ¹✉, З.А. АСКАРОВА²

¹әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің магистранты
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: kazyna605@mail.ru
²биология ғылымдарының кандидаты, доцент
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: askarovazifa@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-3032-7592>

БИОЛОГИЯ ПӘНІН ОҚЫТУДА БЕЙНЕДӘРІСТІ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Аңдатпа. Бұл мақалада биология пәнін оқытуда бейнедәрісті тиімді қолдану, оны жасаудың әдістемелік негіздері және бейнесабактарды пайдалана отырып, оқытудың тиімділігін арттыру мәселесі қарастырылған. Еліміздегі эпидемиялық жағдайға байланысты оқу процесінің қашықтықтан оқыту форматына көшуіне орай білім беруде бейнедәрісті қолдануға тәуелділік артты. Зерттеудің негізгі мақсаты Қазақстанның жоғары оқу орындарында бейнедәрістерді қолданудың артықшылықтары мен кемшіліктерін анықтап, бейнедәрісті қолдану арқылы білім сапасын арттыру болып табылады.

Зерттеу жұмысы әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің «Биология» мамандығының 3-курс студенттеріне жүргізілді. Білім алушылардың білім деңгейін анықтау үшін эмпирикалық әдіс ретінде сауалнама қолданылды. Биологияны оқытуда бейнедәрістің тиімділігін зерттеу барысында түрлі ақпараттық технологияларды қолдана отырып, бейнесабактар түсірілді. Бұл технологияларды биология курсына пайдалану студенттердің оқу деңгейін және АКТ қолдану дағдыларын дамытуға ықпал етеді.

Теориялық талдау барысында бейнедәрістерді қолданудың оң және теріс аспектілері анықталды. Оң аспектілер – тайм-менеджментті тиімді пайдаланып, бейнедәрісті кез келген уақытта қайта қарай алу студенттер үшін ақпарат алудың маңыздылығын көрсетті. Теріс аспектілерге – бейнедәрістерді қарау кезіндегі студенттердің енжарлығы, сондай-ақ дәріскермен тікелей байланыстың болмауы әсер етеді. Қарастырылған зерттеу нәтижелері университеттің психодидактикасын дамыту үшін де, жеке оқу курстарына арналған бейнедәрістер жүйесін дамыту үшін де маңызды.

Кілт сөздер: бейнедәріс, оқытуды ұйымдастыру формалары, тиімділік, қашықтықтан оқыту, оқыту әдістері, ақпараттық технологиялық құралдар, білім беру.

K.N. Makhanbet¹, Z.A. Askarova²

¹Master's Student of Al-Farabi Kazakh National University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: kazyna605@mail.ru
²Candidate of Biological Sciences, Associate Professor
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: askarovazifa@mail.ru

The Effectiveness of Using Videolecture in Teaching Biology

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Маханбет Қ.Н., Аскарова З.А. Биология пәнін оқытуда бейнедәрісті қолданудың тиімділігі // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №1 (123). – Б. 229–239. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.20>

*Cite us correctly:

Mahanbet Q.N., Askarova Z.A. Biologiia panin oqytuda beinedaristi qoldanudyn tiimdiligi [The Effectiveness of Using Videolecture in Teaching Biology] // *Iasaui universitetinin habarshysy*. – 2022. – №1 (123). – B. 229–239. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.20>

Abstract. This article discusses the issues of effective use of video lectures in teaching biology, the methodological foundations of its creation and improving the effectiveness of teaching using video tutorials. Due to the transition of the educational process to a distance learning format due to the epidemic situation in the country, dependence on the use of video lectures in education has increased. The main purpose of the study is to identify the advantages and disadvantages of using video lectures in higher educational institutions of Kazakhstan and to improve the quality of education through the use of video lectures.

The research work was carried out for 3rd year students of the specialty «Biology» of al-Farabi Kazakh National University. When studying the effectiveness of video lectures in teaching biology, video tutorials were filmed using various information technologies. The use of these technologies in the biology course contributes to the development of students' level of training and skills in the use of ICT.

During the theoretical analysis, positive and negative aspects of the use of video lectures were identified. The positive aspects—the ability to effectively use time management and review the video lecture at any time – showed the importance of obtaining information for students. The negative aspects are affected by the passivity of students when watching video lectures, as well as the lack of direct contact with the lecturer. The results of this study are important both for the development of psychodidactics of the university and for the development of a system of video lectures for individual training courses.

Keywords: videolecture, forms of training organization, efficiency, distance learning, teaching methods, information technology tools, education.

К.Н. Маханбет¹, З.А. Аскарова²

¹магистрант Казахского национального университета имени аль-Фараби
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: kazyna605@mail.ru

²кандидат биологических наук, доцент
Казахский национальный университет имени аль-Фараби
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: askarovazifa@mail.ru

Эффективность использования видеолекции в преподавании биологии

Аннотация. В данной статье рассматривается эффективное использование видеолекций в обучении биологии, методическая база для ее создания и повышения эффективности обучения с помощью видеоуроков. В связи с эпидемической ситуацией в стране, в связи с переходом учебного процесса на формат дистанционного обучения возросла зависимость использования видеолекций в образовании.

Исследовательская работа проводилась для студентов 3-курса специальности «Биология» Казахского национального университета имени аль-Фараби. При изучении эффективности видеолекции в преподавании биологии были сняты видеоуроки с использованием различных информационных технологий. Использование этих технологий в курсе биологии способствует развитию у студентов уровня обученности и навыков использования ИКТ.

В ходе теоретического анализа были выявлены положительные и отрицательные аспекты использования видеолекций. Положительные аспекты – возможность эффективно использовать тайм-менеджмент и пересматривать видеолекцию в любое время показали важность получения информации для студентов. На негативные аспекты влияет пассивность студентов при просмотре видеолекций, а также отсутствие прямого контакта с лектором. Результаты рассматриваемого исследования важны как для развития психодидактики вуза, так и для развития системы видеолекций для отдельных учебных курсов.

Ключевые слова: видеолекция, формы организации обучения, эффективность, дистанционное обучение, методы обучения, информационно-технологические средства, образование.

Кіріспе

Салыстырмалы түрде қысқа мерзімде қоғам «индустриалды» дәуірден «ақпараттық» дәуірге көшті. Білім беру жүйесі бұдан былай тек дәстүрлі оқыту әдістеріне сүйене алмайды, себебі компьютерді пайдаланатын жаңа технологиялар кеңінен таралуда. Қазіргі уақытта оқытушылар сабақта білім алушылардың танымдық белсенділігінің төмендеуі проблемасына тап болып отыр. Білім алушылардың оқуға деген қызығушылығын жоғалту себептерінің арасында сабақтың біркелкілігін атап өтуіміз керек.

Бүгін біз білім беру бейнелерін жасау және пайдалану технологиясының қайта жандануының куәсі болып отырмыз. Қазақстандағы оқу орындарында өздігінен түсірілген бейнероликтер қарқынды дамып келеді. Әрине, мұның себебі – бейнелерді жасау, сақтау және ойнату тәсілдеріндегі технологиялық революция екені анық.

Жоғары оқу орындарында әртүрлі пәндерді оқып-үйрену түрлі оқу құралдарын кеңінен қолдануды талап етеді. Дәріс немесе семинар сабақтарында оқытушы әртүрлі модельдер мен макеттерді, сызбалар мен диаграммаларды, графика мен мөлдір пленкаларды, диафильмдер мен бейнефильмдерді пайдаланады. Жоғарыда айтылған оқу құралдарының ішінде арнайы жасалған оқу бейнежазбалары ерекше орын алады. Бейнежазбалар – ақпараттың ең көп таралған көздерінің бірі екені сөзсіз.

Дәріс тәрбие жұмысының бір түрі ретінде 1000 жылдан астам уақыт бұрын пайда болып, көптеген ғасырлар бойы дәстүрлі педагогикалық процестің жетекші формасы мен әдісіне айналды. Алғашында электронды оқыту және компьютерлік оқыту сияқты жаңа педагогикалық технологияларда маңыздылығын жоғалтқан дәріс жеке электронды тасымалдағышта немесе веб-серверде бейнедәріске айналып, қайтадан маңызды орын алды. Мұндай дәрістерге жүктелетін міндет – студентке барынша эмоционалды әсер ету, оларды эмпатияға тарту, бұл оқу үдерісі үшін соншалықты жемісті. Бейнедәріс оқулықтың ең маңызды артықшылығына ие бола бастады: студент оны кез келген уақытта үзіп, бейнедәрістің алдыңғы бөлімдерінен немесе басқа кітап көздерінен қажетті түсіндірмелерді таба алады, сонымен қатар кез келген уақытта бейнероликке өте алады.

Қазіргі қоғамда компьютерлендірумен қатар бейнежазбаны қолдану кезекті сәнді жаңалық емес, жаңарудың ғылыми негізделген жолы мен үздіксіз білім беру құралы болып отыр. Бейнежазба – білім беру ақпаратының барлық жүйелерін түбегейлі өзгертетін, дәстүрлі оқыту үлгілеріне балама жасайтын өнер мен мәдениеттің түбегейлі жаңа құбылысы.

Бейнедәріс – әдетте экранда, компьютер мониторларында немесе интерактивті тақтада таратылатын, білім немесе идеяны қалыптастыру және бейнематериалдарды пайдалану мақсатында студенттерге тақырыптық мазмұнды жеткізуге арналған дәріс, тәрбиелік іс-шара түрі.

Бейнедәрісте оқытушы дәрісі бейнетаспаға түсіріледі. Сызықты емес редакциялау әдісін қолдана отырып, оны дәрістің презентациясын суреттейтін мультимедиялық қосымшалармен толықтыруға болады. Теориялық материалды берудің бұл әдісінің сөзсіз артықшылығы – ең қиын үзінділерге қайта-қайта сілтеме жасай отырып, кез келген ыңғайлы уақытта дәрісті тыңдау мүмкіндігі. Бейнедәрістерді бейнетаспаларда немесе компакт-дискілерде оқуға болады. Бейнедәрісті тікелей университеттен оқу орталықтарына телекоммуникациялар арқылы таратуға болады. Мұндай дәрістердің аудиторияда оқылатын дәстүрлі дәрістерден еш айырмашылығы жоқ.

Оқу процесінде бейнені пайдаланудың бірқатар мүмкіндіктері бар:

- студенттерге зерттелген құбылыстар мен процестер туралы толық, сенімді ақпарат беру оқу процесінде көрнекіліктің рөлін арттыру;
- бұл оқытушыны бақылаумен, түзетумен байланысты техникалық жұмыстың бір бөлігінен босату;
- тиімді кері байланыс орнату;
- толық және жүйелі бақылауды ұйымдастыру.

Дәріс студенттердің оқытушының түсіндірмесін мұқият тыңдау, оқу ақпаратын белсенді қабылдау, түсіну, оны логикалық түрде ретке келтіру, ондағы басты нәрсені бөліп көрсету қабілетін қалыптастырады; бүкіл тақырып материалын жүйелеуге мүмкіндік береді; студенттердің эмоционалды саласын дамытады; дұрыс монологиялық сөйлеуді үйретуге мүмкіндік береді; биологияға деген қызығушылықты дамытады; жазу қарқынын арттыруға мүмкіндік береді; студенттерді өз бетінше емтиханға дайындауға; тақырып бойынша мәселелерді шешудің теориялық негізін қалауға мүмкіндік береді. Дәрісті пайдалану студенттердің теориялық қабілеттерін дамытуға, зертханалық жұмыстардың нәтижелерін сауатты ресімдеуге және сынақ сабақтарын өткізуге мүмкіндік береді.

Зерттеу әдістері

Зерттеудің негізгі мақсаты Қазақстанның жоғары оқу орындарында бейнедәрістерді қолданудың артықшылықтары мен кемшіліктерін анықтап, студенттердің пәнге деген қызығушылығын арттыру болып табылады.

Соңғы жылдары елімізде білім беруде ақпараттық технологияларды қолдану қарқыны артты. Инновациялық технологияларды қолдана отырып биологияны оқытуда бейнедәрісті жасау барысында студенттердің қызығушылығы мен білім сапасын арттыру мақсатында «төңкеріліп оқыту» әдісін қолдануға болады. Төңкерілген оқыту-дәстүрлі немесе қашықтықтан оқыту барысында интернетті қолдана отырып жаңа сабақты видео ретінде түсіндіруге бағытталған педагогикалық әдіс. Шетелдік ғалымдар зерттеу жүргізе келе қазіргі таңда дәстүрлі лекциялар мен үй тапсырмаларының өзгеріске ұшырағанын, білім алушылардың уақытты ұтымды пайдалану мақсатында бейнедәрістер мен онлайн сабақтарды тыңдайтынын, сабақ барысында тапсырмалар мен талдауларға баса назар аударатынын атап өткен болатын.

Зерттеу жүргізу барысында «төңкерілген оқыту» әдісін қолдануымыздың себебі сабақты бейнедәріс арқылы көрсетіп, білім алушылардың білу, түсіну дағдыларын қалыптастыру болды. Бұл әдістің дәстүрлі оқытудан артықшылығы дайын бейнедәрісті үйде өз бетінше қарай отырып жаңа тақырыпты меңгере алады. Үйде оқып келген материалды оқу орнында оқытушымен талқылып, тақырыпты қаншалықты түсінгеніне анализ жасайды. Биология пәнін оқытуда сабақтың 50% уақыты теорияны түсіндіруге кететіні белгілі. Уақыттың жеткіліксіздігіне байланысты теорияны практикада қолданана алмай жатады. Сол себепті оқытушы жаңа материалды бейнежазба арқылы көрсетіп, сабақты жүргізу барысында студенттерге тәжірибелік тапсырмалар беру арқылы теориялық білімін, жаңа тақырыпты қаншалықты меңгергенін бақылай алады. Осының нәтижесінде білім алушыға тәжірибе жүзінде орындайтын тапсырмалар мен өзіндік жұмыстар көбірек жүргізіледі.

Бейнедәрістерді түсіруге және өңдеуге арналған қолжетімді бағдарламалар өте көп. Зерттеу жүргізу барысында бейнесабақ түсіруде қолданған әдіс-тәсілдер мен түрлеріне талдау жасай отырып артықшылықтарына тоқталатын боламыз.

1) I-Movie бағдарламасы. Оқытушының бейнесі тақта алдында көрініп тұру арқылы түсірілетін бейнесабақ түрі, студент оқытушыны көзбен көріп, ести алады. I-курс студенттері үшін оқытушының бейнесін көріп, есту арқылы қабылданған бейнесабақ визуалды есте сақтау қабілетін дамытуға ықпал етеді.

2) Screen-o-matic бағдарламасы. Бұл бағдарламада оқытушының бейнесі көрінбейді, тек даусын ғана есту арқылы түсірілген бейнесабақ. Экрандағы дайын бейнежазбаны оқытушы өз дауысымен дыбыстап түсіндіруге арналған ақылы бағдарлама.

3) Camtasia Studio – Windows көмегімен экран арқылы бейне жазуға арналған танымал, қолжетімді бағдарламалардың бірі. Бейнесабақ түсіруді енді бастап жүрген жандар үшін ең қолайлысы болып табылады. Себебі бағдарламаның көпсалалы функцияларын үйрену арқылы өзіңіздің АКТ меңгеру дағдыңызды дамыта аласыз.

4) «Whiteboard» онлайн бейнесабақ түсіруге арналған бағдарлама. Бұл бағдарламаны жүктеу арқылы уақытты жоғалтудың қажеті жоқ, тек сайтқа тіркелу арқылы жұмысты жасай бересіз. «Whiteboard» – интернет желісін қажет ететін онлайн бейнесабақ түсіруге арналған ақылы бағдарлама түрі.

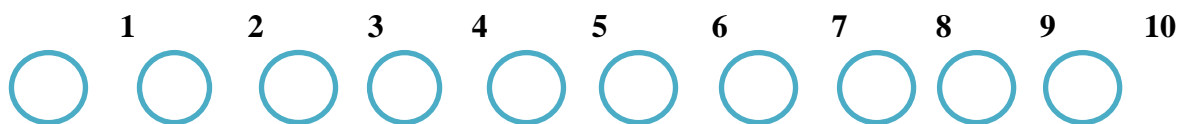
Талдау мен нәтижелер

Зерттеу жұмысы әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің «Биология» мамандығының 3-курс студенттеріне жүргізілді. Зерттеу жұмыстары нәтижелі болу үшін оқу жылына арналып он бес тақырыпта бейнедәрістер түсірілді. Яғни, он бес апта бойы түсірілген бейнедәрістер білім алушыларға WhatsApp мобильді желісі арқылы және электрондық пошта арқылы жіберіліп отырды. Студенттердің тақырыпты қаншалықты дәрежеде меңгергенін анықтау мақсатында бейнежазбалардың соңында тест сұрақтары мен сәйкестендіру тапсырмалары беріледі. Бейнежазбаны толықтай көріп шыққандығына көз жеткізу мақсатында тақырып соңындағы тапсырмаларға берілген жауаптарға байланысты анализ жасалынып отырылды. Студенттердің ақпаратпен жұмыс жасау іскерлігін қалыптастыру арқылы коммуникативті қабілеттерін, ақыл-ойын, танымдық және шығармашылық қабілеттерін дамыта аламыз. Білім алушыларға бұл бейнедәрістер көптеген мүмкіншіліктер береді. Атап айтқанда студенттер бейнежазбаны бірнеше рет қайталап көре отырып, жаңа ақпараттарды конспект ретінде жазып алады. Емтихан сұрақтарына дайындалу барысында дайын бейнежазбадан жауапты оңай таба алады.

«Ауызша айтсаң – тез ұмытамын, көрсетсең – есте сақтаймын, іске кіріссең – үйренемін» деген Қытай даналығында әдемі сөз бар. Ендеше білім алушылар бейнежазбаға назар аудара отырып, өтіліп отырған тақырыпты жеткілікті деңгейде түсінуге мүмкіндік алады. АКТ – топтағы студенттерді ақпаратпен үздіксіз қамтамасыз етуге көмектесетін құнды құрал екені сөзсіз. Бұл жаңа материалды өте қызықты түсіндіруге көмектеседі.

Зерттеуге 3-курс бойынша 82 студент қатысты. Зерттеу жүргізу барысында студенттерден ашық сұрақтардан және бірнеше жауаптардан тұратын ауызша, жазбаша сауалнамалар алынды. Сауалнамадағы алғашқы сұрақ студенттер үшін биологияны оқуда бейнедәрістердің қаншалықты табысты әрі тиімді екенін білу мақсатында қойылды.

Жаңа тақырыптарды бейнедәріс арқылы түсіндіру қаншалықты пайдалы болғандығы жайлы 1-суретте көрсетілгендей сауалнама алынды.

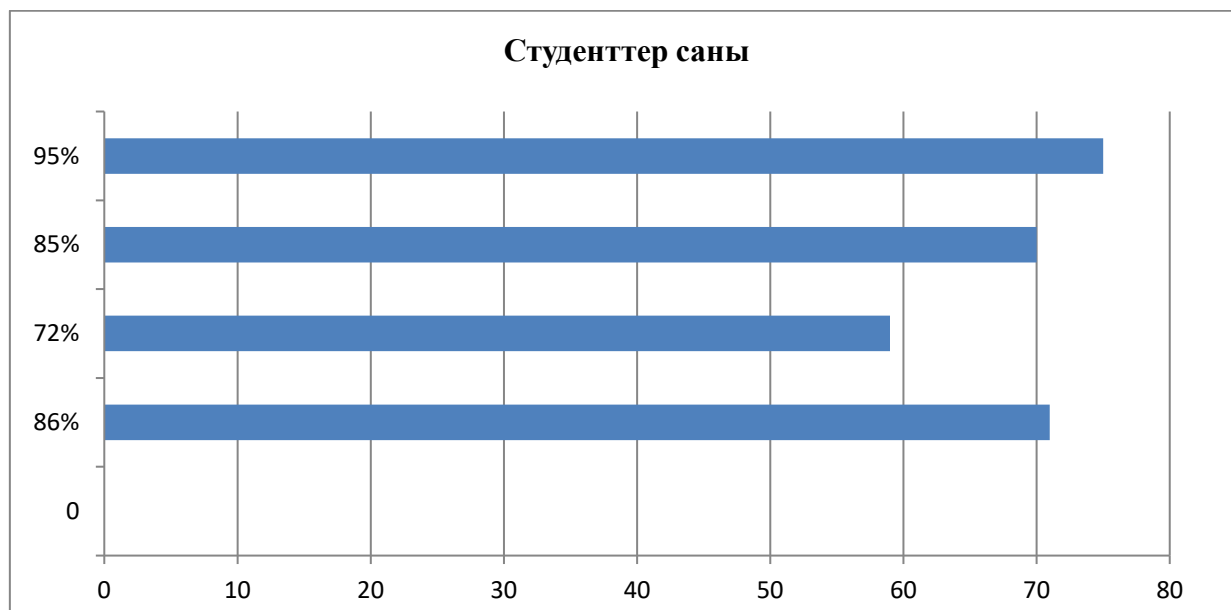

1-сурет – Студенттерге ұсынылған сауалнама

(1 – еш әсері болмады, 10 – білімімді арттыруға өте жақсы көмектесті)

Студенттер бағалау шкаласы бойынша 1-ден 10-ға дейін таңдады. Сауалнаманың қорытынды орташа бағасы 9,5 көрсеткішін көрсетіп, биологияны оқтуда бейнесабақтардың әсері студенттердің сабақты түсінуі үшін тиімді болды деген қорытынды жасалды. Яғни, студенттер «өте пайдалы болды» деген кері байланыс берді.

Зерттеу жүргізу барысында дәстүрлі дәрістен бейнедәрістің артықшылықтарын анықтау мақсатында студенттерге бірнеше сұрақтар қойылып, нәтижелері сараланып, талдау жасалынды. Студенттердің барлығы дерлік (95%) бейнематериалдар білімдерін шыңдап, арттыру үшін таптырмайтын тәсіл екендігін, 85% – оқу мен меңгеру қабілетін дамытқанын, 72% – қайталау арқылы есте ұзақ уақыт сақтай алатындарын айтса, 86% – емтихандарға дайындық ретінде қолданғанын айтты. Ешқандай студент мүлдем пайдалы емес деген жауапты таңдаған жоқ, естумен қатар бейнематериалдар көру арқылы ақпаратты жақсырақ есте сақтайтындарын алға тартты. Алынған нәтижелерді графиктік көрініспен көрнекі түрде көрсетуге болады (2-сурет – Бейнедәрісті қолданудың артықшылықтарына талдау).

2-сурет – Бейнедәрісті қолданудың артықшылықтарына талдау

Бейнедәрісте айтылатын ақпарат білім алушылар үшін түсінікті әрі сапалы болуы міндетті.

- Студенттерден бейнедәрістің сапасы жөнінде әрдайым кері байланыс алып отырған дұрыс.

- Оқытушының даусы анық, нақты шығып, студент үшін түсінікті болуы қажет.

- Студенттер бейнедәрісті толықтай көріп болғаннан кейін, тақырыпты жұптық немесе топтық жұмыс арқылы талқылап, сын тұрғысынан ойлауын дамытқаны жөн.

Бейнесабқты түсірместен бұрын сабақ тақырыбына сай жоспар құрып, қолданылатын терминдер мен ресурстарды дайындап алуымыз керек:

- Білім алушыны тақырыпты білмейтін жерінен толық түсінгенге дейін жеткізетін ойластырылған сценарий.

- Көрнекі бейне тізбегі – бұл презентация, лектор, бейне мысалдар болуы мүмкін – мұның бәрі оқу орнында және ондағы кез келген бейне түрінің тиімділігіне байланысты.

- Аудио сүйемелдеу. Бұл оқытушының түсініктемелері, лекция немесе тіпті жай музыка болуы мүмкін. Дыбыс түріндегі қосымша ақпарат ағыны студенттің сабақтағы зейінін жақсартады.

Зерттеу қорытындысы бойынша біз ақпараттың жартысын 3 апта аралығында есімізде сақтай аламыз. Аудиторияда өтілетін тақырып мазмұнының 90%-ға жуығы бір айдың, керек десеңіз бір аптаның ішінде естен шығып кетеді. (Hermann Ebbinghaus, 1885) Герман

Эббингауздың пікірі бойынша біздің есте сақтауымызға әсер ететін есте сақтау күші мен оқуды бастаған уақыт секілді факторлар бар.

Ақпаратты ұзақ мерзімді жадыға айналдырудың екі жолы бар:

- қайталау;
- сапалы есте сақтау қабілеті.

Яғни, біз белгілі бір ақпаратты есте сақтауымыз үшін оны үнемі қайталап отыруымыз керек. Марк Огюстин есте сақтау қабілетін арттырудың бір жолы – бейнесабақтарды қайталап отыру деген пікір қалдырған. Оның зерттеуінің нәтижесінде бейнесабақтарды үнемі қайталап көру ақпараттың жадыда ұзақ сақталуына оң әсер ететінін анықтаған.

Ақпаратты меңгерудің тиімділігі бейнедәрістен дәстүрлі дәріске қарағанда қаншалықты ерекшеленетіні жайлы 1-кестеде салыстырмалы талдау көрсетілген.

1-кесте – Бейнесабақты университеттегі дәріспен салыстыру

Дәріс форматы	Студенттер үшін пайдасы	Университет пен оқытушы үшін пайдасы	Студенттер үшін кемшіліктері	Университет пен оқытушы үшін кемшіліктер
Бейнедәріс	1. Университетке барар жолда уақытты үнемдеу. 2. Лекцияны қайталауды көру мүмкіндігі. 3. Тапсырманы орындауға жұмсалатын уақытты жоспарлау мүмкіндігі. 4. Бейне оқу құралын көргеннен кейін сұрақ қойып, оған жауап ала білу. 5. Ақпаратты игеру тиімділігін арттыру. 6. Алынған ақпаратты конспектілеудің қажеті жоқ	1. Оқытушының оқу жүктемесін азайту. 2. Дәрістердің сапасын бақылау мүмкіндігі. 3. Қайталанатын дәрістерге уақытты үнемдеу. 4. Оқытушының бос уақытын ғылыми жұмысқа пайдалану.	1. Оқытушымен және студенттермен тікелей байланыс жоқ.	1. Жеке оқытушыларды бейне сабақтарды жазуға үйрету қажеттілігі . 2. Бейнесабақтарға қол жеткізе алатын студенттерді тіркеу және бақылау.
Дәстүрлі дәріс	1. Лекторды тікелей көру, дәріс барысында сұрақ қойып, жауап алу мүмкіндігі. 2. Дәріс барысында және одан кейін топпен жанды қарым-қатынас орнату.	1. Студенттердің дайындығына қарай қосымша ақпаратты бере алу мүмкіндігі.	1. Ақпаратты жинақтау қажет. 2. Конспект кезінде уақытты жоғалту салдарынан аз ақпарат алу. 3. Студенттердің жеке ерекшеліктерін (бос уақыт, денсаулық, биоритмдер және т. б.) ескермей, белгілі бір кестеге байланыстыру.	1. Оқытуды ұйымдастыруға кететін шығындардың максималды мөлшері. 2. Оқытушының аудиторияға бару жолындағы уақыттың қосымша шығындары. 3. Аудиторияның шектеулі мөлшері. 4. Студенттердің барлық ықтимал сұрақтарына жауап беруге уақыттың болмауы.

Қорытынды

Қорыта келгенде, ақпараттық технологияның дамыған заманында студенттердің жүз пайызына дерлігі интернетті қолданатыны сөзсіз. Бұл интернетке қосылған кез келген техникалық құрылғыдан тәулік бойы әлемнің кез келген нүктесінен бейне сабақтарды көруге мүмкіндік береді.

Оқыту процесінде заманауи технологиялар оқытушы үшін де, студенттер үшін де бұрын қол жетпейтін мүмкіндіктерді ашты. Бүгінгі таңда мультимедиялық сабақ – кәсіптік білім беруде оқытушыға жаңа оқу материалын меңгеруді немесе оны қайталауды жеңілдететін стандартты құрал. Студенттерді бейне сабақтар арқылы оқыту жыл сайын қолжетімді болып келеді, сондықтан бұл технологияның болашағын университет пен студент үшін екі жағынан бағалау маңызды.

Бейнесабақ – бұл университетте оқытудың классикалық формасын өзгерту үшін пайдаланылуы мүмкін қашықтан оқыту формасы, тақтадағы оқытушының дәстүрлі дәрісін бейнекамераға немесе дауыспен компьютерге жазуға ауыстырады.

Бейнематериал оқытудың ең жылдам және жеңіл тәсілдерінің бірі болып саналады. Студенттер бір уақытта оқуға, суреттер мен графиктерді көруге, құлақпен қабылдауға және бейнелерді көруге мүмкіндік алады. Бейне форматы ең қысқа мерзімде ақпараттың максималды көлемін тасымалдауға мүмкіндік береді. Бұл студенттерге жаңа тақырыпты ыңғайлы және түсінікті етеді. Осылайша, олар бір уақытта лектордың не істеп жатқанын бақылай алады, оны тыңдай алады, қосымша ескертулерді оқи алады. Егер студент дәрісте айтылған терминдерді түсінбесе, ол жай ғана сабақты артқа айналдырып, түсініксіз сәтті бірнеше рет қайталап көре алады. Сонымен қатар ауызша түсіндіруге қиындық тудырған тақырыптарды бейнедәріс арқылы жеткізу жұмысты жеңілдетеді.

Біздің жүргізген зерттеу жұмысымыздың мақсаты биологияны оқытуда бейнедәрістерді қолдану арқылы оқу процессінің тиімділігі мен студенттердің қызығушылығын арттыра отырып, білім сапасын көтеру болатын. Бейнедәрістерді қолдану тек білім сапасын ғана арттырып қоймайды. Сонымен бірге студенттер сабақ барысында ақпараттық технологияны қолдану арқылы өздерінің кәсіби деңгейін жетілдіріп, АКТ қолдану дағдыларын дамыта алады. Сабақ барысында сөзбен түсіндіруге қиындық тудыратын тақырыптарды бейнежазба арқылы көрсету жұмысты жеңілдетеді. Зерттеу жұмысының нәтижесінде бейнедәрістер оқу пәндері мен білім беру стандарттарының ерекшеліктерін ескере отырып, оқытудың тиімділігін 40%-ға арттырғанын және студенттердің көру мен есту сапасының мазмұнын пайдалану кезінде материалды игеруі 65%-ға дейін артқанына көз жеткіздік. Алайда кез-келген оқу форматының өзіндік артықшылықтары мен кемшіліктерінің болатынын ескеруіміз керек. Зерттеу жүргізу барысында бейнедәрістерді қолданудың төмендегідей артықшылықтары байқалды:

- интернет желісінде басқа да бейнесабақ түрлері көп болғанымен, студенттер өз оқытушысын есту және көру арқылы сабақты қабылдауға дағдыланған, сондықтан өздеріне арналып түсірілген бейнесабақты қабылдау студенттер үшін тиімді болады.

- студенттер тайм-менеджментті тиімді пайдаланып, өз уақыттарын үнемдейді. Сондай-ақ түсірілген бейнесабақты кез келген жерде қарай алу мүмкіндігіне ие;

- дәстүрлі дәріс барысында кейбір студенттер жасқаншақтанып тақырып бойынша түсінбегенін сұрауға қысылуы мүмкін. Ал бейнесабақты өз бетінше қайта қарау арқылы түсінбеген сұрағына жауа ала алады.

- бейнедәрісте сабақтың материалы әрқашан нақты логикалық құрылымға ие болады;

- сабақ барысында оқытушы әрқашан белгілі бір тақырыпты ғана қамтып, тақырыптан ауытқымайды;

- студенттер бұрын өткен материалды ұмытып қалған жағдайда қайталау арқылы еске түсіріп, есте сақтау қабілетін дамыта алады.

Бейнедәрістердің кемшіліктері:

- оқытушының тиісті деңгейде әдіскер, сценарист, дербес компьютерді қолдана алу құзыреті болуы керек;

- оқытушы мен студент арасындағы тікелей байланыстың болмауы, бейнесабакты көрсету кезінде кері байланыс жартылай жоғалады;

- бейнесабакты құру үшін айтарлықтай уақыт пен еңбек шығындалады;

- қате кеткен кездерде бейнесабактарды қайта түсірудің қажеттілігі туындайды;

- ерекше қабілеттегі студенттерге арналған бейнесабактарды пайдалануда шектеулер болады.

Бірақ, кемшіліктерге қарамастан заманауи мультимедиялық технологиялар жоғары сапалы материал жасауға мүмкіндік беретіндіктен, бейне сабақтар білім беру мақсатында көбірек қолданылуда.

Маршалл Виман мен Майерхенридің тұжырымдарын Дейлдің «Тәжірибе конусының» кеңейтімі ретінде адамдардың ақпаратты сезім мүшелері арқылы есте сақтауын бөліп қарастырды:

• Оқығандарының 10%

• Естігендерінің 20%

• Көргенінің 30%

• Олар естіген және көрген нәрселердің 50% есте сақтайтынын атап өткен болатын.

Білім алушылар материалды екі сезім мүшесімен, яғни көру мен есту арқылы қабылдайтындығына байланысты бейнедәрістің басымдығы жоғары. Сондықтан мұндай материал жеке мәтіндік презентацияға немесе аудио сүйемелдеуге (түсініктемелерге) қарағанда көп ақпаратты қамтиды.

Сонымен бейнедәрістерді қолдану оқу процесін ұйымдастыруға, студенттермен байланыс орнатуға, студенттердің пәнге деген қызығушылығын тудырып, оқу сапасын арттыратындығына көз жеткіздік.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Бусыгина Т.А., Кисметова Г.Н. Методика оценки качества подготовки вузовской лекции // Альманах «Телескоп». – 2004. – №9. – 54 с.
2. Андерсен Б.Б. Мультимедиа в образовании / Б.Б. Андерсен, К. ван ден Бринк, ООН по вопросам образования, науки и культуры. – М.: Ин-т ЮНЕСКО по информационным технологиям в образовании, Обучение-Сервис, 2005. – 215 с.
3. Никишина В.Б., Запесоцкая И.В., Кузнецова А.А. Технология создания видеолекций: мифы и реальность // Современные проблемы науки и образования. – 2017. – № 4. [Электронный ресурс]. URL: <https://s.science-education.ru/pdf/2017/4/26635.pdf>
4. Боголюбов В.И. Лекции по основам конструирования современных педагогических технологий. – Пятигорск: Пятиг. гос. лингв. ун-т, 2001. – 188 с.
5. Oh Nam K. How to teach without teaching: An inquiry-oriented approach in tertiary. – Hobart, Australia, 2015. – 26 p.
6. Буторин Д.Н. Практика использования проективной обучающей системы в подготовке студентов // Информатика и образование. – 2008. – №6. – С. 100–103.
7. Jonathan Bergmann and Aaron Sams. Flipped Learning for Science Instruction. – Arlington, Virginia, 2015. – 58 p.
8. Крук Б.И., Журавлева О.Б. Видео в дистанционном обучении [Электронный ресурс]. URL: <https://expeducation.ru/ru/article/view?id=3876>
9. Зубов В.Е. Опыт разработки и применения средств мультимедиа в учебном процессе. – Новосибирск: СибАГС, 2005. – 136 с.

10. Абдрасилов Б.С., Салыбекова Н.Н., Тұрсынходжаева Ш.А. Жоба зерттеу жұмыстары негізінде биологияны оқытудың заманауи әдістері // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2020. – №4. – Б. 76–86.
11. Назарова И.П. ИКТ и метод проектов на уроках биологии // Педагогика: традиции и инновации: материалы II Междунар. науч. конф. (г.Челябинск, октябрь, 2012 г.). – Челябинск: Два комсомольца, 2012. – С. 91–93. [Электронный ресурс]. URL: <https://moluch.ru/conf/ped/archive/63/2705/>
12. Титов Е.В., Морозова Л.В. Методика применения информационных технологий в обучении биологии: учеб. пособие для студ. учреждений высш. проф. образования. – М.: Издательский центр «Академия», 2010. – 176 с.
13. Штокман И.Г. Вузовская лекция: учебно-методическое пособие. – Киев: Высшая школа, 1981. – 150 с.
14. Селевко Г. Учитель проектирует компьютерный урок // Народное образование. – 2005. – №8. – С. 140–145.
15. Пидкасистый П.И., Тыщенко О.Б. Компьютерные технологии в системе дистанционного обучения // Педагогика. – 2000. – №5. – С. 7–13.
16. Никишов А.И. Теория и методика обучения биологии: учебное пособие для вузов. – М.: Колосс, 2007. – 303 с.
17. Булычева М. Использование информационных коммуникационных технологий на уроках биологии // Биология. – 2008. – №16.

REFERENCES

1. Busygina T.A., Kismetova G.N. Metodika ocenki kachestva podgotovki vuzovskoi lektsii // Almanah «Teleskop». – 2004. – №9. – 54 s. [in Russian]
2. Andersen B.B. Multimedia v obrazovanii / B.B. Andersen, K. van den Brink, OON po voprosam obrazovaniia, nauki i kul'tury. – M.: In-t JuNESKO po informacionnym tehnologiiam v obrazovanii, Obuchenie-Servis, 2005. – 215 s. [in Russian]
3. Nikishina V.B., Zapesockaja I.V., Kuznecova A.A. Tehnologii sozdaniia videolektsii: mify i realnost // Sovremennye problemy nauki i obrazovaniia. – 2017. – №4. [Electronic resource]. URL: <https://s.science-education.ru/pdf/2017/4/26635.pdf>[in Russian]
4. Bogoliubov V.I. Lektsii po osnovam konstruirovaniia sovremennykh pedagogicheskikh tehnologi. – Piatigorsk: Pjatig. gos. lingv. un-t, 2001. –188 s.
5. Oh Nam K. How to teach without teaching: An inquiry-oriented approach in tertiary. – Hobart, Australia, 2015. – 26 p.
6. Butorin D.N. Praktika ispolzovaniia proektivnoi obuchaiushchei sistemy v podgotovke studentov // Informatika i obrazovanie. – 2008. – №6. – С. 100–103. [in Russian]
7. Jonathan Bergmann and Aaron Sams. Flipped Learning for Science Instruction. – Arlington, Virginia, 2015. – 58 p.
8. Kruk B.I, Zhuravleva O.B. Video v distansionnom obuchenii [Electronic resource]. URL: <https://expeducation.ru/ru/article/view?id=3876>
9. Zubov V.E. Opyt razrabotki i primeneniia sredstv multimedia v uchebnom processe. – Novosibirsk: SibAGS, 2005. – 136 s. [in Russian]
10. Abdrasilov B.S., Salybekova N.N., Tursynhodjaeva Sh.A. Joba zertteu jumystary negizinde biologiany oqytudyn zamanau adisteri // Iasau universitetinin habarshysy. – 2020. – №4. –Б. 76–86. [in Kazakh]
11. Nazarova I.P. ИКТ и метод проектов на уроках биологии // Педагогика: традиции и инновации: материалы II Междунар. науч. конф. (г. Челябинск, октябрь, 2012 г.). – Челябинск: Два комсомольца, 2012. – С. 91–93. [Electronic resource]. URL: <https://moluch.ru/conf/ped/archive/63/2705/>

12. Titov E.V., Morozova L.V. Metodika primeneniia informacionnyh tehnologi v obuchenii biologii: ucheb. posobie dlia stud. uchrezhdeni vyssh. prof. obrazovaniia. – M.: Izdatelski centr «Akademiiia», 2010. – 176 s. [in Russian]
13. Shtokman I.G. Vuzovskaia lekciiia. Uchebno-metodicheskoe posobie. – Kiev: Vysshiaia shkola, 1981. – 150 s. [in Russian]
14. Selevko G. Uchitel proektiruet kompiuternyi urok // Narodnoe obrazovanie. – 2005. – №8. – S. 140–145. [in Russian]
15. Pidkasisty P.I., Tyshhenko O.B. Kompiuternye tehnologii v sisteme distancionnogo obucheniiia // Pedagogika. – 2000. – №5. – S. 7–13. [in Russian]
16. Nikishov A. I. Teoriia i metodika obucheniiia biologii: uchebnoe posobie dlia vuzov. – M.: Koloss, 2007. – 303 s. [in Russian]
17. Bulycheva M. Ispolzovanie informacionnyh kommunikacionnyh tehnologi na urokah biologii // Biologiia. – 2008. – №16. [in Russian]

М.Д. ДӘУЛЕТОВА^{1✉}, Қ.С. АБДИРАМАШЕВА², Г.А. ИЗЗАТУЛЛАЕВА²

¹медицина ғылымдарының кандидаты, Қожса Ахмет Ясауи атындағы

Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті м.а.

(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: meruyert.dauletova@ayu.edu.kz

<https://orcid.org/0000-0003-4418-1571>

²Қожса Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің оқытушысы

(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mails: abdiramasheva65@mail.ru; izzatullaeva.g@mail.ru

СТУДЕНТТЕРДІ ОҚЫТУ БАРЫСЫНДАҒЫ «СТАНДАРТТАЛҒАН ПАЦИЕНТ»

Аңдатпа. Жұмыс мақсаты ретінде студенттерді интерактивті оқытуда «стандартталған пациенттерді» қолдану алынды. Медициналық жоғары оқу орындарында білім беруде «стандартталған науқастарды» қолдану оқытушыларға оқу үдерісін бақылауға және инновациялық технологияларды ескере отырып, жаңа жұмыс оқу бағдарламаларын дайындауға мүмкіндік береді. Бұл әдісті қолдану арқылы нағыз науқастарға тікелей байланысты жоспарланбаған кеңестерден ерекшелігі – клиникалық сценарийлерді қолдану арқылы нақты нәтижелерді жоспарлауға болады. Білім алушылар шынайы науқастардың өміріне зиян келтірмей өте күрделі де қиын практикалық дағдыларды жасауға мүмкіндік алады. Стандартталған пациент белгілі клиникалық сценарийге сәйкес клиникалық жағдайды (клиникалық тапсырманы) модельдеп көрсетеді. Ағылшын тілінен аударғанда «стандарт» демек, «стандартталған», яғни, бұл пациент өзінің клиникалық сценарийінде жазылған алтын «стандарт» аясында осы немесе басқа клиникалық сценарийді қатаң ұстануы және модельдеумен айналысады. СП-ті білім беру процесіне қосу: қабылдауға келетін пациенттерге байланысты нақты клиникалық жағдайларда жоспарланбаған консультациялардан айырмашылығы сценарийлерді пайдалану арқылы оқытудың нақты нәтижелерін жоспарлауға мүмкіндік береді. Егер пациент немесе білім алушы шаршаса, оқу кезеңдерінде кеңес беруді тоқтату мүмкіндігі бар. Студенттер басқа стратегияларды сынап көру үшін қайта кеңес бере алады. Студенттер СП-тен, топ мүшелерінен және жаттықтырушыдан кері байланыс ала алады. Студенттер нақты пациенттерге зиян келтіру қаупінсіз күрделі кеңес бере алады. Сценарийлерді білім алушының қажеттіліктеріне және оның қабілеттеріне бейімдей алады. Оқу палатасының жағдайы қажетті медициналық құралдар жиынтығы бар нақты дәрігер кабинетіне (палатаға) жақын.

Кілт сөздер: стандартталған науқас, интерактивті оқыту, студенттер, клиникалық сценарийлер, шынайы науқастар, клиникалық дағдылар, білім беру үдерісі.

M.D. Dauletova¹, K.S. Abdiramasheva², G.A. Izzatullaeva²

¹Candidate of Medical Sciences, Acting Associate Professor

of the Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: meruyert.dauletova@ayu.edu.kz

²Lecturer of the Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

(Kazakhstan, Turkistan), e-mails: abdiramasheva65@mail.ru; izzatullaeva.g@mail.ru

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Дәулетова М.Д., Абдирамашева Қ.С., Иззатуллаева Г.А. Студенттерді оқыту барысындағы «стандартталған пациент» // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №1 (123). – Б. 240–255. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.21>

*Cite us correctly:

Dauletova M.D., Abdiramasheva Q.S., Izzatullaeva G.A. Studentterdi oqytu barysyndagy «standarttalgan pacient» [The «Standardized Patient» in Student Education] // Iasauy universitetinin habarshysy. – 2022. – №1 (123). – Б. 240–255. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.21>

The «Standardized Patient» in Student Education

Abstract. The aim of the work was to study the use of «standardized patients» in the process of interactive teaching of students. When using «standardized patients» in teaching, teachers of medical universities will be able to control the educational process, create new working curricula taking into account the use of innovative technologies. As a result of this method, it is possible to plan specific learning outcomes through the use of clinical scenarios, as opposed to unplanned consultations in real conditions, depending on real patients. Trainees have the opportunity to practice complex counseling without risking the risk of harm to real patients. A standardized patient dramatizes / simulates a clinical case (clinical task), according to a given clinical scenario. Translated from English, «standart» – hence «standardized», i.e. this patient must strictly follow and simulate a particular clinical scenario strictly within the «gold standard» prescribed in his clinical scenario. The inclusion of the joint venture in the educational process gives: The opportunity to plan specific learning outcomes through the use of scenarios, as opposed to unplanned consultations in real clinical settings, depending on the patients who come to the appointment. The ability to stop the consultation during the training stages if the patient or students are tired. Students can re-consult to try other strategies. Students can get feedback from the JV, group members, and the coach. Students can practice complex consultations without the risk of harming real patients. The scenarios can be adapted to the learner's needs and abilities. The situation of the training room is close to a real doctor's office (ward) with the necessary set of medical devices.

Keywords: standardized patient, interactive learning, students, clinical scenarios, real patients, clinical skills, educational process.

М.Д. Даулетова¹, К.С. Абдирамашева², Г.А. Иззатуллаева²

¹кандидат медицинских наук, и.о. доцента

Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: meruyert.dauletova@ayu.edu.kz

²преподаватель Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mails: abdiramasheva65@mail.ru; izzatullaeva.g@mail.ru

«Стандартизированный пациент» в обучении студентов

Аннотация. Целью работы явилось изучение использования «стандартизированных пациентов» в процессе интерактивного обучения студентов. При использовании «стандартизированных пациентов» (СП) в обучении преподаватели медицинских вузов смогут контролировать учебный процесс, создавать новые рабочие учебные программы с учетом использования инновационных технологий. В результате данного метода можно планировать конкретные результаты обучения посредством использования клинических сценариев, в отличие от незапланированных консультаций в реальных условиях, зависящих от реальных пациентов. Обучающиеся имеют возможность практиковать сложные консультации без угрозы риска причинения вреда настоящим больным. Стандартизированный пациент инсценирует/симулирует клинический случай (клиническую задачу), согласно заданному клиническому сценарию. В переводе с английского языка «standart» – отсюда «стандартизированный», т.е. данный пациент строго следует и симулирует тот или иной клинический сценарий строго в рамках «золотого стандарта», прописанного в его клиническом сценарии. Включение СП в образовательный процесс дает: возможность планировать конкретные результаты обучения посредством использования сценариев, в отличие от незапланированных консультаций в реальных клинических условиях, зависящих от приходящих на прием пациентов. Имеется

возможность остановить консультацию на этапах обучения, если пациент или учащиеся утомлены. Обучающиеся могут повторно провести консультацию для того, чтобы попробовать другие стратегии. Обучающиеся могут получить обратную связь от СП, членов группы и тренера. Обучающиеся могут практиковать сложные консультации без угрозы риска причинения вреда реальным пациентам. Сценарии можно адаптировать к потребностям обучающегося и его способностям. Обстановка учебной палаты приближена к реальному кабинету врача (палате) с необходимым набором медицинских приборов.

Ключевые слова: стандартизированный пациент, интерактивное обучение, студенты, клинические сценарии, реальные больные, клинические умения, образовательный процесс.

Кіріспе

Медициналық жоғары оқу орындарында білім беруде «стандартталған пациенттерді» қолдану оқытушыларға оқу үдерісін бақылауға және инновациялық технологияларды ескере отырып жаңа жұмыс оқу бағдарламаларын дайындауға мүмкіндік береді. Білім алушылар шынайы науқастардың өміріне зиян келтірмей өте күрделі де қиын практикалық дағдыларды жасауға мүмкіндік алады. Стандартталған пациент белгілі клиникалық сценарийге сәйкес клиникалық жағдайды (клиникалық тапсырманы) модельдеп көрсетеді. Пациент өзінің клиникалық сценарийінде жазылған «алтын стандарт» аясында осы немесе басқа клиникалық сценарийді қатаң ұстануы және модельдеумен айналысады. СП-ті білім беру процесіне қосу: қабылдауға келетін пациенттерге байланысты нақты клиникалық жағдайларда жоспарланбаған консультациялардан айырмашылығы сценарийлерді пайдалану арқылы оқытудың нақты нәтижелерін жоспарлауға мүмкіндік береді. Егер пациент немесе білім алушы шаршаса, оқу кезеңдерінде кеңес беруді тоқтату мүмкіндігі бар. Студенттер басқа стратегияларды сынап көру үшін қайта кеңес бере алады. Студенттер СП-тен, топ мүшелерінен және жаттықтырушыдан кері байланыс ала алады. Студенттер нақты пациенттерге зиян келтіру қаупінсіз күрделі кеңес бере алады. Сценарийлерді білім алушының қажеттіліктеріне және оның қабілеттеріне бейімдей алады. Оқу палатасының жағдайы қажетті медициналық құралдар жиынтығы бар нақты дәрігер кабинетіне (палатаға) жақын.

Мақаланың мақсаты студенттерді интерактивті оқытуда «стандартталған пациенттерді» қолдану әдістерін саралау.

Мақаланың міндеті:

1. Халықаралық деректер базасында индекстелген зерттеулер бойынша әдебиеттерге шолу жасау.
2. Талдау нәтижелеріне қорытынды жасау.

Зерттеу әдістері

Халықаралық Scopus базасындағы (<https://www.scopus.com>) стандартталған пациенттерді қолданудың тиімділігі туралы ғылыми әдебиеттерге ретроспективті шолу жасау.

Талдау мен нәтижелер

Білім беру жүйесінде заманауи көзқарас бойынша жаңа білім мен біліктіліктерді жетілдіруде білім деңгейін тереңдетуіне әсер ететін көптеген әдістер қолданылуда. Қазіргі кезде заманға сай медициналық жоғары оқу орындарында оқыту үдерісінде кең тараған түрлі ауруларды көрсету үшін жағдаяттық есептер қолданылып жүр. Соған қарамастан, науқастармен қарым-қатынас орнатуды және клиникалық ойлануды толығымен қалыптастыру мүмкін емес. Студенттерді интерактивті оқыту әдістері арқылы дәстүрлі оқыту әдістерінен оқу үдерісінде оқытушылардың өзінің өмірлік тәжірибелерін пайдалану арқылы есте берік сақтауға, мәліметтерді талдап, жинақтау арқылы жеке және кәсіптік қабілеттерін аша алуға толық мүмкіндік береді. Интерактивті оқыту әдісі қажетті ақпаратты игеруге уақытты көбірек бөлуді, бағалауда жаңа, күрделі өлшемдерді қолдануды қажет етеді.

және білім алушылардың танымдық іс -әрекетін басқаруда тәжірибесі аз оқытушыларға көптеген қиындықтар туғызады [1].

Әлемдік медицинада «стандартталған пациент» (СП) әдісі кең қолданылуда. Білім алушының өз бетінше жұмыс істеуіне СП әдісі толығымен осы талаптарға жауап береді. «Стандартталған пациент» әдісімен оқыту барысында әртүрлі клиникалық жағдайларда білімгердің іс-әрекетін көруге және талқылауға, оның ішінде дифференциалды диагноз жүргізу, болжам диагноз қою дағдыларын бақылау міндетті болып табылады. Нәтижесінде білімгерлердің медициналық ұжымдағы білімі нығайып жұмыс істеу дағдысы қалыптасады.

Білім алушылардың кәсіби іскерліктері мен дағдыларын жақсы меңгерулері үшін олар науқастармен палатада көбірек жұмыс істеулері қажет. Қазіргі кезде науқастар практикант білімгерлермен байланысқа түсуден бас тартады, олар біліктілігі жоғары дәрігерге қаралуды және өзіне жекедара күтімнің болуын талап етеді. Бұл жағдай білімгерлердің өз білімдерін практикада қолдануға кедергі жасайды. Ал кәсіби практикаға барғанда білімгерлерді науқастарға жіберу үшін ол барлық практикалық дағдыларды жетік меңгеруі қажет.

СП протоколына клиникалық әрекеттер барысында ретімен ситуациялық көңіл-күй реакцияларын немесе синдромды көрсете алатын арнайы оқытылған еріктілер енгізілген. Кез келген клиницист (немесе білімгер) бұл «пациент» – актер екендігін ажырата алмайтындай өте отырып шынайы науқасты бейнелейтіндей етіп оқытады. Нағыз «стандартталған пациент» әдістемесі бойынша студентке тек науқас симптомдарын ғана емес, сонымен қатар ауру тарихын, организмнің реакциясын, физикалық мәліметтерін, нағыз сырқат адамға тән тұлғаның эмоциялық мінезі мен ерекшеліктерінен ақпарат береді. Бұл әдісті қолдану кезінде мәліметті өте жақсы игеру үшін тәжірибелік сабақтарда студенттер қажет жағдайда сұхбатты немесе қарауды тоқтатып қайта жандандыруына мүмкіндік болады. Шынайы сценарийлерді меңгере отырып студенттер тәжірибе жинаса, ал оқытушылар практикада олардың жаңа дағдыларын меңгеруін бағалай алады.

Білім алушылар медициналық және әлеуметтік анамнез жинай алады. Жоғарғы курс үшін оқу жоспары мен тәжірибедегі қызметті байланыстыруға жағдай жасалады. Университеттердегі практикадағы мамандар мен білімгерлер үшін коммуникативті дағдылар мен құзіреттіліктерді анықтау мақсатында ұжымдық және студенттермен «рөлдік ойындар» енгізілген. Ол арзан әрі ыңғайлы әдіс болғанымен актерлік шеберлік болмауына байланысты шынайылық деңгейі өте төмен болады.

Білім беруде СП барлық пәндер мен мамандықтарда (терапия, хирургия, педиатрия, акушерлік-гинекология және т.б.), сонымен бірге психология мен әлеуметтік жұмыстар саласында да қолдану міндетті. Бұл әдісті білімгерлер саны аз топта қолданғанда «жұмыс уақыты/үзіліс» (the «time-in/time-out» format) түрін өздері таңдап отырады [2].

Симуляциялық құрал-жабдықтарды қолдану нағыз медициналық тәжірибемен сәйкес келе бермейді, яғни анамнез жинау, объективті тексеру және коммуникативті дағдыларды жетілдіруге мүмкіндік бермейді. Симуляциялық оқытудың қазіргі бағыттарының бірі – стандартталған науқас әдістемесін қолдану болып табылады. Болашақ дәрігерлерді дайындау стандартталған науқастарды қатыстыру арқылы, ойын түрінде өтеді.

Жүргізілген зерттеу нәтижелері бойынша СП әдісін клиникалық пәндер бағдарламасына енгізудің өте тиімді екені туралы айтуға болады. Сондықтан СП әдісін медициналық жоғары оқу орындарында оқыту барысына енгізу өте ұтымды. «Стандартталған пациент» – бұл арнайы дайындалған, аурудың белгілерін нақты орындайтын актер. Арнайы науқас рөліндегі актер стандартты шағымдарын баяндай отырып, аурудың стандартты клиникалық белгілерін орындайды.

СП әдісімен оқытудың негізгі мақсаты – тәжірибелік дағдылар мен білім сапасын арттыру мен бағалау, заманауи робот-симулятор, яғни «симуляциялық науқас» тәжірибелік сабақтарда өте жиі қолданылуда.

СП әдісінің ұтымды жақтары: біріншіден білімгер шынайы науқаспен практикалық жұмыс жүргізіп, қателіктер болған жағдайда оларды түзете алады. Екіншіден, білімгер өз білімі мен күшіне сене отырып жеке әрекет ете алады. Үшіншіден, кез-келген дәрігердің шынайы еңбек күні барысында кездесетін өте тығыз уақытты үнемдеуде білімгерге көмек береді [3].

Сценарий науқастың нақты эмоционалды және мінез-құлық реакцияларын қамтиды. Дайындалған сценарийде СП әр нақты жағдайда нақты науқастың эмоционалды жағдайы мен мінез-құлқы туралы толық ақпарат алады. Егер дәрігер ұқсас сұрақтар қойса, актер тиісті жауаптарды қайталайды. Бірақ актер жауап беру үшін рөлден шықпай науқастың табиғатын сезіне отырып жаңа сұрақтарға жауап беруі тиіс [4].

Marcia S Bosek, Suling Li, Frank D Hicks зерттеулерінде стандартты науқастармен (СП) кездесулер білім алушылардың клиникалық тәжірибесін арттыратынын және студенттердің үлгерімін бағалаудың тиімді әдісі болатындығын атап өтеді. СП жұмыс бірнеше кезеңдерден тұратындығын, олармен кездесулерді мұқият жоспарлау, СП іріктеу және оларды оқыту, барлық қатысушыларды қолдау және сауалнама жүргізу. Бірлескен жиналыстар құзыреттіліктің мақсаттары мен критерийлері негізінде жасалып, нақты оқиғалармен байланысты болуы керек. Көбінесе белгілі бір аурумен байланысты кез-келген жиналыс процесі стандарттау үшін пайдалы. СП дайындығына медициналық жағдайлар туралы анықтамалық ақпарат беру, рөлдік ойын кезінде кері байланыс және нәтижелердің сәйкестігін тексеру кіреді. Барлық қатысушылар СП жұмысты одан әрі жақсарту үшін кездесу процесін бағалауы керек [5].

Стандартталған науқастар медициналық мамандарды симуляция арқылы оқытуда үлкен рөл атқарады деп ғалымдар тұжырымдайды. Актерлерді (СП) оқыту және симуляциялық сессияларды өткізуге дайындық қатаң болуы керектігін, олардың қорытынды талдауларға қатысуы әсіресе студенттер үшін пайдалы болатындығын еңбектерінде жазады. Стандартталған науқастың симуляциялық оқытуға қосатын шынайылығы – бұл сөзсіз құнды оқыту құралы болатындығын ескертеді [6].

Бірқатар ғалымдар жасөспірім СП таңдау және оларға төмен және жоғары стресс рөлдерінің әсерлерін бағалаған. Мұқият таңдалған СН үш шарт бойынша бөлінген: төмен стрессті медициналық рөл, жоғары стрессті психоэмоуметтік рөл және күту тізімін бақылау. Симуляцияу әсерін бағалау үшін сапалық және сандық көрсеткіштер қолданылған. Нәтижелері бойынша СП қатысушылар үшін пайдалы кәсіби дағдыларды игеруге және олардың қоғам өміріне маңызды үлес қосатындығынан атап кеткен [7].

Халықаралық мәліметтер бойынша бұл салада бірқатар ғалымдардың еңбегі бар. Dietrich E., Le Corre Y., Dupin N., Dréno B., Cartier I., Granry J.C., Martin L. авторлары өздерінің еңбегінде «Симуляциялық оқыту» әдісін қолдану дерматология саласында кең таралмағанын атап өтеді. Бұл зерттеуге 15 резидент дәрігерлер қатысқан. Меланома диагнозын анықтауда симуляцияны үлгілеудің пайдалылығы зерттелген. Оқу сабақтары басталар алдында кіріспе нұсқаулық (пребрифинг) өткізілген. Дебрифинг диагнозды ашу бойынша консультация аяқталғаннан кейін өткізілген. Қатысушылар симуляция сессиядан кейін, қорытынды тұжырым жасағаннан кейін және 3 айдан кейін сауалнамаларды толтырған. Тыңдаушыларға симуляциядан бірнеше ай өткеннен кейін симуляциялық сессия тиімділігі негіз болды. Қатысушылардың көпшілігі (93,3%) сессия стрессті жеңуге көмектесті, олардың көзқарасы мен реакциясын бақылауды жақсартты (86,6%), сонымен қатар қарым-қатынас дағдыларын жақсартты (100%) деген тұжырымға келген. Олар үлгілеудің пайдалылығын орта есеппен 7,79/10 деп бағалады (диапазон: 5–10). Біздің қорытындыларымыз бойынша, дәрігер-резиденттер, әсіресе тәжірибесі аз дәрігерлер, оқытудың осы әдісіне қанағаттанды. Медициналық дайындықтың қай сатысында өтсе де, симуляциядан алынған нақты пайда бар. Симуляция мамандық бойынша бакалаврларды

дайындаудың заманауи бағдарламаларының маңызды бөлігі болуы керек деп қорытынды жасаған [8].

Жақсы клиникалық тәжірибе үшін күшті қарым-қатынас, эмпатия және тұлға аралық дағдылар өте маңызды деп Sweeney, R.^a және өзге авторлар тұжырымдаған. Олар өздерінің еңбегінде жоғары курстағы білімгерлер үшін коммуникативтік дағдыларды дамытудың тамаша тәсілі актерлермен дайындалған симуляция болады деп ойлаған. Педиатрияда баланың өлімі және денсаулығын қорғау сияқты қиын жағдайларға негізделген коммуникативті оқу курсы жасаған. Актерлер күрделі және стресстік клиникалық сценарийде ата-ана/қамқоршы ретінде әрекет ететін кейіпкерлерді сомдауға шақырылған. Содан кейін педиатриялық стажерлар коммуникативтік дағдыларға ерекше назар аудара отырып, симуляцияларға қатысқан. Кері байланыс және қорытындылау қамтамасыз етілген. Симуляциялық курстың әсері симуляциядан кейін кіші-топтарда жиналған деректерді талдау арқылы бағаланған. Қатысушылар актердің эмоционалды жағдайларға *in vivo*-ға жауап беру қабілетін атап өтті. Бұл ресми оқытусыз әзірленген симуляциялық науқастармен салыстырғанда әлдеқайда тиімді екенін сезінген. Актерлер медициналық емес тұрғыдан дене тілі, тон және тілді қолдану аспектілері туралы кері байланыс ұсына алған. Актерлер іс-әрекетін, тілдерін және эмоционалды сипатын өзгерте отырып, қатысушылардың ынтасын, симуляциялардың шынайылығын арттырған [9].

Балалар неврологиясы саласында білім алушыларының коммуникативтік дағдыларын объективті құрылымдық клиникалық тексеру арқылы зерттеген. Тиімді қарым-қатынас дағдылары білім алушылар үшін қажет және үйренуге болады, бірақ оларды ресми бағалау құралдары шектеулі. Осы бағытта балалар неврологиясында жиі кездесетін коммуникативті мәселелерді қамтитын тоғыз стандартталған сценарий жасаған. Балалар неврологиясының резиденттері үш оқу жылында әр жылы үш сценарийге қатысқан. Стандартталған пациенттер науқастарды немесе олардың ата-аналарын сомдаған. Үш жылдық пилоттық жоба бойынша стандартты пациенттерді оқытуды және резиденттерді бағалауды жетілдірген. Жалпы клиникалық сценарийлер, соның ішінде ауыр жағдайдағы балалар, болжамдары белгісіз балалар, ата-аналар үштігі, бала және дәрігерге қатысты коммуникативті мәселелері нақты үлгілеген. Білім алушылар бұл жағдайлардың күрделі болғанын және нақты өмірді бейнелейтінін, бұл тәжірибеде олардың қарым-қатынас дағдыларын жақсартуға көмектескенін хабарлаған. Балалар неврологиясының резидентура бағдарламаларындағы коммуникативті дағдыларды қалыптастыруды объективті құрылымдық клиникалық тексеру қамтамасыз ете алады деп қорытынды жасаған [10].

Көптеген кәсіби медициналық ұйымдар атап өткендей, медбикелер күрделі тұлғааралық салаларда тиімді қарым-қатынасты көрсетуі керек. Алайда, қарым-қатынас дағдыларын ресми оқыту «Мейірбике ісі» бағдарламаларына қарапайым түрде енгізілді, ал жүйелі түрде оқылатындардың ішінде айтарлықтай әдіснамалық мәселелер бар. Бұл зерттеу клиникалық білім беру аясында кешенді онкологиялық орталықта жазғы тағылымдамадан өткен мейірбике студенттеріне арналған коммуникациялық бағдарламаны (Comskil) қолдануға бағытталған. Мейірбике студенттеріне арналған Comskil оқу бағдарламасы – бұл күндізгі дайындық, оған үш бөлім кіреді: пациенттерге эмпатикалық жауап беру; өмірінің соңғы сәттеріндегі науқастарға және қайтыс болғандарға күтім жасау; қиын отбасылық қарым-қатынасқа жауап беру. Қатысушы медбикелер бағдарламаны өте жақсы қабылдады, олардың 90%-ы бағдарламаның барлық тармақтарымен келісетіндіктерін немесе толық келісетіндіктерін көрсетті. Жаттығуға дейін және одан кейін өзіне деген сенімділіктің айтарлықтай жақсаруы байқалды ($p < 0,01$). Сонымен қатар, стандартты науқастар арқылы бағалаудың жаттығуларға дейінгі және кейінгі бақылаулардың келесі біліктілік санаттарын айтарлықтай жақсарғанын көрсетті: жалпы дағдыларды пайдалану, ақпаратты ұйымдастыру және эмпатикалық байланыс ($p < 0,001$). Бұл нәтижелер мейірбике студенттеріне қарым-қатынас дағдыларын үйретуде сенімділікті арттырудың және күрделі клиникалық

сценарийлерде дағдыларды қолданудың қолайлы және тиімді әдісі болып табылады деп тұжырымдаған [11].

Науқастардың қауіпсіздігі мен медициналық қателіктердің санын азайтуға бағытталған симуляциялық оқыту әдісі денсаулық сақтау жүйесіндегі медициналық білімнің негізі болғанын ғалымдар Франсуз ғалымдары растауда. Мұндай оқыту әдісі науқастар үшін толық қауіпсіз және сапалы дайындықты жүргізуге мүмкіндік береді. Франция кардиологтары симуляцияны келесі дағдаларды игеруге қолданған: интервенциялық кардиологиядағы күрделі әдістер, шиеленіскен жағдайлар мен ерекше асқынуларды басқару және медициналық топтық (командалық) жұмысты дамыту үшін. Ол үшін кардиологиядағы жоғары дәлдіктегі тренажерлер, клиникалық сценарийлер, маңызды ойындар, гибридіті симуляция және виртуалды шындық қолданған. Үлгілеу әдісіне кардиологияның бірқатар салалары кірген: тері арқылы эхокардиография, жүрек катетеризациясы, коронарлық ангиопластика және электрофизиология. Стандартталған пациенттерді қолдана отырып, қарым-қатынас дағдыларын жақсартқан және ауыр аурулар туралы хабарлаумен байланысты жағдайларды басқаруды жақсартқан. Қазіргі заманғы әдебиеттерге шолу жасай отырып қолданыстағы үлгілеу әдістерін, олардың кардиологияның әртүрлі салаларында қолданылуы, сондай-ақ олардың артықшылықтары мен шектеулерін ұсынған. Сонымен қатар, Франциядағы медициналық студенттерді бағалау үшін медициналық студенттерді оқытудағы модельдеудің өсіп келе жатқан рөлін егжей-тегжейлі сипаттаған [12].

Хирургияға дайындық теориялық білімді оқумен қатар, тәжірибелік дағдыларды жетілдіру бойынша құзыреттілікті артыруды қажет етеді. Неміс ғалымдары хирургиялық тренажерлардың неміс ауруханаларында таралуы мен олардың қолданылуын зерттеген. Деректерді талдау жалпы алғанда 19 стандартталған сұрақтан тұратын жеке он-лайн сауалнама негізінде жүргізілген. Нәтижелер бойынша: 267 толық мәліметтер жиынтығы талданған. Қатысушылардың 84% клиникалық ауруханада белсенді жұмыс істегейтіндігін хабарлаған. Зерттеу кезінде ауруханалар мен клиникалардың 35%-да 143 хирургиялық тренажер қолданылған. Симуляциялық оқытуды көбінесе студенттер (41,1%) және дәрігерлер оқу процесінде (32,5%) қолданған. Қатысушы ауруханалардың 94% болашақта хирургиялық мамандарды даярлауда интеграцияға қызығушылық танытқан. Осы сауалнаманың нәтижелері Германиялық ауруханаларда хирургиялық білім беру үшін симуляцияға негізделген оқытудың ерекше маңыздылығын растаған [13].

Төтенше жағдай қашықтықтан оқытудың әртүрлі мәселелерін туғызды. Оклахома медициналық ғылымдар орталығының кампусы студенттерге COVID-19 әсерін азайту үшін жабық болған. Кейбір сыныптар виртуалды платформаларға көшкен. Остеопатиялық медицина колледжінде бір сынып телеконференция құралы болып табылатын Zoom қолданған. Стандартты науқастармен клиникалық сұхбаттасу үшін телемедициналық кездесулерді пайдаланылған. Үш бөлмеде шамамен 10 студенттен тұратын топтар құрған, олардың арасында стандартталған пациенттер белгіленген аралықпен ауысып отырған. Әр бөлмеде студенттерді бағыттау үшін оқытушы-фасилитаторлар болған. Ал бір көмекші пленарлық отырыстың техникалық аспектілерін басқаруға жетекші болған. Бұл тәсіл топтық іс-шараларға сәтті балама және студенттерді телемедицина арқылы білім берудің тиімді мүмкіндігі екенін анықтаған [14].

Lee Y.H. және басқа авторлар мәліметі бойынша мәдениет адам өміріндегі байланыстырушы буын ретінде қызмет етеді. Мәдени құзыреттілік пен тәжірибені бағалаудың объективті, пайдалы құралдары жоқ. Бұл зерттеуде мәдени құзіреттілікті өсіру бағдарламасы арқылы медбикелердің мәдени құзіреттілігі күшейтілгенін бағалаған. Әдістері: квази-эксперименттік зерттеу Тайваньдағы медициналық орталықта жұмыс істейтін медбикелерді бағалау үшін қолданылды. Олар кездейсоқ коммуникативті құзыреттілік бағдарламасын алған тәжірибелік топқа (n=47) немесе білім беру бағдарламасын алмаған бақылау тобына (n=50) бөлінді. Араласудан кейін қатысушыларды оқытудың тиімділігі

объективті құрылымдалған клиникалық тексеру (ОҚКТ) арқылы бағаланған. Зерттеу деректері SPSS-те статистикалық түрде талданған. Нәтижелері: эксперименттік топтың орташа балы «коммуникативті күзiреттiлiктер мен дағдылар» категориясында сенiмдi жоғары болған. Сонымен қатар, ОҚКТ ұпайлары мен пациенттердi тексерудiң стандартталған бағасы және жалпы ұпайлар айтарлықтай және оң арақатынаста байқалған. Осы зерттеудiң нәтижелерi болашақ клиникалық бiлiм беру бағдарламаларын әзiрлеу үшiн жетекшi нұсқаулық бола алады деп тұжырымдайды [15].

Модельдеу тобы корпоративтi жұмыс орнының жалпы мәселелерiне бағытталған тоғыз сценарий әзiрленген. Модельдендiрiлген «пациенттердiң» рөлiн бейнелейтiн актерлер стандартталған «корпоративтi менеджерлер мен қызметкерлер» ретiнде қайта қарастырып, ал TeamSTEPPS® оқу бағдарламасындағы кейбiр байланыс құралдары корпоративтi ортада қолдануға бейiмдеген. Бiлiмгерлер дәлелдерге негiзделген бiрнеше әдiстердi қолдана отырып, модельдеу сценарийлерi мен талдау жаттығуларына қатысқан. Сценарийлердi әзiрлеуге, пациенттердi стандартталған оқытуға, оқу тәжiрибесiн жобалауға, үлкен топтарды модельдеуге, шығындарды әзiрлеуге және сәтiлiкке қатысты ұсыныстарға қатысты егжей-тегжейлi мәлiметтер келтiрiлген. Бұл тәжiрибенi басқару бағалары соншалықты жағымды болғандықтан, көшбасшылықты оқыту басқа оқу орындарына да қолдану ұсынылған [16].

Dominguez-Colman L. зерттеуiнде төртiншi курс медициналық студенттерiн имитациялық технологияны қолдана отырып, психиатриялық төтенше жағдайларды тануға дайындау қарастырылған. Пол Л. Фостер медицина мектебiнiң 2018–2019 оқу жылында төртiншi курс бойынша 98 студентi зерттеуге қатысқан. Жоғары дәлiктегi модельдеудi және стандартталған пациенттердi жедел психиатриялық төтенше жағдайларды бiлдiретiн екi түрлi клиникалық сценарийдi қайта құру үшiн қолданып, содан кейiн құрылымдық сауалнама жүргiзiлген. Qualtrics арқылы электронды түрде қол жетiмдi болатын алдын-ала және кейiнгi сапалы сауалнамалар оқу бағдарламасы мен оқу лагерi кезiнде курстарды оқыту әдiстерiнiң тиiмдiлiгiн бағалауға арналған. Барлық қатысушылар психиатриялық төтенше жағдайларды диагностикалау мен емдеудегi сенiмдiлiк деңгейiнiң бастапқы деңгеймен салыстырғанда жақсарған. Жалпы сауалнамадан кейiнгi талдау кезiнде Лайкерт көрсеткiшiнiң статистикалық маңызды өсui байқалған. Жоғары дәлiктi модельдеудi және стандартталған пациенттермен кездесулердi қолдана отырып, психиатриялық төтенше жағдайларды оқыту студенттердiң бiрнеше құзыреттiлiкке деген сенiмiн арттырған. Студенттердiң сенiмдiлiгiн артуы резидентураға түсуге көмектеседi [17].

Қазiргi уақытта медицина жоғары оқу орындарында студенттерге бiлiм берудi жақсартудың әртүрлi ресурстары мен стратегияларын, соның iшiнде Имитациялық iс-шараларды қамтиды. Модельдеудiң бiрнеше пайдасы бар, бiрақ оны қалай жүзеге асыруды және қажеттi ресурстарға ие болуды бiлу керек, сонымен қатар оған қойылатын нақты оқу мақсаттары бар және оның қатысушы үшiн қаншалықты пайдалы екенiн бағалау керек. Осы мақсатта УНАМ медициналық факультетiнiң бiрiншi курс медициналық студенттерi қатысқан сипаттамалық зерттеу жүргiзiлдi. Имитациялық модельдеудi қолдана отырып, олар дәрiгер мен пациент арасындағы қарым-қатынастың маңыздылығын қарастырып және стандартталған пациенттер мен төмен имитациялық модельдердi қолдана отырып, 3 фазаға бөлiнген қызметте гинекологиялық тексеру техникасын зерттеген. Бұл модельдеу сапасын жақсартуға және студенттердiң дәрiгер ретiнде өз дағдыларын игергендерiн анықтауға көмектеседi [18].

Schlottmann F. және басқа авторлардың жұмыстарында 2018 жылы АҚШ-дағы жоғары оқу орындарындағы хирургиялық кафедраларда имитациялық оқытудың жай-күйiн сипаттау мақсатында онлайн-сауалнама Qualtrics жiберiлдi. Сауалнама барысында сұрақтар модельдеу мүмкiндiктерi мен қызметiне, сондай-ақ кафедралардың модельдеудiң құндылығы мен мақсатын қабылдауына бағытталған. Нәтижесiнде көптеген кафедралар модельдеу пациенттердiң қауiпсiздiгiн арттырады деп санаса да (86%) және тәжiрибелi хирургтар үшiн

пайдалы (81%), тек 40%-ы оқытушылар техникалық дағдыларды сақтау үшін модельдеуді, ал 17%-ы жоғары асқыну проблемаларын шешу үшін модельдеуді қолданған. Сонымен, АҚШ-дағы жоғары оқу орындары оқытушыларының басым көпшілігі біліктілігін қолдау немесе арттыру үшін оларды симуляциялық оқытуды қолдану төмен деңгейде екенін дәлелденген [19].

Резидентура бойынша резиденттерге негізгі тақырыптар мен процедуралық дағдыларды үйретуге арналған модельдеу негізінде оқу бағдарламасын жасалып, 7 пән үшін білімгерлер аралас тәртіптік топтарға топтастырылған. Оқу бағдарламасына 12 жалпы күрделі клиникалық сценарийлер кіргізілген. Бақылауда клиникалық тиімділік көрсеткіштерін, оқу тақырыптарына деген сенімділікті, рәсімдік және коммуникативтік дағдыларды, резиденттердің қанағаттанушылығын және пәнаралық қатынастарды бағалаған. Оқу бағдарламасының соңғы 9 жылында жарияланған үш жұмыста талданған сандық және сапалық мәліметтер резиденттердің жоғары қанағаттанушылығын көрсетті. Оқу бағдарламасын әзірлеу және енгізу біздің бірыңғай резиденттік білім беру жүйесіндегі бос орынды толтырды [20].

Кейбір авторлар келісу, емдеу, қалпына келтіру және бақылау кезеңдерінен өткен пациент симуляцияған бейнелерімен толықтырылған жаңа білім беру модулін жасап, сынақтан өткізген. Бейнеге негізделген бұл оқу материалдары виртуалды сыныпта оңай жүзеге (87%) асырылатындығын дәлелдеген, студенттер жақсы қабылдаған және студенттердің білімі мен олардың симуляциялық оқытуға деген көзқарасында жағымды өзгерістер қалыптасқан [21].

Медициналық қызметкерлердің, оның ішінде акушерлердің біліктілігінің жеткіліксіздігі науқастарға жыныстық денсаулық мәселелері бойынша кеңес беру қызметтерін бағалау мен ұсынудағы сәтсіздіктерге әкелуі мүмкін. Khadvizadeh T., Ardaghi Sefat Seighalani M., Mirzaei K., Mazloun S.R зерттеулерінде 2 интерактивті білім беру семинарларының стандартталған пациенттермен немесе онсыз 2014-2015 жылдары Иранның Мешхед қаласындағы медицина университетінде жыныстық денсаулығын акушер-студенттердің клиникалық дағдыларына әсерін салыстырған. Стандартталған пациентпен немесе онсыз білім алған топта жыныстық денсаулық саласында консультациялық қызметтер көрсету бойынша студенттердің клиникалық дағдыларының орташа балдары арасында сенімді айырмашылық анықталмаған ($22,4 \pm 7,0$ және $23,0 \pm 9,4$, $p=0,77$). Бірақ, 2 апталық жұмыс жүргізуден кейін орташа балл сәйкесінше $75,8 \pm 11,2$ және $47,0 \pm 8,9$ болды, бұл зерттеу топтары арасындағы нақты айырмашылықты көрсеткен ($p < 0,0001$). Оқытудың екі әдісі де акушер-студенттердің клиникалық дағдыларын дамытуға ықпал етсе де, стандартталған пациентті қолдану кезіндегі интерактивті семинардың әсері жоғары екендігі анықталған [22].

Басқа авторлар өз еңбектерінде медициналық білім беру саласындағы дәстүрлі оқытумен салыстырғанда аралас оқытудың тиімділігін бағалаған. 1990 жылдың қаңтарынан 2019 жылдың шілдесіне дейін MEDLINE-да медициналық білім беру саласындағы аралас оқытуға жүйелі шолу жасалған. Жалпы аралас оқытуды дәстүрлі оқытумен, дәстүрлі оқытумен дербес аралас оқытуды, дәстүрлі оқытумен онлайн аралас оқытуды, дәстүрлі оқытумен сандық аралас оқытуды, дәстүрлі оқытумен компьютерлік оқытуды және дәстүрлі оқытумен науқастарды виртуалды аралас оқытуды салыстырылған. Осы шолудан аралас оқыту дәстүрлі медициналық білім берумен салыстырғанда білім нәтижелеріне әрдайым жақсы әсер ететіндігі анықталған. Осы нәтижелерді растау және аралас оқытудың әртүрлі дизайн нұсқаларының пайдалылығын зерттеу үшін қосымша зерттеулер қажет [23].

Hsu Y.D., Lin H.C., Hsieh C.H. және басқалардың жұмысында Тайваньдағы оқу орнындағы объективті құрылымдық клиникалық емтиханға (ОҚКЕ) қатысқан кезде кәсіби актер немесе актер емес болуы, сонымен бірге СП-дің жасының да емтихан нәтижелеріне әсер ететіндігін анықтаған. Зерттеуге алынған екі топта да нақты пациент болуға еліктеген.

Алайда, жас стандартталған пациенттердің көрсеткіші жоғары ($4,67 \pm 0,53$, $4,41 \pm 0,50$, $p < 0,05$) болған, өйткені, егде жастағы СП-тің есте сақтауы төмендеу екендігі байқалған [24].

Педиатриядағы баланың өлімі туралы ақпаратты сценарий бойынша стандартталған пациенттермен бағалау жүргізілген. Онда екінші курс 18 педиатр-резиденттер баланың қайтыс болғаны туралы оқытылған стандартталған пациенттер жұбына хабарлауды зерттеген. Бұл Каппа коэффициенттерін $-0,23$ (95% сенімділік аралығы $= -0,60-0,07$) және $-0,30$ (95% сенімділік аралығы $= -0,70-0,04$) екендігін көрсеткен. Педиатр-резиденттер баланың қайтыс болуын ашу сценарийінде өзін-өзі бағалау қабілеттерін бағаламаған. СП-тің кері байланысына сүйене отырып, өлімді ашу жаттығулары отбасыларға тиімді бейімделуді беретін вербалды емес қарым-қатынас дағдылары мен нақты мінез-құлыққа назар аударуы керектігін көрсеткен [25].

Hitchcock L.I., Shorten A. және басқа да авторлар студенттердің кәсіби командаларынан стандартталған пациентті емдеу жоспарын құруды талап ететін ауқымды тренингтің уақыт өте келе қалай дамығанын және осы эмпирикалық оқу әрекеті студенттердің кәсіби білім мен топтық жұмыс дағдыларына байланысты әлеуметтік жұмыс нәтижелеріне қалай әсер ететінін талқылаған. Сонымен қатар, студенттерге стандартталған пациенттерді ұсынудың педагогикалық тәсілі ретінде бейне технологияларды қолдануды қарастырған. Зерттеуде кәсіби модельдеу саласын алға жылжыту, стандартталған пациентпен бірге топтық оқытуды студенттердің кәсіби топтық жұмыс туралы білімдерін арттыру үшін қалай қолдануға болатындығын түсіндірген [26].

Navarrete S.B., Salvo C.A. мәліметінде Чили медициналық университеті интерндерге стандартталған модельделген пациенттерді қолдана отырып 462 білім алушыға объективті құрылымдалған клиникалық емтихан жүргізген. Модельденген науқастар кері байланысты қамтамасыз еткен. Демографиялық белгілер немесе бағалау сәті бойынша айтарлықтай сәйкессіздік табылмаған. Пациенттердің модельденген бағалаушылары медициналық бағалаушылармен жоғары корреляцияға ие болды ($r = 0,7$). ОҚКЕ нәтижелері мен теориялық тесттер арасында төмен корреляция байқалған. Студенттер клиникалық ортада медицина қызметкері болып жұмыс істеген кезде құзыреттілікті үнемі тиімді бағалайтындығы анықталған [27].

Geoffroy P.A., Delyon J. және басқа да авторлар өз жұмыстарында медициналық сұхбат тіпті білікті дәрігерлер үшін де қиын шеберлік екендігін айтқан. Рөлдік ойынды стандартталған пациенттер көмегімен оқытумен және студенттерге дағдыларын меңгеруге арналған әдеттегі дәріспен салыстырылған. Зерттеу ешқашан коммуникативтік дағдылар туралы ешқандай сабақ алмаған бакалавриаттың үшінші курс студенттерімен жүргізілген. Студенттерді Калгари-Кембридждің модификацияланған 17 балдық шкаласымен бағалаған. Оған 388 студент қатыстырылып (98,7%), СП-тер бақылау тобымен салыстырғанда айтарлықтай статистикалық айырмашылықтар көрсеткен: ашық және жабық сұрақтарды қолдану, пациенттің жауаптарын ынталандыру, пациентте анамнездерін толықтыруға бейімдеу, пациенттің эмоцияларын ынталандыру және уақыт пен сұхбатты басқару. Зерттеу нәтижесі бойынша стандартталған пациенттермен рөлдік ойын студенттермен коммуникативті дағдыларын меңгеру үшін әдеттегі дәріске қарағанда тиімді болған [28].

Қазіргі объективті құрылымдық клиникалық зерттеулерде (ОҚКЕ) нағыз клиникалық жағдайларға еліктелген кездесулер бағалаудың шынайылығын төмендетеді, өйткені студенттер ОҚКЕ-ды іздеу және сканерлеу тәсілімен ғана қабылдай алады. Келесі зерттеуде 79 медицина оқу орнының студенттерін ОҚКЕ-ның екі станциясы арасында салыстырылды, олардың біреуі дәстүрлі сценарийді, екіншісі аутентификацияланған сценарийді қолданған. Дәстүрлі сценарийге қарағанда аутентификацияланған сценарийді қолданатын ОҚКЕ станциясында орта балл жоғары болған ($p < 0,001$) [29].

Соңғы 30 жыл ішінде жоғары медициналық білім беруде коммуникативті дағдылары мен өзін-өзі бағалауға көбірек көңіл бөлінген. Diaczok B.J., Brennan S. Зерттеулері бойынша

4 клиникалық қиын сценарийде Kalamazoo Essential Elements коммуникативті элементтерінің бақылау тізімін қолдана отырып, резиденттердің тұлғааралық, коммуникативті және кеңес беру дағдыларын бағалау және стандартталған пациенттердің бағаларын өзін-өзі бағалауымен салыстыру жүргізілген. ОҚКЕ клиникалық тұрғыдан маңызды, бірақ қиын сценарийлерді бағалау үшін жасалған, оның ішінде: қателіктерді ашу/ашуланған науқасқа кеңес беру; жағымсыз хабар айту/өлім; тұрмыстық зорлық-зомбылық; және балама емдеуді қажет ететін тоқ ішек қатерлі ісігі бар науқасқа кеңес беру. ОҚКЕ-ның әр қорытындыда СП өз жұмысын, ал резиденттер өзін-өзі бағалаған. Бағалау аяқталғаннан кейін СП кері байланыс берген. Әйел стандартталған пациенттер өздерін ер адамдарға қарағанда төмен деп бағалаған. Резиденттердің өзін-өзі бағалау дағдыларын арттыру үшін, атап айтқанда, тағылымдамашы әйелдердің өзін-өзі төмен бағалау мәселесін шешу үшін іс-шаралар мен оқу бағдарламаларын әзірлеу қажеттігі дәлелденген [30].

Терапевттің қолайлы мінез-құлқына ықпал ететін оқытудың инновациялық модельдері психотерапиялық тәжірибені жетілдіруде басты рөл атқарады. Nikendei С., Huber J., Ehrental J.C. зерттеулерінде психодинамикалық психотерапияны оқыту кезінде коммуникативті дағдыларын үйрету курсы барысында құрдастардың және СП-тердің рөлдік ойындарының әсерін зерттеген. Әдістері: аралас әдістемелік тәсілде РП және СП-мен интервенциялық тренингтің өзін-өзі жетілдіруге әсері және емдеу кезінде студенттердің интервенцияларын қолдану студенттердің өзін-өзі есептеу сауалнамаларын, сапалы сұхбаттар мен психотерапевтік сессияларды бақылаушылардың бағаларын қолданған. 20 психотерапевт аспиранты (17 әйел; орташа жасы 36 жас) араласу дағдылары бойынша семинарға қатысқан. Тренингке дейін және кейін интервенциялық құзыреттіліктің субъективті бағаларын, сондай-ақ тренинг форматын қабылдауды бағалаған. 11 қатысушыны іріктеу үшін қазіргі амбулаториялық емдеу кезінде сеанстар негізінде бақылаушыларды бағалау арқылы интервенцияны қолдану жиілігі мен құзіреттілігінің өзгеруін бақылаған. Тренингті ауыстырудың әсері қатысушылардың амбулаториялық психотерапия сессиялары кезінде айқындаушы және айналы араласулар саласындағы жоғары жиілік пен құзыреттілікке қатысты байқалған. Аспирантурада психотерапияны оқыту кезінде құрдастардың және СП тренингтерін үнемі өткізу орынды екендігін дәлелдеген [31].

Психогендік эпилептикалық емес ұстамаларды (PNS) диагностикалау қиын болуы мүмкін, бірақ пациенттерді емдеу нәтижелерін оңтайландыру үшін бұл ақпаратты тиімді ашу маңызды. Кейбір ғалымдар неврология резиденттеріне осы диагнозды стандартталған пациентпен объективті құрылымдалған клиникалық тексеру (ОҚКЕ) арқылы қалай енгізу керектігін үйретудің стандартталған әдісін жасаған: Нью-Йорк университетінің медициналық мектебінің модельдеу орталығымен (NYSIM) бірге ОҚКЕ жасаған. Нәтижесінде жиырма алты ересектер неврологы (n = 22), балалар неврологы (n = 3) және нейропсихиатрия (n = 1) 2018 және 2019 жылдары осы ОҚКЕ-ға қатысқан. 25 қатысушыға толық мәліметтер қол жетімді болды. Білімгерлер ОҚКЕ-ның өте пайдалы екенін баяндаған - орташа дайындықты сезінді (Ликерттің орташа балы 3,8/5). СП бақылау кезінде бақылаушылардың көпшілігі ауру тарихын жинау, қатынастарды дамыту, білім беру және кеңес беру салаларында жақсы орындалған деп бағалады. Сондықтан ОҚКЕ – бұл невропатологтарды психогенді эпилептикалық емес ұстамаларды талқылауға үйретудің тиімді және пайдалы әдісі деп дәлелдеген, өйткені олар нақты пациенттерсіз қауіпсіз ортада нақты уақыт тәжірибесі мен кері байланысты қамтамасыз етуге мүмкіндік беретінін көрсеткен [32].

Фокус-топтың бұл сапалы зерттеуі фармацевтикалық колледждердің жүрек-қан тамырлары тақырыптарын оқыту және проблемалар мен артықшылықтарды анықтау үшін имитациялық оқытуды (SBL) қалай қолданатынын сипаттауға бағытталған. Жиі тақырыптарға бейімделіп жүрек ырғағы бұзылыстары, жүрек жеткіліксіздігі, гипертония енгізілген. Әр түрлі форматтар қолданылған: стандартталған пациенттер, тапсырмаларды

орындау бойынша нұсқаушылар және жоғары функциялы манекендер. Кардиологияны оқыту үшін модельдеудің әртүрлі тақырыптары мен әдістері қолданылған. Ұйымдастырудағы қазіргі қиындықтарға қарамастан, оқу орындары жетістікке жету стратегиясын анықтап, студенттер өздерінің осы оқу түріндегі артықшылықтарын түсінгенін дәлелдеген [33].

Бірқатар авторлар (Ohmer M., Durning S.J., Kusera W. және т.б.) дәрігердің тәжірибе деңгейлерінің континуумында стационарлық жағдайда клиникалық ойлаудың күрделі процестерін тәжірибе мен бағалауды қолдайтын білім беру ресурстарына қажеттілік бар екендігін айтады. Қатысу дизайнын қолдана отырып, күрделілікті арттыру үшін диагностикалық түсініксіздікті, контекстік факторларды және пациенттің көру өткірлігін біріктіретін сценарий модельдеуі жасалған. Ресурстарға ашық жазбаша жаттығулар мен диагностикалық және басқарушылық ойлау мен осы ойлар туралы ойлау үшін Дауыстап ойлау протоколы кіреді. Іске асыруды бастапқы бағалау нәтижелерін талдау үшін сипаттамалық статистика қолданылды. Нәтижесінде оқытудың және мамандықтың әртүрлі кезеңдерінің жиырма дәрігері (интерндер, ординаторлар, отбасылық дәрігерлер, терапевттер, хирургтар) модельденген сценарийден өткен. Қатысушылар жобаға сәйкес клиникалық дәлелдермен айналысып, жалпы 19 дифференциалды диагнозды қарастырған. 10 қатысушы дұрыс диагноз қойды-кернеулі пневмоторакс, тағы сегізі-пневмоторакс және барлық қатысушылар тиісті растайтын дәлелдер ұсынған. Сондай-ақ, барлық қатысушылар тиімді байланыс орнатқан немесе көмекке шақырған және басқару жоспарлары туралы дауыстап ойластырған кезде басшылықтың пайымдауына сенімді дәлелдер болған. Сценарий 5-тен 4,15-тің орташа сенімділігі бағаланған клиникалық практикаға ақылға қонымды көзқарас қалыптасқан. Соңында, сценарий барабар проблема болды, интерндер мен мамандар оны сабаққа қарағанда біршама күрделі (сәйкесінше орташа 7,83 және 7,17) деп бағалаған. Сценарийлердің күрделілігіне байланысты қиындықтарға қарамастан, бағалау нәтижелері бұл әртүрлі мамандықтардың диагностикалық және басқарушылық деңгейлерін бақылау мен талдауды қолдайтындығын көрсеткен [34].

Movsisyan N.K., Petrosyan V. және басқа да авторлар мәліметтерінде зерттеу белсенді оқыту бағдарламасының жүзеге асырылуын және оның Арменияда, темекі шегудің жиі таралған Шығыс Еуропа елінде медициналық резиденттердің темекі шегуден бас тартуы бойынша кеңес беру дағдыларына әсерін бағалаған. Швейцарияда әзірленген белсенді оқыту әдістері моделі бойынша резиденттер консультациялардың бейнежазбаларын, рөлдік ойындарды, стандартталған пациенттерді (актерлерді), топтық талқылауларды және кері байланысты пайдалана отырып, Ереванда (Армения) оқудан өткен. Оқытуды бағалау жартылай құрылымды анонимді сауалнаманы қолдану арқылы жүргізілген. Зерттеу барысында дәрігерлердің өзін-өзі бағалау бойынша кеңес беру қызметі тренингтен бұрын және 6 айдан кейін темекі шегуді тоқтату туралы бағаланып, Манн-Уитнидің параметрлік емес критерийі емдеуге дейінгі және кейінгі дәрігерлердің кеңес беру дағдыларындағы айырмашылықтарды бағалау үшін қолданылған. Оқытылған 37 тұрғынның 75%-ы әйелдер, 89%-ы 20–29 жас аралығында және 83%-ы ешқашан темекі шекпеген. Жиырма сегіз тыңдаушы (76%) курсты бағалау сауалнамасына жауап берген, ал 32 (86%) 6 айлық бақылау арқылы өзін-өзі бағалау дағдыларына жауап берген. Резиденттердің 64%–96% курс өзінің оқу мақсаттарына қол жеткізуде көмектескенін және олардың пациенттеріне темекіні тастауға көмектесетініне деген сенімін арттырған (74%). Жаттығудан кейін алты айдан кейін темекі шегуден бас тарту туралы бірнеше тәуелсіз кеңестер бастапқы деңгеймен салыстырғанда едәуір жақсарған. Оқытудың бұл моделі Еревандағы (Армения) медициналық резиденттер үшін қолайлы және ұқсас жағдайлар мен халық топтарында дәрігерлерге кеңес беру дағдыларының болмауы проблемасын шешуде перспективалы тәсілді ұсынған [35].

Келесі мақалада 3 ғылыми қауымдастыққа тоқталған – пациент оқытушы ретінде, шынайы пациенттер стандартталған пациенттер ретінде және төсек жанында оқыту.

Пациенттің «белсенді» қатысуын және ықтимал салдарын қарастырудың мүмкін емес тәсілдеріне назар аударылған. Оқыту барысындағы мәселелер туралы және болашақта пациенттерді тарту үшін қажеттіліктер туралы, атап айтқанда пациенттерді құзыреттілік білімнің болашақ интеграциясының бөлігі ретінде тарту туралы ойлануды ұсынған [36].

Cochrane әдістемесі бойынша тіркелгенге дейін және одан кейін медициналық мамандықтарды оқытуда пациенттерді виртуалды модельдеудің тиімділігіне жүйелі шолу жасалған Kononowicz A.A., Woodham L.A. және т.б. авторлар мәліметтерінде виртуалды пациенттердің дәстүрлі білімге әсерін салыстыратын зерттеулердің бірлескен талдауы білімге ұқсас нәтижелер көрсеткен (стандартталған орташа айырмашылық (SMD)=0,11, 95% ДИ-0,17-0,39, I²=74%, n=927) және дағдыларға арналған виртуалды пациенттер (SMD=0,90, 95% ДИ 0,49 - 1,32, I²=88%, n=897). Төмен немесе қарапайым және аралас дәлелдер дәстүрлі біліммен салыстырғанда виртуалды пациенттер дағдыларды тиімді жетілдіріп, кем дегенде білімді тиімді түрде жетілдіре алатындығы анықталған. Виртуалды пациенттердің бүкіл әлемде қолданылуын көрсете отырып, дамыған, дамып келе жатқан және төмен елдерде де тиімділіктің дәлелдері табылған [37].

Кіші курстарда бұл арнайы орталықтарда емделушілер ретінде тренерлер, муляждар мен манекендерді пайдалана отырып оқыту және тренингтер өткізу арқылы қол жеткізіледі. Жоғары курстарда кәсіптік дағдыларды меңгеру сапасын бақылау және оқыту нысаны ретінде имитациялық ойындарға көп көңіл бөлінуі тиіс.

Қорытынды

Қорытындылай келе, кәсіби дағдыларды меңгеру сапасын бақылау және оқыту нысаны ретінде «стандартталған пациент» әдісін пайдалану жүйесін құрып, практикалық сабақтар мен емтихан кезінде стандартталған пациенттерді дайындау және пайдалану тәжірибесін Қожа Ахмет Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университетінің медицина факультетіндегі теориялық және клиникалық пәндер интеграциясын күшейту үшін СП енгізу білімгерлер үшін өте тиімді болатыны анық.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ / REFERENCES

1. Даулетова М.Д., Төлепбергенова Б.А. Оқыту үрдісінде кіші топтарды қолдану // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. – 2018. – №2/2 (56). – Б. 184–186. / Dauletova M.D., Tolepbergenova B.A. Oqytu urdisinde kishi toptardy qoldanu [Using subgroups in the learning process] // Qazaqstannyn gylymy men omiri. – 2018. – №2/2 (56). – B. 184–186. [in Kazakh]
2. Дошанов Д.Х. Использование стандартизированных пациентов в процессе интерактивного обучения студентов-медиков // Вестник КазНМУ. – 2014. – №3 (2). – С. 45–46. / Doshhanov D.H. Ispolzovanie standartizirovannyh pacientov v processe interaktivnogo obuchenija studentov-medikov [The use of standardized patients in the process of interactive teaching of medical students] // Vestnik KazNMU. – 2014. – №3 (2). – S. 45–46. [in Russian]
3. Щелокова Ю.В. и др. Элементы технологии «стандартизированный пациент», реализуемые на дисциплине «Общая хирургия». Научное обозрение // Педагогические науки. – 2017. – №6 (1). – С. 172–182. / Shhelokova Ju.V. i dr. Elementy tehnologii «standartizirovannyi pacient», realizuemye na discipline «Obshhaia hirurgii». Nauchnoe obozrenie [Elements of the «standardized patient» technology implemented in the discipline «General Surgery». Scientific review] // Pedagogicheskie nauki. – 2017. – №6 (1). – S. 172–182. [in Russian]
4. Гринберг М.П., Архипов А.Н. и др. Коммуникативная компетентность врача. Симуляционное обучение. Методика «стандартизированный пациент». – Москва: РОСОМЕД: ГЭОТАР-Медиа: Литтерра, 2015. – С. 172–174. / Grinberg M.P., Arhipov A.N.

- i dr. Kommunikativnaia kompetentnost vracha. Simulacionnoe obuchenie. Metodika «standartizirovannyi pacient» [The communicative competence of the doctor. Simulation training. The «standardized patient» technique]. – Moskva: ROSOMED: GJeOTAR-Media: Litterra, 2015. – S. 172–174. [in Russian]
5. Bosek M.S., Li S. and Hicks F.D. Working with standardized patients: a primer. // *Int. J. Nurs. Educ. Scholarsh.*, vol. 4, p. Article 16, 2007, doi: 10.2202/1548-923X.1437.
 6. Verborg S., Cartier I., Berton J., and Granry J.-C. Medical consultation simulations and the question of the actors - simulated or standardized patients // *Bull. Acad. Natl. Med.*, vol. 199, no. 7, pp. 1165–1172, Oct. 2015.
 7. Hanson M. et al. Adolescent standardized patients: method of selection and assessment of benefits and risks // *Teach. Learn. Med.*, vol. 14, no. 2, pp. 104–113, 2002, doi: 10.1207/S15328015TLM1402_07.
 8. Dietrich E. et al. Benefits of simulation using standardized patients for training dermatology residents in breaking bad news // *Ann. Dermatol. Venereol.*, p. 2021, doi: 10.1016/j.annder.2020.11.003.
 9. Sweeney R., Mcnaughten B., Thompson A., Storey L., Murphy P. and Bourke T. ACTup: Advanced communication training simulation enhanced by actors trained in the Stanislavski system // *BMJ Simul. Technol. Enhanc. Learn.*, vol. 7, no. 1, pp. 35–37, 2021, doi: 10.1136/bmjstel-2019-000553.
 10. Albert D.V.F., Ream M., Verbeck N., Lash T. and Weisleder P. An Objective Structured Clinical Examination of Communication Skills for Child Neurology Residents // *Pediatr. Neurol.*, vol. 114, pp. 68–74, 2021, doi: 10.1016/j.pediatrneurol.2020.09.004.
 11. Cannity K.M. et al. Acceptability and efficacy of a communication skills training for nursing students: Building empathy and discussing complex situations // *Nurse Educ. Pract.*, vol. 50, p. 2021, 2021, doi: 10.1016/j.nepr.2020.102928.
 12. Pezel T. et al. Simulation-based training in cardiology: State-of-the-art review from the French Commission of Simulation Teaching (Commission d'enseignement par simulation–COMSI) of the French Society of Cardiology // *Arch. Cardiovasc. Dis.*, p. 2021, 2021, doi: 10.1016/j.acvd.2020.10.004.
 13. Brunner S., Kröplin J., Meyer H.J., Schmitz-Rixen T. and Fritz T. Use of surgical simulators in further education – A nationwide analysis in Germany // *Chirurg*, p. 2021, 2021, doi: 10.1007/s00104-020-01332-2.
 14. Rucker J., Steele S., Zumwalt J. and Bray N. Utilizing Zoom Breakout Rooms to Expose Preclerkship Medical Students to TeleMedicine Encounters // *Med. Sci. Educ.*, vol. 30, no. 4, pp. 1359–1360, 2020, doi: 10.1007/s40670-020-01113-w.
 15. Lee Y.H., Lin S.C., Wang P.Y. and Lin M.H. Objective structural clinical examination for evaluating learning efficacy of Cultural Competence Cultivation Programme for nurses // *BMC Nurs.*, vol. 19, no. 1, p. 2021, 2020, doi: 10.1186/s12912-020-00500-3.
 16. Howard V.M., Barber J. and Kardong-Edgren S. Corporate leadership training: Value added for your simulation center // *Journal of Professional Nursing*. vol. 36, no. 6, pp. 538–542, 2020, doi: 10.1016/j.profnurs.2020.08.001.
 17. Dominguez-Colman L. et al. Teaching Psychiatric Emergencies Using Simulation: an Experience During the Boot Camp // *Med. Sci. Educ.*, vol. 30, no. 4, pp. 1481–1486, 2020, doi: 10.1007/s40670-020-01095-9.
 18. Ávila Juárez S.A., García Barrón A.M. and Morales López S. Standardised patient simulation and low fidelity simulators (PESiBaF) as a first approach to a patient in first year students of the medicine degree // *Educ. Medica*, vol. 21, no. 6, pp. 364–369, 2020, doi: 10.1016/j.edumed.2018.10.011.

19. Schlottmann F., Tolleson-Rinehart S., Kibbe M.R. and Patti M.G. Status of Simulation-Based Training in Departments of Surgery in the United States // *J. Surg. Res.*, vol. 255, pp. 158–163, 2020, doi: 10.1016/j.jss.2020.05.041.
20. Bullard M.J., Fox S.M., Heffner A.C., Bullard C.L. and Wares C.M. Unifying Resident Education: 12 Interdisciplinary Critical Care Simulation Scenarios // *MedEdPORTAL J. Teach. Learn. Resour.*, vol. 16, p. 11009, 2020, doi: 10.15766/mep_2374-8265.11009.
21. Kitay B., Martin A., Chilton J., Amsalem D., Duvivier R. and Goldenberg M. Electroconvulsive Therapy: a Video-Based Educational Resource Using Standardized Patients // *Acad. Psychiatry*, vol. 44, no. 5, pp. 531–537, 2020, doi: 10.1007/s40596-020-01292-z.
22. Khadvizadeh T., Ardaghi Sefat Seighalani M., Mirzaii K. and Mazloun S.R. The Effect of Interactive Educational Workshops with or without Standardized Patients on the Clinical Skills of Midwifery Students in Providing Sexual Health Counseling // *Simul. Healthc.*, vol. 15, no. 4, pp. 234–242, 2020, doi: 10.1097/SIH.0000000000000439.
23. Vallee A., Blacher J., Cariou A. and Sorbets E. Blended learning compared to traditional learning in medical education: Systematic review and meta-analysis // *J. Med. Internet Res.*, vol. 22, no. 8, p. 2021, 2020, doi: 10.2196/16504.
24. Hsu Y.D. et al. Is it an impact factor for standardized patients with actor background to perform in the taiwan high-stake objective structured clinical examination? // *J. Med. Sci.*, vol. 40, no. 4, pp. 167–174, 2020, doi: 10.4103/jmedsci.jmedsci 203 19.
25. Whittle A., Bourne S., Segal S. and Serwint J.R. Teaching Death Disclosure: A Mixed-Method Comparison of Resident Self-Assessment and Standardized Patient Assessment // *Acad. Pediatr.*, vol. 20, no. 5, pp. 703–711, 2020, doi: 10.1016/j.acap.2020.02.016.
26. Hitchcock L.I., Shorten A., Bosworth P., Galin S., Edmonds T. and Harada C. Using a standardized patient model for interprofessional team training in social work // *Adv. Soc. Work*, vol. 20, no. 2, pp. 355–370, 2020, doi: 10.18060/23664.
27. Navarrete S.B., Salvo C.A., Reyes D.C. and González L.P. Structured clinical examinations with simulated patients during internal medicine clerkship // *Rev. Med. Chil.*, vol. 148, no. 6, pp. 810–817, 2020, doi: 10.4067/S0034-98872020000600810.
28. Geoffroy P.A. et al. Standardized patients or conventional lecture for teaching communication skills to undergraduate medical students: A randomized controlled study // *Psychiatry Investig.*, vol. 17, no. 4, pp. 299–310, 2020, doi: 10.30773/pi.2019.0258.
29. Park K.Y., Park H.K., Hwang H.S., Yoo S.H., Ryu J.S. and Kim J.H. Improved detection of patient centeredness in objective structured clinical examinations through authentic scenario design // *Patient Educ. Couns.*, p. 2021, 2020, doi: 10.1016/j.pec.2020.10.016.
30. Diaczok B.J. et al. Comparison of Resident Self-Evaluation to Standardized Patient Evaluators in a Multi-Institutional Objective Structured Clinical Examination: Objectively Measuring Residents' Communication and Counseling Skills // *Simul. Healthc.*, vol. 15, no. 2, pp. 69–74, 2020, doi: 10.1097/SIH.0000000000000404.
31. Nikendei C. et al. Intervention training using peer role-play and standardised patients in psychodynamic psychotherapy trainees // *Couns. Psychother. Res.*, vol. 19, no. 4, pp. 508–522, 2019, doi: 10.1002/capr.12232.
32. Valentine D., Kurzweil A., Zabar S. and Lewis A. Objective Structured Clinical Exams (OSCE) are a feasible method of teaching how to discuss a nonepileptic seizure diagnosis // *Epilepsy Behav.*, vol. 100, p. 2021, 2019, doi: 10.1016/j.yebeh.2019.106526.
33. Kolanczyk D.M., Borchert J.S. and Lempicki K.A. Focus group describing simulation-based learning for cardiovascular topics in US colleges and schools of pharmacy // *Curr. Pharm. Teach. Learn.*, vol. 11, no. 11, pp. 1144–1151, 2019, doi: 10.1016/j.cptl.2019.07.005.
34. Ohmer M. et al. Clinical Reasoning in the Ward Setting: A Rapid Response Scenario for Residents and Attendings // *MedEdPORTAL J. Teach. Learn. Resour.*, vol. 15, p. 10834, 2019, doi: 10.15766/mep_2374-8265.10834.

35. Movsisyan N.K., Petrosyan V., Abelyan G., Sochor O., Baghdasaryan S. and Etter J.F. Learning to assist smokers through encounters with standardized patients: An innovative training for physicians in an Eastern European country // PLoS One, vol. 14, no. 9, p. 2021, 2019, doi: 10.1371/journal.pone.0222813.
36. Rowland P., Anderson M., Kumagai A.K., McMillan S., Sandhu V.K. and Langlois S. Patient involvement in health professionals' education: a meta-narrative review // Adv. Heal. Sci. Educ., vol. 24, no. 3, pp. 595–617, 2019, doi: 10.1007/s10459-018-9857-7.
37. Kononowicz A.A. et al. Virtual patient simulations in health professions education: Systematic review and meta-analysis by the digital health education collaboration // J. Med. Internet Res., vol. 21, no. 7, p. 2021, 2019, doi: 10.2196/14676.

Ғ.И. ИСАЕВ¹, Ш.Б. АБДАЛИМОВА²✉

¹техника ғылымдарының кандидаты, доцент

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: gani.isayev@ayu.edu.kz

<https://orcid.org/0000-0002-9060-0813>

²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің магистранты

(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: abdalimovas@gmail.com

СТУДЕНТТЕРГЕ БОТАНИКАЛЫҚ БАҚТАҒЫ ИНТРОДУКЦИЯЛАНҒАН ӨСІМДІКТЕРДІҢ КӨБЕЮ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҮЙРЕТУДІҢ ТИІМДІЛІГІ

Аңдатпа. Бұл мақалада ботаникалық бақтағы интродукцияланған өсімдіктерді таныстыру және көбею ерекшеліктерін студенттерге үйретудің тиімділігі қарастырылған. Интродукцияланған өсімдіктердің табиғи ортасында бақылау әдісімен зерттеуге назар аударылды. Өзінің әсемдігі және жоғары деңгейдегі бейімделгіштігімен ерекшеленетін *Salix babylonica* L. түрі зерттеу жұмыстарын жасауға таңдап алынды.

Студенттермен зерттеу жұмысын жүргізу барысында сауалнама әдісі, баяндау және дискуссия әдісі қолданылды. Зерттеу барысында студенттердің қызығушылығы мен ынтасын арттыру мақсатында Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің ботаникалық бағында экскурсиялар ұйымдастырылып, интродукцияланған өсімдіктер арасынан *Salix babylonica* L. түрінен сабақтық қалемшелеу әдісімен қалемшелер алынып, оларды отырғызу жұмыстары жүргізілді.

Алынған сауалнама нәтижесінде студенттердің интродукцияланған өсімдіктердің көбеюін жоғары деңгейде түсінгені және де ботаникалық бақта зерттеу жұмыстарын жүргізу ерекше қызығушылық оятқаны анықталды. Интродукцияланған өсімдіктерді көбейту технологиясын меңгеру барысында алған тәжірибелері жас мамандардың ғылымға деген талпыныстарын арттырып, зерттеушілік дағдыларын қалыптастырды. Зерттеу барысында *Salix babylonica* L. түрінің 150 қалемшесі отырғызылып оның 85%-нан тамырлау кезеңінен жоғары деңгейде өткен отырғызу материалы алынды. Бейімделген өсімдіктердің экологиялық, физиологиялық аспектілерін оқу үдерісінде қолдану қарастырылды. Зерттеу жұмысының әдістемесі жасалынып оқу үдерісіне енгізуге ұсыныс жасалынды.

Зерттеудің нәтижелеріне сүйене отырып, ботаникалық бақтағы интродукцияланған өсімдіктердің көбею технологиясын үйретудегі тиімді жолдарын болашақ биология пәні мұғалімдеріне көмекші құрал ретінде және зертханалық жұмыстарды ұйымдастырудың әдістемесі ретінде қолданыла алатыны анықталды.

Кілт сөздер: интродукцияланған өсімдіктер, *Salix babylonica* L., көбею технологиясы, әдістеме, студенттер, қалемшелеу әдісі, ботаникалық бақ.

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Исаев Ғ.И., Абдалимова Ш.Б. Студенттерге ботаникалық бақтағы интродукцияланған өсімдіктердің көбею технологиясын үйретудің тиімділігі // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №1 (123). – Б. 256–266. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.22>

*Cite us correctly:

Isaev G.I., Abdalimova Sh.B. Studentterge botanikalyq baqtagy introdukciialangan osimdikterdin kobeyu tehnologiiiasyn uiretudin tiimdiligi [Effectiveness of Teaching Students the Technology of Reproduction of Introduced Plants in the Botanical Garden] // *Iasauy universitetinin habarshysy*. – 2022. – №1 (123). – B. 256–266. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.22>

G.I. Issaev¹, Sh.B. Abdalimova²

¹*Candidate of Technical Sciences, Associate Professor
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: gani.isayev@ayu.edu.kz*

²*Master's Student of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: abdalimovas@gmail.com*

Effectiveness of Teaching Students the Technology of Reproduction of Introduced Plants in the Botanical Garden

Abstract. This article discusses the effectiveness of introducing and teaching students the features of reproduction of introduced plants in the Botanical Garden. Attention was paid to the study by the method of observation in the natural environment of introduced plants. *Salix babilonica* L., which is distinguished by its beauty and high level of adaptability. the type was chosen for research work.

In the course of conducting research work with students, the survey method, presentation and discussion method were used. In order to increase the interest and motivation of students in the course of the study, excursions were organized in the Botanical Garden of the Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish university, where *Salix babilonica* L. was introduced among the plants. according to the method of stem plucking, pliers were removed from the species, and work was carried out on their planting.

As a result of the survey, it was found that students had a high level of understanding of the reproduction of introduced plants and were particularly interested in conducting research in the Botanical Garden. The experience gained in mastering the technology of reproduction of introduced plants increased the desire of young specialists to science and formed research skills. During the study, *Salix babilonica* L. 150 cuttings of the species were planted, of which 85% received planting material that has passed the rooting stage at a high level. The use of ecological and physiological aspects of adapted plants in the educational process is considered. The methodology of research work has been developed and proposed to be introduced into the educational process.

Based on the results of the study, it was found that effective ways to teach the technology of reproduction of introduced plants in the Botanical Garden can be used as an auxiliary tool for future biology teachers and as a methodology for organizing laboratory work.

Keywords: Introduced plants, *Salix babilonica* L., technology of reproduction, methodology, students, method of cuttings, Botanical Garden.

Г.И. Исаев¹, Ш.Б. Абдалимова²

¹*кандидат технических наук, доцент*

*Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: gani.isayev@ayu.edu.kz*

²*магистрант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: abdalimovas@gmail.com*

Эффективность обучения студентов технологии размножения интродуцированных растений в ботаническом саду

Аннотация. В данной статье рассматривается эффективность обучения учащихся особенностям ознакомления и размножения интродуцированных растений в Ботаническом саду. Внимание было уделено исследованию методом наблюдений в естественной среде интродуцированных растений. Тип *Salix babilonica* L, который отличается своей красотой и высокой адаптивностью, был выбран для проведения исследовательских работ.

При проведении исследовательской работы со студентами использовались метод анкетирования, метод нарратива и дискуссии. В целях повышения интереса и мотивации студентов в ходе исследования были организованы экскурсии в Ботаническом саду Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави, среди интродуцированных растений из вида *Salix babylonica* L. методом стеблевого черенкования были удалены черенки и произведена их посадка.

В результате проведенного анкетирования было установлено, что студенты на высоком уровне осознали размножение интродуцированных растений и особый интерес вызвало проведение исследовательских работ в Ботаническом саду. Опыт, полученный при освоении технологии размножения интродуцированных растений, повысил тягу молодых специалистов к науке и привил исследовательские навыки. В ходе исследования *Salix babylonica* L. высажено 150 саженцев сорта, из них 85% получен посадочный материал, прошедший период укоренения на высоком уровне. Рассмотрено применение в учебном процессе экологических, физиологических аспектов адаптивных растений. Разработана методика исследовательской работы и предложено внедрить ее в учебный процесс.

На основании результатов исследования установлено, что эффективные способы обучения технологии размножения интродуцированных растений в Ботаническом саду могут быть использованы будущими учителями биологии как вспомогательное средство и как методика организации лабораторных работ.

Ключевые слова: интродуцированные растения, *Salix babylonica* L., технология размножения, методика, студенты, метод черенкования, Ботанический сад.

Кіріспе

Өсімдіктері интродукциялау биоалуантүрлікті сақтап қалу үшін әр уақытта да маңызды болған. Ағаш өсімдіктер арасында алғашқы интродукциялау объектілері жемістер болды, олар практикалық тұрғыдан өте маңызды. Жерорта теңізінде Александр Македонскийдің жорықтары нәтижесінде шабдалы, өрік пайда болды, император Юстинианның тұсында – тұт, кейінірек – цитрус өсімдіктері пайда болды [1]. Сол сияқты Түркістан қаласына да көптеген өсімдіктер әкелініп жерсіндірілген. Бүгінгі таңда Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің Ботаникалық бағында әр түрлі аймақтардан интродукцияланған ағаштардың, бұталардың, сәндік және жемісті өсімдіктердің 127 түрі өсірілуде. Түркістан қаласы өсімдіктер организміне әсер ететін қолайсыз жағдайлар кешенімен сипатталады: қатты климаттық құрғақшылық, жаздың аптап ыстығы, төмен ылғалдылық, аздаған қар жамылғысы, жер асты суларының төмен орналасуы. Мұның бәрі осы саланы іске асыруды жүзеге асыруда қиындықтар туғызады. Осыған байланысты өсімдіктерді оған тән емес жаңа жерде өсіру кезінде өсімдікке міндетті талдау жасау қажет екендігі дәлелденді [2, 100].

Зерттеу тақырыбына байланысты әлемде көптеген зерттеулер жүргізілуде. Supika J. тандалған ағаш өсімдіктерін интродукциялау және физиологиялық ерекшеліктері бағалау арқылы өсімдіктердің төзімділік дәрежесін және бейімделгіштігін зерттеді [3]. Өсімдіктердің жергілікті және интродукцияланған популяцияларының жапырақ физиологиясында, биохимиясында және биотикалық өзара әрекеттесуінде әртүрлі ерекшеліктер болатындығы ғалымдармен дәлелденген [4]. Зерттеуде интродукцияланған өсімдіктердің сабақ қалемшелері арқылы көбейту және оны студенттермен бірге жасап, олардың ғылыми дағдыларын қалыптастыруға көңіл бөлінді.

А.А. Иманбаева және И.Ф. Белозеров Маңғышлақ Ботаникалық бағында жүргізген зерттеулер нәтижесінде Манғыстаудың құрғақшылық жағдайында судың жай-күйіне және маусымдық дамуына байланысты интродукцияланған алма ағаштарының ыстыққа төзімділігін анықтаған [5, 52-6.]. Ғ.М. Рысмамбетова және У.Е. Маннапова Түркістан

облысында экологиялық қолайсыз жағдайларда өсетін сәндік өсімдіктер мен бұталарды бейімдеу мәселелері қаралды [2, 125-б.]. Сонымен қатар биология ғылымдарының докторы Қ.Б. Байжигитов, Р.Г. Мухашева және Түркістан ботаникалық бағының аға дендрологы О.О. Оразбаева Түркістан өңірінің экстремальды климаттық жағдайларында өсімдіктерді жерсіндіру, олардың өсу мерзімдері, өсу қарқыны, осы өсімдіктердің жаңа экологиялық жағдайларға қатынасын анықтаған [6].

Жоғарыда атап өтілгендей, өсімдіктерді интродукциялауға байланысты бүкіл дүниеде зерттеулер жүргізіліп, интродуценттер алынууда, алайда бұл зерттеулерді жас ұрпақтың экологиялық санасын қалыптастыру және ғылыми дағдыларын дамыту үшін пайдаланылып отырған жоқ. Мемлекетіміздің экологиялық жағдайын жақсарту және көгалдандыру жұмыстарының болашағын өркендету үшін жас ұрпақпен жүйелі түрде жұмыс жүргізу күніміздің өзекті мәселелерінің бірі болып тұр. Бұл мәселені шешудің бірден бір жолы жас ұрпақты ғылымға деген ынтасын арттыру.

Ғылыммен айналысу болашақ мамандардың оқу ордасында алып жүрген білімдері мен дағдыларын шығармашылық тұрғыдан жүзеге асыруға, ғылыми ізденіс әдіснамасын меңгеруге, зерттеу тәжірибесін алуға көмектеседі. Ғылыми ізденіс процесінде үздіксіз кәсіби өзін-өзі тәрбиелеу және өзін-өзі жетілдіру қажеттілігі туралы хабардар болады [7]. Биологияны оқу процесінде студенттер көбінесе кейінгі өмірлерін ғылыми жұмыспен байланыстырады. Сондықтан оқу процесінде ғылыми ойлауды қалыптастыру, белгілі бір ғылыми мәселені жан-жақты және объективті бағалау және оны шешу жолдарын анықтау қабілеті маңызды [8]. Білім беру саласындағы әлемдік білім беру кеңістігіне ұмтылуға орай жасалынып жатқан өзгерістер білім алушылардың дербестігін, ізденімпаздығын, белсенділігі мен шығармашылық қабілетін дамытуды талап етеді. Сондықтан білім алушылардың оқып жүрген уақытында ойлау белсенділігін жетілдіріп, білімі мен біліктілігін өмірде қолдана білу қажеттілігі туындайды. Бұл міндеттердің жүзеге асуы білім алушылардың шығармашылық ісәрекеттерін дұрыс ұйымдастыруға тікелей байланысты [9]. Аталған ерекшеліктерді студенттің бойында қалыптастыруға зертханалық жұмыстар көмектеседі. Зерттеу жұмысында дәл осы мәселеге көңіл бөлініп студенттермен бірлесе отырып зертханалық жұмыстар артқарылды.

Бүгінгі күнде жас ұрпақты табиғатпен байланыстыра отырып білім беру өзекті мәселелердің бірі. Соның ішінде декоративті интродукцияланған өсімдіктердің көбеюін және бейімделуін зерттеу студенттердің қызығушылық алаңына сай және болашақта қаламыздың гүлденуіне орасан зор ықпалын тигізетіні сөзсіз. Осыған байланысты ғылыми зерттеу жұмысының мақсаты, студенттерге ботаникалық бақтағы интродукцияланған өсімдіктердің көбею технологиясын үйретудің тиімділігін анықтау болып табылды. Мақсатқа жету үшін келесі міндеттер атқарылды:

- ботаникалық бақтағы интродукцияланған өсімдіктердің түрлік құрамын және көбею ерекшеліктерін анықтау;
- студенттермен экскурсиялар және аудиториядан тыс зерттеулер ұйымдастыру;
- ботаникалық бақтағы интродукцияланған өсімдіктердің көбею технологиясын үйретудің әдістемесін жасау.

Зерттеу әдістері

Зерттеу жұмыстары Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті биология кафедрасы студенттерімен биология кафедрасында және ботаникалық бағында жүргізілді. Ғылыми биология мамандығы 2-курс студенттері арасынан 30 студент қатысты.

Ғылыми зерттеу жұмысын жүргізу кезінде оқытудың инновациялық әдістері, баяндау әдісі, қалемшелеп көбейту әдісі, сауалнама жүргізу, диагностикалау әдісі қолданылды. Сонымен қатар жүргізілген зертханалық сабақтарға әдістеме жасалынды. Зерттеу

жұмысының алғышарты ретінде Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті биология кафедрасы студенттерінен сауалнама алынды. Сауалнамаға 30 студент қатысты. Сауалнама нәтижелеріне байланысты материал дайындалып баяндама жасалынды. Білім беру саласындағы ең кең тараған оқыту әдісі- баяндау. Баяндаудың тәрбиелік мәні және білімді әрі қарай дамытудағы ролі өте жоғары. Баяндау әдісі студенттердің тақырыпты терең қабылдауы және логикалық идеялар мен сындарлы пікірлерді қалай жүзеге асыру керектігін түсіну үшін жасалынды.

Оқу процесінде инновациялық әдістерді қолдану әртүрлі пәндерді оқытудағы стереотиптерді жеңуге, кәсіби қызметтің жаңа әдістерін әзірлеуге, студенттердің шығармашылық қабілеттерін дамытуға ықпал етеді [10]. Зерттеу барысында оқытудың инновациялық әдістерінің бірі ретінде интербелсенді тақтаны қолдана отырып, баяндама жасау әдісі қолданылды. Осы әдістер көмегімен студенттердің теориялық білімдері қалыптасып практикалық жұмыстар жасауға дайын болды.

Практикалық жұмыстар экскурсия жасаумен басталды. Алдын ала белгіленіп қойған маршрутпен студенттермен ботаникалық бақта экскурсия жасау арқылы таным жорық жасалынды. Экскурсия барысында биометриялық әдіс көмегімен студенттер өз беттерімен интродукцияланған өсімдіктердің биометриялық ерекшеліктерін анықтады.

Интродукцияланған өсімдіктерден *Salix babylonica* L. таңдап алынып қалемшелеу әдісі көмегімен көбейтілді. Қалемшелеу – өсімдіктерді вегетативті жолмен көбейту тәсілдерінің бір түрі. Бұл ең қарапайым және ең сенімді әдіс. Қалемшеден өсіп шыққан жас өсімдік бастапқы өсімдіктің нақты көшірмесі болады, тез арада жаңа жерде тамыр жайып, қатал экологиялық жағдайларға төзімділікпен ерекшеленеді [11]. Өсімдіктерді қалемшелеу әдісімен көбейту арқылы құнды шаруашылық қасиеттері бар интродукцияланған өсімдіктердің отырғызу материалы алынды.

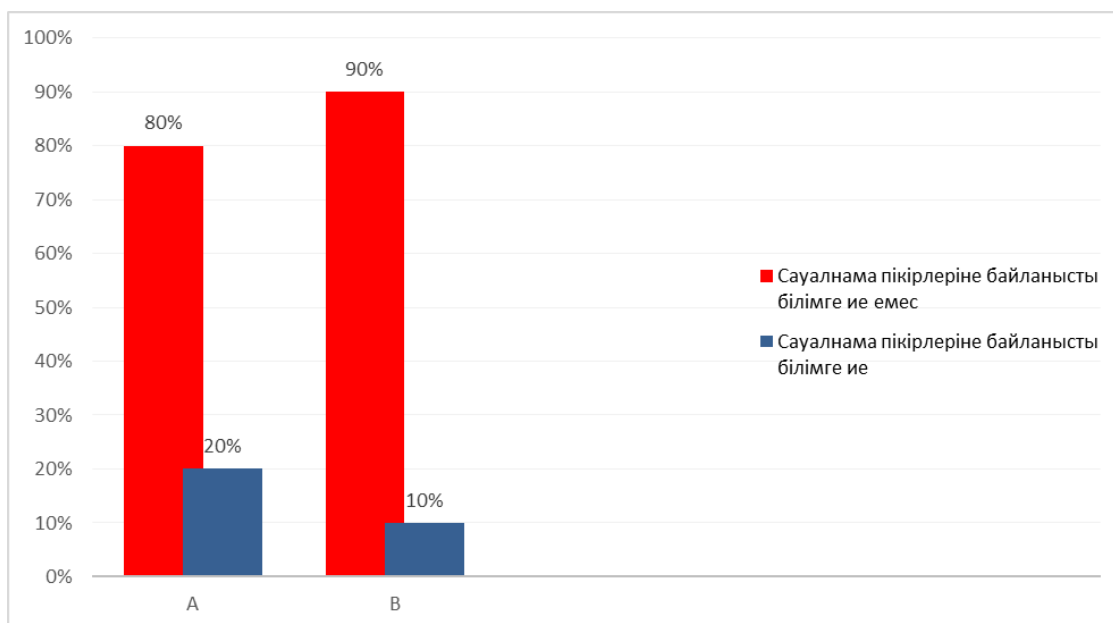
Зерттеу нәтижесінің деңгейін анықтау мақсатында зерттеуге қатысқан 30 студенттен қайта сауалнама алынды. Оқушылар жүргізілген зерттеуге байланысты жеке әсерлері мен көзқарастарын білдіруі үшін дискуссия сабағы ұйымдастырылды. Алынған сауалнамалар диагностикасы жасалынып зерттеу нәтижесін нақтылауда пайдаланылды. Зерттеу нәтижесіне сай әдістеме жасалынды.

Талдау мен нәтижелер

Өсімдіктерді интродукциялау қазіргі кезеңде генофондты және әр түрлі табиғи флораның биологиялық әртүрлілігін сақтаудың маңызды мәселелерін шешеді, соның ішінде мәдениетіміз үшін ең құнды декоративті түрлердің санын көбейтуге үлес қосады. Қ. Байжигитов өзінің зерттеулерінде Қазақстанның оңтүстігіндегі экстремалды-құрғақ жағдайларда ботаникалық бақ құрылғанын және сәндік, жеміс ағаштары мен бұталардың 127 түрін, формалары мен сорттарын енгізу жүргізілгенін атап өткен болатын. Қ.Байжигитовтың басшылығымен Түркістан қаласы мен Оңтүстік Қазақстан аудандарын көгалдандыру үшін ағаш және бұта өсімдіктерінің перспективалы интродуценттері анықталған. Қазіргі таңда Түркістанның ботаникалық бағында 98 сәндік ағаштардың түрі мен келбеті, бұталар мен сорттары өседі. Олардың барлығы экологиялық-экстраполяциялық баға беру негізінде сұрыпталған [12]. Түркістанның көктем айлары күн радиациясының көп мөлшерімен сипатталады. Сонымен, ақпан айында шөлді топырақтың 1 см² бетіне тәулігіне 277 калория жылу түседі, ал дала аймағында бұл энергия наурыз айында тіркелген. Бұл ең алдымен өсімдіктердің өсуіне және дамуына әсер етеді. Көпжылдық бақылау процесінде ағаш және бұта өсімдіктері түрлеріне байланысты вегетациялық кезеңдері әр түрлі уақытта басталатындығы және аяқталатындығы анықталған. Вегетациялық кезеңнің басталу уақытына сәйкес сәндік ағаш өсімдіктері үш топқа бөліп қарастырылған: ерте, орта және кеш. Өсудің ең ерте басталуы *Salix babylonica* L., *Salix argyrea* E. Wolf, *Morus alba* L., бұршақтың ашылуы ақпанның үшінші онкүндігінен басталатындығы анықталған [5, 57-б.].

Осыған байланысты зерттеуде *Salix babylonica* L. қалемшелері пайдаланылды. Жасалынған зертханалық жұмыстарда 2 курс студенттерінен 30 студент қатысты. Студенттің практикалық және зертханалық сабақтардағы жұмысы дәрісте басталған жұмыстың логикалық жалғасы болып табылады, өйткені оқу зертханаларындағы эксперименттік зерттеу жұмысы ойлауды дамытуға және өз бетімен жұмыс жасау қабілетін күшейтуге мүмкіндік беретіні дәлелденген [13]. Жақсы ұйымдастырылған студенттердің зерттеу іс-әрекеті ғылыми ізденіске ынталандыру, ғылыми құзыреттілік, өздігінен дамуы, дамытушылық мүмкіндік беретін сыни ойлау жолдарын ашуға көмектесетін дағдыларын қалыптастыру, зерттеуге байланысты өз көзқарасын қалыптастыруға жол ашады [14]. Осыған орай бұрын жасалған зерттеулерді негіз ретінде алынды және студенттерді қатыстыра отырып, олардың зерттеушілік дағдыларын арттыру мақсатында зертханалық сабақтар ұйымдастырылды.

Зерттеу жұмысына қатысқан студенттер 2 топқа бөлінді. Бірінші топ (А) эксперименталды топ болып белгіленді және 15 студенттен құралды. Екінші топ (В) тек қана теориялық мәліметтерді игерген топ болып 15 студенттен құралды. Студенттердің зерттеуден алдығы білім деңгейлерін және ғылымға деген қызығушылық деңгейін анықтау мақсатында сауалнама жүргізілді. Сауалнама құрамы ботаникалық бақтағы интродукцияланған өсімдіктер және оларды көбейту әдістері туралы пікірлерден тұрды. Сауалнама нәтижелеріне қарайтын болсақ бірінші топ студенттерінің 20% ғана интродукцияланған өсімдіктер және оларды көбейту жолдары туралы ақпаратқа ие екені анықталды. Екінші топ студенттерінің 10% ғана аталмыш тақырып туралы пікірлерге ие екені анықталды (1-сурет).

1-сурет – Интродукцияланған өсімдіктерді көбейту технологиясына байланысты сауалнама нәтижесі (зерттеудің алғашқы күні)

Бөлініп алынған топтармен теориялық білім қалыптастыру үшін лекция және дискуссия сабақтары жүргізілді. Лекция сабақтарының 50% интербелсенді тақтада баяндама түрінде, 50% дискуссия түрінде өткізілді. Студенттердің зерттеу іс-әрекеттерін бақылау мақсатында А тобының зерттеу жұмыстарының 50% Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің ботаникалық бағында жүргізілді. В тобы ботаникалық бақтағы зертханалық жұмыстарға қатыспады. Бұл топқа өз бетімен интернет желісін пайдалану арқылы ізденіс жұмыстарын жүргізу тапсырмасы берілді. А тобымен жүргізілген

зертханалық жұмыстар алдын ала белгіленген маршрутпен ботаникалық баққа экскурсия жасаумен басталды. Экскурсия барысында интродукцияланған өсімдіктерге сипаттама беріліп *Salix babylonica* L. ағашы таңдап алынды. Өсімдіктерді көбейту екі жолмен жүреді – тұқыммен және вегетативті. Бірақ вегетативті көбейтудің тұқыммен көбейтудің алдындағы артықшылығы, өсірілетін өсімдік алғашқы өсімдіктің барлық белгілерін сақтап қалады. Вегетативті көбейтуді жапырақты және сабақты қалемшелермен, бұталарды бөлумен және т.б. тәсілдермен көбейтуге болады. Қалемшелеу жақсы тамырланатын материалды сапалы түрде алуға мүмкіндік береді. Сондықтан вегетативті көбейтуде қалемшелеу тәсілі ең жеңіл және ең тиімді болып саналады [15]. Осыған байланысты интродукцияланған өсімдіктердің *Salix babylonica* L. түрін қалемшелеп көбейту әдісі көмегімен көбейтілді. Зерттеу барысында студенттерге қалемшелеу технологиясы үйретілді. Өсімдікті қалемшемен көбейту үшін, өсуін тоқтатып жатқан немесе тоқтатқан, бірақ сүректеніп үлгермей, жартылай сүрек күйінде: өркеннің негізі қатты, бірақ ұшы жұқа болып тұрған биылғы өркендер қолданылады [16]. М.В. Баханова және А.Н. Шелкунов өздерінің зерттеулерінде қалемшелеу кезінде кесу сипаты мен дұрыстығын анықтау үшін аналық өсімдігінде жапырақтың орналасуын ескеру қажет екенін анықтаған. Олардың зерттеулерінде жапырақтардың қарама-қарсы орналасқан өсімдіктерді кесіп алу 90°-та жасалуы керек екендігі анықталған, жапырақтардың кезекпен орналасуы бар өсімдіктер үшін – кесу қиғаш, сабағы көлбеу орналастырылған. Бұл өткізгіш шоқтардың орналасуына байланысты екені дәлелденген [17]. Ғалымдардың қалемшелеу технологиясына байланысты зерттеулерін ескере отырып, А тобындағы барлық студенттердің зерттеуге қатысуын қамтамасыз ету мақсатында әр студент жеке 10 қалемшеден отырғызды. Жалпы 150 қалемше алынып отырғызу материалы дайындалды. Қалемшелерді кесіп алу жұмыстары Түркістан қаласының климатына байланысты қаңтар айының соңында жүргізілді. Әр қалемше 40см ұзындықта алынды. Алынған қалемшелердің түбін бір жаққа қаратып 20–30 данадан байламдар жасалынып жердің қызуын күту мақсатында 1 метр тереңдікте ор қазылып көміліп қойылды (2-сурет).

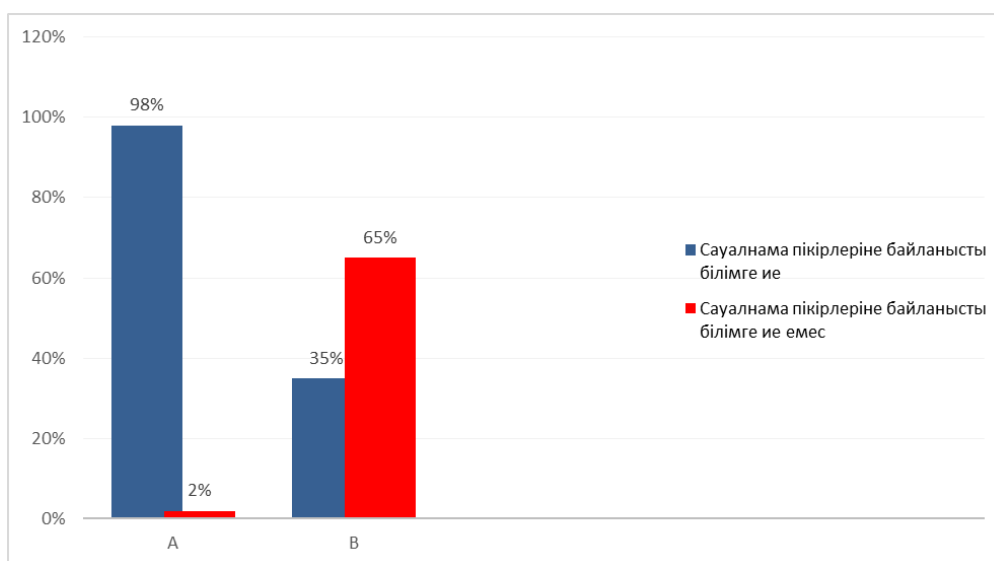
2-сурет – А: 40см ұзындықта алынған қалемше үлгісі
В: қалемше байламдарын орға көму процесі

Зерттеудің жоғарыда айтылған бөліміне студенттердің 100% белсенді қатысты. Түркістан аумағында көктемнің ерте басталуына байланысты қаңтарда көмілген қалемшелер наурыз айында қазып алынды. Наурыз айында топырақтың жылулығы 10⁰C-тан асады. Қалемшелерді өңделген топыраққа жер бетіне 2–3 бүршігі шығып тұратындай етіп әр қалемше арасында 10 см арақашықтық сақтап отырғызылды (3-сурет). Отырғызылған қалемшелердің 85% тамырлау кезеңінен сәтті өтті.

3-сурет – Өңделген топыраққа отырғызылған қалемшелер

Жүргізілген зерттеулердің студенттердегі әсерін және қалыптасқан білім деңгейін анықтау мақсатында зерттеудің алғашқы күндері алынған сауалнама қайта алынды. Сауалнама нәтижесін 4-суретте көре аламыз.

4-сурет – Интродукцияланған өсімдіктерді көбейту технологиясына байланысты сауалнама нәтижесі (зерттеудің соңғы күні)

Сауалнама нәтижесіне қарайтын болсақ А тобының студенттерінің тақырыпқа байланысты білім деңгейі 20%-дан 98%-ға өскенін көре аламыз. В тобы студенттерінің нәтижесі 10%-дан 35%-ға ғана өскенін көре аламыз.

Қаңтар және наурыз айларында жүргізілген зертханалық сабақтарға жеке-жеке әдістемелер жасалынды. Әдістеме студенттердің аудиториялық дәрістерде алған теориялық білімдерін практика негізінде толықтыруларына толық мүмкіндік береді. Жасалған әдістеме бойынша студент зерттеу объектісі ретінде бірнеше интродукцияланған өсімдіктер ішінен қалағанын таңдап алып сол өсімдіктерді қалемшелеу жолымен көбейтеді. Ұсынылған өсімдіктер: *Salix babylonica* L., *Salix argyrea* E., *Betula pendula* Roth, *Styphnolobium japonicum* L. Қаңтар айына арналған әдістемеді қалемшелерді алу жолдары, ережелері және көктемге дейін сақтау жолдары көрсетілген. Көктемде жасалынатын зерттеу жұмысының әдістемесінде сақталған қалемшелерді топыраққа отырғызу, тамырлау кезеңін бақылау және тамырлау кезеңінен кейінгі қайта отырғызу жұмыстары қарастырылған.

Қорытынды

Зерттеу жұмысында студенттерге ботаникалық бақтағы интродукцияланған өсімдіктердің көбею технологиясын үйретудің тиімділігін анықтау үшін теориялық және практикалық жұмыстар жүргізілді. Зерттеу тақырыбына байланысты әдеби шолу жасалынып ботаникалық бақта бұрын жасалған зерттеулер зерттеу жұмысының мақсатына жетуде оңтайлы әсер етті.

Зерттеу жұмысының тақырыбына сай зертханалық сабақ әдістемесі жасалынды. Зерттеу нәтижесінде ботаникалық бақтағы интродукцияланған өсімдіктерден *Salix babylonica* L. түрінің Түркістан климатына жақсы бейімделгіштігі және қалемшелеу нәтижесінде жоғары деңгейде тамырлау қасиетіне ие екендігі анықталды. *Salix babylonica* L. түрінің 150 қалемшесі алынып оның 85% тамырлау кезеңінен сәтті өтіп отырғызу материалы алынды. Студенттердің ғылыми көзқарастарының қалыптасқаны және интродукцияланған сәнді ағаштарға деген қызығушылығының артқаны сауалнама нәтижесінде белгілі болды. Эксперименталды топ студенттерінің зерттеу тақырыбына байланысты білім деңгейлері және ғылымға байланысты көзқарастары 78%-ға артқандығы, ал теориялық біліммен шектелген студенттердің тақырыпты меңгеру деңгейі 25%-ға өскені анықталды. Бұл өз кезегінде тек қана теориялық білім беру арқылы бәсекеге қабілетті және ғылыми дағдылары қалыптасқан биолог маман даярлау мүмкін емес екендігін дәлелдеді. Зерттеу жұмысы барысында ұйымдастырылған дискуссия сабақтары нәтижесінде ботаникалық бақта жұмыс жасау студенттердің санасында табиғатқа деген сүйіспеншілік пен құрметті оятқаны байқалды.

Зерттеу жұмысының тақырыбына сай жасалған зертханалық сабақ әдістемесінің биолог маман даярлаудағы оңтайлы әдісі екендігі дәлелденді. Биология мамандығына арналған «Өсімдіктер интродукциясы» атты пәнге енгізуге ұсыныс жасалынды. Зерттеудің нәтижелеріне сүйене отырып, ботаникалық бақтағы интродукцияланған өсімдіктердің көбею технологиясын үйретудегі тиімді жолдары биологиялық ғылымдар мұғалімдерінің зертханалық жұмыстарын ұйымдастырудағы әдістемесі ретінде қолдана алатыны анықталды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Баханова М.В., Намзалов Б.Б. Интродукция растений. – Улан-Удэ: Бурятский госуниверситет, 2009. – 207 б.
2. Рысмамбетова Ғ.М., Маннапова У.Е. Түркістанның ботаникалық бағындағы ағаш-бұталы декоративті өсімдіктердің интродукциясы және олардың дәрілік қасиеттері // ҚазҰУ хабаршысы. Биология сериясы. – 2011. – №6 (52). – Б. 161–163.

3. Supuka J., Alkurdi M.I.S., Urin P. & Halajová D. Assessment of chosen woody plants introduction through growth and physiology characteristics // *Thaiszia Journal of Botany*. – 2017. – №27(1). – P. 1–15.
4. Li W., Wan L., Tian B., Ding J., Siemann E. Introduced Populations of an Invasive Tree Have Higher Soluble Sugars but Lower Starch and Cellulose // *Frontiers in Plant Science*. – 2020. – №11.
5. Imanbaeva A.A., Belozerov I.F. The use of computer technologies for plants introduction value diagnostics in the arid conditions of the mangystau desert // *Journal of Pharmaceutical Sciences and Research*. – 2018. – №10 (11). – P. 2742–2746.
6. Байжигитов К.Б., Мухашева Р.Г., Оразбаева О.О. Биология роста интродуцентов ботанического сада МКТУ города Туркестан // *Естественные и математические науки в современном мире*. – 2016. – №4(39). – С. 51–61.
7. Сахарчук Е. Студент исследователь // *Высшее образование в России*. – 2004. – №4. – С. 145–149.
8. Оказова З.П. Использование биологических задач исследовательского характера в преподавании биологии в высших учебных заведениях // *АНИ: педагогика и психология*. – 2018. – №3 (24). – С. 180–182.
9. Салыбекова Н.Н., Исаев Ф.И., Айдарханова Б.К., Шынтемирова А.С., Сәулет С. Биологиялық білім беруде жоба жұмыстарын құру мен қолданудың мүмкіндіктері // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2019. – №4 (114). – Б. 93–103.
10. Черкасов М.Н. Инновационные методы обучения студентов // *Инновации в науке*. – 2012. – №14(2). – С. 124–129.
11. Чурикова Н.Л., Дубровский М.Л., Папихин Р.В., Тарова З.Н., Гонтюрев А.Н. Размножение методом зелёного черенкования новых перспективных клоновых подвоев яблони селекции Мичуринского ГАУ // *Технологии пищевой и перерабатывающей промышленности АПК – продукты здорового питания*. – 2019. – №3. – С. 63–68.
12. Байжигитов К.Б. Интродукция декоративных, плодовых деревьев и кустарников в Туркестане: Дисс. ... доктора биологических наук. – Алматы, 2006. – 268 с.
13. Арсланов Ш.Д., Арсланов Д.Э. Об особенностях преподавания естественно-научных дисциплин для различных специальностей в техническом вузе // *Современные проблемы науки и образования*. – 2015. – №6. – С. 21–29.
14. Romankina M.Yu., Kuznetsova N.V., Fedulova Yu.A. Scientific research as an important aspect of natural science education // *Journal of Physics: Conference Series*. – 2020. – №1691. – P. 146–152.
15. Майсупова И.К., Жусуп Н. Жасыл қалемшелеу әдісімен сәнді бұталы өсімдіктерді көбейту келешегі // *Сейфуллин окулары – 16: Жаңа формациядағы жастар ғылыми – Қазақстанның болашағы» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары*. – 2020. Т.І, Ч.2. – Б. 236–238.
16. Соколова Т.А. Декоративное растениеводство. – М.: Академа, 2004. – 352 с.
17. Баханова М.В., Шелкунов А.Н. Особенности размножения древесных культур методом зеленого черенкования в ботаническом саду бурятского государственного университета // *Вестник КрасГАУ*. – 2015. – №10. – С. 151–155.

REFERENCES

1. Bahanova M.V., Namzalov B.B., *Introdukciia rasteni [Introduction of plants]*. – Ulan-Ude: Buriatski gosuniversitet, 2009. – 207 s. [in Russian]
2. Rysmambetova F.M., Mannapova U.E. Turkistannyn botanikalıyq bagyndagy agash-butaly dekorativti osimdikterdin introdukciiasy zhane olardyn darilik qasietteri [Introduction of arboreal and shrubby ornamental plants in the Botanical Garden of Turkestan and their medicinal properties] // *QazUU habarshysy. Biologia seriiasy*. – 2011. – №6 (52). – B. 161–163. [in Kazakh]
3. Supuka J., Alkurdi M.I.S., Urin P. & Halajová, D. Assessment of chosen shhoody plants introduction through groshhth and physiology characteristics // *Thaiszia Journal of Botany*. – 2017. – №27(1). – P. 1–15.

4. Li Shh., Shhan L., Tian B., Ding J., Siemann E. Introduced Populations of an Invasive Tree Have Higher Soluble Sugars but Loshher Starch and Cellulose // *Frontiers in Plant Science*. – 2020. – №11.
5. Imanbaeva A.A., Belozarov I.F. The use of computer technologies for plants introduction value diagnostics in the arid conditions of the mangystau desert // *Journal of Pharmaceutical Sciences and Research*. – 2018. – №10 (11). – P. 2742–2746.
6. Baizhigitov K.B., Muhasheva R.G., Orazbaeva O.O. Biologiia rosta introducentov botanicheskogo sada MKTU goroda Turkestan [Biology of the growth of introducents of the Botanical garden of the IKTU of Turkestan] // *Estestvennye i matematicheskie nauki v sovremennom mire*. – 2016. – №4(39). – S. 51–61. [in Russian]
7. Saharchuk E. Student issledovatel [Student researcher] // *Vyssee obrazovanie v Rossii*. – 2004. – №4. – S. 145–149. [in Russian]
8. Okazova Z.P. Ispolzovanie biologicheskikh zadach issledovatel'skogo haraktera v prepodavanii biologii v vysshih uchebnykh zavedenijah [The use of biological research tasks in the teaching of biology in higher educational institutions] // *ANI: pedagogika i psihologiya*. – 2018. – №3 (24). – S. 180–182. [in Russian]
9. Salybekova N.N., Isaev F.I., Aidarhanova B.K., Shyntemirova A.S., Saulet S. Biologiialyq bilim berude joba jumystaryn quru men qoldanudyn mumkindikteri [Possibilities of creating and using design works in biological education] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2019. – №4 (114). – B. 93–103. [in Kazakh]
10. Cherkasov M.N. Innovacionnye metody obucheniia studentov [Innovative methods of teaching students] // *Innovacii v nauke*. – 2012. – №14(2). – S. 124–129. [in Russian]
11. Churikova N.L., Dubrovski M.L., Papihin R.V., Tarova Z.N., Gontiurev A.N. Razmnozhenie metodom zelionogo cherenkovaniia novykh perspektivnykh klonovykh podvoev iabloni selekcii Michurinskogo GAU [Reproduction by the method of green cuttings of new promising clone rootstocks of apple trees selected by Michurinsky GAU] // *Tehnologii pishhevoi i pererabatyvaiushhei promyshlennosti APK – produkty zdorovogo pitaniia*. – 2019. – №3. – S. 63–68. [in Russian]
12. Baizhigitov K.B. Introdukciia dekorativnykh, plodovykh dereviev i kustarnikov v Turkestane: Diss. ... doktora biologicheskikh nauk [Introduction of ornamental, fruit trees and shrubs in Turkestan: Dis. ... Doctors of Biological Sciences]. – Almaty, 2006. – 268 s. [in Russian]
13. Arslanov Sh.D., Arslanov D.Je. Ob osobennostjakh prepodavaniia estestvenno-nauchnykh disciplin dlia razlichnykh specialnostei v tehničeskom vuze [About the peculiarities of teaching natural science disciplines for various specialties in a technical university] // *Sovremennye problemy nauki i obrazovaniia*. – 2015. – №6. – S. 21–29. [in Russian]
14. Romankina M.Ju., Kuznetsova N.V., Fedulova Ju.A. Scientific research as an important aspect of natural science education // *Journal of Physics: Conference Series*. – 2020. – №1691. – P. 146–152.
15. Maisupova I.K., Zhusup N. Jasył qalemshelu adisimen sandi butaly osimdikterdi kobeitu keleshegi [Prospects of reproduction of lush shrubby plants by green cuttings] // *Seifullin oqulary – 16: Jana formaciiadagy jastar gylmy – Qazaqstannyn bolashagy» atty halyqaralyq gylmy-teoriialyq konferenciasynyn materialdary*. – 2020. – T.I, Ch.2. – B. 236–238. [in Kazakh]
16. Sokolova T.A. Dekorativnoe rastenievodstvo [Decorative plant growing]. – M.: Akadema, 2004. – 352 s. [in Russian]
17. Bahanova M.V., Shelkunov A.N. Osobennosti razmnozheniia drevesnykh kultur metodom zelenogo cherenkovaniia v botanicheskom sadu buriatskogo gosudarstvennogo universiteta [Features of propagation of tree crops by the method of green cuttings in the botanical garden of the Buryat State University] // *Vestnik KrasGAU*. – 2015. – №10. – S. 151–155. [in Russian]

ТАРИХ, САЯСАТТАНУ

UDK 902(4/9); IRSTI 03.41.91

<https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.23>**B. SİZDİKOV**

Yard. Doç. Dr.

Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
(Kazakistan, Türkistan), e-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0001-8115-5810>

SAUROMAT-SARMAT KAVİMLERİNİN SİYASİ TARİHİ

Özet. Batı Kazakistan stepleri Tunç Çağından itibaren göçebe kavimlerin yaşadığı coğrafya olup, Asya'nın önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Bölge karasal iklim kuşağı içinde Asya ve Avrupa kıtalarının kesiştiği noktada yer aldığından, kıtalararası köprübaşı veya bir kilit noktası özelliği göstermiş ve tarih boyunca önemli olaylara sahne olmuştur. Bunun sonucunda, Demir Çağının başından Orta Çağa kadar devam eden sayısız göç dalgalarının geçtiği bir bölge olmuş ve birçok kültürlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bölgede ortaya çıkmış olan kültürlerin biride Sauromat-Sarmat kültürüdür. Sauromat-Sarmat kavimlerin ortaya çıkışı, yaşadığı sınırları ve oluşturduğu kültürlerinin kronolojisi bu güne kadar araştırmacıların ortamında ortak fikre gelmemiştir ve hala en önemli tartışmalı konuların birini oluşturmaktadır. Sauromat-Sarmat kavimlerinin ortaya çıkışı ve siyasi tarihinin incelenmesi çalışmamızın asıl amacını oluşturmaktadır. Bu amaç doğrultusunda, yazılı kaynaklar ve arkeolojik verileri inceleyerek söz konusu kavimlerin ortaya çıkışı ve siyasi tarihi anlatılmaya çalışılmıştır. Ayrıca, Sauromat-Sarmat kavimlerinin varlığını sürdürmüş olduğu dönemi dört dönem altında incelenerek, oluşturmuş oldukları kültürlerinin dönemsel farklılıkları belirtilmiştir.

Anahtar kelimeler: Sauromat-Sarmat, Güney Ural, Orta Asya, Demir Çağı, konar göçer kavimler, yazılı kaynaklar.

Б. Сиздиков

PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доцент м.а.
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz

Савромат-сармат тайпаларының саяси тарихы

Аңдатпа. Батыс Қазақстан территориясы Азияның маңызды бір бөлігі ретінде саналып, мұнда көшпелі тайпалар қола дәуірінен бастап мекендеген. Аймақ Азия мен Еуропа континенттерінің тоғысқан нүктесінде орналасқандықтан, континентаралық көпір немесе кілт нүктесі ретінде маңызға ие болған, тарихи кезеңдер бойы маңызды оқиғаларға куә болған. Нәтижесінде темір дәуірінің басынан орта ғасырға дейінгі көрініс тапқан тарихи көштерге және көптеген мәдениеттердің қалыптасуына себепші болған маңызды аймақтардың бірі болды. Аймақта қалыптасқан мәдениеттердің бірі Савромат-Сармат

***Bize doğru alıntı yapınız:**

Sizdikov B. Sauromat-Sarmat Kavimlerinin Siyasi Tarihi // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №1 (123). – Б. 267–278. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.23>

***Cite us correctly:**

Sizdikov B. Sauromat-Sarmat Kavimlerinin Siyasi Tarihi [The Political History of Savromat-Sarmatic Tribes] // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №1 (123). – Б. 267–278. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.23>

мәдениеті темір дәуірінде қалыптасты. Савромат-Сармат тайпаларының тарих сахнасына шығуы, олардың өмір сүрген территориясы мен қалыптастырған мәдениеттерінің хронологиясы туралы әлі күнге дейін зерттеуші ғалымдардың арасында ортақ пікір қалыптаспаған және бұл шешімін таппаған маңызды мәселелердің бірі болып табылуда. Осы себептерге байланысты Савромат-Сармат тайпаларының тарих сахнасына шығуы және саяси тарихының зерттелуі ғылыми жұмысымыздың негізгі мақсатын құрайды. Осы мақсатқа орай, авторлар жазбаша деректер мен археологиялық деректерді зерттей отырып, аталмыш тайпалардың тарих сахнасына шығуы және саяси тарихын жүйелі түрде түсіндіруге тырысады. Сонымен қатар, Савромат-Сармат тайпалары өмір сүрген уақытын төрт кезеңге бөліп қарастырып, қалыптастырған мәдениеттерінің кезеңдер бойынша ерекшеліктері анықталды.

Кілт сөздер: Савромат-Сармат, Оңтүстік Орал, Орта Азия, Темір дәуірі, көшпелі тайпалар, жазба деректер.

B. Sizdikov

PhD, Acting Associate Professor of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkistan), e-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz

The Political History of Savromat-Sarmatic Tribes

Abstract. The territory of Western Kazakhstan was considered an important part of Asia, where nomadic tribes lived from the Bronze Age. The region was located at the crossroads of Asia and Europe, played the role of an intercontinental bridge, and over a number of historical periods was a witness to important historical events. From the Iron Age to the Middle Ages, it was an important region where many cultures appeared and historical mass migrations of nomads took place. One of the cultures that developed in the region was formed in the Iron Age - the Sauromat-Sarmatian culture. Among researchers, there is still no common opinion about the time when the Sauromat-Sarmatian tribes appeared on the historical arena, about the territory of residence, the chronological framework of culture, and this is undoubtedly one of the important problems that need to be solved. Therefore, we chose these questions as the main goal of our scientific research. Studying written and archaeological data, we tried to systematically explain the appearance of these tribes in the historical arena, the political history of the tribes. In addition, the stages of the life of the Savromato-Sarmatian tribes were considered, divided into four periods and the peculiarities of cultures were determined.

Keywords: Savromats-Sarmatians, Southern Urals, Central Asia, Iron Age, nomadic tribes, written sources.

Б. Сиздиков

PhD, и.о. доцента Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казakhstan, г. Туркестан), e-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz

Политическая история савромат-сарматских племен

Аннотация. Территория Западного Казахстана считалась важной частью Азии, где с эпохи бронзы обитали кочевые племена. Регион находился на стыке Азии и Европы, играл роль межконтинентального моста, на протяжении ряда исторических периодов был свидетелем важных исторических событий. С железного века до средневековья был важным регионом, где появились многие культуры и проходили исторические массовые переселения кочевников. Одна из культур, сложившихся в регионе сформировалась в железном веке - савромат-сарматская культура. Среди исследователей до сих пор не сложилось общего мнения о времени появления на исторической арене савромат-сарматских племен, о

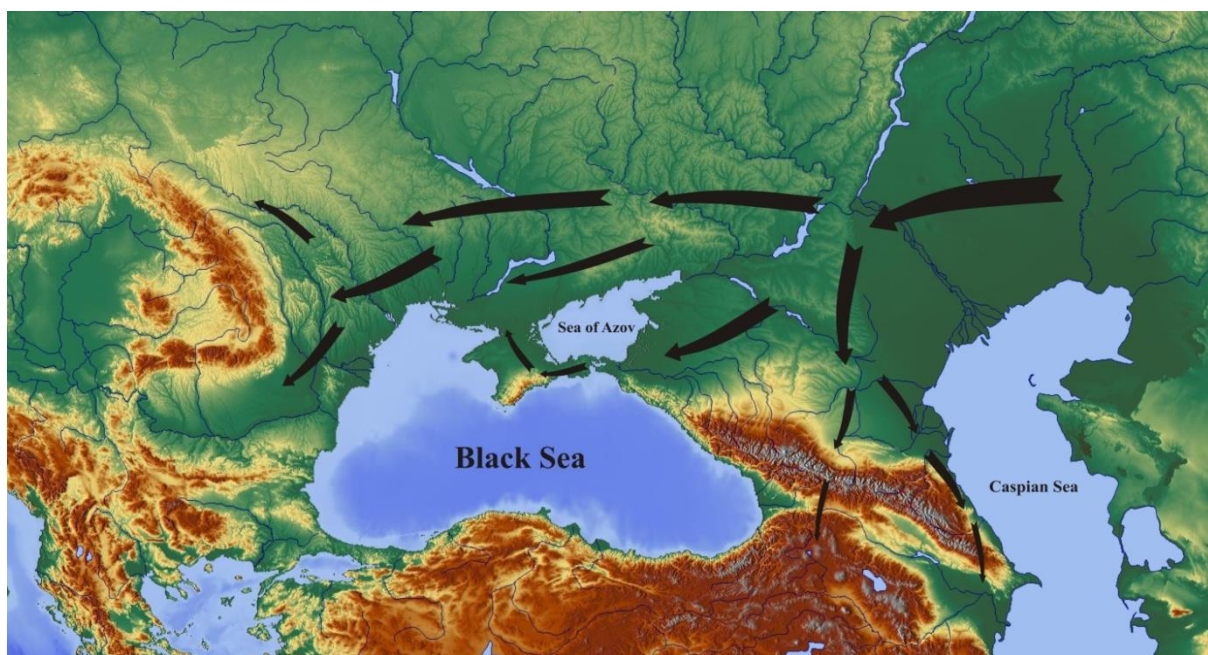
территории проживания, хронологических рамках культуры, и это несомненно является одной из важных, требующих решения проблем. Поэтому мы выбрали эти вопросы основной целью нашего научного исследования. Изучая письменные и археологические данные, авторы попытались системно объяснить появление этих племен на исторической арене, политическую историю племен. Кроме того, были рассмотрены этапы жизни савромат-сарматских племен, разделенных на четыре периода и определены особенности культур.

Ключевые слова: Савромат-сарматы, Южный Урал, Средняя Азия, Железный век, кочевые племена, письменные источники.

Giriş

Batı Kazakistan stepleri ilk göçebe kavimlerin yaşadığı coğrafya olup, Asya'nın önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Karasal iklim kuşağı içinde Asya ve Avrupa kıtalarının kesiştiği noktada yer alan Batı Kazakistan tarih boyunca önemli olaylara sahne olmuş. Demir Çağının başından Orta Çağ'a kadar birçok kültüre ev sahipliği yapmıştır. Burada ortaya çıkan en önemli kültürlerden biri çalışmamızda konu edineceğimiz Sarmat kültürüdür.

19. yüzyılın sonundan bugüne kadar yürütülen arkeolojik çalışmaların sunucunda MÖ 6. yüzyıl ile MS 4. yüzyıl arasında Hazar denizinin Doğusundan batıda Tuna nehrine kadar yayılan geniş bir coğrafyada önce Sauromatların, daha sonra bu kavimlerin temelinden oluşan Sarmat kavimlerinin yaşamış oldukları bilinmektedir [1, s. 2; 2, s. 3]. Adı geçen kavimler doğudaki Saka ve batıdaki İskit coğrafyasının merkezinde Ural Dağlarının güneyinde ortaya çıkarak batıya doğru yaptıkları seferler sonucunda tarihte silinmez iz bırakmışlardır (Harita 1.).

Harita 1 – Sauromat-Sarmat Kavimlerinin Batıya Yayılmaları

Sarmat kavimlerinin ortaya çıkışı günümüzdeki tartışmalı konuların birini oluşturmaktadır. Söz konusu kavimlerin yaşamış oldukları coğrafyada yürütülen kazılardan yazılı belgelerin bulunmamasından dolayı, Sarmat adını antik yazarların eserlerinden öğrenmekteyiz. Dikkat çekici olan, MÖ 4. yüzyıla kadarki yazılı kaynaklarda söz konusu kavimlerin adı «Sauromatae» olarak geçmesidir, MÖ 4. yüzyıl sonrasına ait yazılı kaynaklarda ise söz konusu kavimlerin adı «Syrmatae» olarak isimlendirilmektedir [3, s. 57]. Bu yüzden bilim adamların çoğu MÖ 6. – 4. yüzyıllarda Güney Ural bölgesinde Sauromatların yaşadığını, MÖ 4. yüzyılda doğudan gelen

kavimlerin etkisiyle Sarmat konfederasyonunun ortaya çıktığını ve onların Sauromat kültürünü devam ettirmiş olduğunu belirtmektedirler [4, s. 18; 3, s. 55].

Bu yüzden literatürlerde Güney Ural bölgesinin Demir Çağının erken dönemi «Sauromat Dönemi» (MÖ 6. – 4. yüzyıllar), orta ve geç dönemler ise «Sarmat Dönemi» (MÖ 4. – MS 4. yüzyıllar) olarak geçmektedir [5, ss.100–121].

Bu çalışmada söz konusu kavimlerinin kültürünü, örf âdetini, yaşam biçimini ve kurgan olarak tanımlanan mezarlarından ele geçen buluntuları inceleyerek, literatürlerde geçmekte olan Sauromat ve Sarmat kavimlerinin aynı kökten gelen akraba kavimler olduğunu benimsenmiştir. Bu görüşümüze Sauromatların ölülerinin gömülmüş olduğu mezarlığa Sarmatlar da ölülerini gömmeleri ve aynı kurgan altında hem Sauromat, hem Sarmat gömülerinin bulunması, kurgan mimarisinin, ölü gömme geleneğinin ve mezarlardan ele geçen buluntuların birbirine benzemesi delil oluşturmaktadır. Aynı kökten gelen Sarmat kavimleri ölülerini kendilerinden önce yaşayan Sauromatların ölülerinin yanına gömdükleri Lebedevka, Tau, Karaşaevo, Alebastrovo, Besoba, Kum – Say, Sintas, Jalgız – Oba, Kos – Oba, Mamai, Şalkar, Barbastau ve Kırık Oba mezarlıklarında yer alan kurganlarda görülmektedir.

Yazılı kaynakların ve arkeolojik verilerin incelenmesi sonucunda Sauromatların temelinden MÖ 4. yüzyılın başlarında Ural Dağlarının güneyinde doğudan gelen birçok göçebe kavimlerin birleşmesinden Sarmat çatısı altında bir konfederasyonun kurulduğunu ve onların Orta Asya ve Doğu Avrupa’da önemli güce sahip olduklarını söyleyebiliriz.

Yukarıda bahsedilen bilgileri göz önünde tutarak bu çalışmamızda kavramsal karmaşıklığın önüne geçebilmek için bundan sonra «Sauromat» veya «Sarmat» kavramları yerine sadece «Sarmat» kavramı kullanılacaktır.

Batı Kazakistan’ın Erken Demir Çağı tarihi bugüne kadar çok az araştırılmıştır. Bu tarihin bir boşluğu olarak bilinmektedir. Dolayısıyla Sarmat kavimlerin ortaya çıkışı, yaşadıkları ülkenin sınırları ve oluşturduğu kültürlerinin kronolojisi konusunda bu güne kadar araştırmacılar ortamında ortak fikre sahip olmamışlardır. Bu, hala tartışmalı konulardan biridir.

Araştırma yöntemi

Makalede Sauromat-Sarmat kavimlerinin ortaya çıkışını ve siyasi tarihini incelerken yazılı kaynaklar ve arkeolojik verileri toplayarak, söz konusu verileri sistematik bir şekilde karşılaştırarak incelenmiştir. Dolayısıyla antik yazarların eserinde bahsedilen söz konusu kavimlerin yaşam biçimi ve hayatını sürdürmüş oldukları bölgeleri ve tarihi arkeolojik verilerle karşılaştırmalı bir şekilde incelenerek, Sauromat-Sarmat kavimlerinin siyasi tarihi ortaya konulmuştur.

Bu çalışmamızda Batı Kazakistan Demir Çağının kronolojisi olarak B.N. Grakov’un [5, s. 100–121] oluşturmuş olduğu kronoloji sınıflandırmasını kullanılmaktadır (Tablo 1).

Tablo 1 - Batı Kazakistan Demir Çağı Kronolojisi

№	Dönemler	Kültürler	Tarihi	Silah Tipler
1	Sauromat Dönemi	Blyumenfel kültürü.	MÖ 7/6. – 4. Yüzyıllar.	Kabza başı T, völüt, mantar, toynak ve grifon başı biçimli kılıç ve hançerler, iki ve üç kanatlı uzun kovanlı ok uçlar.
2	Erken Sarmat Dönemi	Prohorovka kültürü.	MÖ 4. – 2. Yüzyıllar.	Kabza başı hilal biçimli kılıç ve hançerler, iki ve üç kanatlı uzun, kısa ve gizli kovanlı ok uçlar.
3	Orta Sarmat Dönemi	Suslov kültürü.	MÖ 2. – MS 2. Yüzyıllar.	Kabza başı yüzük biçimli kılıç ve hançerler, iki ve üç kanatlı kovanlı ve saplı ok uçlar.
4	Geç Sarmat Dönemi	Şipov kültürü.	MS 2. – 4. Yüzyıllar.	Kabza başı korunmamış (çivi biçimli) kılıç ve hançerler, iki ve üç kanatlı kovanlı ve saplı ok uçlar.

Sonuçlar ve tartışmalar

Günümüzde, Sarmat kavimlerinin ortaya çıkışı konusunda iki tür kaynak bulunmaktadır. Bunlardan biri yazılı kaynaklara, diğeri ise arkeolojik verilere dayanmaktadır.

Sarmatların ortaya çıkışı konusunda yazılı kaynaklara baktığımızda, tarihin babası olan Herodotos'un onların amazonlarla İskit erkeklerinin birleşmesinden ortaya çıktığını söylediği görülür [6, s. 110–116; 7, s. 86]. Hippokrates [8] ise Sarmatların İskitlerin bir kolu olarak o dönemde var olduklarını ve onlarla genetik bakımdan yakın kavimlerden olduklarını belirtmektedir. Yukarıda adı geçen antik yazarların vermiş oldukları bilgilerin incelenmesi sonucunda, Sarmatların ortaya çıkışının İskit kavimleriyle bağlantılı olduğu ve Erken Demir Çağında hayatını sürdüren İskit kavimlerinin bir kolu olarak var oldukları anlaşılmaktadır.

Polybius'ta [9] Sarmat kavimlerinin yaşadığı coğrafya «Sarmatae» olarak geçmektedir. Diodoros ise Sarmatların savaşçı bir kavim olduğu belirtmektedir. Ayrıca «Amazon» isminin Sarmat kadınlarına verilen bir ad olduğundan ve genç kızlar olgunlaştıklarında yay kullanmalarına engel olmasın diye sağ göğüslerini dağlattıklarından bahsetmektedir [10].

Strabon'un anlattığına göre, Sarmatlar dünyada yaşayan kavimlerin içindeki en adil ve terbiyelisidir. Ayrıca Strabon onların liderlerinin dışında başka birine boyun eğmediklerini belirtmektedir. Strabon'ın başka bir ifadesinden: Sarmatların yaya yürümeyi sevmediğini ve bu yüzden oğullarına çocuk yaşta savaşçı olup yetişmeleri için ata binmeyi öğrettikleri anlaşılmaktadır [11]. Bu bilgilere Sarmat kurganlarında açığa çıkarılan silahlı çocuk mezarları kanıt oluşturmaktadır. Yukarıdaki ifadelerden Sarmat kavimlerinin kendi oğullarına çocuk yaşta savaşçı silah kullanmayı öğrettikleri anlaşılmaktadır.

Ammianus ise Sarmatların savaşta yenilseler bile silahlarını bırakmadıklarını belirtmektedir. «Farklı işkencelerin ortasında bile hiç biri düşmanlarından af dilememiştir ve silahlarını fırlatıp atmamıştır ya da hemen ölmek için de yalvarmamıştır. Yenilmelerine rağmen silahlarına sıkı sıkıya sarılırlar çünkü onlar savaşta yenilerek hayatta kalıp vicdan azabı çekmektense savaşta düşmanın elinde ölmeyi yeğlemişlerdir» demektedir. Ayrıca «Sarmatların çoğu uzun boylu, vücutlu olmuş, onlara baktığında yüreğinde korku hissedilecektir. Onlar tehlike ve savaştan zevk alırlar» diyerek onları betimlemektedir. Özellikle savaş, onlar için bir sanat halini almıştı. Sarmat kavimleri için yatakta ölmek en büyük yüz karasıydı. Ammianus «Burada çarpışmada can veren adam mutlu sayılır. Yaşlanarak eceliyle ölen adam ise değersiz ve korkak olarak görülür. Sert sözlerle kınanır. Düşmanını öldürmekten daha fazla gurur duydukları hiçbir şey yoktur» diyerek Sarmat toplumunda kahramanlık göstermenin değerini ortaya koymuştur [12].

Publius Cornelius Tacitus'un Sarmatlar hakkında verdiği bilgiye göre «onların amacı gerçekten savaş değil yağmacılıktır. Onlar dünyayı yok edemeyince sabırsız yağmacılar olmuşlardır» diye tanımlamaktadır [13]. Yazılı kaynaklarda Sarmat kavimlerinin Kuzey Karadeniz bölgesine düzenlenen saldırısı hakkında birçok bilgiler bulunmaktadır. Bu Kuzey Karadeniz bölgesine düzenleyen saldırısının sonucunda Sarmat kavimleri antik kaynaklarda yağmacı bir kavim olarak tanımlanmıştır. Aslında onlar yağmacı bir kavim değillerdir. Sarmat kavimleri kendilerinin ata yurdundaki doğu komşularının Pers Krallığına bağımlı olmamak için batıya doğru hareketlenmeye başlamasından, daha sonraki dönemlerde Hunların batıya doğru hareketlenmesinden dolayı Sarmat kavimleri de batıya doğru hareket ederek önlerine çıkan kavimlerle çatışmışlardır. Bu olayların sonucunda antik dönem yazarlarının söz konusu kavimleri yağmacı olarak nitelendirmesine neden olmuştur. Bu yanlış tanımlamaya karşı Strabon'un bir ifadesi bulunmaktadır: buna göre Strabon, «Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda hayatını süren kavimler yağmacılar değil cesur savaşçı kavimlerdir» demesidir [11].

Alman bilim adamı J. Marquart ise Zerdüştler'in kutsal kitabı Avesta'da geçen «Sairima» adı ile «Sarmat»ın kastedildiği belirtmektedir. Ayrıca J. Marquart Avesta kitabını incelerken «Sairima erkekleri adil» ve «Sairima kadınları adil» kelimeleriyle karşılaştığını, ama onların yaşadığı bölgenin belirtilmediğini söylemektedir [14, 155]. Bu bilgileri göz önüne tutarak Sarmatların adil bir kavim olduklarını söyleyebilmekteyiz.

Arkeolojik verilere baktığımızda MÖ 6. yüzyılda Don nehrinin doğusunda ve Güney Ural bölgesinde Sarmat kültürünün ortaya çıktığı bilinmektedir. Bu kültürün Güney Ural bölgesindeki Tunç Çağındaki kültürlerden farklılığı ölü gömme geleneğinde ve ele geçen buluntularda net bir şekilde görülmektedir.

Sarmatların ortaya çıkışı hakkında Rus arkeologlarının arasında iki görüş bulunmaktadır. Birinci görüşe göre Sarmat kavimi Don nehrinin doğusunda ve Güney Ural Bölgesinde Tunç Çağındaki Andronova ve Surubnaya kültürlerini yaşatan kavimlerin devamıdır, yani Tunç Çağında yaşayan kavimlerle bağlantılıdır [15, s. 4]. İkinci görüşe göre ise Maiotis kavminin İskitlerle asimilasyon oluşmasından Sarmatların ortaya çıktığı, yani İskit ve Saka kavimleriyle bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır [16, s. 477; 17, s. 33–34; 18, s. 14; 15, s. 182–188].

MÖ 2. bindeki Don nehrinin doğusunda ve Güney Ural Bölgesindeki Andronova ve Surubnaya kültürlerini yaşatan kavimlerin ölü göme ritüeli ile Sarmatların ölü göme ritüellerinin benzer noktaları bulunmasından dolayı Sarmatların ortaya çıkışını Andronova ve Surubnaya kültürüne dayamaktadır [15, s. 4]. Tunç Çağındaki andronova ve surubnaya kültürüne ait gömülerde rastlanan aşı boyası, kireçtaşı, tebeşir ve kömür parçaları ve dış yüzeyi gamalı haç bezemeli el yapımı çömlekler Sarmat gömülerinde de rastlanmaktadır. Ayrıca Tunç Çağındaki kavimlerin ölümlerinin gömülmüş olduğu mezarlığa Sarmatlar da ölümlerini gömmeleri ve aynı kurgan altında hem Tunç Çağına ait, hem Sarmat dönemine ait gömülerin bulunması söz konusu kavimlerini Tunç Çağındaki kavimlerle olan bağlantısına bir delil oluşturmaktadır.

Batı Kazakistan'daki Sarmat mezarlıkları olarak bilinen Alebastrovo 2 mezarlığındaki 14 Nr.lı kurganda [19, s. 71], Lebedevka 8 mezarlığındaki 7 Nr.lı kurganda, Lebedevka 5 mezarlığındaki 3, 8, 12, 13, 39, 40 ve 43 Nr.lı kurganlarda [20, ss. 12–35] ve Lebedevka 4 mezarlığındaki 10 Nr.lı kurganda [21, ss. 16–17], Kos – Oba mezarlığındaki 13 ve 15 Nr.lı kurganlarda [19, s. 70] ve Novopavlovka mezarlığındaki 1, 2, 3 ve 4 Nr.lı kurganlarda [22, ss. 513–514] yer alan gömülerin bazıları Tunç Çağına tarihlenmektedir.

B.N. Grakov, Azak Denizi civarındaki bir Maiotis kavminin İskitlerle asimilasyon oluşmasından Sarmatların ortaya çıktığını belirtmektedir [18, s. 14]. F.G. Mişenko ise İskitlerin Kimmerleri fethetmesinden sonra bölgedeki bir kavimin asimilasyon oluşmasından Sarmatların ortaya çıktığını söylemektedir [16, s. 477]. M.İ. Rostovsev ise Sauromatlar Maiotis gölü civarında hayatını sürdüren kavimlerle akraba olduklarını ve onlarla beraber Aşağı Don bölgesinde ve Azak Denizi civarında yaşadıklarını belirtmektedir. Ayrıca Sarmat ve İskit kavimlerinin dil ve kültürünün yakın olduğuna ve İskit konfederasyonu içerisinde yer aldığına dair bilgiler vermektedir [17, ss. 33–34]. K.F. Smirnov ise, Sarmat ve İskitler genetik bakımından birbirleriyle yakın akraba kavimler olduğunu, İskitlerin MÖ 8. yüzyılda Kafkaslara ve daha sonraki dönemlerde Ön Asya'ya yapan akınlarına katıldığını ve bu akından sonra İskitlerden ayrılarak Ural Dağının güneyinde kendileri bir konfederasyon kurduğunu belirtmektedir. Ayrıca, Sarmat kavimleri Merkezi Kazakistan'da ortaya çıkan İskitlerin Tasmola kültürünü devam ettirdiğini de belirtmektedir [4, s. 18]. Tasmola kurganlarının mimarisi ile Ural Dağlarının güneyindeki İtil, Yayık ve Elek nehirlerinin havzalarında yer alan MÖ 7.–5. yüzyıllara tarihlenen Sarmat kurganlarının mimarisiyle benzer noktaları bulunmaktadır.

Batıdaki Sarmatların İskitlerle ve Kuzey Kafkas bölgesindeki kavimlerle, doğudaki Sarmatların ise Saka ve Massaget kavimleriyle hem kültür açısından hem genetik bakımdan yakın bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır [15, s. 3]. Sebebi batıdaki Sarmatlar Kuzey Kafkas ve Kuzey Karadeniz bölgelerinde varlığını sürdüren İskit kavimleriyle, doğudaki Sarmatlar ise Orta Asya'da varlığını sürdüren Saka kavimleriyle gayet iyi ilişkiler kurabilmişlerdir. Batı Kazakistan'daki MÖ 6.–5. yüzyıllara tarihlenen Sarmat kavimlerine ait Lebedevka, Besoba, Sıntas, Ak Car, Matveyevka, Prohorovka, Alebastrevo, Kırık Oba, Selinni, Nagorni, Kum-Say ve Kara Oba kurganlarından ele geçen İskit tipindeki tunç ok uçlar, kabza başı toynak, völüt, mantar ve T şeklinde, korkuluğu ise kelebek veya böbrek şeklinde olan kılıç ve hançerler Sarmatların İskit kavimleriyle olan bağlantısına delil oluşturmaktadır.

Sarmat ve İskitlerin kurganlarının mimarisi, iskeletin yatırılış pozisyonu ve ele geçen buluntuları birbirine benzemektedir. Söz konusu kavimlere ait kurganlardan ele geçen buluntulara ve iskeletin yatırılış pozisyonuna bakarak bu Sarmat kurganı veya İskit kurganı demek çok zordur [15, s. 7], onun için 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başlarında arkeologlar Güney Ural bölgesinde yer alan bu kurganları Erken İskit kültürüne ait kurganlar olarak tanımlamışlardır.

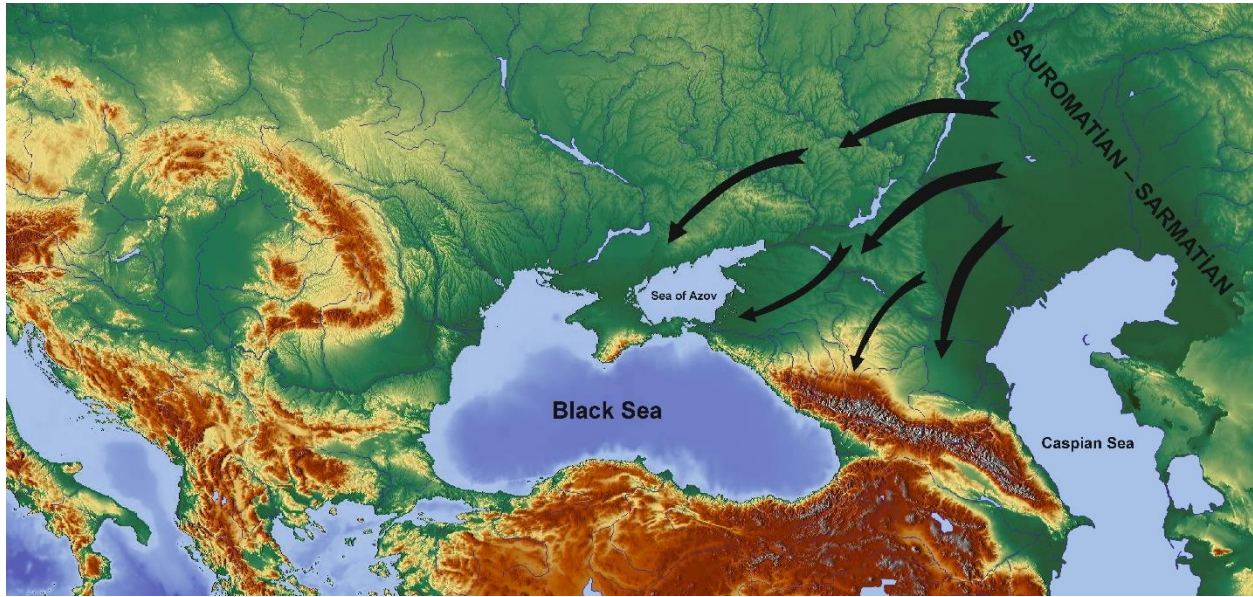
Bu çalışmada Sarmatların Tunç Çağındaki Andronova ve Surubnaya kültürlerini yaşatan kavimlerin devamı olduğunu belirterek, İskit kavimleri ile de yakın bağlantılı olduğunu belirtmek isteriz. Bunun sebebi Orta Asya'da Erken Demir Çağında ortaya çıkan İskit ve Sarmat kavimlerinin dışarıdan gelmemeleri, o bölgelerde Tunç Çağında yaşayan kavimlerin devamı olmalıdır. İskit kavimleriyle olan bağlantısı da söz konusu kavimlerin dilinin, dini inancının, örf adetlerinin, yaşattığı kültürlerinin ve kullandıkları silahlarının birbirine yakın benzerlik göstermesinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca söz konusu kavimlerin genetik bakımdan birbirine yakın olması, yaşam biçimine bağlıdır. Bu sebepten dolayı İskit ve Sarmat kavimleri tarihte «Atlı Göçebe Kavimler» olarak da tanınmaktadır.

Bilim adamların çoğu Güney Ural bölgesinde yürütülen arkeolojik çalışmaların sonucuna bakarak, söz konusu bölgede MÖ 4. yüzyılda doğuda yaşayan göçebe kavimlerin etkisinin artmaya başladığını belirtmektedir. Sebebi Sarmat topraklarının doğusunda Sakaların, batısında Avrupa İskitleri ve güneyinde ise Dah ve Massaget kavimlerinin yaşamış oldukları bilinmektedir. A.H. Pşeniçnyuk ve K.F. Smirnov MÖ 4. yüzyılda Güney Ural bölgesinde Aral Gölü civarındaki kavimlerin etkisinin artmış olduğunu belirterek, bölgede birçok göçebe kavimlerin birleşmesinden Sarmat konfederasyonunun kurulduğunu belirtmektedir [23, ss. 128–130; 15, s. 286]. Sebebi MÖ 4. yüzyılda Pers Karlı Daryus'un Sakalara yapan seferinin sonucunda Aral gölü civarında varlığını sürdüren Sakaların kolu olarak bilinen Dah ve Massaget kavimleri Pers Krallığına bağımlı olmamak için kuzeye doğru hareket etmeye başladılar ve Güney Ural bölgesinde yaşayan Sauromatlarla birleşerek bir konfederasyon kurdukları anlaşılmaktadır. Doğunun eski ve önemli yazılı kaynağı olarak bilinen Behistun Kitabesinin 5'ci paragrafında MÖ 519 yılında 1. Darius'un Orta Asya'da hayatını sürdüren Saka kavimleriyle savaştığı hakkında, o savaşta Saka kavimlerini bir kısmını yendiğine dair bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca, söz konusu kitabede Saka kavimlerinin bir kısmının Orta Asya'dan kovulduğuna dair bilgiler de bulunmaktadır [24, 269]. Behistun Kitabesinde yer alan bilgiler MÖ 4. yüzyılda Dah ve Massaget kavimlerinin batıya doğru göç ettiğine delil oluşturmaktadır. Bu nedenlerin sonucunda MÖ 4. yüzyılın birinci yarısında Don nehrinin doğusunda ve Güney Ural bölgesinde varlığını sürdüren Sauromatlarla, doğuda gelen Dah ve Massaget kavimleriyle birleşerek Sarmat çatısı altına konfederasyon kurdukları anlaşılmaktadır.

MÖ 4. yüzyılın başlarından itibaren bölgede yaşayan kavimlerin ölü göme geleneğinde ve buluntularında birtakım değişimin olduğu bilinmektedir. Bu dönemde kurgan yığınları taşla kaplanmaya başlamaktadır, katakomp, dromos ve padboi mezarlar yaygın kullanılmaktadır, mezar yapımında çok miktarda ahşap kullanılmaktadır [25, ss. 14–15]. Daha önceki dönemlerde iskeletlerin başı genelde batı yönünde yer alıyorsa, bu dönemden iskeletin başı güney yönünde yer almaya başlar. Kabza başı mantar veya T şeklinde, korkuluğu kelebek veya böbrek şeklinde olan kılıç ve hançerlerin yerine kabza başı hilal şeklinde, korkuluğu ise düz olan kılıç ve hançerler geçmeye başlar [23, s. 6]. Ayrıca üç kanatlı uzun veya gizli kovanlı tunç ok uçlar yaygın olarak kullanılmaya başlar [23, s. 109]. Seramiklere baktığımızda, yuvarlak dipli çömleklerin yerini düz dipli çömlekler değiştirmeye başlar ve seramiklerin hamurunda talk görülmeye başlar [23, s. 6].

Bu bilgileri göz önünde tutarak Sauromatların temelinden MÖ 4. yüzyılın başlarında Ural Dağlarının güneyinde doğudan gelen birçok göçebe kavimlerin birleşmesinden Sarmat konfederasyonunun kurulduğunu ve onların Orta Asya'da önemli güce sahip olduklarını söyleyebilmekteyiz. Bu dönemden itibaren Sarmat kavimleri önemli güce sahip olmasından dolayı topraklarını batıya doğru genişleterek, Don nehrinin batı kısmına ve Azak Denizine geçmeye başlamışlardır [27, s. 68] (Harita 2). Batıya doğru düzenlediği seferlerinin sonucunda MÖ 2. yüzyılda Kuzey Karadeniz bölgesindeki İskit egemenliğine son vereceklerdir [3, s. 103]. MÖ 2. –

MS 4. yüzyıllarda Güney Ural bölgesinden Kuzey Karadeniz bölgesine kadarki geniş bir coğrafya Sarmat hâkimiyeti altında olacaktır [15, s. 3].

Harita 2 – Sauromat-Sarmat Kavimlerinin Batıya Yayılımları

MÖ 4. yüzyıllarda Sarmat kavimleri Karadeniz kıyısındaki Grek yerleşimlerini işkâl etmeye başladıkları bilinmektedir. MÖ 310–309 yıllarında Sarmat kralı Aripharnes, Kuban ırmağının bir kolu olan Thates de bir meydan savaşında yirmi bin atlı ve yirmi iki bin yaya askeri ile Bospor’lu Eumelos’a yardım ettiği bilinmektedir. Bu savaş Bospor krallığında bir taht kavgası sonucu çıkmıştı. Sarmatlar Kuban vadisine geçerek, Bosporos krallığının döneminde söz konusu bölgede önemli güce sahip olmuşlardır.

Diodoros, MÖ 2. yüzyılda Sarmatların Kuzey Karadeniz bölgesindeki İskit topraklarına saldırdıklarından, İskitleri yenilgiye uratarak bölgeyi hakimeti altına aldıklarından bahsetmektedir [10].

Kuzey Karadeniz steplerine yerleşen Sarmat kavimleri Roma kayıtlarına geçmeye başlamışlardır [28, s. 8]. Bu dönemden itibaren Sarmat akınları Roma’nın doğu sınırında düzenli bir varlık göstermişlerdir. Ozan Ovidius, Karadeniz’in Tomis Limanında sürgündeyken pek çok akına şahit olmuştur. Ayrıca, Sarmat atlılarını ve bunların kış boyunca donan Danube üzerinden karşıya geçtiğini tarif ederek, Sarmatların çarpıcı bir resmini vermiştir: “Onlar derilerle ve pantolonlarıyla soğuğu etkisiz tuttular, bütün vücuttan sadece yüz açıkta kalmıştı. Saçlarından sarkan buz saçakları çingirdiyordu, buzla kaplanmış dudakları parıl parıl parlıyordu” diyerek onları betimlemektedir [29].

Bu dönemden itibaren Sarmatlar Kuzey Karadeniz steplerindeki Grek şehirlerini tek tek ele geçirmeye başlamışlardır. Sarmatlardan rahatsız olan bölgedeki Grek kolonistleri Pontus Kralı VI. Mithridates’ten yardım istemişlerdir. Strabon, MÖ 2. yüzyılda Kuzey Karadeniz steplerinde Sarmat kavimleri Pontus Kralı VI. Mithridates’in ordusuyla karşı karşıya geldiklerini ve savaştıklarını belirtmektedir [11]. Bu savaştan sonra Sarmat kavimleri Bospor krallığına sefer ettikleri anlaşılmaktadır. Bu dönemde Sarmat kavimleri Roma’ya karşı da savaşmışlardır [12]. Strabon, Sarmatların Tuna nehrini geçerek nehrin üzerindeki adalara ve bu nehrin güney kıyılarına yerleştiğini söylemektedir [11]. Bu olaylardan MÖ 2. yüzyıllarda Sarmat kavimlerinin bir taraftan Pontus kralıyla, bir taraftan iste Roma İmparatorluğuyla mücadele içerisinde oldukları anlaşılmaktadır.

Yazılı kaynaklar incelendiğinde Sarmatların MS 1. yüzyıldan itibaren Kafkas Dağlarının güneyine geçmeye başladıkları bilinmektedir. Söz konusu dönemde Kafkasların güneyinde İberiya Kralığı varlığını sürdürmekteydi. İberiya Kralığının güneyindeki topraklar ise Part İmparatorluğunun kontrolündeydi. Söz konusu dönemde Part İmparatorluğu topraklarını kuzeye doğru genişletme çabasında İberiya Kralı Pharmanes'le savaşıyordu [28, s. 17]. Tacitus, söz konusu savaşta Sarmat paralı askerlerinin İberiya Kralı Pharmanes'in yanında Part İmparatorluğuna karşı savaştıklarından bahsetmektedir [13]. Bu savaşta Part askerlerinin Sarmat suvarilerinden yenilgiye uradıkları anlaşılmaktadır.

Josephus'un ifadesine göre Sarmatlar MS 73 ve 135 yıllarında Part İmparatorluğu üzerine iki defa seferlerini gerçekleştirmişlerdir. Sarmatlar Hazar Denizinin doğusundan, Hyrcanya ve Media yolundan Armenia'ya ilerleyerek Part topraklarına girdileri anlaşılmaktadır. Bu güzergâhı kullanarak Sarmatların Media ve Armenia'yı yakıp yıktıkları anlaşılmaktadır. Sarmat akınları Roma Kapadokya valisi Arrianos tarafından durdurulduğu bilinmektedir. Arrianos Sarmat ordusunun savaş taktiklerini inceleyerek, «Ektaxis Kata Alanon (Alanlara Karşı Savaş Düzeni)» adlı eserinde Sarmatları yenmek için başvurulan taktikleri açıklamıştır [30, s. 127].

Bu dönemde Sarmatlar güç kazanarak batıda Karadenizin Kuzeybatısına, yani Karpat Dağlarının batı kısmına yayılmaya başlamıştı. Söz konusu dönemde Roma İmparatorluğu da topraklarını kuzeydoğuda Karadenizin kuzeyine kadar genişletme çabındaydı. Plinius, Sarmatların MS 62'den itibaren Romanın Moesia eyaleti üzerine düzenli seferler gerçekleştirdiklerini ve bu seferlerden en büyüğü MS 69 yılın kışında dokuz bin atlı savaşının katılımıyla gerçekleştirildiğini ifade etmektedir [31]. Tacitus ise söz konusu savaşta Sarmat suvarileri Romanın iki lejyonunu yenilgiye uğrattığından ve her taraftan destek sağlanan üçüncü lejyon tarafından bu akının durdurulduğundan bahsetmektedir. Ayrıca, Tacitus, söz konusu savaşta Sarmatların yenilgisinin sıra dışı olduğunu ve Sarmat suvarilerini yenilmesine hava şartlarının engel olduğunu belirtmektedir [13]. MS 70 yılında Sarmatlar Romanın Moesia eyaletine tekrar saldırarak, Moesia valisini öldürüp bölgeni ele geçirdikleri anlaşılmaktadır [3, s. 84].

Yukarıda bahsettiğimiz bilgilerden Sarmatlar Doğu Avrupa'da MS 1. yüzyıldan itibaren batıda Tuna nehrinden doğuda Aral Gölünün kuzeyine ve Kafkas dağlarının eteklerine kadar uzanan coğrafyayı kontrol altında tutmuş oldukları anlaşılmaktadır.

Sarmatların batıya doğru yayılmaları MS 2. yüzyıla kadar devam etmiştir. MS 2. yüzyılda Roma İmparatorluğuna Hadrianus'un gelmesiyle Dacia ve Tuna bölgesindeki Sarmatlar Karadenizin kuzeyine kovulmaya başlamıştır. Gotların MS 215-50 senelerinde Karadeniz steplerine gelişi buradaki Sarmat hâkimiyetini daha da zayıflatmaya başlamıştır. Bu dönemde doğudan gelen Hunların Sarmatlar üzerindeki etkisi fark edilir seviyeye gelmiştir. MS 2. yüzyıldan itibaren Sarmatlar Hunlarla temaslarını devam ettirdiler. Ammianus Sarmatların Hunlara benzediğini, fakat hayat tarzlarının ve alışkanlıklarının Hunlar kadar vahşi olmadığını belirtmektedir [12]. Jordanes ise Sarmatları Hunlarla kıyaslayarak: "Sarmatlar savaşta Hunlarla eşittir, fakat medeniyet, gelenek ve görünüş bakımından onlardan farklıdır" diyerek Sarmatların Hunlarla benzer ve farklı noktalarını belirtmektedir [32].

MS 3. yüzyılın sonunda doğudan gelen Hun birliği Güney Ural bölgesinde varlığını sürdüren Sarmat kavimlerini batıya doğru yerinden oynatmışlardır ve bu dönemden sonra söz konusu kavimler sadece Kuzey Karadeniz bölgesini hâkimiyeti altında tutabilmişlerdir.

Yukarıda bahsedilen bilgilerden, Sarmatların MS 2. yüzyılın sonuna gelindiğinde büyük ölçüde güç kaybetmeye başladıkları anlaşılmaktadır. Onların bu şekilde güç kaybetmelerine dış etkenler büyük ölçüde rol oynamışlardır. Karadeniz'in kuzey kıyılarındaki Grek koloni şehirlerini elde tutmak için verilen mücadele, Dakların ve Romalıların Kuzey Karadeniz steplerine düzenlediği saldırıları [3, s. 102], Baltık sahillerinden aşağı inen Gotların saldırıları Sarmat hâkimiyetini zayıflamasına neden oluşturmuştur. Fakat Sarmat kavimlerine en ezici darbe MS 375 yılında Hunlar tarafından verildiği anlaşılmaktadır ve bu tarihten sonra Sarmat kavimleri Hun birliği içinde batıya doğru hareket ettikleri bilinmektedir [33, s. 162].

Bu çalışmamızda yukarıda bahsedilen bilgileri göz önünde tutarak Sarmat kavimleri MÖ 6. yüzyılda Güney Ural bölgesinde ortaya çıktığını, kökenlerinin de Tunç Çağında bölgede yaşayan kavimlere bağlı olduğunu, İskit kavimleri ile akraba olduklarını ve MÖ 4. yüzyılda bir konfederasyon kurduklarını söyleyebiliriz. Ayrıca, MÖ 4. yüzyılda doğudan gelen Dah ve Massaget kavimleriyle birleşen Sarmat kavimleri batıya doğru topraklarını genişleterek Bospor ve Pontus krallıklarıyla, Part ve Roma İmparatorluğuyla mücadele içerisine girdikleri belirtilmektedir. MS 3. yüzyıldan itibaren Hunların, Gotların, Dakların ve Romalıların Kuzey Karadeniz steplerine düzenlediği akınlarında oldukça güç kaybeden Sarmatların MS 375 yılında Hunlar tarafından yenilgiye uğrayarak, Hun birliği içine girdikleri anlaşılmaktadır.

Sonuç

Batı Kazakistan steplerinde 19. yüzyılın sonunda başlayıp günümüze dek yürütülen arkeolojik araştırmaların sonucunda, MÖ 6. – MS 4. yüzyıllarda Batı Kazakistan steplerinde önce Sauromatların, daha sonra onların devamı olan Sarmatların yaşamış olduğu bilinmektedir.

Sarmat kavimleri günümüz Avrasya arkeolojisinin tartışmalı konularından biridir. Söz konusu kavimlerin yaşamış olduğu coğrafyada yürütülen kazılarda konuya ışık tutacak yazılı belgelerin bulunmaması nedeniyle, Sarmat adını ve onlar hakkındaki diğer bilgileri antik yazarların eserlerinden öğrenmekteyiz. MÖ 4. yüzyıla kadarki yazılı kaynaklarda söz konusu kavimlerin adı “Sauromatae” şeklinde geçmektedir. MÖ 4. yüzyıl sonrasına ait yazılı kaynaklarda ise bu kavimler “Syrmatae” olarak isimlendirilmiştir. Bu yüzden çalışmamızda MÖ 6. – 4. yüzyıllar arasında Güney Ural bölgesinde Sauromatların yaşadığı, MÖ 4. yüzyılda ise doğudan gelen Dah ve Massaget kavimlerinin etkisiyle Sarmat konfederasyonunun kurulduğu tezi üzerinde durulacaktır. Söz konusu coğrafyada MÖ 6. yüzyıldan MS 4. yüzyıla kadar kesintisiz bir kültürel sürecin devam ettiğini bölgedeki kurganlardan ele geçen buluntular da desteklemektedir.

Makalede kültür, gelenek yaşam biçimi ve kurganlardan ele geçen buluntular incenmiş ve adları literatürde Sauromat ve Sarmat olarak geçen toplulukların aynı kökten gelen akraba kavimler olabileceği ortaya konulmuştur. Bu görüşümüze, Sauromatların ölümlerinin gömülmüş olduğu mezarlığa Sarmatların da ölümlerini gömmeleri ve aynı kurgan altında hem Sauromat ve hem de Sarmat gömülerinin bulunması, kurgan mimarisinin, ölü gömme geleneğinin ve mezarlardan ele geçen buluntuların bir birine benzemesi kanıt oluşturmaktadır. Lebedevka, Tau, Karaşaevo, Alebastrovo, Besoba, Kumsay, Sıntas, Jalgızoba, Kosoba, Mamai, Şalkar, Barbastau ve Kırıkoba mezarlıklarında yer alan kurganlarda Sarmatların ölümlerini kendilerinden önce yaşamış olan Sauromatların ölümlerinin yanına gömmüş oldukları görülmektedir.

Güney Ural bölgesinde yürütülen arkeolojik araştırmaların sonuçları MÖ 4. yüzyılda doğuda yaşayan göçebe kavimlerin etkisinin bölgede artmaya başladığını göstermektedir. Bu dönemde Aral Gölü'nün güneyinde varlığını sürdürmekte olan Dah ve Masaget kavimleri güneyden gelen tehditler nedeniyle kuzeye doğru göç etmeye başlamış ve Güney Ural bölgesindeki Sauromatlar ile birleşerek Sarmat çatısı altında bir konfederasyon kurmuş olmalıdırlar. Bu yüzden MÖ 4. yüzyılın başlarından itibaren bölgede yaşayan kavimlerin ölü göme geleneğinde ve mezar buluntularında birtakım değişimin olduğu görülmektedir. Bu dönemde kurgan yığınları taşla kaplanmaya, katakomp, dromos ve sapma mezarlar yaygın kullanılmaya ve mezar yapımında daha çok ahşap kullanılmaya başlamıştır. Daha önceki dönemlerde iskeletlerin başı genelde batı yönünde yer alırken, bu dönemde başlar güney yönünde yer alır. Kabza başı mantar veya T şeklinde, korkuluğu kelebek veya böbrek şeklinde olan kılıç ve hançerlerin yerine kabza başı hilal şeklinde, korkuluğu düz olan kılıç ve hançerler geçer. Ayrıca üç kanatlı uzun veya gizli kovanlı tunç ok uçları yaygın olarak kullanılır. Seramiklerde ise, yuvarlak dipli çömleklerin yerini düz dipli çömlekler alır ve hamurlarında kireç görülmeye başlar.

Sonuç olarak yukarıda bahsedilen bilgiler ışığında Sarmatların MÖ 6. yüzyılda Güney Ural bölgesinde tarih sahnesine çıktıkları, kökenlerinin de Tunç Çağında bölgede yaşayan kavimlere bağlı olduğu, İskit kavimleri ile akraba oldukları ve MÖ 4. yüzyılda bir konfederasyon kurdukları

söylenbilir. Ayrıca, MÖ 4. yüzyılda doğudan gelen Dah ve Massaget kavimleriyle birleşen Sarmat kavimleri batıya doğru topraklarını genişleterek Bospor ve Pontus krallıklarıyla, Part ve Roma İmparatorluğuyla mücadele içerisine girdikleri belirtilmektedir. MS 3. yüzyıldan itibaren Hunların, Gotların, Dakların ve Romalıların Kuzey Karadeniz steplerine düzenlediği akınlarında oldukça güç kaybeden Sarmatların MS 375 yılında Hunlar tarafından yenilgiye uğrayarak, Hun birliği içine girdikleri anlaşılmaktadır.

KAYNAKLAR / REFERENCES

1. Sızdiov B., M.Ö. 1. Binde Avrasya BoskırlarındaYaşayan Atlı Göçebe Kavimlerin Zırhları // Bilig. – 2019. – №90. – S. 1–19. <https://doi.org/10.12995/bilig.9001> [in Turkish]
2. Brezeczinski R. Mariusz Mielczarek, The Army of The Bosporon Kingdom. – Lodz: Poland, 1999.
3. Durmuş İ. Sarmatlar [Sarmatians]. – İstanbul: Akçağ Yayınları, 2012. – S. 160. [in Turkish]
4. Smirnov K.F. Savromati i Sarmati [Savromats and Sarmatians] // Etnokulturnie svyazi naseleniya Urala i Povolciya s Sibiryu, Srednei Aziei i Kazahstanom v epohu celeza. Ufa: 1976. – s. 17–19. [in Russian]
5. Grakov B.N. Perekitke matriarhata u sarmatov [Remnants of matriarchy among the Sarmatians] // Vestnik Drevnei İstorii. – Moskva: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 3 (21), 1947. – S. 100–121. [in Russian]
6. Heradot. Herodot Tarihi [History of Herodotus] / Çev. Müntekim Ökmen. 3. Baskı. – İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006. [in Turkish]
7. Kimball J.D. Savaşçı kadınlar Amazonlar [Warrior women Amazons] / Çev. Serap Yeşiltuna. – İstanbul: İleri Yayınları, 2013. – 336 s. [in Turkish]
8. Hippocrates. Airs, Waters, and Palaces. İngilizceye çevr. Eminent Scholars. – London: Messers, Wyman Sons, 1881. –75 s.
9. Polybius. Historiae / İngilizceye çeviren Paton W.R. – Cambridge: Loeb Classical Library, 1998.
10. Diodorus S. Diodorus of Sicily / İngilizceye çevr. C.H. Oldfather. – London: Willim Heinmann. Ammianus, M. (1935–1939). Ammianus Marcellinus / İng. çev. John C. Rolfe. – Cambridge: he Loeb Classical Library, 1996.
11. Strabon. The Geography of Strabo / Çev. Horace Leonard Jones. – Gambridge: The Loeb Classical Library, 1969.
12. Ammianus. Ammian’s Roman History / İng. çev. Horace White. – Cambridge: The Loeb Classical Library, 1982.
13. Tacitus G.C. Historia / İng. çev. Clifford H. Moore. – Cambridge: The Loeb Classical Library, 1992.
14. Marquart J. Eransahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenaci [According to the geography of the Ps. Moses Xorenaci]. – Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1901. – s. 320. [in Germany]
15. Smirnov K.F. Savromati [Sauromats]. – Moskva: Nauka, 1964. –380 s. [in Russian]
16. Mishenko F.G. K voprosu ob etnografii Gerodotovoi Skifii (po povodu knigi E. Bonnelya) [On the ethnography and geography of Herodotus Scythia (regarding the book by E. Bonnell)] // Universitrtskie izvestiya. – №11. – Kiev, 1882. – s. 477. [in Russian]
17. Rostovsev M.İ. Ellinstvo i iranstvo na yuge Rossii [Hellenism and Iranism in the South of Russia]. – Praga, 1918. –190 s. [in Russian]
18. Grakov B.N. Kamenskoe Gorodishe na Dnepre [Kamenskoe settlement on the Dnieper] // Materyali i issledovaniya po arheologii SSSR, №36. – Moskva: Akademii nauk SSSR, 1954. – 238 s. [in Russian]

19. Zhelezshikov B.F. Arheologicheski Pamyatniki Uralskoi Oblasti [Archaeological sites of the Ural region]. Volgograd: İzdatelstvo Volgogradskogo Gosudarstvennogo Universiteta, 1998. – 136 s. [in Russian]
20. Zhelezshikov B.F., Klepikov V.M., Sergasev İ.V. Drevnosti Lebedevki (VI–II vv. do n.e. [Antiquities of Lebedevka (VI–II centuries BC)]. – Moskva: İzdatelstvo firma “Vostoshnaya literatura” RAN, 2006. –159 s. [in Russian]
21. Moshkova M.G., Zhelezshikov B.F., Kriger V.A. Otshet arheologisheskie raboti na territorii Uralskoi oblasti v 1980 g. [Report on archaeological work on the territory of the Ural region in 1980]. Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşiv Materyalleri, Dosya №1838. – Uralsk: 1980. – 104 s. [in Russian]
22. Zhelezshikov B.F., Kriger V.A., Zasedateleva S.M., İksanova F.K. Raskopki kurganov u c. Novopavlovka [Excavation of burial mounds near the village. Novopavlovka] // Arheologicheski Atkritiya 1976 godah. – Moskva: İzdatelstvo “Nauka”, 1977. – S. 513–514. [in Russian]
23. Pshenichnyuk A.H. Kultura Rannih Kochevnikov Yucnogo Urala [The culture of the early nomads of the Southern Urals]. – Moskva: İzdatelstvo “Nauka”, 1983. –203 s. [in Russian]
24. Dandamaev M.A. Paxod Dariy protiv skifskogo plemeni Tigraxauda [Darius's campaign against the Scythian tribe Tigraxauda] // KSİNA, Moskva: vip. 61, 1963. – S. 179–269. [in Russian]
25. Gusalov S.Yu. Drevniye Koçevniki Yucnovo Priuralya VII – I vv. do.n.e. [Ancient nomads of the Southern Urals of the 7th-1st centuries BC.]. – Uralsk, Zapadno-Kazahstanski centr istorii i arheologii, 2004. –136 s. [in Russian]
26. Moshkova M.G. Pamayatniki Prohorovski Kultury [Monuments of Prokhorovka culture]. – Moskva: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1963. –88 s. [in Russian]
27. Zholdasbayev S. Ecelgi zhane Orta gasırdagı Kazak Elinin Tarihi [History of ancient and medieval Kazakhstan]. – Almatı: Kitap baspası, 2010. – 333 s. [in Kazakh]
28. Brezezinski R., Mielczarek M. The Sarmatians B.C. 600-AD 450, Oxford: Osprey Publishing Ltd, 3. 2002.
29. Ovidius N. Tristia- Ex Ponto. Loeb Classical Library. – Cambridge, 1996.
30. Tadeush S. Sarmati Drevni narod yuga Rossii [Sarmatians. Ancient people of the south of Russia]. – Moskva: ZAO “Sentrpoligraf”, 2008. – 191 s.[in Russian]
31. Plinius. Naturalis Historia / İng. çev. H. Rackham. Loeb Classical Library, Cambridge, 1997.
32. Jordanes. De Origine Actibusque Gothorum / İng. Çev. Charles C. Mierow, 1915.
33. Sınor D.D. Erken İç Asya Tarihi [History of Early Inner Asia]. – İstanbul: İletişim Yayınları, 2000. – 664 s. [in Turkish]

ӘОЖ 902(4/9); МҒТАР 03.41.91

<https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.24>С.Т. ПӘРМЕНҚҰЛ¹, Б.С. СИЗДИКОВ²✉¹Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-музейінің ғылыми қызметкері
(Қазақстан, Шәуілдір), e-mail: turlibek_80@mail.ru²PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доцент м.а.
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0001-8115-5810>

СЫРДЫҢ ОРТА АҒЫСЫНЫҢ КӨНЕ АТАУЛАРЫ, АҢЫЗДАРЫ МЕН БАЙЫРҒЫ ҚАЛАЖҰРТТАРЫНЫҢ ҚЫСҚАША ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Аңдатпа. Сырдария алқабы Орталық Азиядағы көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан халықтар мен отырықшы егін шаруашылығымен айналысқан халықтардың арасындағы табиғи шекара болып табылуды. Себебі Сырдария өзенінің бойында ежелгі қоныстар мен тұрақтардың, қалажұрттардың көптеп орналасқандығынан және отырықшы халықтардың аталмыш алқапта тығыз қоныстанғандығынан, Сыр бойы Орталық Азиядағы көшпенді халықтар мен отырықшы халықтардың арасындағы табиғи шекара болып табылуда. Мақалада Нарын мен Қарадария өзендерінің Ферғана қазаншұңқырында қосылған жерінен бастау алып Арал теңізіне келіп құятын Сырдария өзенінің орта ағысының жоғарғы бөлігінде орналасқан қалажұрттар зерттелді. Түркістан облысына қарасты Шардара, Арыс және Отырар аудандарында орналасқан Шардара, Жаушықұм, Сүткент, Байыркұм, Отырар және Құйрықтөбе сынды ортағасырлық қалажұрттар мен жер-су атауларының көне этимологиялық атаулары зерттеліп, ғылыми талдау жасалынды. Осы мақсатқа орай, авторлар тарихи жазбаша деректер мен археологиялық деректерді зерттей отырып, аталмыш қалажұрттарды сипаттай отырып жүйелі түрде түсіндіруге тырысады. Мақалада жоғарыда аталған қалажұрттарда жүргізілген археологиялық зерттеулердің нәтижесін насихаттап, туристік бағыттағы ескерткіштер қатарына қосу үшін көпшілік назарын аудару көзделеді. Сонымен қатар, жоғарыда аталған қалажұрттарды зерттеп, ғылыми айналымға енгізуге талаптанады.

Кілт сөздер: Сырдария, Шардара, Отырар, Жаушықұм, Сүткент, Байыркұм, ортағасыр, қалажұрт.

S.T. Parmenkul¹, B.S. Sizdikov²¹Researcher of the Otyrar State Archaeological Museum-Reserve
(Kazakhstan, Shaulder), e-mail: turlibek_80@mail.ru²PhD, Acting Associate Professor of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz

A Brief History of Research of Ancient Settlements and Myths, Ancient Names of the Middle Flow of Syrdarya

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Пәрменқұл С.Т., Сиздиков Б.С. Сырдың орта ағысының көне атаулары, аңыздары мен байырғы қалажұрттарының қысқаша зерттелу тарихы // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №1 (123). – Б. 279–291. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.24>

*Cite us correctly:

Parmenkul S.T., Sizdikov B.S. Syrdyn orta agysynyn kone ataulary, anyzдарy men baiyrgy qalajurtтарынын qysqasha zerttelу tarihy [A Brief History of Research of Ancient Settlements and Myths, Ancient Names of the Middle Flow of Syrdarya] // *Iasauі universitetinin habarshysy*. – 2022. – №1 (123). – B. 279–291. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.24>

Abstract. The steppes of the Syrdaria are the natural boundary between the nomadic peoples of Central Asia and the peoples involved in sedentary agriculture. Due to the large number of ancient settlements and settlements on the Syrdaria River and the dense population of the settlers in this area of Syrdaria is a natural boundary between nomadic and sedentary peoples of Central Asia. The article begins with the confluence of the Naryn and Karadaria rivers in the Fergana basin and ends with several tributaries: the Incardarya and Janadarya rivers, as well as the main tributary of the Syr-Darya, draining into the Aral Sea. Medieval cities and toponyms such as Sutkent and Bairkum were also studied and scientifically analysed. To this end, the authors investigated written information and archaeological sources, and made an attempt to systematically characterize the named settlements. The article attempts to attract the attention of the general public to the archaeological study, popularization of the named monuments in order to include the monuments in the list of tourist sites, the introduction of monuments into scientific circulation.

Keywords: Syrdaria, Chardara, Otrar, Jaushykum, Sutkent, Bairkum, medieval, settlement.

С.Т. Парменкул¹, Б.С. Сиздиков²

*Научный сотрудник Отрарского государственного археологического музея-заповедника
(Казахстан, Шаульдер), e-mail: turlibek_80@mail.ru*

*²PhD, и.о. доцента Международного казахско-турецкого университета
имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz*

Краткая история изучения древних названий, легенд и древних городищ среднего течения Сырдарьи

Аннотация. Долина Сырдарьи издревле являлась естественной границей между разными областями Центральной Азии, располагалась на стыке между кочевой и земледельческой культуры Средней Азии. В этом районе зафиксировано большое количество древних поселений, стоянок, городищ, известно, что в древности регион был густо заселен оседлоземледельческим населением. В статье исследуются поселения верхней части среднего течения Сырдарьи, берущей начало в месте слияния рек Нарын и Калдария в Ферганской котловине и впадающей в Аральское море. Также анализируется этимология топонимов и поселений, расположенных в современном Шардаринском, Арыском районах: это, Шардара, Жаушыкум, Суткент, Байыркум. С этой целью авторами исследованы письменные сведения и археологические источники, сделана попытка системной характеристики названных поселений. В статье предпринята попытка привлечь внимание широкой общественности к археологическому изучению, популяризации к названным памятникам с целью включения памятников в список туристических объектов, введения памятников в научный оборот.

Ключевые слова: Сырдарья, Шардара, Отырар, Жаушыкум, Суткент, Байыркум, средневековье, поселение.

Кіріспе

Бізге көнеден жеткен атаулардың шығу, пайда болу тарихы мен олардың бастапқы тарихи мағынасын ашу, салыстырмалы, типологиялық және лингвистикалық тұрғыда талдап зерттеудің маңызы зор және олар бүгінгі күні кезек күттірмейтін мәселелердің бірі болып табылуда.

Көнеден жеткен жер-су атауларының шығу тарихын зерттеуде тарихи оқиғалар мен тайпалардан бөлек, жер бедерінің географиялық орналасу процесі де бізге көптеген мағлұмат береді және осы жерді мекендеген халықтардың шығу тарихы мен әлеуметтік-экономикалық жағдайы басты назарда болуы шарт.

Шардара және Арыс аудандарының территорияларында орналасқан Шардара, Жаушықұм, Сүткент, Байыркұм сынды ортағасырлық қалажұрттар жайында аз айтылып, аз жазылып жүрген жоқ. Аталған қала орындарына өткен ғасырдың басы мен орта шегінде бірсыпыра зерттеу жұмыстары жүргізілгенімен қалажұрттардың маңызы мен толық сипаты ашылмаған, яғни, кешенді түрде зерттеу жүргізілмеген. Бұл зерттеу жұмысымыздың мақсаты О.А. Руднев, А.Н. Бернштам, А.Г. Максимова, М.С. Мершиев, Б.И. Вайнберг, Л.М. Левина, Е.И. Агеева, Г.И. Пацевичтердің еңбегін жоққа шығару емес, керісінше, археолог-ғалымдардың өткен ғасырда салып кеткен жол сорабын жаңғырту, қазіргі таңда назардан тыс қалып отырған бірегей объектілерге көпшілік назарын аудару болып табылады.

Мақаланы жазудағы басты мақсат – жоғарыда аталған қалажұрттарды археологиялық тұрғыда зерттеу, насихаттау, туристік бағыттағы ескерткіштер қатарына қосу. Бұл жерде тек қазба жұмысын жүргізіп қана қоймай, заманауи технологияларды қолдана отырып, ашық аспан астындағы музейге айналдыру арқылы туризмді дамытуға мүмкіндік мол.

Зерттеу әдістері

Мемлекетіміздің тарихи қалыптасуында Сырдарияның ортаңғы ағысында орналасқан ежелгі Шардара, Отырар, Жаушықұм, Сүткент және Байыркұм сынды қалалардың алар орны ерекше. Себебі, аталмыш қалаларда алғашқы қалалық мәдениет қалыптасып, Ұлы Жібек жолы бойындағы маңызды ірі орталықтардың біріне айналды. Жоғарыда аталған қалалардың ежелгі және ортағасырлық тарихымыздың қалыптасуындағы рөлін анықтау мақсатында археологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстары жүргізіліп келеді. Ортағасырлық жазба деректерді археологиялық қазба жұмыстарының нәтижелерімен салыстыра отырып, қалалардың пайда болу, даму және құлдырау кезеңдері, әлеуметтік-экономикалық ерекшеліктері мен даму заңдылықтары анықталуда. Сырдария өзенінің орта ағысында орналасқан қалалардың тарихи кезеңдер бойынша жазба деректер топтастырылып, ғылыми тұрғыдан талдау жасалуда. Сонымен қатар, археологиялық материалдарды зерттеу, өңдеу және талдау әдістемесін, оның ішінде заманауи технологиялар мен қазіргі кезде жүргізіліп отырған зерттеу нәтижелерін пайдалана отырып ескерткіштің өткен тарихы жазылуда.

Талдау

Бастауын Нарын мен Қарадария өзендерінің Ферғана қазаншұңқырындағы қосылған жерінен бастау алатын Сырдария өзені туралы алғашқы дерек Геродоттың «Әлем картасы» еңбегінде «Аракс» деген атаумен берілген (1-карта).

Сырдария өзенінің көне атауларының этимологиясы қалыптасып қойған. Ортағасырлық жиһанкездер мен тарихшылардың еңбектерінен Сырдария өзені Сейхун, Яксарт, Сырсу атауымен белгілі болса, тарих ғылымдарының докторы, профессор Уахит Шәлекенов «Авеста» кітабына жүргізілген зерттеулерінде Ранхы өзенін Сырдарияның төл атауы деген пікір келтіреді [1, 37-б.]. Көне гректерден жеткен мәліметтен өзенді «Яксарт» атауымен кездестіреміз. «Yakhsha Arta», яғни, «Үлкен маржан» атауымен белгілі бұл өзенді Гай Лэ Стрэнждің «Шығыс халифат елдері» тақырыбында жазылған еңбегінде Сырдария өзенін жергілікті халық «Шаш» өзені деп атайтындығын, ал, XIV ғасырда моңғолдар бұл өзенді Гүлзариян деп атағанын жазады. Ал, түріктердің қойған атауы Сырсу болса, шығыс деректерінде «Сейхун» деген атпен аталғаны айтылады [2, 23-б.]. «Сейхун» атауының қолданыстан шығуы моңғол шапқыншылығымен байланысты болуы мүмкін. Бізге белгілісі бұл өзен моңғол шапқыншылығынан кейінгі жазылған еңбектерде Сырдария атауымен кездеседі.

Археолог-ғалым М.Б. Қожаның «Ортағасырлық Отырар: Аңыздар, Деректер, Зерттеулер» тақырыбында жарық көрген еңбегінде Сырдария өзені мен оның ескі арналары туралы аңыз-әфсаналар жинақталып, көптеген құнды деректер келтірілген [2, 20–25-бб.].

1-карта – Геродоттың Әлем картасы

Ұлы Жібек жолының күре тамыры саналған бұл атырапта бір кездері қалалық мәдениет жақсы дамығанын осы өңірде тығыз орналасқан тарихи-мәдени ескерткіштерден көре аламыз. Көптеген тарихи оқиғалардың куәсі болып, бір кездері Кенджида, Тарбанд-Фараб, Шаш, Шавгар уәлаяттарына бөлінген ұланғайыр атырап қазіргі таңда Шардара, Арыс, Отырар, Түркістан сынды әкімшілік-аумақтық бөліністерге бөлініп отыр.

Көнеден жеткен бастапқы географиялық атаулар мен географиялық терминдердің фонорморфологиялық тұлғасын қазіргі Шардара, Арыс, Отырар, Түркістан өңірлеріне қатысты кездесетін жаңа атаулармен байланыстыру мүмкін емес. Көне атаулар сол уақытта осы жерді мекендеген тайпалардың тілімен айтылып, бүгінгі күні қолданыстан шығып қалса да тарихи деректерде ара-тұра кездесіп қалатын географиялық атаулар таза, дербес күйінде бізге жетіп отырғаны шындық. Бұған Отырар өңірінен кездесіп отырған оғыздарға тән жер, су атаулары дәлел бола алады. Бұл жайында өз кезегінде бөлек айтылатын болады. Ел арасында сақталып отырған этимологиялық атаулардың шығу негізін анықтауда тарихи оқиғалар мен осы жерді мекендеген тайпаларға тиесілі ішкі тілдің заңдылықтарымен байланыстыра отырып зерттеу қажет секілді.

Көнеден жеткен Шаш, Тарбанд-Фараб, Кенджида, Шавгар атауларының этимологиялық талдауларына тоқталатын болсақ, бұл жерде тарихи-салыстырмалы және географиялық атауларға зерттеу жүргізу арқылы жоғарыда аталған атаулардың шығу тарихы мен пайда болған уақытын анықтауға болады.

Сырдария өзенінің жоғарғы ағысы, яғни, қазіргі Ташкент өңірі саналатын Шаш уәлаятты туралы Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелерінің I томында біршама толымды сипаттама берілген және бұл жерде Шаш уәлаятты жеке мемлекет ретінде аталады [3, 26–42-бб.].

Сонымен бірге, Суйшу, Бейшу және Таншу деген қытай жылнамаларынан «Ши» немесе «Чеши» атауын кездестіруге болады. Бұл жерде қытай жиһанкесінің қалдырған дерегінен біз сипаттап отырған Шаш, яғни, Ташкент қаласы мен осы өңірде орналасқан қалаларды жазғанын көре аламыз.

Араб географы XIII ғасырда жазған географиялық сөздігінде «Сейхунның арғы жағындағы Тұрарбанд қаласы Мәуереннахрға іргелес, Шаштың ең алыс орналасқан қалаларының бірі. Оның халқы оны Тұрар және Отырар деп әрқилы атайды» деген дерек жазып қалдырған [4, 14-бб.].

Ал, Отырар энциклопедиясында «Шаш, Чач — Сырдария өзенінің оң жағы, Шыршық өзенінің алабындағы ертедегі тарихи облыс. «Чач» атауы Сасани әулетінің патшасы I Шапурдің (б.з. 262 ж.) жазбаларында, ал «Шаш» атауы Арабтардың Орта Азияны жаулап алған кезіндегі араб тіліндегі жазбаларында кездеседі. 712–13 жж. Шашты арабтар талқандады. Бұл кездегі араб тіліндегі жазба дерек көздерінде Тарбан Шаштың астанасы ретінде белгілі болған. Араб тарихшысы ол Белазуридің шығармасында Арабтардың 712 ж. Самарқандты жаулап алған кезінде Тарбан туралы мәлімет айтылады. Сол кезде араб қолбасшысы Кутейба Самарқандты қоршап, мұнда бірнеше рет соғысты. Соңғы патшасы Тарбанда тұрған Шаш патшасына хат жазған. Басқа авторларда Тарбан Тұрарбанд атауымен берілген. Бұл «Отырар қаласының көне атауларының бірі (Якут ал-Хамауи). Самани әулетінің мемлекеті құрылғаннан кейін Шаш оның негізгі облыстарының бірі болды» деген дерек келтірілген [5, 372-б.]. Бұдан біз Тарбанд-Отырар қаласының бір кездері Фараб уәлаятымен қанаттас жақтан Шаш өңіріне билік еткенін білеміз. Шаш облысының бөлек уәлаят ретінде аталуы Бинкент (Ташкент-Тас қала) қаласының құрылуымен байланысты болса керек.

Фараб уәлаяты дегенде орталығы Отырар қаласы болып ұланғайыр атырап көз алдымызға келеді (1-сурет).

Арабтілді деректерде Тарбанд Шаш мемлекетінің астанасы деп жазылады. Тарихшы әл-Белазури Самарқанды 712 жылы арабтардың жаулауын айта келіп: «Самарқанды Құтып (Кутейба) қоршап алып, бірнеше рет текетірес қақтығыстар болды. Соңғы патшасы Тарбандта тұратын Шаш патшасына хат жазды» деп жазды [4, 14-б.]. Бұдан VII–VIII ғғ. аралығында Тарбанд, Шаш уәлаяттары біртұтас мемлекет болғанын білуге болады.

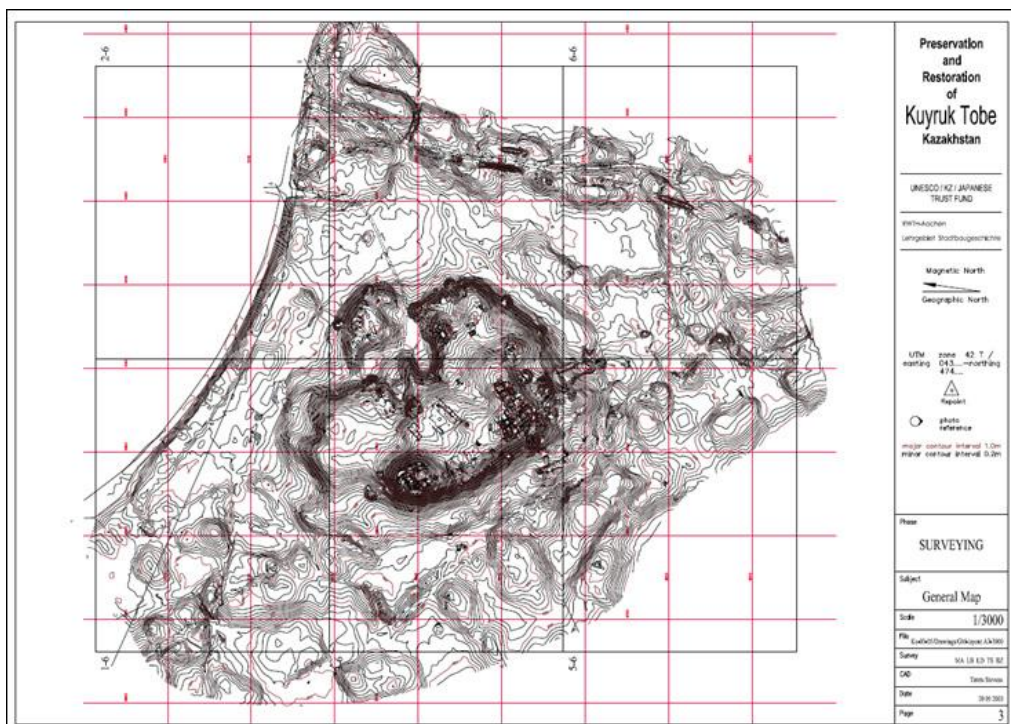
1-сурет – Отырар қалажұртының әуеден көрінісі

VIII–IX ғғ. аралығында бұл территория Тарбанд атауымен белгілі болып келді. Тарбанд атауын, сонымен қатар, Мұхаммед ибн Мұса әл-Хорезми мен Ахмед ибн Яхья әл-Балазуридің еңбектерінен кездестіруге болады және М.Б. Қожаның зерттеулерінен Отырар өңірі мен оның көне тарихы, аңыз-әфсаналары туралы толымды мағлұмат алуға болады [2, 238-б.].

Қожатоғай өңірінің тумасы, жергілікті өлкетанушы Еркебай Бүрлібаевпен болған сұхбатта Тарбан, Тарбанд атауын оғыздардан қалған деген пікірін алға тартады (сұхбаттасқан С. Ахмет, С. Пәрменқұл). Көпшілікке мәлім Отырар өңірін X–XI ғғ. аралығында оғыз тайпасы мекендегені белгілі. Бұған ел арасында сақталып отырған ауыз-екі аңыз-әңгімелер мен оғыздарға тән жер-су атаулары және осы өңірде жүргізілген зерттеулер нәтижесінде қол жеткізілген заттай деректер дәлел бола алады. Сонымен, зерттеу нәтижелеріне сүйенсек, X ғасырдың соңы, XI ғасырдың бірінші жартысында қыпшақ тайпасы тарапынан жүргізілген жаулап алу нәтижесі оғыздардың бұл жерден көшіп, қазіргі Түркіменстан жеріне қоныс аударуына әкеліп соқтырды. Е. Бүрлібаевтың айтуынша, осы тайпаның «Тарбан» атты музыкалық аспабы болған екен. Арыстанды-Қарабас желінің өтінде тұрған қаланың құрылысынан, яғни, мұнаралары мен күмбездерінен қатты жел тұрған күні тарбан аспабының үніне ұқсас үн шығатын болған. Осы себепті Тарбан-Тарбанд атауы «Әуезді қала» мағынасын береді деген пікірін ортаға салады.

Ал, Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелерінің II томындағы Күлтегін бітіктасында «Kenu Tarman» атауы кездеседі және сілтемеде Kenu Tarman – Түркі елінің батысындағы жер атауы. Нақты қай жерді атағаны белгісіз, алайда, С.Г. Кляшторный Отырар маңындағы Тарбанд, Дербенд болуы мүмкін деген пікірді қалыптастырды [6, 69-б.; 16, 142–155-бб.].

X ғасырдан бастап жазылған еңбектерден бұл территория Фараб уалаяты деген атаумен кездесе бастады. X ғасырда жазылған «Худуд ал-Алем» атты еңбектен «Параб – бай уалаят, оның бас қаласы Кедер деп аталады» - деген мәліметті кездестіруге болады [2, 123-б.]. Бұл жердегі Кедер қаласы қазіргі Қоғам ауылының солтүстік-батысынан 2,5 км жерде орналасқан Құйрықтөбе қалажұртымен сәйкес келеді (2–3-суреттер).

2-сурет – Кедер (Құйрықтөбе) қалажұртының топографиясы

Кедер қаласын X ғасырда оғыздар салған және бұл қала Отырар (Фараб) қаласымен жарыса кеңейіп өсті [4, 21-б.; 7, 37–38-бб.]. Кедер қалажұртының астаналық дәрежеде болғанын әл-Истахридің 933 ж. шамасында жазылған «Жолдар мен елдер» атты еңбегінен де кездестіруге болады. Аталған еңбектің XI–XII ғғ. жасалған парсы аудармасында «Кедер Фарабтың бас қаласы... Васидж де Фараб қалаларының бірі ... Фараб бұл өлкенің аты. Оның ұзындығы бір күндік жол. Алайда барлығы бекіністі. Өлке таулы болып келеді. Оның шетінде Шаш өзенінен суландырылатын жазық бар» деген құнды мәліметтер сақталған [8, 56–58-бб.]. Құйрықтөбе сонымен қатар, Отырар өңірінен анықталған ең ежелгі мешіттің табылуымен де танымал болып отырған қала.

3-сурет – Кедер (Құйрықтөбе) қалажұртының әуеден көрінісі

Жер атауының өзгеруіне ықпал ететін негізгі күш ұлы қоныс аудару десек, қате айтпаған болар едік. Өйткені бұған дейін, яғни, IX ғасырға дейінгі жазылған еңбектерде Тарбан, Тарбанд атауымен берілген болса, оғыз тайпасының келуімен қатар Фараб атауы да пайда болуы мүмкін деген пікір қалыптасып отыр.

Бір деректерде Фараб не Бараб деген жер атауы соғдының Параб, яғни «өзеннің арғы жағалауы», «өткел орны» деген сөзінің арабтық графикалық үлгісі болып табылса, А. Әбдірахмановтың пікіріне сүйенсек, Фараб сөзін Иранның Пуроб, яғни «суы мол, сулы жер» дегенінен тарайды екен [2, 29-б.; 15, 287-б.].

Қазіргі Отырар ауданының орталығы саналатын Шәуілдір атауы туралы ел арасында бірқатар аңыз нұсқалары сақталғаны белгілі. Бұл жерде жергілікті халықтың арасына кеңінен тараған аңызға сүйенсек, оғыз билеушісі Шаншар ханның қызы Дүрия мен батыр жігіт Шәмілге байланыстырып, бастапқыда Шәміл-Дүрия деп екі ғашықтың құрметіне аталған екен. Шәміл-Дүриядан Шәмілдүр, уақыт өте Шәуілдір аталып кеткен дейді [2, 94-б.]. Аңыз тарихи дереккөз ретінде қарастырылмайды және жергілікті халықтың дүниетанымына орай өзгеріске ұшырап отыратын құбылыс екендігі белгілі. Алайда, ортағасырлық тарихшы Махмуд Қашғаридің еңбегінен Шәуілдір атауына сәйкес келетін қызықты мәліметті кездестіруге болады. Жоғарыда айтып өткеніміздей, Сырдың орта және төменгі ағысын IX–X ғасыр аралығында Оғыз тайпасы мекендегені белгілі. X ғасырдың бірінші жартысы мен XI ғасырдың басында қыпшақ тайпаларымен болған ұрыс нәтижесінде ұлы көш орын алып, Сырдарияның орта және төменгі ағысында орналасқан Оғыз тайпалары қазіргі Түркіменстан

жеріне ығыса бастады. Әйгілі ортағасырлық түркі ғалымы М. Қашғаридің еңбегіне сүйенсек, Оғыз Түркі тайпасының бір бөлігіне кіреді екен. Оғыз тайпасы 22 руға бөлінген, әр рудың өзіне тән таңбасы барлығын айтады және оғыз тайпасына жататын Жувалдар руының атауын кездестіреміз [9, 92-б.]. Уақыт өте келе атаудың айтылу, жазылу үлгілері жергілікті халықтың тіліне орай өзгеруі заңды құбылыс. Жоғарыда айтылған пікірлерді қорытындылай келе, Шәуілдір атауына жоғарыда келтірілген Жувалдар (Чувалдар) атауы сәйкес келеді деп пайымдап отырмыз.

Ал, қазіргі таңда айтылып жүрген Отырар атауының қашан пайда болғаны, нақты қандай мағына беретіндігі туралы дерек әлі күнге нақты болмай отырғаны шындық.

Нәтижелер

Ендігі кезекте осы Сырдария өзенінің орта ағысында орналасқан Шардара, Арыс аудандарының территориясында орналасқан ортағасырлық қалажұрттар мен ондағы жүргізілген зерттеулерге назар аударатын болсақ, Шардара, Сүткент, Байыркұм және Мыңтөбе обалы қорымы туралы мәлімет географ А.П. Федченконың 1884 жылы Сырдария өзенінің сол жағалауындағы суландыру жүйесіне жүргізген зерттеулерінде аталып өтеді [10, 13–14-бб.].

Шардара ауылының оңтүстік шетінде, Сырдың сол жағалауында орналасқан Шардара қалажұртын 1950 жылы А.Н. Бернштам, 1958 жылы Е.И. Агеева, Г.И. Пацевичтердің жетекшілігімен ОҚОАЭ-сы ашып зерттеген болатын (4-сурет) [10, 117-б.].

Қала құрылысы ортағасырлық қалалар тәрізді цитадел, шахристан және рабат бөліктерінен тұрады. Қаланың рабады шағын, солтүстік және солтүстік-батыс бөлігінде ғана орналасқан. Формасы төрткүл тәрізді сопақша, көлемі 120x140 м етіп салынған қала шахристаны ені 14 м келетін ор қоршап жатыр. Шахристанның сақталған биіктігі 4,5–5 м шамасында. Ішкі қамал орны шахристанның ортасында домалақ төбе күйінде сақталған. Қорған-қабырғалары үлкен мұнаралармен бекітілген ішкі қамалға төрт қақпа арқылы кіретін болған.

Қазіргі таңда Шардара атауының шығу тарихы жайында көптеген пікір қалыптасып отыр. Көне грек тіліне сүйенетін болсақ «Дора» сөзінің мағынасы сыйлықты білдірсе керек [11].

Түрік, тәжік және ауған тілінен де Дара – Дара сөздерін кездестіруге болады. Парсы, түрік, тәжік тілдерінде Дара (дара) сөзі сай, жар, тау өзені мағынасын берсе, ауған тілінде де дара – сай, жыра мағынасын береді екен [12, 66-б.]. Бұлардың қатарында парсы тілінен енген «төрт қақпа» мағынасын беретін Шардара атауы жақын болар деп жорамалдап отырмыз. Бір кездері Хиуа мен Бұқараға сапар шеккен керуеннің жолында орналасқан Шардара қалажұрты ірі сауда орталығы болған деген тұжырым жасалуда. Бұл жерде қаланың құрылымына назар аударған және осы арқылы қала атауының тура мағынасын тапқан дұрыс сияқты.

Шардара қаласының солтүстік шетінде, Сырдың оң жағалауында орналасқан Жаушықұм қалажұртын 1958 жылы А.Г. Максимова басқарған ОҚОАЭ-сы ашып зерттеген болатын. 1959 жылы Шардара су қоймасының құрылыс жұмысына байланысты Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих, археология және этнография институты жанынан Шардара экспедициясы құрылып, 1959-1963 жылдары аралығында Е.И. Пацевич бастаған экспедиция археологиялық қазба жұмыстарын жүргізген болатын [13, 5-б.].

Солтүстіктен оңтүстік бағытында созылып жатқан табиғи қыр үстіне орналасқан Жаушықұм қалажұрты цитадель және рабат бөліктерінен тұрады. Қаланың жалпы аумағы 390x610 м. Ішкі қамалы рабаттың батысында, табиғи қыраттың құлама жар жиегіне жақын орналасқан. Қаланың ішкі қамалы ромбик тәріздес етіп бұрыштары дүние тараптарына қарата салынған, көлемі 60x56 м. Ішкі қамалды ені 10 м келетін ор қоршап жатыр. Бекініс ішіне кіретін қақпа орны солтүстік-шығыс қабырғада орналасқан (5-сурет).

4-сурет – Шардара қалажұртының әуеден көрінісі

5-сурет – Жаушықұм қалажұртының әуеден көрінісі

Қаланың солтүстік-шығыс, яғни, рабад бөлігі XIX ғасыр мазаратына айналған. Қорым ішінде бір деректе Мүлкілі баба, ал, екінші дерек бойынша Мүлік ата деген атпен танымал үлкен кісінің мазараты кездеседі. Араб тілі мамандарының берген түсініктемесіне сүйенсек, Мүлік атауы бізге араб сөздігінен енген, патша немесе билеуші мағынасын беретін «Малик» сөзінің өзгерген нұсқасы деп жорамалдап отырмыз. Жалпы, шет тілінен еніп, жергілікті халықтың табиғи танымына орай бұрмаланған сөздер қазақ тілінде көптеп саналады. Ұзын ата кесенесінің шырақшысы болып 43 жыл қызмет еткен Әділов Манатбек Қуатбекұлынан жеткен аңыздан Бұқарада оқып білім алған, асқан ілім иелері Асан (Ұзын), Бәдір, Сәдір және Асық аталардың қатарында Мүлкіл атын кездестіреміз. Ал, қазіргі Жаушықұм қалажұртына

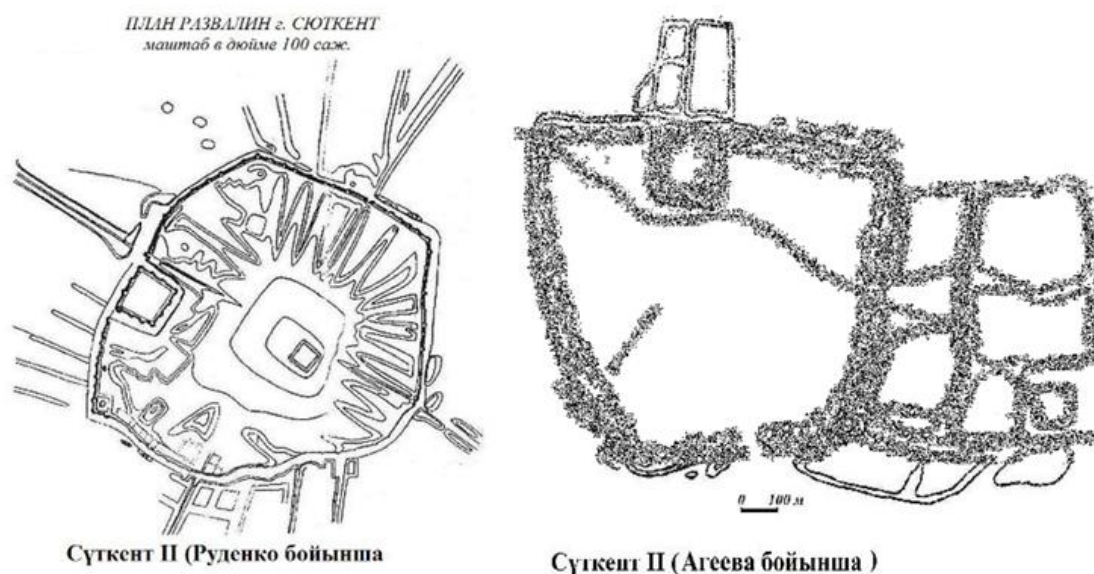
қойылған Мүлік (Мүлкілі) ата бейіті көне түркі дәуірінің обалары тәрізді тас пен топырақтан солтүстіктен оңтүстік бағытында сопақша етіп үйілген. Диаметрі 12 м, биіктігі 1 м шамасында.

Қаланың мазаратқа айналған тұсында жер бетіне шығып қалған таңбалы саз ыдыстардың көптігіне қарап бұл жерде бір замандары үлкен құмырашылар мектебі қалыптасқаны және әр шебердің өзіне тән таңбасы болғандығын байқауға болады.

Қалаға жүргізілген қазба барысында алынған керамикалық материалдарға жүргізілген сараптама нәтижесі Қауыншы, Отырар-Қаратау және Жетіасар мәдениетімен сәйкестендірілген. Сонымен қатар, қыш бұйымдарды ерте ортағасырлық Ташкент оазисінің Соғды мәдениетімен де байланыстырып сипаттайды [13, 113-б.].

Шардара ауданына қарасты Сүткент қалажұртын 1900 жылы Н.В. Руднев [10, 15-б.], 1949 жылы А.Н. Бернштам бастаған ОҚО археологиялық экспедициялары зерттеді. Сүткент қалажұрты туралы X-XV ғасырдың жазба деректерінде кездеседі. X ғасырда Ибн-Хаукаль «қалада мешіт бар, оған көптеген түркі тайпалары келеді» деген дерек қалдырған. Сүткенттің аты XI ғасырдың соңынан XV ғасырдың басына дейінгі деректерде кездеспейді. Тек 1404–05 жж. Әмір Темірдің Отырарға жорығы кезінде қайта аталады [14].

Жергілікті халық Сүткент қаласын Шыңғысхан төбе деп те атайды екен. Ел арасында сақталған аңызға сүйенсек, Шыңғысхан Қазақстанның оңтүстігін жаулап алғаннан кейін Сырдарияның сол жағалауы арқылы Хорезмге сапар шегіпті. Осы жолда Шыңғысхан әскерімен біршама уақыт ат тынықтырып, күш жинаған екен.

6-сурет – Сүткент қалажұртының жобасы

Қаланың құрылымы өте күрделі. Рабады үлкен, көлемі 860x876 м. Айналыра қорған-қабырға тұрғызылып, ені 18–23 метр келетін ормен қоршалған. Қаланың цитаделі рабадтың батысында орналасқан. Айналасы ормен қоршалған ішкі қамалдың формасы төрткүл тәріздес, бұрыштары дүние тараптарына қарата салынған. Көлемі 145x161 м. Қалаға төрт жағынан кіретін қақпа болған. Әр қақпаның екі жағында үлкен мұнара орындары сақталған. Спутниктік түсірілім арқылы қаланың рабад бөлігіне кіретін негізгі қақпа орнын солтүстік-шығыс қабырғада болғанын байқауға болады. Бұл жерде ордың сыртқы жиегінде дм-рі 20-22 м келетін екі мұнара орны сақталған. Қалаға жүргізілген зерттеу жұмысы барысында көптеген құнды материалдар алынған (6-сурет).

Ал, Арыс ауданының территориясында орналасқан Байыркұм қалажұртын алғаш рет 1900 жылы О.А. Руднев зерттеді [10, 15-б.]. Кейінірек, яғни, 1948–1949 жылдары аралығында А.Н. Бернштамның жетекшілігімен Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясы қазба жұмысын жүргізді.

Байыркұм салыну формасы күрделі, айналдырыла ормен қоршалған үлкен рабады бар қала орны болып саналады. Рабады орымен қоса алғанда 287х396 м. Рабадты қоршап жатқан орының ені 15–19 м аралығында. Ішкі қамалы рабадтың оңтүстік-шығысына таман орналасқан. Формасы төрткүл тәріздес етіп салынған орталық айналдырыла ормен қоршалған. Ішкі қамалдың қорғандары айналдырыла 8 мұнарамен бекітілген. Ішкі қамалдың солтүстік-батысында көлемі 60х182 м келетін су қоймасы орналасқан (7-сурет). Жинақталған материалдарға қарағанда, б.з.б. I ғасыр мен б.з. VIII ғасыры аралығында салынған қала екендігі белгілі болған.

7-сурет – Байыркұм қалажұртының әуеден көрінісі

Қорытынды

Қорытындылай келе, Отырар, Құйрықтөбе сынды Отырар өңірінде орналасқан әйгілі қалажұрттардан басқа, Шардара, Сүткент, Байыркұм сынды Ұлы Жібек жолы бойындағы ірі орталықтардың бірі ретінде танылған қала орындары археологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстарын қажет ететіндігін айтқымыз келеді. Қазіргі таңда өткен ғасырда жүргізілген зерттеу жұмыстары туралы мәлімет аз, болса да толық емес. Шардара, Байыркұм және Сүткент қалажұрттарының осы уақытқа дейін жергілікті халықтар тарапынан қазылып, бұзылмағаны бір жағынан қуантса, екінші жағынан Жаушықұм қалажұртының айналасы XX ғасырдың мазаратына, Аққала қалажұртының айналасы тұтасымен егістікке айналуы көңіл қынжылтады. Яғни тарихи-мәдени мұраларымыздың сақталуы нашар, мәдени қабаттары бұзылу қауіпінде тұр.

Алдағы уақытта үкімет тарапынан көңіл бөлінсе, аталған ескерткіштерге кешенді түрде зерттеу жүргізіліп, Отырар, Түркістан, Тараз қалалары тәрізді ашық аспан астындағы мұражайға айналдырылса туризмді дамытуға тың серпін берері және өңір тарихы жаңа тың деректермен толыға түсері сөзсіз.

Ғылыми-зерттеу жұмысымыздың нәтижесінде Сырдария бойындағы ортағасырлық ірі қалалардың көне этимологиялық атаулары зерттеліп, ескерткіштердің тарихи кезеңдер бойынша атаулары анықталды. Сонымен қатар, ортағасырлық жазба дереккөздерін, өлкетанушылар мен археологтардың зерттеулерімен салыстыра отырып, ескерткіштердің тарихи маңыздылығы және архитектуралық ерекшеліктері анықталды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Шәлекенов У. Өнегелі өмір. Ш. 33. / бас редак. Г. Мұтанов. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 500 б.
2. Қожа М.Б. Ортағасырлық Отырар: аңыздар, деректер, зерттеулер. – Түркістан: Тұран, 2006. – 238 б.
3. Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. I том / бас редак. М.А. Құл-Мұхаммед. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 396 б.
4. Байпақов К.М. Ежелгі және ортағасырдағы Отырар. – Алматы: Қазығұрт, 2007. – 248 б.
5. «Отырар» энциклопедиясы. – Алматы: Арыс, 2005. – 372 б.
6. Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері. II том / бас редак. И.Н. Тасмағамбетов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 397 б.
7. Сералы Н.О., Сиздиқов Б.С. Оғыз тайпаларының діни наным-сенімдері // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2021. – №2(120). – Б. 30–40. <https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.604>
8. Сералы Н.О., Сиздиқов Б.С., Сералиев А.А. Фараб оазисіндегі Оғыз мемлекетінің саяси орталықтары // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану сериясы. – 2020. – №3(132). – Б. 55–67. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2020-132-3-55-67>
9. Махмұт Қашқари. Түрік тілінің сөздігі (Диани лұғат-ит-түрік). 3 томдық шығармалар жинағы. I том. – Алматы: Хант, 1997. – 531 б.
10. Агеева Е.И., Пацевич Г.И. Из историй оседлых поселений и городов Южного Казахстана. В кн.: Труды института историй, археологий и этнографий. Том-5. – Алма-Ата: Академия наук Казахской ССР, 1958. – С. 147–157.
11. [Электронды ресурс]. URL: <https://kk.wikipedia.org>
12. Бияров Б.Б. Жер-су аттарының сөзжасамдық үлгілері. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2012. – 459 б.
13. Максимова А.Г., Мершиев М.С., Вайнберг Б.И., Левина Л.М. Древности Чардары (Археологические исследования в зоне Чардаринского водохранилища). – Алма-Ата: 1968. – 264 с.
14. [Электронды ресурс]. URL: <https://kk.encyclopedia.kz/>
15. Пәрменкұл С.Т., Сералиев А., Сиздиқов Б.С., Алмазұлы Ш. 2020 жылы Отырар қалажұртында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижелері // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2020. – №4(118). – Б. 283–297. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.054>
16. Байпақов К.М., Авизова А.К. Тамгообразные знаки на керамике с памятников Отрарского оазиса доарабской эпохи // Поволжская Археология. – 2017. – №3(21). – С. 142–155. <https://doi.org/10.24852/pa2017.3.21.155.167>

REFERENCES

1. Shalekenov U. Onegeli omir / bas redak. Mutanov G. Sh. 33. [Moral life]. – Almaty: Kazak universiteti, 2014. – 500 b. [in Kazakh]
2. Kozha M.B. Ortogasyrlyk Otyrar: anyzdar, derekter, zertteuler [Medieval Otrar: legends, facts, research]. – Turkistan: Turan, 2006. – 238 b. [in Kazakh]
3. Kazakstan tarihy turaly kytai derektemeleri. I tom. / bas redak. Kul-Muhammed M.A. [Chinese details about the history of Kazakhstan]. – Almaty: Daik-Press, 2005. – 396 b. [in Kazakh]
4. Baypakov K.M. Ezhelgi zhane ortogasyrdagy Otyrar [Otrar in ancient and medieval Times]. – Almaty: Kazygurt, 2007. – 248 b. [in Kazakh]
5. «Otyrar» ensiklopediyasy [Otrar encyclopedia]. – Almaty: Arys, 2005. – 372 b. [in Kazakh]
6. Kazakstan tarihy turaly turki derektemeleri. II tom / bas redak. Tasmagambetov I.N. [Turkic details about the history of Kazakhstan]. – Almaty: Daik-Press, 2005. – 397 b. [in Kazakh]
7. Seraly N.O., Sizdikov B.S. Ogyz taypalarynyn dini nanym-senimderi [Religious and religious beliefs of the Oghuz tribes] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2021. – №2(120). – B. 30–40. <https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.604> [in Kazakh]
8. Seraly N.O., Sizdikov B.S., Seraliev A.A. Farab oazisindegi Ogyz memleketinin sayasi ortalyktary [Political centers of the Oghuz state in the farab Oasis] // L.N. Gumilev atyndagy Euraziya ulttyk universitetinin Habarshysy. Tarihi gylymdar. Filosofiya. Dintanu seriiasy. – 2020. – №3 (132). – B. 55–67. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2020-132-3-55-67> [in Kazakh]
9. Mahmut Kashkari. Turik tilinin sozdigi (Diani lugat-it-turik). 3 tomdyk shygarmalar zhinagy. I tom. [Dictionary of Turkish (Diani lugat-it-Turk)]. – Almaty: Hant, 1997. – 531 b. [in Kazakh]
10. Ageeva E.I., Pacevich G.I. Iz istorii osedlyh poselenii i gorodov Yuzhnogo Kazahstana V kn.: Trudy instituta istorij, arheologii i etnografii. Tom-5. [From the history of settled settlements and cities of Southern Kazakhstan]. – Alma-Ata: Akademiya nauki Kazahskoi SSR, 1958. – S. 147–157. [in Russian]
11. [Electronic resource]. URL: <https://kk.wikipedia.org>
12. Biyarov B.B. Zher-su attarynyn sozzhasamdyk ulgileri [Word-forming examples of land-water names]. – Almaty: Memlekettik tildi damytu instituty, 2012. – 459 b. [in Kazakh]
13. Maksimova A.G., Mershiyev M.S., Vaynberg B.I., Levina L.M. Drevnosti Chardary (Arheologicheskie issledovaniya v zone Chardarinskogo vodohranilisha) [Antiquities of Chardara (Archaeological research in the area of the Chardara reservoir)]. – Alma-Ata: 1968. – S. 264. [in Russian]
14. [Electronic resource]. URL: <https://kk.encyclopedia.kz/>.
15. Parmenkul S.T., Seraliev A., Sizdikov B.S., Almazuly Sh. 2020 zhyly Otyrar kalazhurtynda zhurgizilgen arheologiyalyk kazba zhumystarynyn natizheleri [Results of archaeological excavations conducted in the Otyrar settlement in 2020] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2020. – №4(118). – B. 283–297. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.054> [in Kazakh]
16. Baypakov K.M., Avizova A.K. Tamgoobraznye znaki na keramike s pamyatnikov Otrarskogo oazisa doarabskoy epohi [Tamgo-like signs on ceramics from the monuments of the Otrar oasis to the Arab era] // Povolzhskaya Arheologiya. –2017. – №3 (21). – S. 142–155. <https://doi.org/10.24852/pa2017.3.21.155.167> [in Russian]

Zh.A. NAZARKASSYM

*Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Öğretim Üyesi
(Kazakistan, Türkistan), e-mail: zhanar.nazarkassym@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0001-8570-4805>*

**SOĞUK SAVAŞ SONRASI ULUSLARARASI HUKUK AÇISINDAN
HAZAR'I SINIRLANDIRMA: 1991–2014 YILLARI**

Özet. 1729'dan 1991'e kadar geçen süreçte Hazar'ı Sovyetler Birliği ve İran olmak üzere iki aktör paylaşmaktaydı. Ancak SSCB'nin dağılması ve üç yeni Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte kıyıdaş sayısı beşe yükselmiştir. Bu da Hazar hidrokarbon kaynakları üzerinde hâkimiyet ve paylaşım mücadelesinin başlamasına neden olmuştur. Başta ABD, kimi Avrupa devletleri ve daha sonra ÇHC olmak üzere pek çok bölge dışı aktörün de çeşitli düzeylerde katıldığı bu mücadeleler Hazar'ın jeopolitik önemini daha da artırmıştır. İki kutuplu uluslararası düzeninin dağılmasıyla beraber Hazar bölgesi enerji kaynakları bakımından dünyanın en büyük üçüncü hidrokarbon rezervi olarak ön plana çıkarken, bu bölgede bağımsızlığına kavuşan üç yeni Türk cumhuriyetleriyle birlikte Hazar havzası iki yönlü ilişkilerden çok yönlü bir ilişkiler havzasına çevrilmiştir. Hazar'ın kıyısındaki yeni bağımsız aktörler Azerbaycan, Türkmenistan ve Kazakistan mevcut jeopolitik konumları sebebiyle herhangi bir uluslararası suya çıkışı olmayan birer kara devletidirler. Karasal nitelikleri sebebiyle ortaya çıkan uluslararası taşıma ve koridor sorunları, bu ülkelerin gündeminde petrol ve doğalgaz boru hatlarını ön plana çıkarmıştır. Dolayısıyla Hazar'a kıyıdaş olan ülkeler Hazar'ın statüsü sorununu milli güvenlik sorunları olarak algılamaya devam etmektedirler.

Makale Hazar bölgesinin jeopolitik önemini klasik jeopolitik teoriler kapsamında analiz etmekte ve tarihsel olarak araştırmakta ve özellikle Soğuk Savaş'tan 2014'e kadar olan dönemi kapsamaktadır. Bu bağlamda klasik teoriler çerçevesinde hem jeopolitik teoriler hem de teorik varsayımlar analiz edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hazar'ın statüsü, 1982 BMDHS, Doğal kaynaklar, İki kutuplu dünya, Uluslararası hukuk, Türk Cumhuriyet'leri, Milli güvenlik, Ulusal Çıkar.

Ж.А. Назарқасым

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің оқытушысы
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: zhanar.nazarkassym@ayu.edu.kz*

**Биполярлық жүйенің күйреуінен кейін халықаралық құқық тұрғысынан
Каспий шекарасын анықтау: 1991–2014 жылдар**

Аңдатпа. 1729–1991 жылдар аралығында екі негізгі актор – КСРО мен Иран Каспийді бөліскен болатын. Алайда КСРО ыдырап, жаңадан үш түркі тілдес елдердің тәуелсіздік

***Bize doğru alıntı yapınız:**

Nazarkassym Zh.A. Soğuk Savaş Sonrası Uluslararası Hukuk Açısından Hazar'i Sinirlendirme: 1991–2014 Yılları // *Ясауи университетінің хабаршысы.* – 2022. – №1 (123). – Б. 292–301. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.25>

***Cite us correctly:**

Nazarkassym Zh.A. Soğuk Savaş Sonrası Uluslararası Hukuk Açısından Hazar'i Sinirlendirme: 1991–2014 Yılları [Status of the Caspian Region Issue within the Framework of International Law: 1991–2014 years] // *Iasayı üniversitetiniñ habarshysy.* – 2022. – №1 (123). – Б. 292–301. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.25>

алуына орай Каспий жағалауындағы мемлекеттер саны беске өсті. Бұл Каспийдегі көмірсутегі ресурстарына үстемдік орнату үшін астыртын бәсекелестік пен күреске әкеліп соқтырды. Көптеген аймақтық емес акторлар, әсіресе АҚШ және ЕО мемлекеттері, ҚХР сияқты алып елдер арасындағы бәсекелестік Каспийдің геосаяси маңыздылығын одан әрі арттыра түсті. Биполярлық халықаралық тәртіптің ыдырауымен Каспий аймағы энергетикалық ресурстар бойынша әлемдегі үшінші ірі көмірсутек қоры ретінде маңызды орынға көтерілді, ал Каспий аймағы екіжақты қатынастардан көп бағытты қатынастардың орныққан аймағына айналды. Осы аймақта тәуелсіздік алған жаңа үш түркі тілдес мемлекеттер, Каспий жағалауындағы жаңадан тәуелсіздік алған мемлекеттер, атап айтқанда Әзірбайжан, Түркіменстан және Қазақстан қазіргі геосаяси жағдайда өзінің маңыздылығын жоғалтқан жоқ. Сондықтан Каспиймен шектесетін бұл елдер Каспийдегі тұрақтылықты аймақтың әрі ішкі қауіпсіздіктің кепілі ретінде қабылдауда.

Мақалада Каспий аймағының геосаяси маңыздылығы классикалық геосаяси теориялар аясында талданып, тарихи тұрғыдан зерттеледі және атап айтқанда, қырғи қабақ соғыстан кейінгі кезеңнен 2014 жылға дейінгі кезең қамтылады. Осыған байланысты геосаяси теориялар да, теориялық болжамдар да классикалық теориялар аясында талданады.

Кілт сөздер: Каспийдің мәртебесі, 1982 ж. БҰҰ Теңіз құқығы конвенциясы, табиғи ресурстар, биполярлық жүйе, халықаралық құқық, түркі республикалары, ұлттық қауіпсіздік, ұлттық мүдде.

Zh.A. Nazarkassym

*Lecturer of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: zhanar.nazarkassym@ayu.edu.kz*

Status of the Caspian Region Issue within the Framework of International Law: 1991–2014 years

Abstract. In the period from 1729 to 1991, two main actors, that is, the USSR and Iran, dominated the Caspian region. However, with the collapse of the USSR and the formation of three new Turkic-speaking states, the number of coastal countries increased to five. This led to the beginning of the struggle for dominance and division of the hydrocarbon resources of the Caspian. This struggle, in which many non-regional actors participated at various levels, especially the United States, EU countries, and China, further increased the geopolitical significance of the Caspian. With the collapse of the bipolar world order, the Caspian region came to the fore as the world's third largest hydrocarbon reserves in terms of energy resources, the Caspian basin turned from a bilateral into a basin of multi-vector relations. The new independent actors on the Caspian coast, Azerbaijan, Turkmenistan and Kazakhstan, are land states that do not have direct access to the international ocean due to their current geopolitical position. Due to their geopolitical nature, the problems of international transportation and corridors have brought oil and gas pipelines to the forefront of the agenda of these countries. Therefore, the countries bordering the Caspian continue to perceive the status of the Caspian as a national security issue.

The article analyzes and historically explores the geopolitical significance of the Caspian region within the framework of classical geopolitical theories and, in particular, covers the period after the Cold War until 2014. In this regard, both geopolitical theories and theoretical assumptions are analyzed within the framework of classical theories.

Keywords: Status of the Caspian Sea, 1982 UN Convention on the Law of the Sea, Natural Resources, Bipolar World, International Law, Turkic Republics, National Security, National Interest.

Ж.А. Назарқасым

*преподаватель Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: zhanar.nazarkassym@ayu.edu.kz*

Проблема раздела Каспийского региона в рамках международного права в пост биполярный период: 1991–2014 годы

Аннотация. В период с 1729 по 1991 год два основных актора, то есть СССР и Иран властвовали на Каспийском регионе. Однако с распадом СССР и образованием трех новых тюркоязычных государств количество прибрежных стран увеличилось до пяти. Это привело к началу борьбы за господство и раздел углеводородных ресурсов Каспия. Эта борьба, в которой на различных уровнях участвовали многие внерегиональные акторы, особенно США, страны ЕС, и КНР, еще больше повысила геополитическое значение Каспия. С распадом биполярного миропорядка Каспийский регион вышел на первый план как третье место в мире по запасам углеводородов с точки зрения энергоресурсов, Каспийский бассейн из двустороннего превратился в бассейн многовекторных отношений. Новые независимые акторы на Каспийском побережье, Азербайджан, Туркменистан и Казахстан, являются сухопутными государствами, не имеющими прямого выходов к международным океаном в силу своего нынешнего геополитического положения. Из-за своего геополитического характера проблемы международных перевозок и коридоров выдвинули нефте-газопроводы на первый план в повестке дня этих стран. Поэтому страны, граничащие с Каспий, продолжают воспринимать статус Каспия как проблему национальной безопасности.

В статье геополитическая значимость Каспийского региона анализируется и исторически исследуется в рамках классических геополитических теорий и, в частности, охватывает период после окончания холодной войны до 2014 года. В связи с этим в рамках классических теорий анализируются как геополитические теории, так и теоретические предположения.

Ключевые слова: Статус Каспия, Конвенция ООН по морскому праву 1982 г., природные ресурсы, биполярный мир, международное право, Тюркские республики, Национальная безопасность, Национальный интерес.

Giriş

Hazar'ın statüsü ile ilgili üç temel görüş vardır. Bunlardan ilki Hazar'ın deniz olduğu, ikincisi göl olduğu, üçüncüsü ise özel su kütlesi olduğu yönündedir.

Hazar denizdir diyenler, Hazar'ı bir deniz, yarı deniz, kapalı deniz, iç deniz gibi çeşitli kavramlar üzerinden tartışmaktadırlar. İlk önce Hazar bir deniz olarak sayılırsa 1982 Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesinin (BMDHS) Hazar'a uygulanması gerekmektedir. Buna göre Hazar'a kıyısı olan ülkelerin 12 millik karasuları, 12 millik bitişik bölgeleri, 200 ile 350 mil arasında kıta sahanlığı, 200 millik münhasır ekonomik bölgeleri olacaktır. Eğer bu kadar geniş alan yoksa eşit uzaklık prensibine göre karşı kıyı ülkeler Hazarda sınırlarını belirleyeceklerdir. Eğer Hazar deniz sayılacaksa o zaman uluslararası bir nitelik kazanacak ve Hazar'da kıyısı olmayan ülkelerin gemileri de Hazarda rahatlıkla yüzebilecek, Hazar'ı deniz-okyanusla bağlayan geçiş nehirleri ve kanallarda uluslararası ulaşımına açık hale gelecektir [1, s. 37–38].

Hazar'ın okyanusla direk çıkışı olmadığı için Hazar'a kapalı deniz diyenler vardır. Bu kavram 1982 BMDHS'nin IX. bölümünün 122. maddesinde tarif edilmiştir. Bu maddeye göre kapalı ve yarı kapalı deniz şöyle tanımlanmıştır:

- İki veya daha fazla devlet tarafından çevrilmiş ve diğer bir deniz ya da okyanusa dar bir geçiş ile bağlanan, iki yada daha fazla kıyı devletinin karasuları ve münhasır ekonomik bölgelerinden oluşan körfez havzası ya da deniz.

Bu tanıma göre Hazar kapalı, yarı kapalı olarak kabul edilirse kıyı ülkelerin karasuları, kıta sahanlıkları ve münhasır ekonomik bölgeleri olacaktır.

Hazar için sıkça dile getirilen bir başka kavramda Hazar'ın iç deniz olduğu yönündedir. Bu kavramın çıkış noktası 1935–1940 İran-Sovyetler Birliği antlaşmasında Hazar için *İran-Sovyet denizi* ve *İç deniz* denilmiş olmasıdır. Bu antlaşmaya göre Hazar'ı çevreleyen ülkelerin 10 millik karasuları olması ve geri kalan alanların ise bu ülkeler arasında ortak kullanılması kabul edilmiştir. Bu sonuncuyu genellikle İran ve Rusya savunmakta, Türkmenistan'da bazen bu görüşe destek vermektedir. Hazar'ı deniz olarak gören ve 1982 BMDHS'nin uygulanmasını savunan ülkeler ise daha çok Azerbaycan ve Kazakistan olmuştur [2, s. 13].

İkinci görüş, Hazar'ın bir göl olduğu yönündedir. Bu konuda da iki farklı tartışma mevcuttur. Bunlardan ilki İran'ın ve onun tarafında olan Rusya ve bazen de Türkmenistan'ın savunduğu görüştür. Buna göre Hazar'ın okyanusa çıkışı yoktur dolayısıyla göldür ve Hazar çevre ülkeler tarafından ortak kullanılmalıdır. Buna karşı görüşte Hazar'ın bir «sınır gölü» olduğu ve göllerle ilgili Uluslararası Hukukta bir düzenleme olmadığı için uluslararası teamüllere göre Hazar'ın sektörlere göre bölünmesi gerektiği yönündedir [3, s. 28].

Üçüncü görüş ise Hazar'ın kendine özgü bir yapısı olduğu onun içinde özel bir statü uygulanması gerektiği yönündedir. Bu görüşü savunan ülke genellikle Rusya'dır. Rusya kendi çıkarlarını gözetken çeşitli öneriler ileri sürerek Hazar'ın özel statüye sahip olmasını istemektedir. Hazar'ı okyanusa çıkışını sağlayan Volga ve Don nehirlerinin uluslararası ulaşımına açılmaması, Hazar'da enerji ve biyolojik varlıkların Rusya tarafından kontrol edilmesi, Hazar'da güvenliğin kendi kontrolünde olması ve en önemlisi de Hazar havzasının ekonomisini kontrol edebilmesi dikkat ettiği noktalaradır.

Araştırma yöntemi

Hazar Denizi Avrasya'nın tam kalbindedir. Jeopolitik açıdan son derece önemli bir konumdadır. Sahip olduğu hidrokarbon kaynaklarının yanı sıra, bu kaynakların ulaşılabilir olması ve mevcut arz piyasalarına alternatif olması nedeniyle de bölge dışı aktörlerin ilgi alanındadır. Bu doğrultuda araştırma yönteminde uluslararası hukukun ve özellikle 1982 BMDHS'nin temel ilkeleri baz alınmıştır. Ayrıca kıyıdaş devletlerin savunduğu tezlerine atıfta bulunulmuştur.

Sonuçlar ve tartışmalar

- Makalede Hazar bölgesinin jeopolitik önemi klasik jeopolitik kuramlar kapsamında analiz edilmiştir;

- Uluslararası İlişkilerde Kara hakimiyet jeopolitik tezinde bölgenin güçlü aktörler açısından rekabete dayalı bölge olduğuna dikkat çekilmiştir;

- Uluslararası hukuk ve 1982 BMDHS açısından Hazar'ın kıyıdaş devletlerinin savunduğu tezleri ve kendi tezlerinde ileri sürdükleri milli çıkarlarına dayalı temel varsayımları ortaya konulmuştur;

- Bilimsel çalışma konusu tarihi açıdan incelenmiştir ve özellikle soğuk savaş sonrası dönemden itibaren 2014 yılına kadar olan dönemi içermektedir. Bu bağlamda hem jeopolitik kuramlar hem teorik varsayımlar klasik kuramlar kapsamında analiz edilmiştir;

- Hazar'a kıyıdaş devletlerin tezleri incelenirken milli çıkarları ve savundukları temel uluslararası hukuk kaidelerine göre analiz edilmiştir;

- Bilimsel sonuç olarak uluslararası alandaki her devletin milli çıkarlarını ön plana alarak siyaset izledikleri ve dış politika alanında uluslararası hukuk normlarının ve kaidelerinin ikinci derecede hatta bir dış politika enstrümanı olarak kullanıldığı saptanmıştır.

Hazar Bölgesinin Jeopolitik Önemi

Hazar bölgesinin jeopolitik ve jeostratejik açıdan işgal ettiği önemini teorik ve pratik açıdan inceleyen en önemli klasik kuramcılarının başında H.J. Mackinder gelmektedir. Diğer taraftan H.J. Mackinder Hazar bölgesinin Anglo-Amerikan ülkeleri için dünya hakimiyetini sağlamadaki

oynadığı önemli rolünü göstererek, bir anlamda kendisinden sonra gelen Batılı jeopolitik teorisyenlerin geliştirdiği tezlerinin temel alt-yapısını oluşturan kuramcı niteliğine de sahiptir. H.J. Mackinder kaleme aldığı «Tarihin coğrafi mihver» (1904), «Demokratik idealler ve gerçekler» (1919) adlı kitaplarında dünyanın jeopolitik yapısını detaylı bir şekilde ele alarak, dünya hakimiyetini sağlamak için “Kara hakimiyeti” adında jeopolitik tezini ortaya atmıştır. Ona göre dünyanın merkezi «Avrasya'dır», Avrasya'nın merkezi ise «Kâlpğah» (Heartland). Bundan dolayı H.J. Mackinder Hazar bölgesinin de yer aldığı «Kâlpğah» üzerinde sağlanan kontrol dünya hakimiyeti anlamına gelmektedir. Böylece H.J. Mackinder «Kara hakimiyeti» jeopolitik teorisinde dünyaya hükmetme fikrini şöyle formüle etmiştir: «Doğu Avrupa'ya egemen olacak büyük bir güç, Hazar denizini de kapsayan Kâlpğaha (Merkezi bölgeye) hükmeder, Kâlpğaha hükmeden güç Dünya adasına hükmeder, Dünya adasına egemen olan Dünyaya hükmeder» [4, s. 41].

H.J. Mackinder Dünya adası içine üç kıtayı dahil etmiştir, yani Asya, Afrika ve Avrupa'dır. Böylece teorisyen dünya jeopolitik yapısını belli bir hiyerarşiye tabi tutarak, tüm bunların merkezine «Tarihin coğrafi mihverini» yerleştirmektedir. Günümüz anlamıyla «Tarihin coğrafi mihver» alanı Rusya Federasyonu'nun/Avrasya'nın sınırlarına denk gelmektedir. Bu coğrafi mihverin kenarını "İç Kenar Hilâl" kuşağı oluşturmaktadır. Bu alan Avrasya kıtasının kıyı alanlarını oluşturmaktadır ve yazara göre «İç Kenar Hilâl» kuşağı uygurlağın en yoğun geliştiği alan olmuştur. H.J. Mackinder'e göre «İç Kenar Hilâl» dışında kalan alan ise «Dış Kenar Hilâl» kuşağı (outer veya insular crescent) oluşturmaktadır. Böylece yazar bu alanı hem coğrafi hem de kültürel anlamda Dünya adasının dışında yer alan kıta olarak varsaymıştır. Böylece H.J. Mackinder'e göre Anglo-Amerikan jeopolitik kuramlarının temel amacı «Tarihin coğrafi mihver» (Rusya Federasyonu) etrafında stratejik işbirliğine dayalı birliğin sağlanmasını önlemek için çeşitli tezlerin geliştirmesi olduğunu beyan etmiştir. Aynı zamanda ona göre «Dış Kenar Hilâl» kuşağında yer alan devletlerinin (Anglo-Sakson ülkelerinin) temel amacı ise «Kâlpğah» alanında yer alan ülkeleri kendi yanlarına çekerek, etkisi altına almaları gerektiğini savunur [5, s. 109]. Böylece H.J. Mackinder ilk olarak Rusya Federasyonu ile Almanya arasında stratejik işbirliğini önlemeye dayalı tezleri ortaya atarak, her iki devletin stratejik anlamda birleşerek jeopolitik merkez olmamaları için çeşitli jeopolitik tezleri geliştiren teorisyendir. Rus jeopolitik kuramcı A. Dugin ise H.J. Mackinder teorisine şöyle bir değerlendirmede bulunmuştur: «Mackinder ilk olarak Anglo-Sakson jeopolitik teorisinin temellerini atarak, aynı zamanda 50 yıl sonra ABD ile NATO'nun izleyeceği dış politikasının temellerini de atmıştır. Mackinder'in geliştirdiği teorisinin temel amacı Avrasya Birliğinin kurulmasını önlemek, Rusya Federasyonu ile Almanya'nın stratejik ittifakını önlemek ve Heartland'in güçlenmesi ile dışa yayılımına set çekmektir» [6, s. 48].

H.J. Mackinder'in fikirlerini Amerikan jeopolitik kuramcı N. Spykman «Kenar kuşak» teorisi adı altında devam ettirmiştir. N. Spykman H.J. Mackinder'in jeopolitik kuramını yeniden formüle ederek, şu şekilde beyan etmiştir: «Kim kenar kuşağa hükmederse (Rimland) Avrasya'ya hakim olur; kim Avrasya'ya hakim olursa dünyanın kaderini kontrol eder». N. Spykman «Dünya politikasında Amerikan stratejisi» ve «Dünya coğrafyası» adlı kitaplarında devletlerin jeopolitik yönden güçlerini ölçmeye dönük 10 temel kriterlerini sayarak, dünya hakimiyeti açısından Kâlpğah'ın (Heartland) önem arz etmediğini, aksine Kâlpğah'ı (Heartland) çevreleyen alana (Rimland) hakim olan gücün dünyaya hükmedeceği tezini ortaya atmıştır [7, s. 51]. Böylece kısacası birbirinin karşısı olan bu iki teoriden H.J. Mackinder'in «Kara hakimiyeti» teorisine göre Avrupa Rusya'sına egemen olacak büyük bir güç, Hazar'ı da kapsayan Kâlpğaha (Merkez Bölge), bu bölgeye egemen olan dünya adasına daha sonra da dünyaya egemen olabilir. N. Spykman «Kenar kuşak» teorisinde aynı coğrafyayı kullanır; fakat Dünya Adasına egemen olabilmek için merkez bölgesini çeviren kuşağa, Türkiye'den başlayıp Kore'ye kadar uzanan bir bölgeye egemen olmak gerektiğini savunur. Fakat, her iki teoride de Hazar bölgesi, Kâlpğahı teşkil eden en önemli yer olduğunu gözden kaçırmamak gerekir.

Diğer klasik Batılı jeopolitik kuramcı olan K. Scmitt «Büyük alan» (Grossraum) teorisini geliştirmiştir. «Büyük alan» jeopolitik teorisinin temel mantığı devletin gelişimi için yeni toprak

alanına ihtiyaç duyacağı varsayımdır. Ona göre emperyal entegrasyon prensibi insanlığın mantıksal ve tabiatından kaynaklanan sentezlemenin bir sonucudur. K. Scmitt'e göre «Nomos» kara alanının gelişimi doğal olarak Kıta devletini doğurur. Kıta devletinin yayılımı şehir-devletlerden devlet sınırlarına kadar alanı kapsayacaktır. Dolayısıyla «Büyük alanın» Kıta devletinin oluşumu tarihsel ve jeopolitik gerekliliğinden kaynaklanmaktadır. K. Scmitt'in resmettiği dünya jeopolitik yapısı ikili kültürel bir görünüme ve rekabete sahiptir, bunun bir tarafında Anglo-Sakson (İngiltere+Amerika) kültürü, diğer tarafında ise Avrasya medeniyetini bulunmaktadır. Yani ikili kültürün bir tarafında denizlerle kaplı ülkelerin medeniyeti, diğer ucunda ise karalarla çevrili devletlerin medeniyeti yaşamaktadır ve onların arasında sürekli olarak rekabet, mücadele söz konusudur. Ona göre her iki kültür dünya hakimiyetini sağlamak için birbirleriyle kıyasıya savaşmaktadırlar, galip gelen dünyaya hakimiyetini ilan edecektir. Günümüzde bile dünya politikasında olup biten olayları K. Scmitt'in savunduğu «Büyük alan» jeopolitik kuramı çerçevesinde yorumlayan ve bu teoriye dayanarak güncel jeopolitik tezler üreten yazarlar mevcuttur [8, s. 70–75].

Klasik Rus jeopolitik teorisyenlerin içinden P. Savitski'nin fikirlerine değinmemiz gerekir. Örneğin günümüz Rus jeopolitik kuramcı A. Dugin kitabında P. Savitski'yi klasik rus jeopolitik teorisyenlerden ilk ve tek olduğunu beyan ederek, P. Savitski'nin Rus jeopolitik teorisine katkılarını vurgulamıştır. P. Savitski'nin kaleme aldığı yazıları incelendiği zaman, yazar Rusya'yı sadece bir ulustan müteşekkil devlet olarak değil, aksine çeşitli kültürleri kendi bünyesinde barındıran çok medeniyetli (Slav, Türk, Ortodoks, Müslüman vs.) bir ülke olarak inceler. Tüm bu çeşitli kültür mensupları bir araya gelerek kültürel bir sentezin oluştuğunu savunur. P. Savitski Turancılığı inceleyerek, onun özelliklerini pozitif etkileyen jeopolitik kavram olarak ele almıştır. P. Savitski'ye göre Rusya daha evvel görülmemiş kendisine özgü bir medeniyet yapısına sahiptir, bu medeniyet yapısı Avrupa'yı ve Asya medeniyetinden oluşan orta yolu kapsamaktadır. Dile getirdiği bu orta yolun kendisine özgü tarihsel, kültürel ve dinsel geçmişi vardır ve jeopolitik dilde ona «Avrasya» adını vermiştir. P. Savitski'nin Avrasyacılık düşüncesine karşı çıkan milliyetçi Slav kesimi olduysa da, P. Savitski kendi fikirlerini Rusya'nın bulunduğu coğrafik yapısını ileri sürerek tezini savunmaya devam etmiştir. Ona göre Rus halkı Slav ırkına bağlı olmakla birlikte çeşitli dönemlerde Moğol-Tatar ve Türk ırklarla birlikte yaşamıştır ve kendi topraklarında bu milletlerle birlikte yaşamaya mahkum edilmiştir. Bundan dolayı ona göre Rus ırkının Tatar-Moğol ve Türk halklarla karıştığını ve güçlü emperyal devlet olmak istiyorsa ifade edilen milletleri kendi çatısı altında birlik içinde yaşaması gerektiği fikrini geliştirmiştir. Diğer taraftan P. Savitski «İdeokratiya» terminolojisini geliştirerek, bu terminin içeriğini Batılı değerlerin karşısı olan anti-demokratik, anti-liberal fikirlerle doldurarak, bir anlamda Anglo-Amerikan değerlerine zıt fikirleri kapsayan yeni bir jeopolitik ideolojiyi geliştirmeye çalışmıştır. Günümüz Rus jeopolitik teorisyenler Y. Tihonravov ve A. Dugin'in fikirlerine göre P. Savitski ilk kez Anglo-Amerikan değerlerini içeren H.J. Mackinder, N. Spykman vs. Batılı jeopolitik teorisyenlere karşı anti-tez geliştirerek, Batı değerlerinin dışında da farklı kültürel değerlerin olduğunu yayabildiğinin altını çizmektedirler.

Yukarıda ifade edilen klasik jeopolitik kuramcılarının tezlerini günümüz dünyasına uyarlayan jeopolitik kuramcılarının safına Anglo-Amerikan ülkelerinden Z. Brzezinski ile güncel Rus jeopolitik kuramcı A. Dugin'in isimlerini sayabiliriz. Bir anlamda Z. Brzezinski H.J. Mackinder ile N. Spykman'ın jeopolitik tezlerini günümüz şartlarına uyarlayarak, bazı değişikliklerle yeniden dünya hakimiyetini formüle etmektedirler.

Z. Brzezinski, iki kutuplu dünya düzeni sonrası ABD'nin dünyadaki hakimiyetini koruması için önerdiği fikirlerin toplamını 1998 yılında yazılan ama hâlâ güncelliğini koruyan Büyük Satranç Tahtası: Amerika'nın Önceliği ve Bunun Jeostratejik Gereklileri adlı kitabında beyan etmiştir. Her şeyden önce Z. Brzezinski'nin fikrine göre sadece «Kâlpğah'ta» (H.J. Mackinder) veya «Rimland'te» (N. Spykman) hakimiyet sağlamak yetmiyor, artık dünya küresel bir yapıya doğru evrildiğinden Lisbon'dan başlayarak Vladivostok'a kadar devam eden jeopolitik alana, yani Avrasya'nın tamamına hükmeden devlet dünya hakimiyetini koruyarak, sağlamlaştırabilecektir [9, s. 32]. Z. Brzezinski'nin bu söyleminden iki sonuç çıkarılabilir, biri dünya hakimiyetine yönelik

oynanan satranç tahtasının alanı Avrasya'dır, Hazar bölgesi ise genel Avrasya bölgesinin güney alanına giren bir alt parçasıdır. Bu bağlamda Anglo-Amerikan stratejistlerinin gözünde Hazar bölgesi Avrasya'daki genel oyunun sadece bir alt-parçasıdır, ama jeopolitik, jeostratejik ve jeoekonomik açıdan önemli bir merkezi alandır. Nitekim, Hazar bölgesi, eski Sovyetler Birliği'nin tüm petrol rezervlerinin %32'sine, kömür rezervlerinin %30'una, doğal gaz rezervlerinin %50'sine sahip bulunmaktaydı. Bunun yanında eski SSCB'de üretilen bakırın %76'sına, cıva ve bizmutun tamamını, çinkonun %86'sını, kromun %90'ını, uranyum ve nikelin %80'ini ve manganezin %50'sini bu bölge karşılamıştı. Orta Asya, dünyanın en zengin altın madenlerine de sahiptir [10, s. 34].

Kıyıdaş Türk Cumhuriyet'lerin Tezleri

1) Azerbaycan'ın savunduğu tezler

Hazar'ın statü probleminin en çok etkilediği ülke Azerbaycan'dır diyebiliriz. Çünkü Sovyetler Birliği öncesinde bu bölgede yabancı şirketler petrol çıkartıyorlardı ve Sovyetler Birliği dağılır dağılmaz ilk geldikleri, hatta Sovyetler Birliği dağılmadan Mikhail Garboçov'un *Glasnost ve Perestroyka (Açıklık ve Yeniden Yapılanma)* politikasını açıklamasından sonra o dönemki Azerbaycan devlet başkanı Müttalibov'un Sovyet yönetiminden izin almasıyla birlikte yabancı şirketlerin ilk geldiği ülke Azerbaycan'dır [11, s. 120]. Azerbaycan ekonomisi için can damarı olarak gördüğü petrolü çıkartıp pazarlayabilmek için hızlı bir şekilde uluslararası şirketlerle antlaşmalar yapmaya başladı. Fakat Azerbaycan'ı batı'ya kaptırdığı endişesine kapılan Rusya Federasyonu kısa zamanda Hazar'ın statü problemini gündeme getirerek Azerbaycan'ın uluslararası şirketlerle yapmış olduğu antlaşmaları baltalamaya çalışmıştır.

Azerbaycan devleti ilk günden itibaren Rusya'nın yapmış olduğu teklifleri kabul etmemiş, buna karşı kendi çıkarlarını da gözeterek karşı tekliflerde bulunmuştur. Azerbaycan bu konuyla ilgili iki farklı teklifte bulunmuştur. Bunlardan biri *açık deniz*, diğeri ise *sınır gölü* teklifidir.

Azerbaycan Hazar'ın bir sınır gölü olduğu düşüncesinden hareketle, orta hat esasına göre beş ulusal sektöre bölünmesini savunmaktadır. Azerbaycan Hazar'ın sularının ve deniz dibinin tamamen taksim edilerek, egemenlik alanlarına bölünmesini ve her ülkeye ait alanda mülkiyet ve egemenlik ilkelerine dayalı olarak o ülke mevzuatının geçerli olmasını savunmaktadır. Azerbaycan Hazar'ın milli sektörlere bölünmesi gerektiği tezini dünyadaki benzer örneklere dayandırarak savunmaktadır. Örnek verecek olursak Victoria gölü (Kenya, Tanzanya ve Uganda arasında), Malavi gölü (Malavi, Mozambik arasında), Büyük Kuzey Amerika gölü (Kanada, ABD arasında), Titikaka gölü (Bolivya ve Peru arasında) ve Cenevre gölü (Fransa ve İsviçre arasında) milli sektörlere göre bölünmüş göllerdir.

Azerbaycan ikinci bir teklif olarak Hazar'a açık deniz statüsünün uygulanabileceğini ileri sürmektedir. Bu durumda Hazar'a 16 Kasım 1994'te yürürlüğe giren 1982 BMDHS'nin uygulanmasını istemektedir. Böylece her kıyıdaş devlet 12 millik karasuları, 12 millik bitişik bölge, 200 mil veya daha fazla kıta sahanlığı ve 200 millik münhasır ekonomik bölgeye sahip olacaktır [12, s. 109].

Azerbaycan açısından önem taşıyan nokta Hazar'ın göl veya deniz statüsünde tanınmasından çok, kıyı ülkelerinin deniz üzerinde münhasır yetkilerini kullanabileceği ulusal egemenlik alanlarına bölünmesidir. Ancak Hazar'ın hukuksal statüsü kesin olarak belirleninceye kadar, Azerbaycan her kıyı devletinin kendi bölgesinde kalacak petrol ve doğalgaz rezervlerini işletebilmesini savunmaktadır. Azerbaycan, 6 Temmuz 1998'de Rusya ve Kazakistan'ın imzaladıkları ve Hazar'ın deniz tabanını bölen anlaşmayı olumlu bir gelişme olarak değerlendirdi. Bu bağlamda Azerbaycan deniz tabanını bölmeye yönelik önemli adımlar atmıştır, Kasım 2001'de Rusya'yla, Eylül 2002'de ise Kazakistan'la bu kapsamda antlaşmalar imzalamıştır. Bu antlaşmalar sadece Hazar'ın dibinin mülkiyetini paylaşmayı içermektedir. Ancak Bakü, bu paylaşımı yeterli bulmayıp deniz tabanının üstündeki tüm su kütlelerinin de ulusal sektörlere bölünmesi gerektiği görüşünü tekrarladı.

2) Kazakistan'ın savunduğu tezler

Kazakistan kıyıdaş ülkelerden Hazar'a %29'luk bir payla en uzun sınırı olan ve Hazar'da en çok belirlenmiş hidrokarbon rezervleri olan ülke konumundadır. Kazakistan Hazar'ın statüsünün gündeme gelmesi ile birlikte kendi görüşlerini ortaya koymuştur. Baştan itibaren Hazar'ı «iç deniz» olarak nitelendirmiş ve 1982 BMDHS'nin uygulanması gerektiğini savunmuştur. Kazakistan için kendi petrol ve doğal gaz alanlarındaki egemenlik haklarının tanınması önemli olduğundan, Azerbaycan ve Kazakistan'ın savunduğu görüşlerde bir benzerlik olduğu söylenebilir. Çünkü Azerbaycan için de nihai paylaşım açısından, Hazar'ın deniz veya göl olarak değerlendirilmesinden çok, kendi egemenlik alanının belirlenmesi önem arz etmektedir. Azerbaycan ve Kazakistan arasındaki tek fark, Azerbaycan Hazar'ın tümüyle ulusal sektörlere bölünmesini savunurken, Kazakistan deniz yatağının paylaşılmasını yeterli bulmakta, Hazar'ın sularının ise belirli münhasır yetki alanı dışında ortak kullanılmasını kabul etmektedir.

Yani Kazakistan Hazar'ın statüsü konusunda Şubat 1998'e kadar Azerbaycan ile benzer görüşleri benimsemiştir. Bu çerçevede Kazakistan Hazar'ı bir iç deniz olarak nitelemiş ve 1982 BMDHS'nin uygulanmasını istemiştir [13, s. 278]. Ancak Kazakistan için önemli olan deniz yatağının paylaşılmasıdır, bu bağlamda Kazakistan'ın Rusya ile Temmuz 1998'de antlaşma imzalamıştır. Kazakistan, deniz tabanının tamamen bölünmesini kabul ederken su kütlelerinin ortak kullanılmasını kabul etmekle, Hazar'ı bir sınır gölü olarak değerlendirdiği izlenimi vermektedir. Çünkü Hazar'a deniz hukuku uygulansaydı, kıyı devletlerinin tam egemenliğinin olduğu 12 millik karasuları dışında, 200 millik veya karşı kıyıdaş devletin sınırına kadar münhasır ekonomik bölgeye sahip olacaktı. Kazakistan Rusya ile yaptığı antlaşmada deniz dibinin orta hat esasına göre tamamen bölünmesini kabul etmiştir.

Ayrıca 9 Ekim 2000 tarihinde Kazakistan ve Rusya arasında Hazar denizinde işbirliği konusunda bir deklarasyon imzalanmıştır. Bu deklarasyona göre Kazakistan ile Rusya Federasyonu Hazar'ın statüsünün belirlenmesinde *orta hat prensibini* benimsemekte, denizin dibini ulusal sektörlere bölmeyi kabul ederken, su yüzeyini ortak kullanıma açmayı kabul etmektedirler. Sınır çizgisinde bulunan yataklar için iki ülke 50/50 prensibini kabul etmektedirler. Kazakistan, Rusya ile imzalamış olduğu bu antlaşmanın bir benzerini 29 Kasım 2001'de Azerbaycan ile de imzalamıştır. Bu antlaşmalardan ortaya çıkan paylaşımına göre Hazar'ın kuzeyinde paylar şöyle şekillenmektedir:

- Kazakistan %27, Rusya %19, Azerbaycan ise şimdilik %18'lik bir alanda Hazar'ın dibine egemen olacaktır. Eski hesaplamalara bakılırsa Rusya'nın burada payı arttığı görülmektedir [14, s. 133].

Ancak buna rağmen Kazakistan ve Rusya arasında sınırdaki yataklar için getirilen 50/50 prensibiyle Kazakistan'ın zengin rezervleri olan Xvolinskoye, Kurmangazı, Tsentrolnoye isimli petrol sahalarının ortak kullanılması söz konusu olmuş ve taraflar arasında problemlere neden olmuştur.

Kazakistan'ı değinmişken ülkenin dev enerjileri hakkında da kısaca olsa bahsetmekte fayda vardır. Bir kere bağımsızlıktan sonra Kazakistan dev enerji kaynaklarıyla yabancı yatırımcıların ilgi odağı haline gelmiştir. Yatırımların tetiklemesiyle petrol üretimi önemli oranlarda artış göstermiştir. 2003'te günde 1 milyon, 2004'te 1.22 milyon, 2005'te ise günde yaklaşık 1,29 milyon varil, 2010 yılında ise 5,5 milyon varil üretim miktarını gerçekleştirmiştir. Bu miktarın çok az bir kısmı ülkede tüketilmekte (yaklaşık günde 222.000 varil) kalan kısmı ise ihraç edilmektedir. Ayrıca devlet petrol ve gaz şirketi Kazmunaigaz'a göre 2011–2015 arası Hazar'daki kıyıdaş uzak yataklara yapılacak yatırım 16 milyar dolara ulaşacaktır. Kazakistan ekonomi politikasının başlıca amacı petrol gelirlerini kullanarak ekonominin enerji dışındaki sektörlerini de kalkındırmak, ekonomik çeşitliliği sağlamaktır.

3) Türkmenistan'ın savunduğu tezler

Türkmenistan'ın Hazar'a ilişkin tutumu, uzunca bir süre diğer kıyıdaş devletlere göre daha belirsiz ve esnek olmuştur. Türkmenistan, Rusya ile İran'ın baskıları nedeniyle önce bu ülkelerin görüşüne yakın bir görüşü Ocak 1997 tarihine kadar savunmuş ve kıyıdaş ülkelere bırakılacak 45

millik münhasır yetki alanı dışında kıyıdaş devletlerin ortak kullanımına açık bir alan tesis eğilmesi gerektiği görüşünü benimsemiştir.

Türkmenistan daha sonra bu görüşünü değiştirmiş ve idari paylaşımın orta hat esasına göre yapılması, ayrıca kıyıdaş beş ülkenin Hazar'ın kendi sektörlerinde kalan bölümünde mineral kaynakları münhasıran kullanmakta serbest olması gerektiği görüşünü savunmaya başlamıştır. Ocak 1997'de Türkmenistan eski Cumhurbaşkanı Saparmurat Türkmenbaşı Azeri ve Çırac petrol sahalarının Azerbaycanlılarca konan isimlerini değiştirmiş ve kendi adını vermiştir [15, s. 7]. Bu petrol sahaları, 45 millik kıyı şeridinden daha ötede olduğu için Türkmenistan'ın Hazar'ın fiilen ulusal sektörlere bölünmesini desteklediği söylenebilir. Ancak işin ilginç tarafı Hazar'da aynı tezi savunmaya başlayan Türkmenistan ile Azerbaycan, petrol sahaları yüzünden kendi aralarında anlaşmazlığa düşmüşlerdir. Yani Azerbaycan'la anlaşmazlığı orta hattın nasıl belirleneceği, kara sınırının hangi noktadan başlayacağı konusundadır.

Ancak yukarıda ifade etmiş olduğumuz tezi savunmada Türkmenistan kararında sabit kalmamış ve kendi tutumunu tekrar değiştirmiştir. Türkmenistan eski Cumhurbaşkanı Saparmurat Türkmenbaşı'nın 6-9 Temmuz 1998 tarihlerindeki Tahran ziyareti sırasında yayımlanan ortak bildiriye, Hazar'ın statüsü konusunda kıyıdaş devletlerin onayladığı bir antlaşma ortaya çıkana kadar İran ve Sovyetler Birliği arasında imzalanan anlaşmaların geçerli olacağı belirtildi [9]. Böylece Türkmenistan, Hazar'ın hem deniz tabanının hem de su kütesinin ortak kullanımını savunan İran'ın görüşlerine daha yakın hale gelmiştir.

Türkmenistan'ın Rusya-Kazakistan antlaşması sonrasında İran ile belirli ölçüde ortak bir tepki sergilemesinin ardındaki en önemli etken, bu ülkenin Azerbaycan ile Hazar'daki tartışmalı petrol sahalarından kaynaklanan sorunların çözülmesinin bir süre daha mümkün olmayacağı düşüncesi ve Azerbaycan'a karşı bir destek arayışı içinde olması şeklinde, açıklanabilir. Bununla birlikte Türkmenistan'ın tutumu halen çok açık değildir. Üstelik Türkmenistan kıyılarına 104 km. uzaklıkta bulunan Serdar ya da Kepez petrol sahası üzerindeki tek taraflı egemenlik iddiasından vazgeçmiş değildir.

Sonuç

Hazar jeopolitiğine bakıldığında iki başat aktör grubu öne çıkmaktadır. Bu başat aktörlerin Hazar jeopolitiğini etkileyen temel dinamikleri ise şüphesiz enerji jeopolitiğindeki hâkimiyet mücadelesidir. Bunlardan ilki kıyıdaşlar diyebileceğimiz Rusya, Azerbaycan, İran, Türkmenistan ve Kazakistan'dır. Diğer grup ise bölge dışı aktörler olarak adlandırabileceğimiz AB, ABD, ÇHC, Türkiye gibi ülkelerdir.

Türk Cumhuriyetleri için yapılması gereken tek çare Hazar'ın statüsü konusunda bu zamana kadar yapılmış uygulamalara bakmaktır. Özellikle Sovyetler dönemindeki uygulamalar Hazar'ın hukuki statüsü konusunda birçok uygulama ortaya koymaktadır. İlk olarak Sovyet uygulamaları Hazar'ın ulusal sektörlere bölmeye imkân vermektedir. 1970 SSCB Enerji bakanlığı'nın Hazar'ı sektörlere göre bölen kararı uygulanmalıdır. Azerbaycan ve Türkmenistan bu noktada ortaya çıkan sınır problemlerini kendi aralarında mantıklı bir şekilde çözmelidirler. Çünkü Hazar'ın statüsü ne olur olsun yine bu problemi kendi aralarında çözmeleri gerekecektir. Petrol boru hatlarının Hazar'ın dibine döşenmesi konusunda da Sovyetler birliği döneminde uygulamalar mevcuttur. Çünkü bu dönemde Hazar'a binlerce kilometre boru döşenmiştir. Bundan sonra da döşenmesi için bütün Hazar çevresi ülkelerin vereceği ortak karara gerek yoktur.

Genel olarak Hazar jeopolitik konumu dolayısıyla geçmişte adının huzur çağı ile birlikte anıldığı medeniyetleri yeniden yeşertebilecek potansiyeldedir. Mackinder'in heartland'ının merkezinde bulunan Hazar, günümüzde yaşanan, baş aktörlerinin ABD, Rusya, ÇHC, AB gibi büyük güçlerin oluşturduğu enerjiye hâkim olma rekabetinde de yine merkez konumlardan birisidir. Soğuk savaş sonrası küresel değişim fırtınasından doğal olarak etkilenen genel jeopolitik yapı, söz konusu enerji jeopolitiği olduğunda önem arz eden pozisyonunu korumuştur. Miktar olarak Ortadoğu ya da Basra Körfezi kadar yoğun hidrokarbon kaynaklarına sahip olmasa da Hazar'ın

jeopolitik çekiciliğinin sebebi elbette ki dünya hâkimiyeti ile alakalı pek çok jeopolitik kuramın halen odağında olmasıdır. Aynı zamanda enerjiye hükmetme mücadelesinde genel olarak tarafsız bölgede kalıyor olmasının da Hazar'ın önemini artırdığı söylenebilir.

KAYNAKÇA / REFERENCES

1. Yusin L. Toward a new international regime for the caspian sea // Problems of Post-Communism. – 2005. – №52 (3). – P. 37–48.
2. Yüce Ç.K. Kafkasya ve Orta Asya enerji kaynakları üzerinde mücadele [The struggle over energy resources of the Caucasus and Central Asia]. – İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2006. – S. 408. [in Turkish]
3. Terzioğlu S. Hazar'ın statüsü hakkında kıyıdaş devletlerin hukuksal görüşleri [Legal opinions of the riparian states on the status of the Caspian] // Orta Asya ve Kafkasya araştırmaları dergisi. – 2008. – Cilt:3, Sayı: 5. – S. 26–47. [in Turkish]
4. Mackinder H.J. Geographical Pivot of History // Geographical Journal. – 1904. – P. 421–437.
5. Özkan G. Soğuk savaş sonrası Orta Asya ve Kafkasya ekseninde TürkiyeNato-Rusya ilişkileri ve Türk dış politikası'na yansımaları [Reflections on Turkish-Russian relations and Turkish foreign policy on the axis of Central Asia and the Caucasus after the Cold War] // Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi. – 2010. – №12 (1). – S. 109–132. [in Turkish]
6. Dugin A. Rus Jeopolitiği Avrasyacı Yaklaşım [The Eurasian Approach to Russian Geopolitics]. – İstanbul: Küre yayınları, 2018. – 393 s. [in Turkish]
7. Spykman N. Geography of peace. – New York, 1942. – 447 p.
8. Klevevan L. The New Great Game: Blood and Oil in Central Asia. – London: Atlantic Books, 2004. – 304 p.
9. Brzezinski Z. Büyük Satranç Tahtası: Amerika'nın Önceliği ve Bunun Jeostratejik Gereklere [The Great Chessboard: America's Priority and Its Geostrategic Requirements] / Çev. Gül Keskil, Gülsev Pakkan. – İstanbul: Sabah Kitapları, 1998. – 293 s. [in Turkish]
10. Dikkaya M. Türk Cumhuriyetleri Enerji Kaynakları: Yeni Büyük Oyunun Temel Dinamikleri [Energy Resources of the Turkish Republics: The Main Dynamics of the New Big Game] // Akademik Araştırmalar Dergisi. – Yıl 1, Sayı 3, 1999/2000. – S. 148. [in Turkish]
11. Şir A. Hazar'ın statüsü, jeopolitiği ve bölgesel güvenliğe etkileri [The status of the Caspian Sea, its geopolitics and its impact on regional security] // Global strateji dergisi. Yıl: 3, Sayı:12, 2008. – S. 92. [in Turkish]
12. Çolakoğlu S. Uluslararası hukukta Hazar'ın statü sorunu [The problem of the status of the Caspian Sea in international law] // Siyasal Bilgiler fakültesi dergisi. – 1998. – Cilt: 53. – 342 s. [in Turkish]
13. Abdullayev C., Uluslararası hukuk çerçevesinde Hazar'ın statüsü ve doğal kaynaklarının işletilmesi sorunu [Hazar Denizi'nin uluslararası hukuktaki statüsü sorunu] // Ankara üniversitesi Hukuk fakültesi dergisi. – 1999. – Cilt: 48, Sayı:1-4. – 253 s. [in Turkish]
14. Kahraman A. Hazar ekseninde boru hatları diplomasisi [Diplomacy of pipelines on the Caspian axis] // Stratejik araştırmalar dergisi. – 2008. – №12. – 51 s. [in Turkish]
15. Özalp N. Büyük oyunda hazar enerji kaynaklarının önemi ve konumu [The importance and position of Caspian energy resources in the big game] // Panorama Dergisi. – 2004. – 352 s. [in Turkish]

ҚҰҚЫҚТАНУ

ӘОЖ 346.244; МҒТАР 10.53.22

<https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.26>

Н.М. БАТЫРБАЕВ¹, Д.О. КАЛИЕВ²

¹заң ғылымдарының кандидаты, профессор

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: nurlan.batyrbayev@ayu.edu.kz

²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің магистранты

(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: dinmukhammed.kaliyev@ayu.edu.kz

ЖЕР РЕСУРСЫН ЦИФРЛАНДЫРУ – КӘСІПКЕРЛІК ҚЫЗМЕТТІ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДЫҢ НЕГІЗГІ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ

Аңдатпа. Аталмыш мақалада «цифрлық ауыл шаруашылығын» іске асырудың негізгі проблемаларына талдау жасалынған. Басқару, әлеуметтік және бизнес-процестерде цифрлық технологиялардың кеңінен қолданылуы негізінде аумақтық жүйелердің әлеуметтік-экономикалық әлеуетін бағалауға цифрлық трансформация факторларын енгізудің өзектілігі артты. Зерттеудің мақсаты аумақтық әлеуметтік-экономикалық жүйелердің әлеуетін бағалауға цифрландыру факторларын қосу қажеттілігін негіздеу, аумақтық жүйенің әлеуметтік-экономикалық әлеуетінің жай-күйі мен өсуіне цифрлық трансформация факторларының әсерін интегративті бағалау әдістемесін әзірлеу және сынақтан өткізу болып табылады. Жүргізілген зерттеудің жұмыс гипотезасы ауылдық аумақтар әлеуеті сипаттамаларының және ауылдық тыныс-тіршілік саласының цифрлық трансформация параметрлерінің өзара үйлесімділігін көрсететін цифрландыру процестерінің жай-күйі мен серпінін талдауға әдіснамалық тәсілді әзірлеу және қолдану мүмкіндігін болжайды. Цифрландыру және цифрлық әлеует ұғымдары айқындалды, аумақтық жүйенің әлеуетін бағалауға қойылатын негізгі әдіснамалық тәсілдердің аннотацияланған тізбесі келтірілді, ауылдық аумақтарды цифрландыру әлеуетін талдау және бағалау әдістемесінің авторлық нұсқасы ұсынылды және сыналды, ауылдық аумақтарды тұрақты дамытуды мемлекеттік стратегиялық жоспарлау мақсаттары үшін бірыңғай цифрлық платформа моделі негізделді, өңірдің тыныс-тіршілік саласы субъектілерін цифрлық трансформациялау бағыттарының жиынтығы құрылымдалды, сандық трансформацияның жай-күйін және даму динамикасын салыстырмалы бағалау үшін көп деңгейлі көрсеткіштер кешені құрылды, цифрландыру саласындағы стратегиялық шешімдерді негіздеу кезінде басымдық беру нұсқаларын әзірлеу үшін пайдалы болады. Зерттеудің ғылыми жаңалығы алғаш рет өнімді өндіру, айырбастау, бөлу және тұтыну саласындағы процестерді цифрлық трансформациялау факторларын ескере отырып, аумақтық жүйенің әлеуетін бағалауға әдіснамалық тәсіл жасауға әрекет жасалынды. Жер ресурстарын тиімді басқару мен құқықтық реттеу міндеттерін жүзеге

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Батырбаев Н.М., Калиев Д.О. Жер ресурсын цифрландыру – кәсіпкерлік қызметті құқықтық реттеуді жүзеге асырудың негізгі факторы ретінде // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №1 (123). – Б. 302–312. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.26>

***Cite us correctly:**

Batyrbayev N.M., Kaliev D.O. Zher resursyn cifrlandyru – kasiipkerlik qyzmetti quyuqyq retteudi zhuzege asyurdyn negizgi faktory retinde [Digitalization of Land Resources as the Main Factor in the Implementation of Legal Regulation of Entrepreneurial Activity] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2022. – №1 (123). – B. 302–312. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.26>

асыруда заманауи жерге орналастырудың рөлі көрсетілген. Агроөнеркәсіп комплексін геоақпараттық қамтамасыз ету мәселелерін шешудегі заманауи ведомстволық ақпараттық жүйелердің мүмкіндіктеріне талдау жүргізілінген. Жерді пайдаланудың тиімділігін елеулі түрде 30%-ге дейін арттыруды қамтамасыз ететін жерге орналастырудың жаңа тәсілдері мен цифрлық технологиялары ұсынылды. Цифрландыру жағдайында саланы жаңа кадрлық қамтамасыз ету қажеттілігі атап өтілді.

Кілт сөздер: цифрландыру, ақпараттық қоғам, жер ресурсы, жерге орналастыру, цифрлық жерге орналасыру.

N.M. Batyrbayev¹, D.O. Kaliyev²

¹Candidate of Jurisprudence Sciences, Professor

*Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: nurlan.batyrbayev@ayu.edu.kz*

*²Master's Student of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: dinmukammed.kaliyev@ayu.edu.kz*

Digitalization of Land Resources as the Main Factor in the Implementation of Legal Regulation of Entrepreneurial Activity

Abstract. This article analyzes the main problems of the implementation and legal regulation of «digital agriculture». The large-scale application of digital technologies in management, social and business processes determines the relevance of the inclusion of digital transformation factors in the assessment of the socio-economic possibilities of territorial planning. The purpose of the study is to substantiate the need to include digitalization factors in the assessment of the aggregate potential of territorial socio-economic systems, to develop and test a methodology for integrative assessment of the impact of digital transformation factors on the state and growth of the socio-economic possibilities of the territorial system. Methods of analysis and synthesis, comparison and grouping, generalization and expert assessments, index and correlation methods of economic and statistical analysis are used. The working hypothesis of the undertaken research suggests the possibility of developing and applying a methodological approach to the analysis of the state and dynamics of digitalization processes, reflecting the interdependence of the characteristics of the possibilities of rural territories and the parameters of the digital transformation of the rural sphere of life. The concepts of digitalization and digital potential are defined, an annotated list of the main methodological approaches to assessing the potential of the territorial system is given, an author's version of the methodology for analyzing and evaluating the potential of digitalization of rural territories is proposed and tested, a model of a unified digital platform for the purposes of state tactical planning of sustainable development of rural territories is substantiated, a set of directions of digital transformation of subjects of the sphere of life of the region is structured, a multilevel set of indicators has been formed for a comparable assessment of the state and dynamics of the development of digital transformation, useful for developing options for prioritization when justifying tactical decisions in the field of digitalization. The scientific novelty of the research lies in the fact that for the first time an attempt has been made to develop a methodological approach to assessing the potential of the territorial system, taking into account the factors of digital transformation of processes in the field of production, exchange, distribution and consumption of public products. The role of modern land management in the implementation of the tasks of effective land management is shown. The possibilities of modern departmental information systems in solving the issues of geoinformation support of the agro-industrial compound are considered. New approaches and digital technologies of land management are proposed, providing a significant up to 30% increase in land use efficiency. The necessity of preparing new personnel for the industry in the conditions of digitalization was noted.

Keywords: digitization, information society, land resource, land management, digital land management.

Н.М. Батырбаев¹, Д.О. Калиев²

¹кандидат юридических наук, профессор

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави

(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: nurlan.batyrbayev@ayu.edu.kz

²магистрант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави

(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: dinmukhammed.kaliyev@ayu.edu.kz

Цифровизация земельных ресурсов как основной фактор осуществления правового регулирования предпринимательской деятельности

Аннотация. В данной статье анализируются основные проблемы внедрения и правовое регулирование «цифрового сельского хозяйства». Широкое применение цифровых технологий в управленческих, социальных и бизнес-процессах определяет современность внедрения факторов цифровой дигитализации в оценку социально-экономического потенциала территориальных планировании. Планом изучения является обоснование необходимости включения факторов дигитализации в оценку совокупного потенциала территориальных социально-экономических схем, разрабатывание и исследование методики интегративной отметки влияния факторов цифровой трансформации на состояние и рост социально-экономического потенциала территориальной системы. Используются методы анализа и синтеза, сравнения и группировки, обобщения и экспертной оценки, индексные и корреляционные методы экономико-статистического анализа. Альтернативное предположение проведенного исследования замышляют возможность разработки и применения методологического подхода к анализу состояния и динамики процессов цифровизации, отражающего взаимозависимость характеристик потенциала сельских территорий и параметров цифровой трансформации сельской сферы окружающей среды. Определены понятия цифровизации и цифрового потенциала, приведен аннотированный перечень основных методологических подходов к оценке потенциала территориальной системы, предложен и проверен авторской версии методики анализа и оценки потенциала цифровизации сельских территорий, аргументирована модель общей цифровой платформы для целей государственного стратегического планирования устойчивого развития сельских территорий, структурирован комплекс направлений цифровой трансформации субъектов жизнеобеспечения региона, для сравнительной оценки состояния и динамики развития цифровой трансформации создан многоуровневый комплекс показателей, полезный для разработки вариантов расстановки приоритетов при обосновании стратегических решений в области дигитализации. Научная новизна исследования заключается в том, что впервые осуществить попытку разработать методологический подход к оценке потенциала территориальной системы с учетом факторов цифровой трансформации процессов в сфере производства, обмена, распределения и потребления общественного продукта. Вычислена задача современного мелиорации в реализации задач эффективного управления земельными ресурсами. Рассмотрены возможности современных ведомственных информационных систем в решении вопросов геоинформационного обеспечения агропромышленного комплекса. Показаны современные методы и цифровые технологии владения земельными ресурсами, обеспечивающие значительное до 30% повышение продуктивности пользования земель. Подчеркнута надобность подготовки новых сотрудников для отрасли в сфере цифровизации.

Ключевые слова: цифровизация, информационное общество, земельный ресурс, землеустройство, цифровое землеустройство.

Кіріспе

Қазіргі таңда бүкіл әлемде болып жатқан кең ауқымды өзгерістер ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың қарқынды дамуымен байланысты және жиырма бірінші ғасырда қоғамның қалыптасуына әсер ететін маңызды факторлардың бірі болып табылады.

Қазіргі жағдайда қоғамдық қатынастарды реттеуші ретінде қоғамға елеулі әсер ететін маңызды факторлардың бірі цифрландыру болып табылады. Жаңа сандық технологияларды енгізу нәтижесінде өмірдің барлық салаларында өзгерістер болуда және бұл өзгерістер өзінің ауқымы бойынша кезекті техникалық революцияның бастамасы екені сөзсіз. «Цифрландыру» ұғымының өзін қолдану сандық технологиялардың әсерінен қоғамда болып жатқан өзгерістердің кешенді және ауқымды сипатын атап өтуге арналған. Жаңа технологиялар базис пен қоғамның құрылысын өзгертеді, олар жаңа, бұрын белгісіз болған қоғамдық қатынастарды тудырады, сондай-ақ осындай қатынастардың тұтас салаларын қалыптастырады. Соның салдарынан құқықтық реттеуіштерді трансформациялаудың, оларды өмір сүру қарқынына, қоғам мен мемлекет алдында тұрған міндеттерді шешуге бейімдеудің объективті қажеттілігі туындайды.

Қазіргі уақытта цифрландырудың бірыңғай түсінігі жоқ. Цифрландыру терминін құқық контекстінде құқықтық жүйені дамыту жолында туындайтын табиғи құбылыс ретінде құқық салалары арасындағы шектерді жояды, өйткені ақпарат пен технологиялар әр салада қолданылады және ауқымды мүмкіндіктері қарастыруға болады [1].

«Цифрландыру» түсінігі өткен уақытта мамандандырылған және ғылыми ізденістер материалдарында ғана емес, құзырлы-мемлекеттік мекемелердің ресми құжаттарында да жиі қолданылуда. Ол әр түрлі сипатқа тиесілі. Техникалық маңыздылығында цифрландыру (digitisation) – бұл ақпаратты сандық түрге айналдыру. Технологиялық тілде бұл: сандық дискретті сигнал импульстарына кодталған деректерді беру. Біз бұл процестің нәзіктіктері туралы үнсіз қалмаймыз, өйткені бұл біздің зерттеуіміздің мақсаты емес. Осы жобаның контекстінде цифрлық технологиялар мен инновациялық технологиялық шешімдерді енгізу арқылы өмірдің белгілі бір саласын өзгертуге бағытталған процесті цифрландыру деп түсіну ұсынылады.

ГОСТ Р 33.505-2003 сәйкес, цифрлық технологиялар деп белгілі бір жүйелілікпен және белгілі бір жиілікпен кодтық импульстерді жазу үшін электрондық-есептеу аппаратурасын пайдаланатын технологиялар түсініледі [2].

Жер қатынастары – бұл жерді өндіріс құралы ретінде пайдалану және пайдалану кезінде, кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыру кезінде, сондай-ақ жер ресурстарын мемлекеттік басқаруға қатысты адамдардың әртүрлі топтары мен жеке адамдар арасында туындайтын әлеуметтік-экономикалық және өндірістік қатынастар. Қазіргі отандық қоғам өмірінде жер қатынастары маңызды орын алады.

Ақпараттық коммуникациялық технологиялардың пайда болуы мен дамуы қоғам өмірінің барлық салаларын, оның ішінде жер ресурсын цифрландырудың алғышарты болды.

Кәсіпкерліктің өмір сүру мүмкіндігі мен қабілетін қалыптастыратын және оның белсенділігі мен экономикалық дамуына ықпал ететін кәсіпкерлік орта факторларының интеграцияланған жүйесінде кәсіпкерлердің жер ресурстарына қол жеткізу мүмкіндіктері туралы ерекше атап өткен жөн. Жер қатынастарын экономикалық реттеудің қолайлы нарықтық тетіктерін қалыптастыру мемлекеттің өкілеттігінде, бұл өз кезегінде кәсіпкерлік қызметтің қағидаттары мен функцияларын еркін іске асыруда мемлекеттің жауапкершілігін тудырады.

Ауыл шаруашылығында қоршалған жер тек аймақ пен басты табиғи ресурс ғана емес, осыған қоса өнімді шығарудың негізгі құралы болып табылады және оны тиімді пайдалану саланың тиімділігі мен қамтитын табиғи ортаның мәртебесін анықтайды. Сондықтан ауыл

шаруашылығын цифрландырудың негізінде басты міндет – «ақылды жерге орналастыру» әдісімен қол жеткізілетін «ақылды жер пайдалану» құру болып табылады.

Зерттеу әдістері

Талдау және синтездеу, салыстыру және топтау, жалпылау және сараптамалық бағалау әдістері, экономикалық-статистикалық талдаудың индекстік және корреляциялық әдістері қолданылады.

Талдау мен нәтижелер

Жерге орналастырудың жеткіліксіздігіне байланысты Қазақстанда бұрын өңделген ауыл шаруашылығы жерлерінің миллиондаған гектары «бос» екендігі туралы баяндалған [3].

«Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасында «The Boston Consulting Group» құрастырған рейтингте экономиканы цифрландыру деңгейі бойынша Қазақстан 85 мемлекеттің ішінде 50-ші орында» деп көрсетілген. Алдын ала есептеулер бойынша, экономиканы цифрландырудың тікелей әсері 2025 жылға қарай 1,7–2,2 трлн теңге қосымша құн жасайды. Біз ел экономикасын цифрландыру жолында технологиялық және психологиялық кедергілер тұрғанын түсінеміз. Шаруалар мен нарық арасындағы делдалдарға қарсы тұру үшін жұмыс істеу керек. Өнімді делдалсыз өткізу өндеуші кәсіпорындардың жүктемесін 1,3 есеге арттырады деген болжам бар. Делдалдық байланыстардың қысқаруына байланысты сауда маржасы 15–20%-ға төмендейді. Цифрландыру тауарларды сатып алу-сату бойынша транзакциялық шығындарды күрт төмендетеді және тұтынушыға жеткізу тізбегін жеңілдетеді, атап айтқанда, ауыл шаруашылығы өнімдерінің бөлшек сауда бағасының құнын төмендетеді. Дикандардың ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласындағы сауаттылығын арттырып, шығармашылық ойлауын дамыту қажет. Мемлекет тарапынан ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілерге жан-жақты қолдау көрсетілуде. Алайда цифрландыруды жеделдету үшін ауыл кәсіпкерлеріне қосымша қаржы ресурстары қажет. Еліміздің ауыл шаруашылығын инвестиция үшін тартымды етуге мүмкіндік беретін Агроөнеркәсіптік кешенді цифрландырудың дербес қорын құру орынды деп санаймыз.

«Цифрлы Қазақстан» бағдарламасы аясында ел экономикасының барлық бағытында геоақпараттық жүйелерді қолдана отырып дамыту қолға алынды. Цифрландыру бағытына ауысу барысында осы саладағы шетелдік тәжірибелер зерттелді. Соның ішінде, цифрлы технологияларды қолданудағы алдыңғы қатарлы Сингапур елінің елінің тәжірибесі алынды. Елімізді цифрландыру барысына дайындығын пысықтау мақсатында арнайы түрде сарапшы Кевин Чонгті шақырып, кеңес алынды. Тиімді цифрландыру жолына түсу үшін ең маңызды шешілуі тиіс 3 міндетті айтты: «басқарушы орган, өзгеріске бейімделу және жұмыс күші» [4]. Жер ресурсын цифрландыру барысында біздің елге Жаңа Зеландияның тәжірибесі маңызды болды. Екі ел арасында осы саладағы екіжақты тиімді серіктестік аясында бұл елдің цифрландыру бағдарламасы «ашықтық, тұрақты үкімет, жоғары білікті мамандар, диверсификация, бәсекеге қабілеттілікпен» ерекше көңіл аудартты.

Экономиканы цифрландыру барысында Қытай еліде қалыспайды. Кәсіпкерлік қызметте шығынды азайту және тиімділікті арттыру мақсатында ақпараттық технологияларды ендіруде алдыңғы қатарлы елге ие.

Соңғы жылдары цифрландырудың жердің космостық суретін қолдана отырып, ауыл шаруашылығы дақылдарының түрлеріне байланысты талдау, жердің құнарлылығын арттыру секілді жұмыстарға ауыл шаруашылығында белсенді түрде қолданыла бастады. Қытай ғалымдары тәжірибесі көрсеткендей, ГАЖ-ді барлық салаларда қолдану оң әсер ететіні анықталды.

Космостық суреттердің мониторингісі көрсеткендей, ауылшаруашылығы дақылдарын сұрыптап, жер бедеріне қарай сай етіп егу, өнімнің айтарлықтай жоғары дәрежеде алуын көрсетеді [5, 6].

1 сурет Цифрлы Қазақстан бағдарламасын жүзеге асыру жоспары
Дереккөз: ҚР Ауыл шаруашылық министрлігі

«Цифрлы Қазақстан» бағдарламасы аясында 2021 жылы:

- жылжымайтын мүліктің мемлекеттік кадастрі;
- кеңістіктік деректердің ұлттық инфрақұрылымы құрылды [7].

Пилоттық жобадағы жылжымайтын мүліктің бірыңғай мемлекеттік кадастрының ақпараттық жүйесі (ЕГКН АЖ) екі жүйені біріктіру арқылы құрылады: мемлекеттік жер кадастрының автоматтандырылған ақпараттық жүйесі (ГЗК ААЖ) және «Жылжымайтын мүлік тізілімі» мемлекеттік деректер базасы (ЖҚБ). RN). Бұл екі негіздің бірігуі жердің негізгі өндіріс құралы (ауыл шаруашылығында), кеңістіктік базис (елді мекендерде) екендігімен байланысты, сондықтан жер кадастры іргелі болуы керек және кадастрдың басқа түрлерінен алынған барлық деректер жер кадастрымен салыстырмалы болуы керек.

Агроөнеркәсіп кешенін цифрландыру бұл тәуекелдерді азайтуға, климаттың өзгеруіне бейімделуге, ауыл шаруашылығы дақылдарының өнімділігі мен мал өнімділігін арттыруға, егіс жұмыстарын дер кезінде жоспарлауға мүмкіндік береді. Ресурстарды тиімді пайдалану және ғылыми негізделген тәсілдер негізінде өнім өсіруге кететін шығындарды азайту, оның сапасы мен бәсекеге қабілеттілігін арттыру – ауыл шаруашылығын цифрландырудың басты міндеті. Ауылдық тауар өндірушілерді қажетті ақпаратпен қамтамасыз ету сатып алу-сату бойынша транзакциялық шығындарды азайтады, өнімді даладан тұтынушыға жеткізу тізбегін жеңілдетеді және білікті жұмыс күші тапшылығын азайтады. Ауыл кәсіпкерлері аз ресурстармен көбірек азық-түлік өндіруі керек. Сондықтан ауыл шаруашылығы өндірісінің технологияларына айтарлықтай серпіліс жасау қажет. «Көзбен» ескі әдіспен жұмыс істеу әлемдік бәсекелестікте жеңілуді білдіреді. Фермер бәсекеге қабілетті болып қалу үшін тұтынушылардың сұранысы мен қалауына қарай өз өнімінің ұсынысын болжай білуі керек. Дұрыс немесе қазір айтқандай, «ақылды» басқарушылық шешім қабылдау үшін оған цифрлық технологияларды иелену керек. Бұған, басқалармен қатар, спутниктік суреттерді, кен орнын сараланған өңдеу алгоритмдерін, жоғары технологиялық сенсорларды, мобильді қосымшаларды және GPS жүйелерін пайдалану кіреді.

1. Жер қатынастары саласындағы ағымдағы жағдайды талдау барлық қызмет түрлерін цифрлық форматқа көшіру қажеттілігін көрсетті.

2. Екі ақпараттық жүйені бір жүйеге – жылжымайтын мүліктің бірыңғай мемлекеттік кадастрын біріктіру процестерді оңтайландыру және автоматтандыру негізінде жер учаскелерін жүргізуді, жылжымайтын мүлікке құқықтарды және онымен жасалатын мәмілелерді мемлекеттік тіркеуді жақсартады.

3. Біздің республикада жылжымайтын мүліктің кадастр жүйесі әлі де ақпараттық жүйені құрумен шектеліп отыр. Жылжымайтын мүлік объектілерін тиімді басқару үшін бірыңғай құрылым – Жылжымайтын мүлікті басқару агенттігі қажет. Бұл өз кезегінде жылжымайтын мүлік объектілерін тиімді және ұтымды басқаруға және жер заңнамасының бұзылуын азайтуға ықпал етеді.

Кәсіпкерліктің экономикалық құрамдас бөлігінің факторларының бірі кәсіпкерлік қызметті жүргізу мүмкіндігін және оның ауқымын айқындайтын ресурстармен қамтамасыз ету болып табылады. Күнімізде, кәсіпкерлік қызметті жүзеге асырудың негізгі құрамдас қаржы компонентімен қатар жетекші ресурстардың бірі жер ресурсы екені сөзсіз.

Кәсіпкерліктің экономикалық компонентін жүзеге асырудың материалдық шарттарының бірі агроөнеркәсіптік кешендегі экономикалық және әлеуметтік процестерді дамытуда үлкен маңызы бар ауылшаруашылық жерді пайдалану мен өндірістің жай-күйі болып табылады. Сонымен бұл жер салығын қоспағанда, жалдау ақысы, кепілдік құны, нарықтық баға сияқты экономикалық реттеушілерді қалыптастыру және пайдалану арқылы жер учаскелерін ұйымдастырудың тиімділігін көрсетеді.

Өңделетін ақпараттың бастапқы ауқымы, жерді иеленудің қиын және көптеген түрлі процестері, ауыл шаруашылығының көптеген салалары және өндірістің стохастикалық мазмұны өндірістік және жобалық мақсатын шешу үшін жер ресурстарын бақылаудың сандық технологияларын, әзіргі таңда көп деңгейлі дерекқорларды, бағдарламалық шешімдерді, зияткерлік жүйелерді қолдануды талап етеді.

Цифрлық жерге орналастыру – бұл ауыл шаруашылығы аумағындағы жерлерді геоақпараттық қызметін көрсету конструкциясын және ол тек қана онлайндық түрде керекті геокеңістіктік деректерін (big geo data) өңдеуді ғана емес, сонымен қатар жерге иелік құрылымын қалыптастыру мәселелерін, шаруашылық жүргізуді жүйелі аумақтық дамыту мәселелерін де қамтиды.

Цифрлық жерге орналастыру жүйелерін қолдану:

1. Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жер учаскелерінің өнімділігі мен аумақтық қасиеттерін бағалау негізінде олардың сапасы мен орналасқан жерін бағалаудың ақпараттық компьютерлік жүйесін құру (американдық «les» жүйесінің аналогы – land Evaluation and Site Assessment System) [8, 24-б.].

2. Елдің АӨК-де жер меншігін қалыптастыруды аяқтау, меншіктің барлық нысандарының аражігін ажыратуды, ауыл шаруашылығы мақсатындағы барлық жер учаскелерін мемлекеттік кадастрлық есепке алуды және оларды тіркеуді қамтамасыз ете отырып, осы процестерді ұйымдастырушылық және технологиялық тұрғыдан жүзеге асыру. Бұл АӨК-ке жер кепілдігімен қосымша несие ресурстарын тартуға және салық салынатын базаны ұлғайтуға мүмкіндік береді [9, 71-б.].

3. Еуропалық Одақ, АҚШ және Қытай елдеріндегідей аймақтық және муниципалды деңгейлерде ауылшаруашылық жерлерін пайдалануды жоспарлау функциясын жүзеге асыру елдің, жекелеген аймақтардың ауыл шаруашылығының дамуын әлеуметтік-экономикалық және табиғи жағдайларымен, бизнестің мүдделері мен мүмкіндіктерімен байланыстыруға мүмкіндік береді [10, 202-б.].

4. Жерге орналастыру жобалары, жерді деградациялық процестерден қорғау және топырақ құнарлылығын қалпына келтіру, жерді пайдалану тиімділігін арттыру жөніндегі шаралар шеңберінде ауыл шаруашылығы (жерге орналастыру) нормативтік актілерін әзірлеу.

5. Әрбір ауыл шаруашылығы тауарын өндіруші үшін егіншілік жүйесін (Ауыл шаруашылығы дақылдарын өңдеу технологиялары: өңдеу, тыңайтқыштар, топырақты

мелиорациялау, өсімдіктерді қорғау, тұқым шаруашылығы, машиналар жүйесі) жерге байланыстыруға мүмкіндік беретін бейімдік-ландшафтық жер құрылысының өңірлік бизнес-бағдарланған жобаларын әзірлеу және осының есебінен оны пайдалану тиімділігін елеулі арттыру.

Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасында жер – «қараусыз» сонымен қоса ұлттық байлықтың ең құнды құрамдас бөліктерінің бірі болып табылады. Бір жағынан, мемлекеттік емес меншік нысанындағы кәсіпорындар өз жер учаскелерін қаржылық айналымда пайдалана алмайды. Екінші жағынан, жер ресурстары – бұл нақты меншік иесі-мемлекет пен жергілікті өзін-өзі басқару органдарына айтарлықтай қайтарым бермейтін нақты капитал. Сонымен бірге, басқа елдердің тәжірибесі жер ресурстарын тиімді пайдалану мемлекеттің жалпы қаржы-экономикалық жағдайын тұрақтандырады және экономикалық дағдарысты еңсеру, кәсіпорындарды, кәсіпкерлікті және елді мекендерді дамыту, халықтың әл-ауқатын арттыру үшін жағдай жасайды.

Жерді цифрландыру және кәсіпкерлік пен жерді пайдалануды дамыту Қазақстан мен оның өңірлерінің инвестициялық тартымдылығын арттырады.

Жер ресурстарын цифрландыру туралы айта отырып, бұл саланың цифрлық технологиялар өз қолданысын таба алатын бірқатар өзіндік ерекшеліктері бар екенін атап өткен жөн [11, 524-б.]:

- ауылшаруашылық нысандарын бақылау және басқару және осы саладағы адамның қателіктерін азайту мақсатында жетілдірілген технологиялық жабдықтар кеңінен қолданыла алатын тірі организмдердің, өсімдіктер мен жануарлардың тіршілік ету саласы;

- цифрлық технологиялардың көмегімен жұмыскер үшін өндірістік процестердің күрделілік деңгейін төмендету [12];

- үлкен аумақтарды IT-технологиялармен қамту және бақылау мүмкіндігі.

Ауыл шаруашылығының цифрлық трансформациясы негізінен нақты егіншілік пен ақылды ауыл шаруашылығының өзара байланысы туралы ұсыныстардың аясында бірқатар цифрлық, технологиялық әдістемелерді енгізуге негізделген.

Жер қорын иелену цифрлық жүйелеріне ауысуына жүзеге асыруға ықтималдығын беретін аса құнды технологиялар қалыптастыру үшін жерді арақашықтықтан зондтау және қоршаған ортаның жай-күйін, топырақты, экологиялық жағдайды, ауыл шаруашылығы дақылдарының өсуін қашықтықтан мониторингтеу, вегетациялық индексті айқындау, өсімдік ауруларын ерте диагностикалау, ирригацияны басқару және т.б. үшін мультиспектрлі камералары бар ПҰА-ларын қолдану болып табылады.

Автономды роботтандырылған жүйелердің, ақылды жылыжайлар мен ақылды фермалардың таралуына алып келетін робототехника саласындағы жетістіктер ауыл шаруашылығын цифрландырудың драйвері болып табылады. Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді өңдеу және өңдеу кезінде пилотсыз көлікті пайдалану қарқын алуда. Роботтандырылған кешендер, Заттар интернеті технологиялары, сондай-ақ үлкен деректерді талдау негізінде интеллектуалды жүйелер мал шаруашылығында жануарлардың өмірлік циклін басқару, денсаулық жағдайын үздіксіз бақылау, бордақылау мен күтімді түзету үшін қолданылады.

Жердің маңызды сипаттамаларының бірі-оның ауданы болып табылады. Адамзат өз ниеті бойынша оның көлемін өзгерте алмайды, себебі жерді қайта "өндіру" мүмкін емес. Белгілі бір жер учаскесін пайдалану адам жасай алатын барлық нәрсенің бастапқы жағдайын білдіреді.

Қорытынды

Осылайша, төмендегідей қорытындылар жасалынды:

1. Ауыл шаруашылығында цифрлық технологияларды ендіру нәтижесінде оны трансформациялау арқылы агроөнеркәсіптік кешендегі технологиялық серпіліске қол

жеткізу ауылшаруашылық өнімдерінің бүкіл өмірлік кезеңінде жобалау мен кодтау, электр энергиясының материалдық залалдарын төмендету негізінде өнімділікті едәуір көбейтуді қамтамасыз ететін қолайлы топырақ-агротехникалық және ұйымдық-аумақтық жағдайлар істелген кезде ғана нәтиже болады.

2. Жаңа цифрлық технологиялар ауыл шаруашылығы дақылдарының шығымдылығына әсер ететін барлық негізгі мөлшерді оңтайландыруға жолын жасайды, атап айтып кеткенде: жердің технологиялық қасиеттері; топырақ құнарлылығы; жер алқаптарының орналасқан орны мен құрамы.

3. Агроөнеркәсіпке цифрлық технологияларды кеңінен енгізу үшін білікті мамандарды дайындау керек. «Ашық аграрлық білім беру» бірыңғай онлайн платформасын құру ұсынылады. Бұл білім беру платформасы онлайн білім берудің бірыңғай ұлттық жүйесінің бір бөлігі болуы тиіс.

4. «Жерге орналастыру туралы» заң жобасына (жаңа редакция) цифрлық жер пайдалану мен жерге орналастыру жүйесін құрудың қазіргі заманғы қағидаттары мен әдістеріне көшу туралы ереженің ұсыныстарын енгізу қажет.

5. Агроөнеркәсіпке басқару саласында цифрлық жер пайдалану мен Жерге орналастыруды дамытудың және цифрлық технологиялардың дамуын қамтамасыз етудің неғұрлым маңызды ғылыми бағыттары ретінде Агроөнеркәсіптегі неғұрлым маңызды цифрлық технологиялардың ақпараттық қамтамасыз етілуін жинау, өңдеу және басқару технологияларын, әдістері мен алгоритмдерін жетілдіруге бағытталған жобаларды әзірлеуді орынды деп санаймыз, оның ішінде:

- ауыл шаруашылығы міндетіндегі жер меншігін қамтамасыз ету, белсенді экономикалық айналымға тарту, оның ішінде оларды жер телімінің нысаналы мақсаты бойынша қолданбауына немесе Қазақстан Республикасының заңнамасын бұзылуына байланысты әзірленген цифрлық критерийлер негізінде және Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытуды ұзақ мерзімді жоспарлауды ескере отырып, ауыл шаруашылығы өндірісінің тиімділігін прототиптеу және Қазақстан Республикасының азық-тағам қауіпсіздігін қамтамасыз ету бойынша ақпараттық-бағдарламалық кешенін әзірлеу;

- ауыл шаруашылығы жерлерін үздіксіз дамыту үшін үкіметтік ақпараттық ресурстарды өзектендіру миссиясында кешенді аэроғарыштық ақпарат негізінде агроөнеркәсіпке технологиялық дамуының әсерімен ауыл шаруашылығы аумақтарын аймақтарға бөлуді автоматтандыру жүйесін әзірлеу.

Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жер ресурстарын олардың өсімін молайту процесінің элементі ретінде тиімді пайдалану проблемасын шешу ішкі және сыртқы факторлардың өзара іс-қимылы тұрғысынан қаралуға тиіс. Жерге меншік құқығын іске асыру, ресурстармен қамтамасыз ету, жасанды топырақ құнарлылығы, өндірісті ұйымдастыру, аумақты шаруашылықты ұйымдастыру, шаруашылық жүргізуші субъектінің экономикалық мүддесі, персоналдың еңбегін ынталандыру жүйесі ішкі факторлар болып табылады. Сыртқы факторлар-топырақ-климаттық жағдайлар және мемлекеттік реттеу, ғылыми-техникалық прогресс.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Lemley M.A., Volokh E. Law, Virtual Reality, and Augmented Reality // University of Pennsylvania Law Abstract. – 2018. – Vol. 166. [Electronic resource]. URL: https://papers.srn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2933867.
2. Singapore's experience: what three aspects are necessary for successful digitalization of economy? 2020. [Electronic resource]. URL: http://www.baigenews.kz/news/opit_singapura_kakie_tri_aspekta_neobhodimi_dlya_uspeshnoi_tsifrovizatsii_ekonomiki.

3. Официальный выпуск отчет данных SEDA «Благосостояние как источник экономического роста». [Электронный ресурс]. URL: <https://www.bcg.com/publications/2017/economicdevelopment-public-sector-challenge-of-convertingwealth-into-well-being.aspx>
4. We can borrow the experience of New Zealand in all sectors. – 2020. [Electronic resource]. URL: http://www.forbes.kz//finances/markets/smagulov_myi_mojem_zaimstvovat_opy_it_novoy_zelandii_vo_vseh_otraslyah.
5. Chinese experience of digital transformation of economy. – 2020. [Electronic resource]. URL: <http://www.russiancouncil.ru/analytics-andcomments/columns/asian-kaleidoscope/kitayskiy-opyt-tsifrovoy-transformatsii-ekonomiki>.
6. Smagulova Sh.A. Digitalization of agriculture in the Republic of Kazakhstan: experience and problems // Problems of AgriMarket. – 2020. – №1. – P. 156–164.
7. Государственная программа «Цифровой Казахстан», утвержденная Постановлением Правительства Республики Казахстан от 20 декабря 2019 года №949 [Электронный ресурс]. URL: <http://www.adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000827>.
8. [Электронный ресурс]. URL: https://www.unccd.int/sites/default/files/documents/201709/GLO_Full_Report_low_res_Russian.pdf
9. Закон США «О Федеральной земельной политике и землеустройстве» / Сост.: Бюро по землеустройству Министерства внутренних дел и Правовое управление Министерства труда США. Вашингтон, округ Колумбия / пер. Г.В. Ковалевской, под редакцией С.Н. Волкова. – М.: ГУЗ, 2016. – С. 24–25.
10. Волков С.Н. Землеустройство. Т. 7. Землеустройство за рубежом. – М.: КолосС, 2005. – 408 с.
11. Волков С.Н. Земельная политика и управление земельными ресурсами в Китае: учебно-научное издание. – М.: ГУЗ, 2019. – С. 208–212.
12. Мамай О.В. Современные тенденции цифровизации аграрного сектора экономики [Modern trends of digitalization of the agricultural sector of the economy] // Инновационные достижения науки и техники АПК: сб. науч. тр. – Кинель: РИО Самарского ГАУ, 2018 – С. 524–527.

REFERENCES

1. Lemley M.A., Volokh E. Law, Virtual Reality, and Augmented Reality // University of Pennsylvania Law Abstract. – 2018. – Vol. 166. [Electronic resource]. URL: https://papers.srn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2933867.
2. Singapore's experience: what three aspects are necessary for successful digitalization of economy? 2020. [Electronic resource]. URL: http://www.baigenews.kz/news/opit_singapura_kakie_tri_aspekta_neobhodimi_dlya_ushpeshnoi_tsifrovizatsii_ekonomiki.
3. Oficialnyi vypusk otchet dannyh SEDA «Blagosostoianie kak istochnik ekonomicheskogo rosta». [Electronic resource]. URL: <https://www.bcg.com/publications/2017/economicdevelopment-public-sector-challenge-of-convertingwealth-into-well-being.aspx>
4. We can borrow the experience of New Zealand in all sectors. – 2020. [Electronic resource]. URL: http://www.forbes.kz//finances/markets/smagulov_myi_mojem_zaimstvovat_opy_it_novoy_zelandii_vo_vseh_otraslyah.
5. Chinese experience of digital transformation of economy. – 2020. [Electronic resource]. URL: <http://www.russiancouncil.ru/analytics-andcomments/columns/asian-kaleidoscope/kitayskiy-opyt-tsifrovoy-transformatsii-ekonomiki>.
6. Smagulova Sh.A. Digitalization of agriculture in the Republic of Kazakhstan: experience and

- problems // Problems of AgriMarket. – 2020. – №1. – P. 156–164.
7. Gosudarstvennaia programma «Cifrovoi Kazahstan», utverzhdenaia Postanovleniem Pravitelstva Respubliki Kazahstan ot 20 dekabria 2019 goda №949 [Electronic resource]. URL: <http://www.adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000827>.
 8. [Electronic resource]. URL: https://www.unccd.int/sites/default/files/documents/201709/GLO_Full_Report_low_res_Russia_n.pdf
 9. Zakon SShA «O Federalnoi zemelnoi politike i zemleustroistve» [The US Law «On Federal Land Policy and Land Management»] / Sost.: Biuro po zemleustroistvu Ministerstva vnutrennih del i Pravovoe upravlenie Ministerstva truda SShA. Vashington, okrug Kolumbiia / per. G.V. Kovalevskoi, pod redakciei S.N. Volkova. – M.: GUZ, 2016. – S. 24–25. [in Russian]
 10. Volkov S.N. Zemleustroistvo. T. 7. Zemleustroistvo za rubezhom [Land management. Vol. 7. Land management abroad]. – M.: KolosS, 2005. – 408 s. [in Russian]
 11. Volkov S.N. Zemelnaia politika i upravlenie zemelnymi resursami v Kitae: uchebno-nauchnoe izdanie [Land policy and land management in China: educational and scientific publication]. – M.: GUZ, 2019. – S. 208–212. [in Russian]
 12. Mamai O.V. Sovremennye tendencii cifrovizacii agrarnogo sektora ekonomiki [] // Innovacionnye dostizheniia nauki i tehniki APK: sb. nauch. tr. – Kinel: RIO Samarskogo GAU, 2018 – S. 524–527. [in Russian]

МАЗМҰНЫ

ФИЛОЛОГИЯ

НҮРДӘУЛЕТОВА Б.И. Қазақ дүниетанымындағы базалық концептілердің тілдік көрінісі	7–20
ӘЛІПХАН М. Абай танымы мен тағылымының өзегі М. Әуезов зерттеуінде	21–33
МАНСҰРОВ Н.Б. ТҮЯҚБАЕВА Р.Р. Қазақтың әдеби тілі қалыптасуындағы тілдік деректер	34–43
ISSAYEVA Zh.I. Lingvogenederal Basis of «Man» Image in the Paremiological World	44–54
ZHIYENBAYEV Ye. ABDUSSATTAROVA N. Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın Hakka Sığındık Romanı Üzerine Bir Tahlil Denemesi	55–70
ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПӘНДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ	
RIZAKHOJAYEVA G.A. ORAZALI I.Sh. Towards Encouraging Students' Public Speaking Skills: Action Research in English Language Teaching	71–80
IDAWAT T. MURTONO UTAMININGSIH S. SULEIMEN S.B. Effectiveness of Blended Learning in HOTS for Science in Elementary School	81–91
КЕНЖЕБАЕВА А.Т. КАСЫМОВА Г.К. САНСЫЗБАЕВА Д.Б. Психолого-педагогические условия формирования межкультурной компетентности у студентов	92–101
MEIRBEKOV A.K. ABUOVA G.U. Methods of Application of Logic-communicative Supports for Teaching Speaking in English for Students of 6-7 Classes	102–112
ИСАБЕКОВА Г.Б. ДУЙСЕНОВА Н.Т. CLIL оқыту материалдарын зерттеу	113–123
ИСАЕВ А.И. Болашақ жаттықтырушы-оқытушылардың бақылаушы құзыреттілігі және оларды жетілдіру жолдары	124–135
БИСЕНГАЛИЕВА А.М. ДЮСЕГАЛИЕВА К.О. ЖОО-да қашықтықтан оқытудың заманауи технологияларын меңгеру	136–143
ARIPZHAN G.J. DUISEBAEVA G.A. KURALBAYEVA A.A. The Use of Elements of Kazakh National Games in Teaching English	144–159

MASROKAH UTAMININGSIH S. SU'AD YERMAGAMBETOVA M.N.	Influence of Quantum Teaching-Learning Model on Social Studies Learning Outcomes	160–169
AKESHOVA M. JALILOVA Sh.	Formation of Pedagogical Culture of an English Teacher in Pandemic Time	170–180
МАРАТҚЫЗЫ С. ШІЛДЕБАЕВ Ж.Б.	Болашақ педагогтардың оқу-зерттеу нәтижелерін коммерцияландырудың құрылымдық мазмұны	181–195
SALYBEKOVA N.N. ABDIMALIK S.B. АТАНАНОВА М.В.	Study of the Organization's and Content's Features of Extracurricular Work in 6–8 Grades Biology	196–206
DZHUMANOVA L.S. DARIBAEVA A.E.	Learning a Second Foreign Language Based on English	207–218
СЫДЫҚОВА Р.Ш. МУХАМЕДЖАНОВА И.	Бастауыш сынып оқушыларының патриотизмін қалыптастыру технологиясы	219–228
МАХАНБЕТ Қ.Н. АСКАРОВА З.А.	Биология пәнін оқытуда бейнедерісті қолданудың тиімділігі	229–239
ДӘУЛЕТОВА М.Д. АБДИРАМАШЕВА Қ.С. ИЗЗАТУЛЛАЕВА Г.А.	Студенттерді оқыту барысындағы «стандартталған пациент»	240–255
ИСАЕВ Ғ.И. АБДАЛИМОВА Ш.Б.	Студенттерге ботаникалық бақтағы интродукцияланған өсімдіктердің көбею технологиясын үйретудің тиімділігі	256–266
ТАРИХ, САЯСАТТАНУ		
SIZDIKOV B.	Sauromat-Sarmat Kavimlerinin Siyasi Tarihi	267–278
ПӘРМЕНҚҰЛ С.Т. СИЗДИКОВ Б.С.	Сырдың орта ағысының көне атаулары, аңыздары мен байырғы қалажұрттарының қысқаша зерттелу тарихы	279–291
NAZARKASSYM Zh.A.	Soğuk Savaş Sonrası Uluslararası Hukuk Açısından Hazar'ı Sınırlandırma: 1991–2014 yıllar	292–301
ҚҰҚЫҚТАНУ		
БАТЫРБАЕВ Н.М. КАЛИЕВ Д.О.	Жер ресурсын цифрландыру – кәсіпкерлік қызметті құқықтық реттеуді жүзеге асырудың негізгі факторы ретінде	302–312
Мазмұны		313–316

İÇERİK

FİLOLOJİ

NURDAULETOVA B.İ. Kazak Dünya Görüşünde Temel Kavramların Dilsel İfadesi	7-20
ALİPHAN M. Muhtar Avezov'un Çalışmalarında Abay'ın Biliş ve Öğretilerinin Önemi	21-33
MANSUROV N.B. TUYAKBAYEVA R.R. Kazak Edebi Dilinin Oluşumunda Dilsel Veriler	34-43
ISAYEVA J.İ. Paremiyolojik Dünyada «İnsan» İmajının Lingvogenderal Temeli	44-54
ZHIYENBAYEV Ye. ABDUSSATTAROVA N. Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın Hakka Sığındık Romanı Üzerine Bir Tahlil Denemesi	55-70
PEDAGOJİ VE ÖĞRETİM TEKNİKLERİ	
RİZAHOJAYEVA G.A. ORAZALI İ.Ş. Öğrencilerin Kamusal Konuşma Becerilerini Teşvik Etmeye Yönelik İngilizce Öğretiminde Eylem Araştırması	71-80
İDAWAT T. MURTONO UTAMİNİNGSİH S. SULEYMEN S.B. İlkokulda Doğa Bilimleri için Yüksek Mertebeden Düşünme Becerilerinde Karma Öğrenmenin Etkinliği	81-91
KENJEBAYEVA A.T. KASIMOVA G.K. SANSIZBAYEVA D.B. Öğrencilerde Kültürlerarası Yetkinliğin Oluşumunun Psikolojik ve Pedagojik Koşulları	92-101
MEİRBEKOV A.K. ABUOVA G.U. 6-7 Sınıf Öğrencileri için İngilizce Konuşmayı Öğretmek için Mantık-İletişimsel Desteklerin Uygulama Yöntemleri	102-112
İSABEKOVA G.B DUYSENOVA N.T. CLIL Eğitim Materyallerini Öğrenme	113-123
İSAYEV A.İ. Gelecekteki Eğitimcilerin Yetkinliklerini ve Bunların Nasıl Geliştirileceğini Denetleyen Eğitimciler	124-135
BİSENGALİEVA A.M. DYUSEGALİEVA K.O. Üniversitede Uzaktan Eğitimin Modern Teknolojilerine hakim olmak	136-143
ARİPJAN G.J. DUYSEBAYEVA G.A. KURALBAYEVA A.A. Kazak Milli Oyunlarının İngilizce Öğretiminde Kullanımı	144-159

MASROKAH UTAMİNİNGSİH S. SU'AD YERMAGAMBETOVA M.N.	Kuantum Öğretim-Öğrenme Modelinin Sosyal Bilimler Öğrenme Çıktıları Üzerindeki Etkisi	160-169
AKEŞOVA M. JALİLOVA Ş.	Pandemik Dönemde İngilizce Öğretmeninin Pedagojik Kültürünün Oluşumu	170-180
MARATKIZI S. ŞİLDEBAYEV J.B.	Gelecekteki Eğitimcilerin Eğitim ve Araştırma Faaliyetlerinin Sonuçlarının Ticarileştirilmesinin Yapısal İçeriği	181-195
SALİBEKOVA N.N. ABDİMALİK S.B. ATAHANOVA M.B.	6-8 Sınıftaki Müfredat Dışı Biyoloji Çalışmalarının Organizasyon Özellikleri ve İçeriğinin İncelenmesi	196-206
DJUMANOVA L.S. DARİBAEVA A.E.	İngilizceye Dayalı İkinci Bir Yabancı Dil Öğrenmek	207-218
SİDİKOVA R.Ş. MUHAMEDJANOVA İ.	Ortaokul Öğrencilerinin Vatanseverlik Oluşum Teknolojisi	219-228
MAHANBET K.N. ASKAROVA Z.A.	Biyoloji Öğretiminde Video Derslerinin Kullanımının Etkinliği	229-239
DAULETOVA M.D. ABDİRAMAŞEVA K.S. İZZATULLAYEVA G.A.	Öğrencilerin Öğrenme Sürecinde «Standartlaştırılmış Hasta»	240-255
İSAYEV G.İ. ABDALİMOVA Ş.B.	Botanik Bahçesindeki Tanıtılan Bitkilerin Üreme Teknolojisi Öğrencilerine Öğretimin Etkinliği	256-266
TARİH, SİYASET BİLİMİ		
SİZDİKOV B.	Sauromat-Sarmat Kavimlerinin Siyasi Tarihi	267-278
PARMENKUL S.T. SİZDİKOV B.S.	Syrdarya'nın Orta Akımının Antik İsimlerini, Efsanelerini ve Antik Kasabalarını İncelemenin Kısa Tarihi	279-291
NAZARKASSYM Zh.A.	Soğuk Savaş Sonrası Uluslararası Hukuk Açısından Hazar'ı Sınırlandırma: 1991-2014 yıllar	292-301
HUKUK		
BATIRBAYEV N.M. KALİYEV D.O.	Ticari Faaliyetlerin Yasal Düzenlemesinin Uygulanmasında Ana Faktör Olarak Arazi Kaynaklarının Dijitalleştirilmesi	302-312
İçerik		313-316

**ЯСАУИ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ
YESEVI ÜNİVERSİTESİ HABARŞISI**

Ғылыми редактордың орынбасары
доцент, Ph.D. Пилтен Пусат

Аға редактор Әбілдаева Г.

Техникалық редактор Ахметова Ж.

Жауапты хатшы Садыкова А.

Жарияланған мақала авторының пікірі редакция көзқарасын білдірмейді.

Мақала мазмұнына автор жауап береді.

Қолжазбалар өңделеді және авторларға қайтарылмайды.

**«Ясауи университетінің хабаршысына» жарияланған материалдарды
сілтемесіз көшіріп басуға болмайды.**

Редакцияның мекен-жайы:

*161200, Қазақстан Республикасы, Түркістан облысы, Түркістан қаласы,
ХҚТУ қалашығы, Б.Саттархан даңғылы, №29В, Бас ғимарат, 404-бөлме*

☎(8-725-33) 6-38-26

E-mail: khabarshi.iktu@ayu.edu.kz

*Журнал Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университетінің
«Тұран» баспаханасында көбейтілді.*

Басуға 31.03.2022 ж. қол қойылды. Пішімі 60X84/8. Қағазы офсеттік.

Шартты баспа табағы 19,5. Таралымы 200 дана. Тапсырыс 480. ©

Баспахана мекен-жайы:

*161200, Қазақстан Республикасы, Түркістан облысы, Түркістан қаласы,
ХҚТУ қалашығы, Б.Саттархан даңғылы, №29В, 2-ші ғимарат*

☎(8-725-33) 6-37-21 (1080), (1083)

E-mail: turanbaspasi@ayu.edu.kz